ÁNGLIA TÖRTÉNETE

II. JAKAB TRÓNRALÉPTE ÓTA.

IRTA

MACAULAY.

FORDITOTTA

CSENGERY ANTAL.

MÁSODIK, ÁTNÉZETT KIADÁS.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1875.
A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALÁBAN.
(Az Akadémia bérházában.)

108437

Budapest, 1874. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.

ÁNGLIA TÖRTÉNETE.

I. FEJEZET.

Anglia történetét szándékom irni, II. Jakab trónraléptétől fogva élő emberek emlékezetéig. Előadom a hibákat, melyek, nehány hónap alatt, a hű nemességet és papságot elidegenitették a Stuart-háztól. Leirom annak a forradalomnak a folyamát, mely a fejedelmeink és parlamentjeik közt folyt hosszú tusának végetvetvén, a nép igazait és az uralkodó ház jogczimét közös alapon egyesitette. Elmondom, mint védetett meg hatályosan az állam új szerkezete kül- és belföldi ellenektől, sok zivataros éven által; hogy azon szerkezet mellett, a törvény tekintélye s a tulajdon biztossága összeférőnek mutatkozott a vitatás és egyéni hatáskör addig nem ismert szabadságával; hogy a rend és szabadság szerencsés egyesülése olyan jólétet idézett elő, a milyenre az emberi dolgok évkönyvei példát nem mutatnak; s mint emelkedett hazánk, lealázó hűbéri helyzetből, gyorsan egyensúlyra az európai hatalmasságok közt; miként növekedett gazdagsága és hadi dicsősége egyaránt; miként alapitott bölcs és határozott jólelküség olyan közhitelt, mely minden régibb időszak államférfiai előtt hihetetlén csodákat teremtett; mint alkotott az óriási kereskedés olyan tengeri hatalmat, a melynek irányában minden más, régi vagy új

időszakbeli tengeri hatalom elenyészik; mint egyesült végre Skóczia, hosszas időkig tartott ellenségeskedés után, Angliával, nem csupán a törvény kapcsolatával, hanem az érdek és hajlam fölbonthatlan kötelékeivel; mint lettek Amerikában a britt gyarmatok rövid idő alatt hatalmasabbak és gazdagabbak, azon királyságoknál, a melyekkel Kortez és Pizarro V. Károly birodalmait egykor növelték; s miként alapitottak Ázsiában britt kalandorok oly birodalmat, mely nem kevésbé fénylő és állandóbb, mint nagy Sándoré volt.

Nem mulasztom el, a diadalmakkal vegyült szerencsétlenségeket, s ama nagy nemzeti bűnöket és fonákságokat is hiven följegyezni, melyek sokkal lealázóbbak bármely balesetnél. Látni fogjuk, hogy az sem volt salak nélkül, a mit méltán legnagyobb áldásunknak tartunk. Látni fogjuk, hogy a rendszer, a mely szabadságainkat a királyi hatalom túlterjeszkedései ellen valódilag biztositotta, ujabb visszaéléseket idézett elő, a melyektől a korlátlan egyed-uralmak mentek. Látni fogjuk, hogy részint oktalan avatkozás, részint oktalan elhanyagolás következtében, a vagyonosság növekedése s a kereskedelem terjedése, tömérdek jó mellett, némi roszakat is idézett elő, a melyektől szegény és miveletlen társadalmak óva vannak. Látni fogjuk, miként követte az igaztalanságot, a korona két nevezetes melléktartományában, méltó visszatorlás; mint tépte szét oktalanság és átalkodottság a kötelékeket, a melyek az észak-amerikai gyarmatokat az anyaországhoz kapcsolták; miképen Irföld, a népfajnak népfaj s a vallásnak vallás fölötti uralkodása átka alatt, a birodalom tagja maradt ugyan, de hervadozó, roncsolt tagja, mely az állam erejét nem növelte, s a melyre

szemrehányólag mutattak mindazok, a kik előtt Anglia nagysága félelem vagy gyülölség tárgya volt.

Mindazáltal, ha nem csalatkozom, e vegyes előadás általános hatása minden vallásos kedélyt hálaérzettel, s minden hazafi kebelt reménynyel fog eltölteni. Mert hazánk története, az utolsó százhatvan év alatt, kitünőleg az anyagi, erkölcsi és értelmi előhaladás története. Kik azon korszakot, a melyre életök esett, aranykorhoz hasonlitják, mi csupán képzeletökben létezett, — az ilyen emberek elfajulásról, hanyatlásról beszélhetnek: de senkinek sem fog komor, reménytelen szinben tünni föl a jelen, ha a multról helyes ismeretet szerzett.

Nagyon tökéletlenül teljesiteném föladatomat, ha csupán csaták- és ostromokról, kormányok emelkedéséről és bukásáról, udvari cselszövényekről és a parliament vitáiról irnék. Igyekszem a nép történetét szintúgy előadni, mint a kormányét, vázolni a hasznos és szép mesterségek fejlődését, leirni a hitfelekezetek keletkezését s az irodalmi izlet változásait, festeni az egymást követő ivadékok szokásait, azon változásokat sem mellőzvén, a melyek a ruha, butorzat, lakomák körül s a közvigalmakban történtek. Örömest türöm a szemrehányást, hogy a történetirói méltóságról alászállottam, ha e század angolai elé hü képet állithatok őseik életéről.

Az események, melyeket előadni szándékozom, egy nagy, eseménydús drámának, a mely korszakokra terjed, csak egyetlen fölvonását képezik, s igen tökéletlenül volnának érthetők, ha a korábbi cselekmények szövege nem ismertetnék. Azért, bevezetésül, előrebocsátom hazánk legrégibb történetének rövid vázlatát. Gyorsan átfutok több századon; de valamivel tovább állapodom meg azon vitály körülmé-

nyeinél, a melyet II. Jakab király igazgatása elhatározó fordulatipont felé hajtott.

Kezdetben mi sem mutatott azon nagyságra, a melyre Britannia hivatva volt. Lakosai, midőn a tyrusi hajósok ismerni kezdték, kevéssel állottak fensőbb fokon Sandwich sziget benszülötteinél. Meghóditották a római fegyverek; de a római művészetektől és tudományoktól gyönge máz ragadt reá. A nyugoti tartományok közől, a melyek a Caesarok alatt voltak, utolsó volt, a melyet meghóditottak, s első, a melyet oda hagytak. Nincsenek Britanniában római porticusok és vizvezetések (aquaeductus) nagyszerű maradványai. A latin költészet és szónoklat remekirói közt nem találunk britt származásút. Nem valószinű, hogy e sziget lakói bármikor általában járatosak lettek volna italiai uraik nyelvében. Az Atlanti tengertől a Rajnáig uralkodó volt a latin nyelv, századokig. A celtát kiszoritotta; nem engedte magát kiszorittatni a teuton által; s napjainkban is alapja a franczia, spanyol és portugal nyelvnek. Szigetünkön, mint látszik, a latin soha sem győzte le az ó gael nyelvet, s nem birt ellenállani a germánnak.

Azt a csekély, felületes polgárisultságot, mely délszaki uraikról szállott a brittekre, eltörölték az V. század viszontagságai. A szárazföldi országokban, a melyekre a római birodalom akkor feloszlott, sokat tanultak a hóditók a hóditott népektől. Britanniában a hóditott faj olyan vaddá lett, mint a hóditók voltak.

A mely vezérek a római birodalom szárazföldi tartományaiban teuton uralkodóházakat alapitottak, Alarich, Theodorich, Clodvig, Alboin, mindnyájan buzgó keresztyének voltak. Ida és Cerdik kisérői ellenben az Elba mellől minden babonát átvittek brittföldi telepeikre. Mig

a german fejedelmek, a kik Párisban, Toledoban, Arlesben és Ravennában uralkodtak, tisztelettel hallgatták a püspökök tanitásait, imádták a vértanúk ereklyéit s élénk részt vettek a hittant illető vitatkozásokban: Wessex és Mercia urai vad szertartásokat végeztek Thor és Wodin templomaiban.

A szárazföldi királyságok, a melyek a nyugoti császárság romjain emelkedtek, tartottak fen némi összeköttetést a keleti tartományokkal, hol a régi polgárisultság, bár a rosz kormányzat alatt sorvadtan, a barbaroknak még csodálat és oktatás tárgyául szolgált, hol az udvar még mindég Diocletian és Konstantin fényében ragyogott, hol a középületek még mindég Polyclet szobraival és Apelles festményeivel voltak diszesitve, s hol munkás pedansok, habár saját izlet, érzet és szellem nélkül, még olvasni és magyarázni tudták Sophokles, Demosthenes és Plato remekmüveit. Ez érintkezéstől Britannia el volt zárva. Partjai azon mivelt nép előtt, mely a Bosporusnál lakott, olyatén rejtélyes borzalom tárgyai voltak, a milyennel Homer korában a joniaiak Scylla szorosát vagy a laestrigoniai kannibálok városát tekintették. Szigetünkön, mint Procopius értesült, volt egy tartomány, a melynek földét kigyók boritották s legében ember nem élhetett. Ez elhagyott vidékre szállitották éjfélkor az elhunytak lelkeit a frankok földéről. Egy tátosféle halász nép teljesitette a borzasztó szolgálatot. A hajósok tisztán hallották a halottak beszédét; hulláik a hajót mélyen lenyomták; de alakjaikat halandó szeme nem láthatta. Ilyen csoda dolgokat beszélt egész komolysággal egy ügyes történetiró, Belizar, Simplicius és Tribonian kortársa, a gazdag és mivelt Konstantinápolyban, azon országról, a melyben Konstantinápoly alapitója fölvette volt a császári bibort. Folytonos adatokkal birunk nyugoti Európa minden

egyéb tartományáról. Egyedül Britanniában választja el teljesen egy mesés korszak a való történet két korszakát. Odoacer és Totila, Eurich és Thrasimund, Clodvig, Fredegunda és Brunehild történeti személyek. Hengist és Horsa, Vortigern és Rovena, Arthur és Mordred ellenben a hitregék körébe esnek, a kiknek létezését is kérdés alá vonhatni, kalandjaikat pedig Hercules- és Romuluséi mellé kell sorolnunk.

Végre oszlani kezd a sötétség; s az ország, mely mint Britannia eltünt, mint Anglia jelenik meg ismét. A szász gyarmatosoknak keresztyén hitre térése volt kezdet az üdves forradalmak hosszú sorában. Igaz, hogy az egyházat nagyon megrongálta az a babona, s egyszersmind bölcselem, melyek ellen sokáig küzdött, s a melyek fölött végre diadalmaskodott. Az ó iskolából tanokat, s az ó templomokból szertartásokat igen is könnyen befogadott. Római politika és gót tudatlanság, görög szabadelműség és szír vezeklés (ascetismus) együtt működtek megrontásán. Mindazáltal a mit korábbi napjainak magasztos hittanából s jótékony erkölcstanából megtartott, elegendő volt még, hogy sok elmét fölemeljen, sok szivet megtisztitson. S e fölött némi dolgok, a miket később benne leginkább és méltán kárhoztattak, a hetedik században s még jóval utóbb is fő érdemét tették. Igen rosz volna korunkban, ha a papi rend a polgári tisztviselőség dolgaiba avatkoznék. De a mi jó kormányzás idejében rosz, üdvös lehet durva és fonák igazgatás korszakában. Jobb, ha az emberiség bölcs és jól kezelt törvény s fölvilágosult közvélemény által, mint papi csellel kormányoztatik: de jobb papi csellel, mint vad erőszakkal, oly főpap által, mint Dunstan, hogysem olyan harczfitól, mint Penda, kormányoztatnia. Tudatlanságba

sülyedt s merő anyagi kényszer alatt álló társadalom méltán örvendhet, ha azon osztály emelkedik tulnyomóságra, mely értelmi és erkölcsi befolyásra támaszkodik. Ez osztály kétségtelenül visszaél hatalmával; de az ész hatalma, habár visszaélnek is vele, mindég jobb és nemesebb, mint az a hatalom, mely csupán testi erőben áll. Szász krónikáinkban zsarnokokról olvasunk, kikben a nagyság tetőpontján fölébredt a lelkiismeret, a kik megutálván a bűnnel szerzett kéjeket és méltóságokat, letették koronáikat, s kegyetlen szenvedésekkel és folytonos imádkozással igyekeztek leróni bűneiket. Ez adatok a megvetés keserű kifejezéseire szolgáltattak alkalmat némely íróknak, a kik szabadelvüséggel kérkedvén, valóságban oly szűk látkörüek, mint bármely középkori szerzetes; s kik a világtörténet minden eseményére azon mértéket szokták alkalmazni, melyet a párisi társaság, a tizennyolczadik században, elfogadott. Pedig a rendszer, mely — bár vakhit által eltorzitva — erős erkölcsi kötelékek közé szoritott államokat, a melyeken azelőtt csak a kar hatalma s merész lélek uralkodott; a rendszer, mely a legvadabb és hatalmasabb uralkodót is arra tanitotta, hogy szintugy felelős, mint utólsó szolgája, valóban meg látszik érdemelni, hogy róla bölcselők és emberszeretők nagyobb tisz elettel emlékezzenek.

Ugyanez észrevételek állanak azon megvetésre nézve, melylyel a mult században, a középkor zarándoklásairól, szent helyeiről, keresztes háborúiról és szerzetes intézeteiről szólani divat volt. Midőn ismeretszomj vagy nyereségvágy aligha valakit utazásra inditott, jobb volt, ha az észak durva lakosa zarándokképen látogatta meg Olaszországot és keletet, mint hogy a szennyes kalyibákon és vadon erdőn kivül, hol született, mást soha se lásson. Midőn az élet és

női becsület zsarnokok és utonállók által szüntelen fenyegettetett, jobb volt, ha egy kápolna környezetét oktalan félelemmel tekintették, mintha hozzáférhetlen menhelyül nem szolgált volna az kegyetlenség és fajtalanság ellen. Midőn az államférfiak terjedelmes országlati terveket alkotni nem voltak képesek, jobb volt, a keresztyén népeknek a szent sír visszafoglalására fölkelni és egyesülni, mint a mahomedán hatalom altal egyenként legyőzetniök. Méltó panasz lehet, későbbi korszakban, a szerzetes rendek henye, kéjelgő élete ellen; de bizonyára jó volt, hogy a tudatlanság és erőszak korában nyugalmas zárdák és kertek voltak, melyekben a béke művészeteit gyakorolni lehetett, a hol a szemlélődő természetűek menhelyet találhattak, hol egyik barát Virgil Aeneise másolásával foglalkozhatott, a másiknak Aristoteles Analysisei fölött lehetett elmélkednie, hol az, a kinek a művészetre volt hivatása, martyrologiumot festhetett, vagy feszületet faraghatott, s hol a természetbölcselem kedvelője kisérleteket tehetett a növények és ásványok tulajdonai körül. Ha ilyen menhelyek nincsenek, itt amott elszórva, a nyomoru pórság s a vad aristocratia, várai között, az európai társadalmat csak teherhordó és ragadozó állatok képezik. Gyakran hasonlitották hittudósok az egyházat a bárkához, a melyről az eredet (genesis) könyvében olvasunk: de soha sem volt e hasonlat tökéletesebb, mint ama zord időkben, mikor, sötétség és vihar közepett, a nagy vízözönben, mely a régi hatalom és bölcseség minden nagy müveit elboritja vala, egyedül uszott fön, magában hordván a gyönge csirát, a melyből egy új, egy dicsőbb polgárisodás volt keletkezendő.

Még a szellemi felsőség is, melyet a pápa magának követelt, sokkal több jót, mint roszat szült, a sötét korszak-

ban. Az egyesitette nyugoti Európa államait egy nagy közállománynyá. A mi volt az összes görög városokra nézve, Trebizondtól Marseillesig, az olympiai pályatér és Pythia jósszéke, Róma és püspöke ugyanaz volt minden latin szertartásu keresztyénekre Calabriától Hebridesig. Igy növekedtek a szeretet kiebbható érzeményei. Tengerek és hegyláncok által elválasztott népek testvéri kapcsot és közös törvénykönyvet ismertek el. Még a háboruban is szelidült gyakran a hóditó kegyetlensége, ha megemlékezett, hogy ő és legyőzött ellene ugyanazon nagy szövetség tagjai.

E nagy szövetségbe immár szász elődeink is fölvétettek. Rendes összeköttetés nyilt partjaink és Európa azon része között, melyben a régi hatalom és országlat nyomai még láthatók voltak. Fön volt még régi fényében sok dicső emlék, mely azóta porba, romba dőlt; s az utazók, kik előtt Livius és Sallust érthetlen vala, a római templomokból s vizvezetésekről szerezhettek némi ismeretet a római történet felől. Agrippa háza, melyen még ragyogott az ércz, Adrian mauzoleuma, mely még nem volt megfosztva oszlopaitól és szobraitól, Flavian szinköre (amphitheatrum), mely még nem volt kőbányává aljasitva, megannyi hirdetője volt némi részben az elenyészett, nagy polgárisult világ történetének, a merciai és northumbriai zarándokok előtt. A szigetbeliek, félig nyilt kedélyökre mélyen ható tisztelettérzéssel tértenek haza, s elbeszélték a londoni és yorki viskók álmélkodó lakosinak, hogy szent Péter sirja közelében egy hatalmas, de már elenyészett nép olyan épületeket halmozott föl, a melyek itélet napjáig sem fognak összeroskadni. A keresztyénség maga után vonta a tanulást. Augustus korának költészetét és szónoklatát szorgalmasan tanulták Mercia és Northumbria zárdáiban. Beda,

Alcuin és Erigena János neveik méltó tiszeletben állottak európaszerte. Ilyen volt hazánk állapota, a kilenczedik században, az északi barbar népek utólsó nagy vándorlásának kezdetén.

Több nemzedék folytán számtalan tengeri kalóz rajzott szét Dánia és Skandinaviából, kiket erő, hősiség, kegyetlen vadság s a keresztyén név gyűlölete jellemzett. Egy ország sem szenvedett annyit e foglalóktól, mint Anglia. Partjai közel feküdtek azon kikötőkhez, honnan azok kivitorláztak; s szigetünk egy része sem volt oly távol a tengertől, hogy támadás ellen biztos lehetett. Hasonló kegyetlenségeket, a minők a szászok győzelmét a celták fölött kisérték, kellett most, idők multával, a szászoknak a dánoktól szenvedniök. A polgárisodás épen emelkedni kezdett, midőn e csapás érte, s ujra hanyatlott. Tömérdek kalandor gyarmatos települt, a Bálti tenger mellől, a keleti partokra, fokonként nyugot felé terjeszkedének, s a tengerentúlról folyvást szaporodván, az egész országot hatalmuk alá vágytak keríteni. A harcz a két szilaj teuton faj között hat nemzedék idején által tartott. Fölváltva mindenik volt győztes. Kegyetlen vérontások, melyeket borzasztó visszatorlások követtek, tartományok pusztitása, zárdák kirablása, és városok földigrombolása képezik e mostoha napok történeteit. Végre észak megszünik új meg új rablókat rajzani, s ez időtől fogva csillapulni kezd a fajok kölcsönös gyülölsége. Gyakoribb lesz az összeházasodás. A dánok megtanulják a szászok hitvallását; s ezzel a halálos ellenségeskedés egy oka megszünik. A dán és szász nyelv, mindkettő egy szélesen elterjedt törzsnek levén elágazása, összeolvadnak. A két nemzet közt azonban a különbség még nem volt eltörölve, midőn egy esemény mindkettőt, egyenlő

szolgaságban és leláztatásban, egy harmad'k népnek vetette lába alá.

A norman legelőkelőbb faj volt a keresztyénségben. Hősiségök és vérengezésök által leginkább feltünők voltak azon kalandorok közt, a kik Scandináviából kikelvén, nyugoti Európát pusztitották. Vitorláik sokáig rettentők voltak a csatorna mindkét partjaira. Fegyvereik gyakran betörtek nagy Károly utódai birodalmának szivébe, s Maestricht és Páris falai alatt diadalmaskodtak. Végre nagy Károly egyik gyönge utóda egy termékeny tartományt engedett nekik, melyet egy nagy folyam öntözött, s mely a tenger, e kedves elemök, mellett feküdött. E tartományban ők hatalmas országot alapitottak, mely befolyását lassanként a szomszéd Bretagne és Maine fejedelemségekre is kiterjesztette. A normanok, a nélkül, hogy levetkezték volna azon rettenthetlen hősiséget, melytől minden ország félt az Elbától a pyrenéi hegyekig, — elsajátitották mindazon tudományt és miveltséget, sőt többet is, mint a mit a megszállott tartományokban találtak. Bátorságuk biztositotta országukat idegen berontás ellen. Belül oly rendet alapitottak, minőt rég nem ismert a frank birodalom. Fölvették a keresztyénséget, s a keresztyénséggel megtanulták nagy részben, a mit a papság tudott. Fölhagytak nyelvökkel s a francziát fogadták el, melyben a latin volt uralkodó elem. Uj nyelvöket csakhamar oly méltóságra és jelentőségre emelték, minővel az előtt soha sem birt. Mint durva nyelvzagyvalékot találták; ők irodalmivá képezték; s törvényhozásban, költészetben, regedalban használták. Fölhagytak azon baromi mértékletlenséggel, melyre a nagy german család minden egyéb ágai szerfölött hajlandók voltak. A norman finom élvezete kiáltó ellentétben állott

szász és dán szomszédinak otromba torkos- és iszákosságával. Nem az enni való roppant fölhalmozásában s a szeszes italok öblös edényeiben szerette a norman kitüntetni fényüzését, hanem nagy diszes épületekben, gazdag fegyverzetben, szép lovak és válogatott solymokban, jól rendezett harczjátékokon, inkább finom izletü, mint fölötte bőséges lakomákon, s inkább ritka zamatu, mint kábitó erejökről hires borokban. Az a lovagias szellem, mely Európa minden népe viseletére, erkölcseire, politikájára oly hatalmas befolyást gyakorolt, a norman nemesek közt érte tetőpontját. Csinos és méltóságteljes magaviselet, kellemes társalgás jellemzette a nemeseket. Kitünők voltak a szerződések körüli ügyességben, s természetes ékesszólásban, a mit folyvást miveltek. Egy történetirójok kérkedik, hogy a norman nemes már mint szónok kel ki bölcsejéből. Hiröket azonban főleg hadi tetteik alapitották meg. Fegyelmök és vitézségök csodáinak tanuja lett, az Atlanti tengertől a Holt tengerig, minden föld. Egy norman lovag, maroknyi harczos nép élén, szétverte a connaughti celtákat. Egy másik a két sicziliai királyságot alapitotta, s mind a két császárt, nyugot és kelet urát, futni látta fegyvere előtt. Egy harmadikat, az első keresztes háboru Ulyssesét, bajnoktársai Antiochia fejedelemségével ruháztak föl; s egy Tancred, kinek neve Tasso nagy költeményében él, mint a szent sir legvitézebb s nagylelkübb bajnoka dicsőittetett a keresztyének által.

E jeles nép szomszédsága Anglia közszellemére korán hatást kezdett gyakorolni. A hóditás előtt angol fejedelmek Normandiában nyerték nevelésöket. Angol telepek és jószágok adományoztattak a normannoknak. Normandiai franczia nyelven beszéltek a westminsteri palotában. A roueni

udvar, mint látszik, azon hatással volt Edward udvarára, a melylyel sokkal később a versaillesi udvar II. Károlyéra.

A hastingsi csata, s a rá következett események, nem csak norman herczeget ültettek az angol trónra, hanem Anglia egész népségét a norman faj zsarnoksága alá vetették. Egy nemzet leigáztatása más nemzet által Ázsiában is ritkán sikerült annyira. Az ország fölosztatott a hóditók hadnagyai közt. Kemény katonai intézmények, a tulajdon körüli intézkedések kiséretében, képesekké tették az idegen hóditókat a föld szülötteinek elnyomására. Szigoruan alkalmazott kegyetlen büntető törvény őrködött az idegen zsarnokok előjogai és mulatságai fölött. Az alávetett nép mindazáltal, levert, lábbal tiport helyzetében is éreztette fulánkját. Nehány bátor férfi, legrégibb balladáink kedvencz hősei, az erdőkbe vonultak, s az esttüzoltási és erdei törvények daczára, pusztitó háborut viseltek onnan az elnyomók ellen. Napi renden volt a gyilkolás. Sok norman hirtelen és nyom nélkül eltünt. Soknak testét, erőszak jelenségeivel találták meg. Kinos halál volt hirdetve a gyilkosokra, szoros vizsgálat tartatott ellenök, de többnyire hasztalan; mert az egész nemzet mintegy összeesküdött elrejtésökre. Végre szükségesnek látták, sulyos pénzbeli büntetés alá vetni minden községet, hol franczia egyént találtak meggyilkolva; s e rendelményt egy másik követte, mely szerint minden megölve talált egyén francziának tartatott, ha csak be nem bizonyitották, hogy szász.

Szorosan véve, másfél század alatt a hóditás után angol történet nem létezik. Angliának franczia királyai valóban oly nagyságra emelkedtek, mely bámulattal és félelemmel töltött el minden szomszéd népet. Elfoglalták Irhont. Skóczia meghódolt nekik, vitézségök, politikájok,

szerencsés házassági összeköttetéseik sokkal hatalmasabbakká tették őket, a szárazon, hűvéduraiknál, a franczia királyoknál. Zsarnokaink hatalma és dicsősége elvakitotta Ázsiát, mint Európát. Acre bukásáról, Joppa védelmezéséről s az ascaloni diadalmenetről kénytelen álmélkodással emlékeztek az arab krónikairók; s az arab anyák sok ideig oroszlán-szivü Plantagenet nevével csititották kisdedeiket. Olykor ugy látszott, vége lesz a Hugo-Capet-ágnak, mint elenyészett a merovingi és karlovingi ház, s az Orkneyktől a Pyrenéi hegyekig egyetlen nagy birodalom fog kiterjedni. Legtöbb elme oly szorosan összeköti az uralkodók nagyságát azon nemzetével, a mely fölött azok uralkodnak, hogy Anglia majd minden történetirója lelkesedéssel festette idegen urainak hatalmát és dicsőségét, s e hatalom és fény hanyatlása fölött ugy kesergett, mint hazánk szerencsétlenségén. Olyan képtelenség valóban, mintha korunkban a haytii szerecsen nemzeti büszkeséggel emlegetné XIV. Lajos nagyságát, s hazafiui bánattal és szégyennel szólna Blenheim és Ramiliesről. A hóditó és maradéka negyed iziglen nem volt ángol; nagyobb részint Franciaországban születtek; ott töltötték életök nagyobb részét; rendesen francziául beszéltek; majd minden magas hivatalt, mely tőlök függött, francziával töltöttek be; minden szerzemény, a mit a szárazon tettek, inkább és inkább elidegenitette őket szigetünk népétől. Közülök a jelesbek egyike, angol herczegnővel kelvén egybe, mindent elkövetett ugyan, hogy angol alattvalói szivét megnyerje. Azonban zászlósai közől többen, csak ugy tekintették e házasságot, mint most Virginiában, ha egy fehér földész vegyes vérü leányt vesz nőül. Beauclerc diszes melléknév alatt ismeri őt a történet-

irás; de korában saját honfiai »szász« gúnynéven nevezték, megvető czélzattal szász összeköttetésére.

Ha a Plantageneteknek, mint egykor valószinűnek látszott, sikerül vala egész Franciaországot kormányuk alatt egyesiteni, Anglia hihetőleg soha sem fogott volna független létre jutni. Fejedelmei, világi és egyháznagyai, faj és nyelv tekintetében különbözők lesznek az iparüző és földmives néptől. Nagy birtokosai a Szajna partjain költik vala el jövedelmeiket lakmározás és mulatságok között. Milton és Burke diszes nyelve pór beszédmód maradt volna, irodalom, rendezett nyelvtan, vagy megállapodott helyesirás nélkül. Angol ember nem küzdheti magát kitünőségre, ha csak nyelv és életmód tekintetében franczíává nem lesz.

Hogy e csapástól megmenekült Anglia, egy eseménynek köszönheti, a mit történetirói rendesen ugy adtak elő, mint szerencsétlenséget. Érdeke oly merőben ellenkezett urainak érdekeivel, hogy csak ezeknek hibáiba és baleseteibe vethette reményét. Első hat királyának tehetsége, erénye átok volt reá nézve. A hetediknek hibái és esztelenségei mentették meg őt. Ha János atyjának, Beauclerc Henriknek, vagy a hóditónak nagy tulajdonait örökli, vagy ha csak István avagy Rikhárd harczias bátorságával bir; vagy ha ugyanekkor a franczia királyban annyira hiányzanak a kellő tulajdonok, mint Capet Hugo minden egyéb utódaiban: a Plantagenet-háznak vetélytárs-nélküli elsőségre kell vala Európában emelkednie. De, épen ez időben, uralkodott Franciaország fölött, nagy Károly halála után, az első erős jellemű, ügyes fejedelem. Más részről Anglia mely a hastingsi csata óta általában bölcs államférfiak és mindenkor hős katonák által kormányoztatott, haszontalan,

gyáva uralkodó alá került. E pillanattól kezdve javulnak Anglia kilátásai. János kiűzetett Normandiából. A norman nemesek kénytelenek voltak választani a sziget és száraz között. Elzárva a tenger által, együvé azon néppel, melyet addig elnyomtak és megvetettek, lassanként tanulták Angliát hazájoknak, s az angolokat honfitársaknak tekinteni. A két nép, hosszas ellenségeskedés után, hamar átlátta most, hogy közös érdekök, s közös elleeségök volt. Egyaránt nyomta mindkettőt egy rosz király zsarnoksága. Mindkettőjöket egyformán boszantotta a kedvezés, melyet az udvar Poitou és Aquitania szülöttei iránt mutatott. Azoknak, kik Vilmos, és azoknak, a kik Harold alatt harczoltak, másod unokáik barátságosan kezdtek egymáshoz közeliteni; s kibékülésök első záloga a magna Charta volt, mely közös törekvéseik által vivatott ki, s közös jóvoltukra volt irányozva.

Itt kezdődik az angol nemzet története. Az előbbi események leirása csak többféle népfajok által szenvedett vagy okozott viszontagságok története, népfajoké, melyek mind angol földön laktak, mindazáltal nagyobb idegenséggel tekintették egymást, mint a minő természeti sorompók által elválasztott társadalmak között valaha létezett. Mert nem hasonlíthatni az egymással háboruskodó tartományok ingerültségét erkölcsileg elkülönzött népiségek gyülölségéhez. Egy országban sem ment annyira a fajok ellenségeskedése, mint Angliában. Sehol sem szünt meg annyira ez ellenségeskedés. Az átalakulás folyama, a mint az ellenséges elemek rokon tömeggé olvadtak össze, nincs előttünk tudva, teljesen, fokozatosan. Kétségtelen mindazáltal, hogy, midőn János király lett, még szoros elkülönzés mutatkozott a szászok és normanok közt, s unokája uralkodásának

vége előtt már nagy részint elenyészett. I Rikhárd idejében divatos átkozási mód volt a norman nemesek közt: »angollá legyek!« Neheztelő tagadással kérdezték: »angolnak tart-e ön engem?« S e tisztes urak maradéka száz év mulva büszke lett az angol névre.

A legnemesebb folyamoknak, melyek szerte a szárazon termékenységet árasztanak, s gazdagon terhelt hajókat hordanak a tengerre, — e folyóknak forrásait vad, sivár hegylánczokon kell keresni, nincsenek a földabroszokon pontosan kitéve, s utazók is ritkán keresik föl. Sok részben hasonlit ehez hazánk története a XIII század alatt. Homályos és terméketlen évkönyveink ezen szakasza, de szabadságunk, jólétünk, dicsőségünk eredetét ott kell keresnünk. Akkor alakult a nagy angol nép, akkor kezdettek föltünni a nemzeti jellem azon sajátságai, a melyeket azóta mindég megtartott; akkor lettek atyáink kiválólag szigetlakók, nem csupán fölrajzi helyzetök szerint, hanem politikájokban, érzelmeikben és szokásaikban. Akkor tünt föl először az az alkotmány, mely azóta, minden időben, minden körülmények közt, megtartotta jellemét; az az alkotmány, a melyet a világ minden egyéb szabad alkotmányaiban másolva látunk, s mely, hiányai mellett is, érdemes, hogy a legjobbnak tekintsük, mindazok közt, a melyek alatt valaha nagy társadalom létezett hosszas időkig. Akkor tartotta első üléseit az angol alsóház, e minden képviselő gyülekezet főmintaképe, az ó és uj világban. Akkor emelkedett a közjog tudományi tekintélyre, s lön csakhamar a római jogtan méltó vetélytársa. Akkor történt, hogy azon hajósok bátorsága kik az »öt kikötő« durva bárkáin eveztek, először tették renttentővé Anglia lobogóját a tengereken. Akkor alapitatott a két legrégibb főiskola, a melyek a tudományosság

két nagy nemzeti székhelyén maig fenállanak. Akkor alakult ama nyelv, mely kétségtelenül kevésbbé hangzatos, mint a déli nyelvek, de a mely erőre, bőségre s képességre nézve: a költő, bölcselő és szónok legmagasabb föladatainak megfelelni, csupán a görögnél áll alább. Akkor derült ama nemes irodalom hajnala, mely Anglia sokféle dicsősége között a legfényesebb és maradandóbb.

A népfajok összeforrása teljesen be volt fejezve a XIV század elején; s csakhamar meggyőződhetett mindenki, nyilvános, elvitathatlan jelenségek által, hogy a nagy teuton törzs három ágazatának egymás között s az eredeti brittekkel egybeolvadása oly népet alakitott, a mely a világ egy népénél sem áll alább. Valóban azon Anglia közt, hová Fülöp Ágoston Jánost üzte, s a között, a honnan III Edvárd hadai Francziaország meghóditására kiindultak, alig volt némi hasonlat.

Egy századnál hoszasb időszak következett, mi alatt az angoloknak főtörekvése volt, fegyveres erővel, nagy birodalmat alkotni a szárazon. Ugy látszott, Edvárd öröködési igénye, melyet a valois-i ház elfoglalt, csak kevéssé érdekelte alattvalóit. De a hóditási vágy a fejedelemről csakhamar átszállt a népre. E háború nagyon különbözött attól, a melyet a XII században Capet Hugo maradéki ellen folytattak a Plantagenetek. II Henrik vagy I Rikhard győzelme tudniillik Angliát Francziaország tartományává teszi vala. III. Edvárd és V Henrik győzelme által ellenben Francziaország lett volna, egy időre, angol tartománynyá. Az a megvetés, a melylyel a szárazföldi hóditók, a XII században, a szigetbeliekre néztek, most a szigetlakók részéről a száraz népei ellen fordult. Kenttől Northumberlandig minden kisebb szabad birtokos (yeoman) azon faj-

ból valónak tartotta magát, a mely győzelemre és hóditásra született, s gúnyosan lenézte a nemzetet, mely előtt reszkettek ősei. Az angolok azon gascogni és guiennei lovagokat is, kik a fekete herczeg alatt hősileg harczoltak, alacsonyabb származásuaknak tekintették s kizárták a dicsőségesb és nyereségesebb parancsnokságból. Rövid időn a harcz indoka is tévesztve lőn szem elől. Francziaország koronáját csupán az angol korona függelékéül kezdték öseink tekinteni; s midőn, az általános öröködési törvény sérelmével, a lancasteri háznak adták által Anglia koronáját, ugy látszik, természetesnek gondolták, hogy II Rikhard joga a franczia koronához szintén átszállott arra a házra. A buzgalom és erély, melyet kifejtettek, feltünő ellentétet mutat a francziák tespedésével, a kiket pedig sokkal inkább érdekelt a harcz eredménye. Nagyobb győzelmekről nem emlékszik a középkor, mint a minőket az angol hadsereg ez időben vivott, számosabb ellenek fölött. Valóban olyan diadalok, melyekre egy nemzet méltán büszke lehet; mert a győztesek erkölcsi felsőbbségének tulajdonitandók, mely fensőség a legalsóbb rétegekben leginkább mutatkozott. Az angol lovagok méltó vetélytársakra leltek Francziaország lovagaiban. Chandos hasonló ellenre talált Du Guesclinben. De Francziaországnak nem volt gyalogsága, mely az angol bárd és kézivek előtt megállott volna. Egy franczia királyt fogva vittek Londonba. Egy angol király Párisban koronáztatott meg. Szent György zászlóját a Pyrenéeken és Alpokon túl, messze hordozták. Az Ebro déli partján ütközetet nyertek az angolok, mely Leon és Castilia sorsát eldöntötte egyidőre; s az angol századok rémitő fensőségre emelkedtek azon hadcsapatok közt, a melyek Olaszország fejedelmeinek és köztársaságainak bérbe adták fegyvereiket.

S a béke üzleteit sem hanyagolták el apáink e zivataros időszakban. Az alatt, hogy Franciaországot háboru dúlta, mig elvégre saját pusztaságában talált nyomoru ótalmat ellenséges támadások ellen: az angolok bizton betakarithatták terméseiket, emelték városaik diszét, s törvénykezés, kereskedés és tanulás háboritlanul folyt közöttök. Ez időből való legjelesb épitészeti müemlékeink nagy része. Az uj collegium és szent György szép kápolnája, a winchesteri egyház hajója, a yorki karzat s a salisburyi és a magasztos lincolni tornyok mind ez időben keletkeztek. A nemességnek és népnek közvagyona lett most már az a gazdag és erőteljes nyelv, mely a franciának a germanba vegyitése által képződött. S a szellem e bámulatos müszert csakhamar méltó czélokra kezdte használni. Mig az angol zászlóaljak, elhagyván Franciaország feldult tartományait, diadalmenetet tartottak Valladolidba, s rémületet terjesztettek, Florencz kapuiig, az angol költők eleven szinekkel festették az emberi sors és erkölcsök számtalan változatát, s gondolkodó fökben tudvágy ébredett, vagy kétkedni mertek, a hol a vakbuzgók csodálkozással és hittel beérik. Ugyanaz a kor szülte Chaucer Gotfridot és Wycliffe Jánost, a mely a fekete herczeget és Derbyt, Chandost és Hawkwood-ot.

Az angol nép, a melyet e név már tulajdonkép illet, először is ily fényes és fejedelmi módon foglalt helyet a világ nemzetei közt. Midőn azonban e magas és hatalmas tulajdonokat, a melyeket elődeink kifejtettek, gyönyörrel szemléljük, meg kell engednünk, hogy a czélt, a melyre törekedtek, az emberiség és fölvilágosult politika kárhoztatja; s a viszontagságokban, a melyek által, hosszas, véres küzdelem után, kényszeritve lőnek fölhagyni a nagy

szárazföldi birodalom alkotásának reményével, valódi áldás rejlett a balsors leple alatt. A francziák szelleme végre felriadt; erélyes nemzeti ellenállás szegült az idegen hóditók ellen; s ez időtől kezdve, az emberiség szerencséjére, hasztalan fejtették ki az angol vezérek ügyességöket, s az angol katonák bátorságukat. Sok kétségbeesett harcz után, és keserű bánat közt, végre felhagytak őseink törekvésökkel. Azóta egy britt kormánynak sem volt komoly és állandó czélja, nagy hóditásokat tenni a szárazon. A nép ugyan folyvást büszke kedvtelést talált a cressyi, poitiersi és azincourti emlékekben. Számos év multával is könnyü volt véröket fölhevitni, s pénzsegélyt nyerni tőlök, hóditó hadjárat reménye fejében, Francziaország ellen. De szerencsére hazánk erélye üdvösebb irányt vőn; s most sokkal dicsőségesebb helyet foglal el az emberi nem történetében, mintha kardéllel — a mi egykor nem látszott valószinütlennek — olyan fensőséget szerzett volna, minővel hajdan a római köztársaság birt.

Ismét a sziget határai közé szoritva, a harczias nép polgári háborukra fordítá fegyverét, mely Európának rémülete volt. Az angol zászlós urak (barons) pazar kiadásuk eszközeit sok ideig Francziaország elnyomott tartományaiból meritették. E forrás bedugult; de a ragyogó, fényüző szokások, melyeket a bőség szült, megmaradtak; s a nagy urak, nem levén módukban, kényök szerint kizsákmányolni Francziaországot, egymás kirablására vágytak. Az ország — mint Comines, e kor legitéletesb vizsgálója mondá — az ország, melyre szoritva voltak, nem vala képes mindnyájokat kielégiteni. Az előkelők két felekezete, élökön a királyi család két ágával, hosszu, kegyetlen harczot kezdett a fensőség fölött. A két párt ellenségeskedése valódilag

nem az öröködés fölötti vitából eredvén, sokáig tartott még sz érintett öröködési ok megszünte után is. A vörös rózsa pártja túlélte az utósó herczeget, ki a koronát IV Henrik jogánál fogva követelte. A fehér rózsa-párt túlélte a Richmond és Erzsébet közt kötött házasságot. Vezér nélkül hagyatván, ki a jognak csak tetszetős színét is mutathatta volna, Lancaster hivei korcs ivadékok körül seregeltek, s York hivei ámító csalók öröködési jogát tüzték ki. Midőn elvégre számos igényt képező nagy veszett el harczmezőn vagy hóhér kéz alatt, miután sok dicső név örökre eltünt a történetből, s a megmaradt nagy családokat kimeritették és eszökre hozták a szerencsétlenségek, általánosan elismerték, hogy a Tudorházban minden tusázó Plantagenet jogczime egyesült.

Időközben oly változás fejlődött, mely sokkal jelentékenyebb, mint bármely tartomány szerzése vagy elvesztése, bármely uralkodóház emelkedése és bukása. A rabszolgaság, s azon roszak, a melyek a rabszolgaságot mindenhol kisérik, gyorsan enyésztek.

Nevezetes dolog, hogy a két legnagyobb és legüdvösb társadalmi forradalom, mely Angliában történt, mely a XIII században a nemzetnek nemzet fölötti zsarnokságát, s néhány nemzedék után, az embernek ember fölötti tulajdonjogát szüntette meg, csöndesen és észrevétlenül ment véghez. Az egykoru szemlélődőket nem lepte meg, s a történetirók figyelmét csak csekély mértékben vonta magára. Nem törvényhozási rendelkezés idézte elő, sem anyagi erő. Erkölcsi okok törölték el előbb a norman és szász, majd az úr és szolga között a különbséget. Senki se képes szabatosan meghatározni a pillanatot, a melyben az egyik vagy a másik különbség megszünt. A régi norman érzület utósó

gyönge nyomai talán a XIV században találhatók. A jobbágyi intézmény némi kis jelenségeire a Stuartok korában akadt a nyomozó történet, s azon intézmény mind e perczig sincs törvénynyel eltörölve.

Nagyon igazságtalan volna, a ki el nem ismerné, hogy a fölszabaditás e munkáiban főtényező a vallás volt: s talán kétleni lehet, vajon tisztább vallás nem kevésbbé hatályos eszköznek tünt volna-e föl. A keresztyén erkölcstan emberszerető szelleme kétségtelenül ellenzi a várnai megkülönböztetéseket. De különösen a római egyház előtt gyülöletesek az ilyen különbségek; mert összeférhetlenek más megkülönböztetésekkel, a melyek rendszerére nézve lényegesek. Ez az egyház minden papnak némi rejtelmes méltóságot tulajdonit, a mely számára minden világinak tiszteletét igénybe veszi; és senkit se tekint nemzetisége vagy családja miatt papságra alkalmatlannak. A papi jellemre vonatkozó tanai, bármily hibásak legyenek, többször enyhitettek egyetmást a legroszabb bajok közől, a melyek a társadalmat sanyargathatták. Nem lehet csupán ártalmasnak bélyegezni az előitéletet, mely a népfajnak népfaj fölötti zsarnokságával megvert országban újabb, népfajtól teljesen független előkelőséget (aristokratia) állit elő, megforditja a viszonyt az elnyomó és elnyomott között, s a született urat meghajolni kényszeriti az örökös jobbágy egyházi itélőszéke előtt. Némely tartományban, hol a feketék rabszolgasága létezik, napjainkban is jótékony ellentétben tünik föl a pápaság a keresztyénség más alalakjai irányában. Tudjuk, hogy az európai és afrikai faj között az ellenszenv Rio Janeiroban korántsem olyan nagy, mint Washingtonban. A középkor folytán hazánkban is sok üdvös eredménye volt a római katholikus rendszer e sajátságának. Igaz, hogy a hastingsi

csata után nyomban erőszakosan letétettek a szász főpapok és apátok, s egyházi kalandorok a szárazról százanként erőszakoltattak be nyereséges javadalmakba. Azonban norman vérű ájtatos egyházférfiak akkor is szót emeltek az egyházi alkotmány e sérelme ellen, vonakodtak a hóditó kezeiből püspöki főveget fogadni el, s lelke üdvösségére kérték őt, ne feledje, hogy a legyőzött szigetbeliek keresztyén atyjafiai. Az első pártfogó, kit az angolok az uralkodó népfajban találtak, Anzelm érsek volt. Midőn az angol nevezet gúny volt, s az ország összes polgári és hadi méltóságai kizárólag a hóditó hazafiainak osztályrészeül tekintettek, a megvetett faj örömittasan értesült hogy közőle egy, Breakspear Miklós, a pápai székbe emeltetett, s a Normandia legnemesb házaiból származott követeknek lábát nyujtotta csókolni. Nemzeti és vallásos érzés egyképen vonzotta a népet seregenként Becket koporsójához, ez angolához, ki a hóditás óta első lőn rettentővé az idegen zsarnokok előtt. Becket egyik utóda azok élén állott, kik azon chartát kivivták, mely a norman zászlósurak s egyszersmind a szász szabadosok (yeomanry) kiváltságait biztositotta. Mi nagy részök volt később a jobbágyság eltörlésében a római kath. papoknak, Smith Tamás, Erzsébet egyik legügyesb protestans tanácsosának tekintélye után tudjuk, a mely kifogást nem szenvedhet. Midőn a rabszolgák haldokló ura az utósó szentségeket kérte, gyóntató atyái rendesen lelkére beszéltek, hogy ha üdvösségét szereti, szabaditsa föl felebarátait, kikért Krisztus meghalt. Olyan sikeresen használta az egyház rettentő eszközeit, hogy mielőtt a hitujitás (reformatio) bekövetkezett, majd minden jobbágyot fölszabaditott immár az or-

ságban, saját magáéin kivül, a kik, igazat szólván, úgy látszik, gyöngéd bánásmódban részesültek.

Kétségtelen, hogy, a midőn e két nagy forradalom véghez ment, őseink hasonlíthatlanul a legjobban kormányzott nép voltak Európában. Három század alatt a társadalmi rendszer folyvást tökéletesedett. Az első Plantagenetek alatt voltak a fejedelemmel daczolni képes zászlós urak; s parasztok, csaknem egyaránt lealacsonyított állapotban a disznókkal és ökrökkel, a melyeket őriztek. A zászlósok féktelen hatalma lassanként korlátok közé szoríttatott. A parasztok állapota lassanként emelkedett. Az előkelőség (aristocratia) és dolgozó nép között egy földmivelő és kereskedést üző középosztály támadt. Lehet, hogy akkor még nagyobb egyenetlenség volt, mint nemünk boldogsága és erkölcsisége megkivánná: de egyetlen ember sem volt immár a törvény korlátain felül emelve, egy sem volt teljesen alul annak ótalmán.

A legvilágosabb adatok bizonyítják, hogy Anglia közintézményeire, e kora időszakban, az angolok büszkeséggel és önérzettel, s a szomszéd nemzetek legfölvilágosultabb férfiai csodálkozással és irigységgel tekintettek. Azon intézmények természetét illetőleg azonban sok illetlen és mérges vita támadt.

Anglia történeti irodalmának valóban sokat ártott bizonyos körülmény, mely nem keveset tön saját virágzására. Bármi nagy legyen a változás, a melyen szerkezete az utolsó hat század alatt átment, fokozatos fejlődésnek, s nem rombolásnak és ujraalkotásnak volt az eredménye. Anglia jelen alkotmánya úgy hasonlit ahoz, a mely alatt az utolsó öt századon által virágzott, mint a fa a csemetéhez, mint az ember a gyermekhez. Roppant a változás. De soha

sem volt pillanat, midőn a létezőnek főrésze nem a régi volt volna. Ilyképen alakult államban sok visszásnak kell lenni. De a roszakért, a melyek e visszásságokból erednek, bőséges kárpótlásunk van. Más társadalmaknak irott alkotmányai vannak, a melyekben nagyobb a méregyen. De nincs társadalom, a melynek így sikerült volna a forradalmat az elévüléssel, a haladást az állandósággal, az ifjuság erélyét az emlékezetet haladó régiség fönségével párositani.

Mindazáltal e nagy áldás sincs salak nélkül: s egy ezek közől az, hogy régi történetünk tekintetében az értesülésnek minden kútforrását megmérgezte a pártszellem. Miként nincs ország, hol az államférfiak annyira a mult befolyása alatt állottak, ugy viszont nincsen ország, a hol a történetirók inkább a jelen befolyása alatt álltak volna. E két dolog közt valóban természetes összeköttetés van. Hol a történettan csupán az élet és szokások festésének tekintetik, vagy tapasztalatok gyüjteményének, honnan a polgári bölcseség általános közhelyeit merithetni, — ott nincs az iró erős kisértet alatt, hogy a régi állapotokat elferditve adja elő. De a hol a történet oklevelek raktárának tartatik, a melyektől a kormányok és nemzetek jogai függenek, a meghamisitási indok szinte ellenállhatlanná lesz. A franciát semmi fontos érdek nem készti, hogy a Valois-ház királyainak hatalmát nagyitsa vagy kisebbitse. A karok és rendek, Britannia, Burgundia rendeinek kiváltságai jelenleg oly csekély gyakorlati fontosságúak, mint a zsidó Sanhedrim, vagy az amphictionok gyülésének szerkezete. A régi rendszert egy nagy forradalom örvénye választja el teljesen az újtól. Az angol nemzet életét ily mélység nem szakasztja két külön részre. Törvényeink és szokásaink soha sem döltek általános, orvosolhatlan vészbe. Nálunk a

középkori előzmények most is érvényesek, még mindig idéztetnek, a legfontosabb alkalmakkor, a legkitünőbb államférfiak által. Igy midőn III. György király azon betegségbe esett, a mely királyi teendőinek végezésére alkalmatlanná tette, s midőn a legkitünőbb törvénytudók és államférfiak szerfölött eltértek egymástól az ösvényre nézve, a melyet hasonló körülmények közt követni kell, a parliament házai semmiféle kormányzósági terv vitatásába sem akartak ereszkedni, mig egybegyüjtve és rendezve nem voltak a példák, a melyek évkönyveinkben, a legrégibb időktől kezdve találhatók. Bizottságokat rendeltek, az ország régi adatainak megvizsgálása végett. Az első példa 1217. évről hozatott föl; nagyobb fontosságot tulajdonitottak az 1326., 1377. és 1422. évi előzményeknek: de leginkább alkalmazhatónak találták az 1455-diki esetet. Igy hazánkban a pártok legdrágább érdekei gyakran függesztettek föl régiségbuvárok kutatásainak eredményétől. Szükségkép következett, hogy a régiség kutatói pártemberek szellemében intézték buvárlataikat.

Ennélfogva nem meglepő, hogy a kik az előjog és szabadság határairól Anglia alkotmányában irtak, rendesen nem ugy tüntek föl, mint birák, hanem mint ingerült, nem őszinte ügyészek. Mert nem szemléleti tárgy, hanem oly tárgyak fölött értekeztek, a melyek napjaik legjelentékenyebb és szenvedélyesb vitáival voltak egyenes és gyakorlati összeköttetésben. A parliament és a Stuártok közt folyt hosszu tusa kezdetétől fogva azon ideig, mikor a Stuártok követeléseitől többé tartani nem kellett, kevés kérdés volt, a melytől gyakorlatilag több függött volna, mint attól: vajon ama család kormányzása egyező volt-e avagy nem az ország régi alkotmányával. E kérdést csak a

előbbi uralkodások adataiból lehetett eldönteni. Bractont és Fletat, az Igazság tükrét és a parliament iratait mind kizsákmányolták, hogy egy részről a csillagkamara, más felől a főtörvényszék (the High Court of Justice) kihágásaira ürügyet találjanak. Számos éven által buzgólkodott megmutatni minden whig történetiró, hogy az ó angol kormányzat teljesen köztársasági, s minden tory történetiró, hogy teljesen kényúri volt.

Ilyen érzelmekkel vizsgálta mindkét párt a középkor évkönyveit. Mindkettő valóban feltalálta, a mit keresett; s mindkettő átalkodottan vonakodott egyebet látni, mint a mit keresett. A Stuartok védei könnyen mutathattak példákat az alattvalók elnyomására. A kerek fejűek párthivei szintoly könnyű szerrel idézhettek adatokat határozott és sikeres ellenszegülésre a korona ellen. A toryk, régi iratokból szolgaibb kifejezéseket jelöltek ki, mint a minők Mainwaring szószékéről voltak hallhatók. A whigek oly merész és kemény kifejezéseket találtak, a minők Brandshaw itélőszékéről sem hangzottak. Az irók egyik osztálya számos esetet hozott föl, hogy a királyok pénzt csikartak ki a parliament engedélye nélkül. Mások példákat idéztek, a melyek szerint a parliament hatalmat vön büntetést szabni a királyokra. Kik a bizonyitékoknak csak egy felét látták, következtethették, hogy a Plantagenetek olyan korlátlan urak voltak, mint a török szultánok; a kik csupán a másik részét látták, következtethették, hogy a Plantageneteknek oly kevés valódi hatalmuk volt, mint Velencze dogéjának; s mindkét következtetés egyaránt eltér az igazságtól.

Az ó angol kormányzat egy volt azon korlátolt egyeduralmak közől, minők a középkor folytán nyugoti Európában alakultak, s a melyek között, sok eltérés daczára, erős

családi hasonlat tünt föl. Természetesen. Az országok, a melyekben ez egyeduralmak alakultak, ugyanazon nagy polgárisult birodalom tartományai voltak, s egyazon időben ugyanazon nyers és harczias nemzet törzsei által árasztattak el és hódittattak meg. Mindannyian tagjai voltak ugyanazon nagy szövetségnek az Izlam ellen. Ugyanazon kevély és nagyravágyó egyház községéhez tartoztak. Alkotmányuk természetesen hasonló idomot öltött. Intézményeik részint a császári, részint a pápai Rómából, részint ó Germaniából vették eredetöket. Mindenikben király volt; s a királyi tiszt lassanként mindenütt szorosan öröködésivé lett. Mindenikben voltak nemesek czimekkel, a melyek eredetileg katonai rangot jelentettek. A lovagiság, czimertan szabályai közösek voltak mindnyájok között. Mindnyájának dúsan ellátott egyházi székei, nagy szabadalmakat élvező helyhatósági testületei, s köztanácsai, melyeknek beegyezése, némely közintézkedés érvénye végett, mellőzhetlen volt.

Az ilyen alkotmányok közt, régi idők óta, méltán legjobbnak tartatott az angol. A fejedelem előjogai kétségkivül terjedelmesek voltak. Méltósága emelésére egyaránt hatással volt a vallás és a lovagiság szelleme. Szent olajjal kenetett feje. A legderekabb és nemesebb lovagokra nézve sem volt lealacsonyitó lábainál térdelni. Személye sérthetetlen volt. Egyedül neki volt joga, az ország rendeit egybehivni; tetszése szerint meg elbocsáthatta őket; s beleegyezése minden törvényhozási eljárásban szükséges volt. Ő volt feje a végrehajtó közigazgatásnak, egyedüli közeg a külhatalmakkal érintkezésben, az ország katonai és tengeri erejének főparancsnoka, az igazság, kegyelem és méltóság kútfeje. Nagy hatalommal birt a kereskedés szabályo-

zásában. Ő veretett pénzt, ő határozta meg a súlyt és a mértéket, a vásárokat és kikötőket. Egyházi véduralma végtelen volt. Örökségi jövedelme, gazdaságosan kezelve, elég a kormányzás rendes költségeit fedezni. Saját uradalmai roppant terjedelműek voltak. E fölött országa egész földének hűvédura, s mint ilyen, sok nyereséges és félelmes joggal birt, a melyek képessé tették őt, a vele ellenkezőket boszantani és nyomni, s a nélkül, hogy magának bármibe került volna, gazdagitani és fölemelni a kik kedvében jártak.

De, bármilyen terjedt volt hatalma, három nagy alkotmányos elv korlátolta azt, oly régiek, hogy senki sem mondhatja meg, mikor származtak, és oly hatályosak, hogy természetes kifejlődésök, sok nemzedéken által, a dolgok azon rendét idézte elő, a mely alatt élünk jelenleg.

Először: a király nem hozhatott törvényt parliamentjének egyezése nélkül. Másodszor: adót nem vethetett ki parliamentjének egyezése nélkül. Harmadszor: a végrehajtó igazgatást az ország törvényei szerint volt köteles intézni, s ha megszegte e törvényeket, tanácsosai és ügyviselői felelősek voltak.

Egy őszinte tory sem fogja tagadni, hogy ezen elvek, ötszáz év alatt, alapszabályok tekintélyére emeltettek. Más részről egy őszinte whig sem fogja állitni, hogy azok, egy későbbi időszak előtt, minden kétértelmüségtől megtisztitva, vagy általában minden következményeikben megtartva lettek volna. Egy középkori alkotmány nem alkottatott mint a XVIII. és XIX. század alkotmányai, egyetlen határozattal, s nem jutott érvényre egy oklevél által. Csak mivelt és szemlélődő korban alkottatik rendszeresen polgári alkotmány. Miveletlen társadalmakban a kormányzat ki-

fejlése hasonló a nyelv és költészet fejlődéséhez. Durva társadalmaknak is van, és pedig sokszor bő, erélyes nyelve: de nincs tudományos nyelvtanuk, nincsenek szó- és igeértelmezéseik, s nevezeteik a beszéd hajlitásaira, módjaira, kapcsolataira. Durva államokban is van verselés, s olykor hatalmas és kellemes vers: de nincsenek mértékszabályok; s a verselő, kinek dallamai, melyeket csupán füle szabályoz, hallgatóit gyönyörködtetik, maga sem tudná megmondani, hány és minő mértékláb képezi mindenik sorát. A mint van ékesenszólás a szókötés, s dal a költészettan előtt, szintugy lehetséges igen jó kormány, mielőtt a törvényhozó, végrehajtó és itélő hatalom korlátai szabatosan ki volnának jelölve.

Igy volt Angliában. A királyi előjog körvonala, habár általánvéve elég világos, nem volt mindenütt pontosan és határozottan kijelölve. Honnan aztán széltül maradt némi vitás tér, a melyen folyvást becsapások és visszatorlások történtek, mig végre, százados tusák után, kétségtelen és állandó határjelek állitattak föl. Tanúságos lesz előadni, miként és mennyire szokták régi fejedelmeink megszegni a három nagy elvet, a melyek a nemzet szabadságait ótalmazták.

Az általános törvényhozói hatalmat soha egy angol király sem követelte. A legerőszakosb és hatalmaskodóbb Plantagenet sem képzelte magát jogositottnak, nagy tanácsa egyezése nélkül határozatot hozni, hogy az esküttszék tizenkét személy helyett tizből álljon, hogy az özvegyi jog, harmad helyett, egy negyedrész legyen, hogy a hamis esküvés felonia legyen, vagy az egyenlő öröködési jog Yorkmegyébe behozassék. De a király joga volt, a bünösöknek megkegyelmezni; s ebben van egy pont, a hol a kegyelmezési jog

a törvényhozóival összefolyni látszik, legalább együgyü korban könnyen összezavartathatik. A büntető törvény érvénye megszünik, ha a büntetés, melyet szab, mindannyiszor és bárkire nézve elengedtetik. A fejedelem kétségtelenül fel volt jogositva, a büntetéseket határtalanul elengedni. Következőleg joga volt bármely büntetőtörvény érvényét megsemmisitni. Ugy látszik, nem lehet komoly ellenvetést tenni, ha a formára nézve is ugyanazt teszi, a mit érdemileg tehet. Igy fejlett ki a törvényhozást és végrehajtó hatalmat elválasztó kétes határon, szőrszálhasogató és udvaroncz ügyészek segélyével, ama nagy visszásság, mely fölmentő hatalom neve alatt ismeretes.

El van ismerve, hogy emlékezetet haladó idők óta alaptörvény volt Angliában, hogy a király a parliament egyezése nélkül adót nem vethet ki. Már azon czikkek közt előfordul, a melyeknek aláirására Jánost a zászlós urak kényszeritették. I. Edvárd kisérletet tőn a szabályt megszegni: de bármily ügyes, hatalmas és népszerű volt, olyan ellenzésre talált, a melynek tanácsosnak tartotta engedni. Határozott kifejezésekben nyujtott biztositást, maga és utóda részéről, hogy az ország rendeinek egyezése és jószánta nélkül, nem fog többé semminemű pénzsegély szedetni. Hatalmas és győzelmes unokája kisérletet tőn megszegni az ünnepélyes kötést; de erélyes ellenállásra talált. Végre a Plantagenetek reménytelenül feladták e pontot; de ha nem is szegték meg többé nyilván a törvényt, tettek kisérleteket, hogy annak kikerülésével, ideiglenes czélra rendkivüli pénzsegélyt szerezzenek. Tiltva volt adót vetni ki; hanem jogot igényeltek kérni, kölcsönözni. Gyakran kértek tehát oly hangon, melyet a parancstól nem lehetett megkülönböztetni, néha meg kölcsönöztek, keveset gondolva a

visszafizetésre. Az a tény mindazáltal, hogy e zsarolásokat szükségesnek tartották önkéntes adózás és kölcsön névvel palástolni, eléggé bizonyitja, hogy a nagy alkotmányos elv tekintélye közönségesen el volt ismerve.

Az az elv, hogy Anglia királya köteles az igazgatást a törvényekkel egyezőleg intézni, és hogy ha a törvény ellen cselekszik, tanácsosai és tisztviselői felelősek, már korán föl volt állitva, miként számos királyi kegyencz ellen hozott és végrehajtott itélet elegendőleg bizonyitja. Mindazáltal bizonyos, hogy a Plantagenetek az egyéni jogokat gyakran megsértették, s a sértett felek nem mindig voltak képesek elégtételt szerezni. Egy angolt sem lehetett, törvény szerint, csupán fejedelmi parancsra befogni vagy letartóztatni. Tényleg a kormány előtt gyülöletes egyének gyakran vitettek fogságba, csupán királyi rendelet következtében. Törvény szerint a kinvallatást, a római jogtan e gyalázatát, semmi esetben sem volt szabad angol alattvalóra alkalmazni. A XV század zivatarai közt mindazáltal kinpad vitetett a Towerbe, s ott, politikai kénytelenség ürügye alatt, alkalmilag használtatott. Azonban szerfölött csalatkoznék, a ki e rendetlenségekből következtetné, hogy az angol fejedelmek, akár elméletileg, akár gyakorlatban korlátlanok voltak. Oly társalomban élünk, mely a polgárisodásnak magas fokára emelkedett, s a melyben a sajtó és postahivatal utján oly gyorsan terjed az értesülés, hogy minden felötlőbb elnyomási tettet, szigetünk bármely részén követtetett el, nehány óra mulva milliók veszik vitatás alá. Ha a fejedelem egy alattvalót a »Habeas corpus acta« ellenére bezáratna, vagy egy összeesküvőt kinpadra vonatna, ennek hirére abban a pillanatban fölvillanyoztatnék az egész nemzet. A középkorban nagyon különböző volt a

társadalom állapota. Egyesek sérelme ritkán és nagy nehézséggel jutott a közönség tudomására. Fogva tarthattak valakit törvénytelenül, hónapokig, Carlisle vagy Norwich várában, a nélkül, hogy Londonba legkisebb zaja eljutott volna. Igen hihető, hogy a kínpadot sok évig használták, mielőtt a nemzet nagy többsége legkevesbbé is gyanitotta volna, hogy alkalmaztatott. Épen nem voltak őseink annyira éberek, miként mi, nagy általános szabályok fentartása körül. Bennünket hoszas tapasztalás megtanitott, hogy veszély nélkül az alkotmány semminemü sérelmét sem hagyhatjuk észrevétlen. Most ennélfogva közönségesen ugy tartják, hogy a kormányt, mely kénytelenség nélkül túlhágja hatalma korlátait, szigoru megrovás alá kell venni a parliamentben, s azon kormánynak, mely nagy szükség által kényszeritve, s tiszta szándokból, lép túl hatalomkörén, haladéktalanul fölmentési határozatot kell kérnie a parliamenttől. De a XIV és XV századbeli angolok nem igy gondolkodtak. Kevés kedvök volt, valamely elvért csupán mint elvért küzdeni, vagy zajt ütni oly rendetlenség fölött, mely által magukat is sértve nem érezték. Mig a kormányzat szelleme általában szelid és népszerű volt, hajlandók voltak fejedelmöknek némi szélesebb tért engedni. Ha oly czélokra, melyek közönségesen jóknak ismertettek, a törvényen túlcsapongó erélyt fejtett ki, nem csak megbocsátották neki sőt megtapsolták, s mig kormánya alatt biztosságot és jólétet élveztek, nagyon is készek voltak elhinni, hogy a ki nehéztelését magára vonta, mind megérdemelte. Azonban ez engedékenység nem volt határtalan; nem cselekedett bölcsen, a mely király sokáig bizott az angol nép ez engedékenységében. Megengedték olykor az alkotmányosság vonalát áthágnia: de maguk részére is követelték a jogot, e

vonait átlépni, valahányszor a király visszaélései által fölriasztattak. Ha nem elégelvén egyesek alkalmi elnyomását, nagy tömegeket merészelt elnyomni, alattvalói tüstént a törvényekre, s ha ez nem volt elég, a csaták istenére hivatkoztak.

Valóban ők bizvást türhették a király egy némely kihágását, mert volt bizonyos ellenszerök tartalékban, mely a legelbizottabb és szilajabb királyt is észrehozta, — az anyagi kényszer. Nehéz dolog a XIX századbeli angoloknak azt a könnyűséget és gyorsaságot képzelni, a melylyel, csak száz év előtt is, ez ellenszer alkalmaztatott. Rég el feledte a nép a fegyver használatát. A hadi mesterség a tökély oly fokára emelkedett, a mely őseink előtt ismeretlen volt, s e mesterség tudása egy különös osztályra van szoritva. Százezer jól fegyelmezett és vezénylett katona milliókra menő szántóvetőt és mesterembert fékezhet. Pár ezred testőrség elegendő egy nagy fővárosban minden békétlen főt fékentartani. Egyszersmind a vagyonosság folytonos növekedésének az az eredménye, hogy gondolkodó fők előtt sokkal rettentőbb a fölkelés a rosz kormányzásnál. Tömérdeket költöttek oly müvekre, a melyek, ha forradalom törne ki, nehány óra alatt semmivé lehetnének. Csupán a London boltjaiban és táraiban egybehalmozott ingó vagyon ötszázszorta felülhaladja mindazt, a mit, a Plantagenetek korában, az egész sziget magában foglalt; s ha a kormány anyagi erő által forgattatnék föl, mindezen ingóvagyon a rablás és rombolás nem kis veszélyének lenne kitéve. Még inkább koczkáztatva lenne a közhitel, a melytől ezer meg ezer család élelme függ közvetlenül, s a melylyel az egész kereskedelmi világ hitele összeköttetésben áll. Nagyitás nélkül mondhatjuk, hogy jelenleg angol földön egy heti polgárháboru oly viszontagságokat szülne, a mely-

lyek a Hoangho-tól a Missouriig volnának érezhetők, s a melyeknek nyomai egy század mulva is észrevehetők lennének. A társadalom ilyen állapotában az ellenállást kétségbeejtőbb gyógyszernek kell tartani minden kórnál, mely az államot sujthatja. A középkorban, ellenben, minden politikai baj rendes gyógyszere volt a fölkelés, — gyógyszer, a mely mindig kéznél volt, bár pillanatra kétségtelenül égető volt, semmi mély avagy maradandó rosz hatást nem hagyott maga után. Ha egy népszerű főnök valamely népszerű ügyben, kitüzte zászlóját, egyetlen nap alatt gyült körüle össze rendetlen sereg. Rendezett hadsereg még nem volt. Minden férfiun volt némi katonai, de alig volt egyéb gyönge máznál. A nemzeti vagyon főleg csordák- és nyájakban, az év termékeiben s a nép-lakta egyszerű épületekben állott. Mindazon bútor és eszköz, kereskedési és műipari készlet, erömű, mely az országban találtatott, összesen nem volt annyi értékű, mint jelenleg egyes községben levő vagyon. Az iparüzlet fejletlen vala, a hitel majdnem ismeretlen. Ily állapotban a társaság felüdült rázkódtatásából, mihelyt a tettleges harcznak vége lett. A polgári háború csapásai a csatatér öldökléseire s aztán nehány kivégezésre s jószágkobzásra szoritkoztak. Egy hét mulva már a pór hajtotta fogatát, s a lovag Towton vagy Bosworth mezején röpitette solymát, mintha semmi rendkivüli esemény nem szakasztotta volna félbe az emberi élet közönséges folyamát.

Százhatvan éve mióta az angol nép erőszakosan fölforgatta a kormányt. A rózsák pártjai egyesülését megelőzött százhatvan év alatt kilencz király uralkodott Angliában. E kilencz király közől hatot letettek. Öten a koronával együtt életöket is elvesztették. Világos ennélfogva, hogy

minden összehasonlitás régi és mostani polgári szerkezetünk közt szükségkép a leghibásabb következményekre vezet, ha számitásunkból kifeledjük azon korlátozás eredményeit, mely alatt tartotta az ellenállás és az ellenállási félelem a Plantageneteket. Öseinknek igen hatályos biztositéka levén a zsarnokság ellen, mi ma hiányzik, veszély nélkül fölhagyhattak némely biztositékokkal, a melyeknek mi méltán legnagyobb fontosságot tulajdonitunk. Minthogy jélenleg, oly roszak koczkáztatása nélkül, a melyektől a képzelődés elréműl, nem használhatunk anyagi erőt a rosz kormányzat ellenszeréül, világos, hogy bölcseségünk abban áll, hogy a rosz kormányzat ellen minden alkotmányos óvszert a hatály legfokozottabb állapotában tartsunk, féltékenyen őrködjünk a túlterjeszkedés első kezdete fölött, és soha se hagyjunk magukban ártatlanoknak látszó rendetlenségeket is megróvás nélkül, mielőtt azok előzményi tekintélyre jutnának. Négyszáz év előtt szükségtelennek látszhatott ilyen kicsinyes elővigyázat. Merész kézijjasok- és láncsásokból álló nemzet, szabadságai nagyobb koczkáztatása nélkül, elnézhetett némi törvénytelenségeket oly fejedelemnek, kinek uralkodása általában jó volt, s a kinek trónját egy század rendes katonaság sem ótalmazta.

E rendszer alatt, bármily durvának látszassék azon kidolgozott alkotmányokhoz képest, a minőket oly bőven termett a mult hetven év, az angolok szabadságot és boldogságot élveztek sokáig. Jóllehet VI Henrik gyönge uralkodása alatt először pártviszályok, utóbb polgári háboruk dulták az államot; IV Edvárd erkölcstelen és hatalmaskodó jellemű fejedelem volt; III Rikhárd közönségesen erkölcsi szörnynek rajzoltatik; s bár VII Henrik zsarolásai nagy elégületlenséget okoztak: mindazáltal kétségtelen,

hogy eldődeink, e királyok alatt, jobban kormányoztattak, mint a belgák Fülöp alatt, kit jónak neveztek, vagy a franciák azon Lajos alatt, ki népe atyjának czimeztetett. Ugy látszik, hazánk, midőn a rózsák harczai folytak is, boldogabb volt mint a szomszéd országok a legnagyobb béke közepett. Comines korának egyik legfölvilágosultabb államférfia volt. Ő mind látta a száraz leggazdagabb és polgárisultabb részeit. Lakott Flandria dús városaiban, a XV század e Manchestereiben és Liverpooljaiban. Meglátogatta Florenczet, melyet csak nem rég diszesitett Lorenzo pompája, s Velenczét, melyet a cambrayi szövetségesek csak imént aláztak meg. E kitünő férfiu megfontolva mondta, hogy Anglia a legjobban kormányzott ország, a melyet ismer. Nyomatékosan szólt alkotmányáról, mint igazságos és szent dologról, mely ótalmazván a népet, erősiti a fejedelem karjait, a ki által tiszteletben tartatik. Sehol, egy országban sincs, ugymond, az ember igaztalanság ellen oly valódilag biztositva. Ugy látta, hogy a belháboruk csapásai csupán a nemesekre és harczosokra szoritkoztak, s nem hagytak nyomokat maguk után, a milyeneket másutt látni megszokott, se lerombolt lakokat, se elpusztult városokat.

Nemcsak azon előnye volt Angliának a szomszéd országok fölött, hogy a királyi hatalom hatályosan korlátoltatott. Hasonló fontosságu, bár kevésbbé ismeretes sajátság volt a nemesség és nép közt létezett viszony. Erős öröködési jobbágiság volt; de az, minden öröködési előkelőség közt a legkevésbbé negédes és kizárólagos volt. Távol minden gyülöletes várnajellemtől. A népből folyvást vett tagokat föl maga közé, s folyvást vegyültek közőle tagok a néppel. Bármely gentleman lehetett peer. A peernek ifjabbik fia csak gentleman volt. Peerek unokái elsőséget engedtek

az ujdon nevezett lovagoknak. A lovagi méltóság senkire nézve sem volt elérhetlen, ha szorgalom és szerencse által jó vagyoni állásra jutott vagy vitézsége által, ütközet avagy ostrom alatt, magára vonta a figyelmet. Herczeg, sőt királyi herczeg lányára nézve sem tartatott kisebbitő házasságnak ha jeles közpolgárhoz ment férjhez. Igy Howard János Mowbray Tamás, norfolki herczeg leányát vette nőül. György clarencei herczeg leánya, Salisbury-grófnő, Pole Rikhárdhoz ment férjhez. A jó vért nagy tiszteletben tartották; de, hazánk szerfölötti szerencséjére, a jó vér és peerség elŏjogai közt nem volt szükségképen összeköttetés. Szintoly hosszu származási fák, szintoly régi czimerek találtattak a lordok házán kivül, mint benne. Voltak uj emberek, kik a legmagasb czimeket viselték. Voltak czimtelenek a kikről tudva volt, hogy olyan lovagoktól származtak, a kik Hastingsnál a szászok sorait áttörték, s Jeruzsalem falaira hágtak. Voltak Bohunok, Mowbrayk, de Verek, sőt a Plantagenetház rokonai, kiknek az esquirenél nagyobb czimök nem volt, sem egyéb polgári jogaik, mint a melyeket minden bérlő és kalmár élvezett. Minélfogva nem volt olyan vonal, mely más országokban a patriciust a plebejustól elkülönzi. A szabados nem érzett hajlamot azon méltóságok ellen zúgolódni, a melyekre saját gyermekei is följuthattak. Az országnagy nem érzett hajlamot paczkázni azon osztályon, a melybe saját gyermekeinek is alá kellett szállaniok.

Azon kapcsolatok, melyek a nemességet és közpolgárságot egybefüzték a york-lancasteri háboruk után, inkább erősödtek és szaporodtak, mint valaha. Egy körülmény eléggé mutatja, mi nagy pusztulás érte a régi aristocratiát. 1451-ben VI Henrik ötvenhárom világi peert hi-

vott meg a parliamentbe. A VII Henrik által 1485-ben parliamentbe hivott világi peerek száma csak huszonkilencz volt, s e huszonkilencz közt is többen voltak, kik ujdon emeltettek peerségre. A következő században a nemesség sorai bőven egészítettek ki a gentry közől. Az alsóház szerkezete is olyas volt, a mely nagyon előmozditotta az osztályok üdvös vegyületét. A megyei lovag volt összekötő lánczszem a zászlós úr és kalmár között. Ugyanazon padokon, hol posztócsinálók, aranymüvesek, fűszerárusok, a kereskedő városok parliamenti küldöttei foglaltak helyet, együtt ültek velök oly tagok, kik más országban nemes urak nak neveztettek, törzsökös, kastélyos földesurak, kik úri törvényhatósággal birtak, czimeres hadi köntöst viseltek és sok nemzedéken által fölvitték fényes származásukat. Némelyek ezek közt nagy lordok ifjabb fiai és testvérei voltak. Mások királyi vérrel is dicsekhettek. Végre Bedford gróf legidősb fia is, ki atyjának második czimét viselte, föllépett alsóházi követjelöltül, s példáját mások is követték. Az ország nagyjainak örökösei ugyanazon házban ülvén, természetesen szintugy buzogtak annak jogai mellett, mint bármelyik ama szerény polgárok közől, kikkel össze voltak vegyülve. Igy a mi democratiánk, kezdettől fogva, legaristocrataibb, s aristocratiánk viszont a legdemocratább volt a világon; olyan sajátság, a mely napjainkig megmaradván, sok fontos eredményt idézett elő erkölcsi és politikai tekintetben.

VII Henrik, fia és unokáinak kormánya, általában, önkényesb volt, mint a Plantageneteké. A különbség némileg a személyes jellemből magyarázható; mert a Tudorház minden fi- és nőivadékainak közös tulajdona volt a bátorság és akaraterő. Hatalmukkal, százhúsz év lefolyta

alatt, mindenkor erőteljesen, gyakran erőszakosan, olykor épen kegyetlenül éltek. Követvén az előbbi uralkodóház példáját, alkalmilag megszegték alattvalóik jogait, alkalmilag adót szedtek, kölcsön vagy adomány neve alatt, s olykor felfüggesztették a büntető törvények végrehajtását; sőt, bár soha sem mertek, saját hatalmunknál fogva, állandó törvényt hozni, alkalmilag mindazáltal, midőn nem ült együtt a parliament, az ideiglenes szükséghez képest magukra vették ideiglenes rendeleményei kibocsátását. Mindemellett a Tudorok nem voltak képesek a nyomást bizonyos ponton túlvinni: mert nem volt fegyveres erejök, s fegyveres nép vette őket körül. A palotát kevés házi cseléd őrizte, kiket egyetlen megye, vagy London egy kerületének fölkelő serege könnyen legyőz vala. E magas fejedelmek annálfogva inkább voltak korlátozva, mint bármely törvény által lehetének. Igaz, hogy e korlátozás nem akadályozta őket, hogy egyesekkel olykor önkényesen és kegyetlenül ne bánjanak, de általános és tartós elnyomás ellen valódilag biztosította a nemzetet. Udvaruk körében veszély nélkül zsarnokoskodhattak; de kénytelenek voltak szüntelen aggódva figyelni az ország hangulatára. VIII. Henrik, például, nem talált ellenzést, midőn Buckinghamet és Surreyt, Boleyn Annát és lady Salisburyt vérpadra tetszett vitetnie. De midőn alattvalóitól adót kivánt, mely javaik hatodrészére ment volna, szükségesnek látta csakhamar visszavonulni. Százan és ezeren kiáltoztak, hogy ők angolok és nem francziák, szabad emberek és nem rabszolgák. Kentben a királyi biztosok futással mentették meg életöket. Suffolkban négyezer ember jelent meg fegyveresen. Hasztalan törekedtek hadat gyüjteni a főispánok. Kik a fölkelésben nem vettek részt, nyilvánitották, hogy ez ügyben nem harczolnak test-

véreik ellen. Henrik, bármily kevély és önfejü volt legyen, visszarettent, s nem ok nélkül, összeütközni a nemzet fölriasztott szellemével. Szemei előtt állt elődeinek sorsa, kik Berkeleynél és Pomfretnél vesztették éltöket. Nemcsak visszavonta törvénytelen parancsait; nem csupán általános bocsánatot biztositott minden elégületlennek, hanem a törvényszegés miatt nyilván és ünnepélyesen bocsánatot kért.

Magaviselete ez alkalommal jól jellemzi háza egész politikáját. Hő vérmérséklete, bátor szive volt e ház fejedelmeinek: de jól ismerték a nemzet jellemét, a melyet kormányoztak, s a makacsságot, mint némely elődeik és utódaik, soha sem vitték túl a veszélyes ponton. A Tudorokban oly nagy volt az eszélyes mérséklet, hogy hatalmuk, bár gyakran talált ellenállásra, soha sem döntetett meg. Félelmes mozgalmak zavarták mindenütt uralkodását; de a kormánynak mindig sikerült vagy lecsillapitani, vagy legyőzni és megbüntetni a lázadókat. Olykor, kora engedélyek által, sikerült elkerülni a polgárháborút; de általában véve, erősen tartották magukat, s a nemzetet hivták föl segélyre. A nemzet megfelelt a fölhivásnak, a fejdelem köré sereglett, s képessé tette őt, fékezni a daczos kisebb részt.

Ilyképen III. Henrik idejétől Erzsébet koráig emelkedett és virágzott Anglia azon szerkezet alatt, mely mostani intézményeink csiráját magában hordta, s mely, bár sem határozottan körülirva, sem igen pontosan megtartva nem volt, mindamellett a félelem által, melyben a kormányzottak szelleme és erélye a kormányzókat tartja vala, meg lön óva, hogy kényuralommá nem fajult.

Azonban ilyen polgári rendszer a társadalom fejlődésének csak bizonyos szakába illik. Ugyanazon okoknak, melyek a béke mesterségeiben a munkafelosztást előidézik,

végre a hadakozást is külön tudománynyá és életmóddá kellett tenniök. Eljő az idő, midőn a fegyver használata egy külön osztály egész figyelmét veszi igénybe. Csakhamar kitetszik, hogy a pór és polgár, bármily derék különben, nem képes többé a régi katonáknak helyt állani, a kiknek egész élete készület a csata napjára, a kiknek izmait a veszély hosszas ismerete edzi meg, s a kiknek mozdulatai, miként az óramű szabatossága. Mindenki érzi, hogy többé nem lehet veszély nélkül, a nemzetek ótalmát az ekétől vagy szövőszéktől negyvennapi táborozásra összeszedett fegyveresekre bizni. Ha valamely állam nagy rendes hadsereget állit, a szomszéd államok kénytelenek követni a példát, vagy idegen járom alá kell hajlaniok. De a hol nagy rendes hadsereg létezik, korlátolt egyeduralom, minő a középkorban volt, többé fön nem állhat. A fejedelem egyszerre megszabadúl attól, a mi hatalmát főleg korlátozta; s ellenállhatlanul korlátlan urrá lesz, azon óvszerek korlátolása nélkül, a melyek oly társadalomban, a hol alkalmilag mindenki katona s állandólag senki sem az, fölöslegesek.

A veszélylyel tehát előálltak a menekvés módjai is. A középkor egyeduralmaiban a kard hatalma a királynál, az erszényé a nemzetnél volt; s a polgárisodás fejlődése a mily mértékben tette a fejedelem kardját mindinkább félelmessé a nemzetre nézve, ugy tette a nemzet erszényét mindinkább szükségessé a fejedelemnek. Öröklött jövedelme a polgári kormányzat költségeire sem elég immár. Teljesen lehetlen volt, rendes és terjedelmes adórendszer nélkül, nagy, fegyelmezett hadsereget tartani folyvást kész állapotban. Európa parliamenti gyüléseinek szilárdul kell vala ragaszkodniok adóajánlási és megtagadási alkotmányos jogukhoz, s határozottan megvonni a hadseregek tartása költ-

ségeit, mig erős biztositékok nem szereztettek a kényuralom ellen.

E bölcs politikát egyedül a mi hazánk követte. A szomszéd királyságokban roppant katonai intézményeket alkottak; nem gondoskodtak a köz szabadság új biztositékairól; s az lett eredménye, hogy a régi parliamenti intézmények mindenütt megszüntek létezni. Francziaországban, hol mindég gyöngék voltak, ellankadtak s végre csupa erőhiányból elhaltak. Spanyolországban, hol oly erősek voltak, mint bárhol Európában, keményen küzdöttek életökért, de későn. Toledo és Valladolid kézmüvesei sikeretlenül védelmezték a castiliai cortesek jogait V. Károly régi zászlóaljai ellen. Szintoly sikeretlenül keltek föl, a következő nemzedék alatt, Saragossa polgárai II. Fülöp ellen, Aragonia ó alkotmánya mellett. A szárazföldi királyságok nagy nemzetgyülései, melyek egykor aligha kevésbbé büszkék és hatalmasok voltak, mint a mely a Westminsterben székel, egymásután teljes jelentéktelenségbe sülyedtek. Ha egybegyültek is, mint jelenleg a mi egyházi gyüléseink, csupán azért gyültek egybe, hogy némely tiszteletre méltó formaságoknak eleget tegyenek.

Angliában más folyamot vőnek az események. E különös szerencsét főleg szigeti helyzetének köszönheti. A XV-ik század vége előtt mulhatlanul szükségesekké lettek nagy katonai intézmények a franczia és spanyol egyeduralom méltósága- sőt biztosságára nézve. Ha e két hatalmasság közől egyik a fegyvert leteszi vala, kénytelen lett volna csakhamar magát a másiknak alávetni. De Angliának, a tenger által védetvén fegyveres beütés ellen, s ritkán bonyolódván háborúba a szárazzal, még nem volt szüksége rendes hadseregek használatára. A XVI. és XVII. század

még állandó hadsereg nélkül találta. A XVII. század elején a politikai tudomány tetemes előhaladást tön. A spanyol cortesek és a franczia közgyülési rendek sorsa ünnepélyes intésül szolgáltak parliamenteinknek; s e parliamentek, teljesen megismervén a veszély nagyságát és természetét, korán oly táborozási rendszert fogadtak el, mely, három nemzedéken át folyt tusák után, végre győzedelmes lön.

Majd minden iró, ki e tusát leirta, azt igyekvék megmutatni, hogy az ő pártja volt, a mely az ó alkotmány változatlan föntartásaért küzdött. Igazat szólva, az ó alkotmányt változatlanul föntartani lehetlen volt. Az emberi bölcseség számitásán kivül eső törvényben volt megirva, hogy azon sajátnemű alkotmányok, minők a XIV. és XV. században európaszerte divatoztak, megszünjenek. Nem az volt tehát kérdés, vajon szerkezetünkben változás történjék-e, hanem milyen természetű legyen e változás. Uj és hatalmas erő behozatala megzavarta a régi súlyegyent, s egy korlátolt egyeduralmat a másik után korlátlanná tett. A mi másutt történt, alkalmasint itt is megtörtént volna, ha a hatalom nagy részének a koronáról a parliamentre ruháztatásával a súlyegyen helyre nem állíttatik. Olynemű kényszeritő eszközök kezdettek ajánlkozni fejdelmeinknek, a minőkkel egy Plantagenet vagy Tudor sem birt. Okvetlenül kényurakká kellett lenniök, ha egyszersmind oly korlátokkal nem vétetnek körül, minőknek egy Plantagenet vagy Tudor sem volt soha alávetve.

Ugy tetszik ennélfogva, hogy ha csupán politikai okok működnek vala, akkor sem mult volna el a XVII. század kemény harcz nélkül királyaink és parliamentjeik közt. De ugyanazon eredményre még más, talán hathatósb okok is közremunkáltak. Midőn a Tudorok uralkodása legnagyobb

erejében állott, egy esemény adta magát elő, mely az egész keresztyénség s különösen Anglia sorsára hatályos befolyással volt. Kétszer támadt föl, a középkor hatalma alatt, Európa szelleme Róma uralma ellen. Az első fölkelés déli Franciaországban tört ki. III. Incze erélye, Ferencz és Döme új szerzeteinek buzgalma, s a keresztesek vérengezése, kiket a papság egy harcziatlan népre rábocsátott, lerombolta az albigensek egyházait. A második hitujitás Angliában eredt s Csehországban terjedett el. A constanczi zsinat, némi egyházi rendetlenségeket, melyek a keresztyénséget botránkoztatták, megszüntetvén, s az európai fejedelmek tüzzel vassal pusztítván az eretnekeket, sikerült megállitani s visszaterelni a mozgalmat. Nem oly igen sajnálatos dolog. Igaz, hogy a protestánsok rokonszenve természetesen az albigensek és lollardok részén leend. Azonban a felvilágosult és mérsékelt protestans talán hajlandó lesz kétségbevonni, vajon az albigensek és lollardok győzelme, általán véve, előmozditotta volna-e az emberi nem boldogságát és erényes voltát. Bárminő romlott volt is a római egyház, van ok hinni, hogy ha ez egyház, a XII. vagy XIV. században, megdöntetik vala, helyét még gonoszabb rendszer foglalta volna el. Európa nagy részében igen kevés volt akkor a tudomány, s e kevés a papság körére volt szoritva. Ötszáz ember közt sem volt egy a zsoltárt betüzni képes. A könyv ritka és drága volt. A nyomtatás mesterségét még nem ismerték. A szentirás nem oly tiszta és szép másolatai, a milyeneket most minden kunyhó lakosa szerezhet magának, olyan áruak voltak, hogy sok pap sem volt képes megszerezni. Könnyen megfogható, hogy a világiaknak maguktól a szentirásban nyomozniok lehetlen volt. Valószinű tehát, hogy az egyik szellemi jármot lerázván, más alá kerültek

volna, s a hatalom, a melyet imént a római egyház papsága gyakorolt, sokkal roszabb tanárokra ment volna által. A XVI. század, aránylag véve, világosság korszaka volt. De még a XVI. században is azok közől, a kik elhagyták a régi hitvallást, igen sokan indultak az első bizalmas és tetszetős kalauz után, a ki nekik ajánlkozott, s csakhamar sokkal komolyabb tévedésekbe hagyták magukat vezettetni, mint a minőket elhagytak. Igy Mátyás és Kniperdoling, a kéjelgés, rablás és gyilkolás apostolai, képesek voltak egy ideig nagy városokon uralkodni. Sötétebb korszakban az ily hamis próféták talán nagy birodalmakat alapítnak vala; s a keresztyénség kegyetlen és erkölcstelen babonává fajulhatott volna, ártalmasabbá a pápistaságnál, sőt magánál az islamismusnál.

A constanczi zsinat után mintegy száz évvel kezdődött ama nagy változás, mely reformationak neveztetik. Az idő most eljött a maga teljességében. A papság nem egyedüli, vagy fő letéteményese volt immár a tudománynak. A nyomtatás föltalálása hatalmas fegyvert adott az egyház ostromlói kezébe, minővel nem birtak elődeik. A régi irók tanulmányozása, az új nyelvek gyors és hatalmas fejlődése, a példátlan tevékenység, mely az irodalom minden ágában kifejtetett, Európa politikai állása, a római udvar vétkei, zsarolásai, a féltékenység, melylyel a világiak az egyházi rend hatalmát és előjogait, s az Alpokon innen lakók az olaszok fensőségét tekintették, — mind e körülmények előnyűl szolgáltak az új tan hirdetőinek, mit ők igen jól tudtak fölhasználni.

Kik azt tartják, hogy a római egyház befolyása a sötét századokban az emberiségre, általán véve, jótékony volt, mindemellett a reformatiót teljes következetességgel meg-

becsülhetlen áldásnak tekinthetik. A járszalag, mely a kisdedet óvja és fentartja, akadály volna felnőtt férfiúnak. Igy ugyanazon eszközök, a melyek az emberi szellemet haladása egyik szakában segítik és előmozditják, más szakban merő akadályok lehetnek. Van az egyes és társalom életében bizonyos időpont, midőn az önmegadás és hit, mely későbbi korszakban méltán szolgaelműség és könnyenhivésnek mondathatnék, hasznos tulajdon. A gyermek, ki tanulási készséggel s kétkedés nélkül hallgatja az öregebbek oktatását, valószinüleg gyors előmenetelt tesz. Ellenben megvetésnek tenné ki magát a férfiu, a ki nála nem bölcsebb ember által fölállitott bármely tant gyermeki tanulékonysággal fogadna. Ugyanez áll a közönségre nézve. Az európai nemzetek gyermekkora a papság gyámsága alatt folyt le. A papi rend sokáig azon felsőbbséget gyakorolta, a mely tulajdonképen és természet szerint az értelmi túlnyomóságot illeti. A papok, minden hibáik mellett, legbölcsebb része valának a társadalomnak. Az egészre nézve tehát jó volt, hogy tisztelték őket és engedelmeskedtek nekik. Az egyházi hatalom túlterjeszkedése a polgári hatalom körébe sokkal több üdvöst, mint roszat szült, midőn az egyházi hatalom azon osztály kezében volt, mely a történetet, bölcselkedést és köztörvényt tanulta, s a polgári hatalom ellenben vad főnökök kezében, a kik saját adományozásaikat és rendelményeiket sem tudták olvasni. De változtak a dolgok. A tudomány mind inkább terjedt a világiak közt. A XVI. század kezdetén már sokan közölök legfölvilágosultabb lelkészeikkel egyenlő fokon állottak értelmiség tekintetében. A papuralom, mely a sötét időkben, minden visszaélések mellett is, igazolt és üdvös ellenőrség volt, most immár igaztalan és ártalmas zsarnoksággá fajult.

Azon időtől fogva, mikor a barbar népek a nyugoti birodalmat elboritották, a tudományok fölébredéséig, általában, kedvező volt a római egyház befolyása a tudományra, polgárisodás- és jó kormányzásra. De az utólsó három század alatt fő czélja volt az emberi szellem előmenetelét hátráltatni. Minden előmenetel, mely a keresztyénség közepett, tudomány-, szabadság- és vagyonosságban, s az élet mesterségeiben történt, mindig ellenére s hatalmával mindenütt ellenkező arányban történt. Európa legkiesebb, legtermékenyebb tartományai szegénységbe, politikai szolgaságba s értelmi tespedésbe sülyedtek uralma alatt, mig protestans országokat, melyeknek terméketlen és miveletlen volta közmondássá lön egykor, ügyesség és ipar kertekké változtatott, s hősök és államférfiak, bölcselkedők és költők hosszú sora tön dicsőekké. A ki, tudván, mi Olaszország és Skóczia természetileg, és mi volt valóban négyszáz év előtt, összehasonlitja Róma és Edinburgh vidékét, képes lesz a pápai uralom iránya fölött itélni. Ugyanezt tanusitja Spanyolország, mely egykor első volt a királyságok közt, s a legmélyebbre sülyedett, és Hollandia, mely a természet mostohaságai daczára, oly fokra emelkedett, a minőt hasonló kis köztársaság még soha el nem ért. Ki Németországon római katholikus fejedelemségből protestánsba, Helvétiában római katholikus kantonból protestánsba, Irlöldön római katholikusból protestáns megyébe megyen át, tapasztalhatja, hogy a polgárisodás alantabb fokáról magasabba lépett. Az Atlánti tenger tulsó részén ugyanezt találjuk. Az Egyesült államok protestánsai messze elhagyták Mexiko, Peru és Brazilia római kath. lakosait. Alsó Canada római kath. lakosai tespednek, mig körülök az egész száraz pezsg a protestánsok tevékenységétől, vállal-

kozásitól. A francziák kétségkivül oly erélyt és értelmiséget mutattak, mely, bal irány mellett is, méltán jogositja őket nagy nép nevére. De ha e látszatos kivételt vizsgáljuk, csak a szabály erősitésére szolgáland; egy római katholikusnak mondott országban sem volt a római kath. egyháznak, több nemzedéken által, oly kevés hatalma, mint Franciaországban.

Nehéz megmondani, vajon Anglia a római kath. hitvallásnak tartozik-e többel, vagy a reformationak. A népfajok egybeolvadását és a jobbágyság eltörlését főleg azon befolyásnak kell köszönnie, melyet a középkorban a papság a világiak fölött gyakorlott. A politikai és értelmi szabadságot ellenben, s mindazon áldást, melyet a politikai és értelmi szabadság magával hozott, leginkább a világiak nagy fölkelése a papság ellen szerzette meg neki.

Sokáig tartott hazánkban a harcz az ó és uj hittan között, s olykor kétségesnek látszott az eredmény. Két szélső felekezet volt, erőszakos cselekvésre, vagy makacs szenvedésre egyképen elszánt. A kettő között, hosszas ideig, volt egy középpárt, mely észtanellenesen, habár nem épen természetlenül, összevegyitette a gyermekszoba tanulmányait az uj evangelisták beszédeivel, s szeretettel csüggvén a régi hagyományokon, gyülölte a visszaéléseket, a melyekkel azok szoros kapcsolatban voltak. Az ily lélekállapotúak örömest és majdnem hálával fogadták bármely ügyes uralkodó reudelkezését, a ki az önelhatározás gondjaitól meg mentette őket, s a viták zaját erős parancsszóval vágván ketté, eléjök szabta, mit keljen hinni, s miként intézni az istentiszteletet. Nem meglepő tehát, hogy a Tudorok nagy befolyást tudtak gyakorolni az egyházi ügyekben; s az sem

különös, hogy, e befolyás közben, többnyire szem előtt tartották önérdeköket.

VIII Henrik megkisértette, angol egyházat alkotni, mely a római kath. egyháztól a fensőségre nézve, s csupán e tekintetben, különbözzék. Kisérletének rendkivüli sikere lön. Jellemszilárdsága, helyzetének különösen kedvező volta a külföldi hatalmasságok irányában, a tömérdek kincs, mely az apátságok kifosztása után rendelkezése alá került, s azon osztály segedelme, a mely két vélemény közt mindig középen foglal helyet, képessé tette őt, mindkét szélső felekezettel daczolni, megégettetvén, mint eretnekeket, a kik a hitujitók tanait követték, s fölakasztatván, mint árulókat a kik a pápa hatalmát elismerték. Azonban Henrik rendszere elhalt vele együtt. Ha továbbra terjed élete, nehéz volt volna fentartani állását, melyet egyenlő dühvel ostromoltak az uj és ó vélemények mellett buzgolkodók. A miniszterek, a kiknek a királyi jogokat kiskorú fia számára, bizományképen, őrzeniök kellett, nem bátorkodhattak e koczkáztató politikát folytatni; Erzsébet sem mert arra visszatérni. Választani kellett. Kénytelen volt a kormány vagy Rómának vetni magát alá, vagy a protestánsok segélyét kellett megnyernie. A kormány és a protestánsok csupán egy dologban egyeztek, a pápai hatalom gyűlölésében. Az angol hitújitók szintoly messze vágytak menni, mint rokonaik a szárazon. Számos olyan hitágazatot és szertartást kárhoztattak, mint antikrisztusi dolgokat, a melyekhez Henrik makacsul ragaszkodott, s a melyekről Erzsébet kedvetlenül mondott le. Sokan közönbös dolgok iránt is ellenszenvet éreztek, melyek a hitrejtelmes Babylon rendszerének, vagy szertartásának alkatrészei voltak. Igy Hooper püspök, ki Gloucesterben férfiasan halt meg

vallásaért, soká nem akarta a püspöki öltözetet viselni. Ridley püspök, e még nagyobb hirű vértanu, lerontatta megyéjében az oltárokat, s az urvacsorát a templomok közepén rendelte kiszolgáltatni asztalokon, melyeket a pápisták gúnyosan osztrigapadoknak neveztek. Jewel püspök a misemondó ruhát szinpadi öltönynek, bohócz köntösnek, az amoriták hagyományának mondá, s igérte, hogy mindenkép rajta lesz az ily lealázó képtelenségek kiirtásán. Grindal érsek soká vonakodott a püspök süveget elfogadni, mint a mit a fölszentelésben bohóskodásnak nézett. Parkhurst püspök buzgó imát mondott, hogy Anglia egyháza Zürich egyházát vegye példányul, mint a keresztyén község valódi mintáját. Ponet püspök oly véleményben volt, hogy a püspöki nevezet a pápistáknak hagyatván, a tisztult egyház főhivatalnokai superintendenseknek hivassanak. Ha tekintetbe veszszük, hogy e főpapok közől egy sem tartozott a protestáns felekezet szélső osztályához, nem lehet kétkedni, hogy a hitujitás, ha az érintett felekezet általános nézeteit követik, Angliában szintoly kimélet nélkül vitetik vala keresztül, mint Skócziában.

De valamint a kormány a protestánsok segedelmére szorúlt, a protestánsok is rászorúltak a kormány pártfogására. E szerint mindkét részről sokat engedtek; egyezség történt; s ezen egyezmény gyümölcse az angol egyház.

E nagy intézmény sajátságainak, s azon erős szenvedélyeknek, melyeket az baráti és ellenei keblében élesztett, kell tulajdonitnunk számosat a legfontosb események közől, a melyek a reformatio ideje óta hazánkban előfordultak; s Anglia világi történetét jól nem is érthetjük, ha az egyházi szerkezet történetével folytonos összefüggésben nem tanúljuk.

Azon egyezmény föltételeinek megállapitásában, mely az angol egyházat létre hozta, Cranmer Tamásnak volt fő része. Mindkét felekezetnek képviselője volt ő, a melyek akkor egymás segélyére szorúltak. Egyházi és udvari ember egyszersmind. Mint egyházi férfiu, teljesen kész volt oly messze menni az ujitás terén, miként bármely helvét avagy skót hitujitó. Mint udvari ember, azon szerkezetet ohajtotta megtartani, a mely Róma püspökei terveit számos korszakon által oly csodásan segitette elő, s mint remélhető volt, az angol királyok és miniszterei czéljait szintúgy előmozditandja. Véralkata és értelmisége is kiválólag alkalmassá tette őt közbenjárói szerepre. Nyilatkozataiban szenteskedő, működésében tág lelkiismeretű, semmiben sem buzgó, terveiben merész, cselekvésében gyáva és köpenyforgató, engesztelhető ellen és lágymeleg barát, szóval egészen alkalmas volt, a pápaság világi és vallásos ellenei közt a szövetségi föltételek megállapitását előmozditani.

Az egyház alkotmánya, tanai és istentisztelete mai napig magokon viselik azon egyezmény látható jeleit, a melyből származott. Középen áll a római és genfi egyház közt. Protestánsok által szerkesztett hitágazatai és egyházi beszédei oly hittani elveket állitnak föl, a melyekben Kálvin avagy Knox alig talált volna egyetlen nem helyeselhető szót. Imái és háladásai ellenben, régi breviariumokból vetetvén, általában olyasok, hogy Fischer vagy Pole bibornokok szivesen elfogadhatták volna.

A római egyház azt tartja, hogy a püspökség isteni intézmény, s hogy azon tizenegytől, kik a galileai hegyen nyerték megbizatásukat, a kéz reátétele által ötven nemzedéken keresztül bizonyos természetfölötti magasztos malasztok szállottak azon püspökökre, a kik Trientben egybe-

gültek. Más részről számos protestáns határozottan törvénytelennek tekintette a főpapi hivatalt: s elhitették magukkal, hogy a szentirásban egészen más alaku egyházi alkotmányt találtak rendelve. Az angol egyház alapitói középutat választottak. Megtartották a püspökséget; de nem nyilatkoztatták oly intézménynek, mely a keresztyén társaság jólétére, vagy a szentségek hathatós voltára lényeges volna. Cranmer egy nevezetes alkalommal meggyőződését fejezte ki, hogy a püspökök és papok között kezdetben különbség nem volt, s a kéz reátétele teljesen fölösleges.

A presbyteriek közt a nyilvános istentisztelet intézése nagy részben a papra van bizva. Imáik ennélfogva két külön gyülekezetben, vagy két külön napon ugyanazon gyülekezetben nem teljesen egyformák. Egy községben buzgók, ékesek és értelemdúsak. A szomszéd egyházban lankadt buzgalmúak, vagy épen oktalanok lehetnek. A római egyház papjai ellenben számos nemzedéken át, naponként mindig ugyanazon régi vallomásokat, könyörgéseket, háladásokat éneklik Indiában ugy, mint Lithuániában, Peruban miként Irföldön. Az isteni szolgálat, holt nyelven történvén, csak tanúltak által érthető; s a gyülekezet legnagyobb részéről elmondhatni, hogy nézőképen van inkább jelen, mint hallgatóként. Az angol egyház e részben is középutat választott. A római egyház imaformáit másolta, de népnyelvre forditotta által, s fölhivta a tanúlatlan sokaságot, hogy szózatát a papéval egyesitse.

Ugyanazon politika, rendszerének minden részében. Elvetette az átváltozás (transsubstantiatio) tanát teljesen, s a szentségbeli kenyérnek és bornak imadását kárhoztatta, mint bálványozást; s mindamellett, a puritánok boszusá-

gára, arra intette hiveit, hogy az isteni szeretet ez emlékeit térdenállva vegyék magukhoz. Eltávolitott sok gazdag öltözetet, mely a régi hit oltárait környezte; a gyönge lelkek borzalmára mindazáltal megtartott bizonyos fehér gyolcs ruhát, ama tisztaság jeléül, mely az ő, mint Krisztus rejtelmes mátkájának tulajdona volt. Elhagyott egy csomó taglejtési jelenetet, mely a római kath. isteni szolgálatban, érthető szavak helyett, fordul elő; kereszteléskor mindazáltal, sok szigoru protestans botránykozására, keresztet vetett a csecsemőre. A római katholikus egy sereg szenthez intézte imáit, kik közé sok kétséges és némely gyűlöletes jellemű ember is soroztatott. A puritánok még a pogányok apostolától s Jézus szeretett tanitványától is megtagadták a szent nevet. Az angol egyház, bár semmi teremtett lény közbenjárásáért nem esedezett, mindazáltal némelyek emlékezetére, kik a hitért sokat szenvedtek, külön ünnepnapokat rendelt. A bérmálást és papszentelést, mint épületes szertartásokat, megtartotta; de megfosztotta szentségi ranguktól. A gyónásnak nem volt helye rendszerében. A töredelmes haldoklót azonban gyöngéden fölhivta, hogy büneit gyónja meg a lelkésznek, egyszersmind papjait fölhatalmazta, hogy az elköltöző lélek engeszteléséül bűnbocsánatot adjanak, egészen a régi hit szellemében. Általában elmondhatni, hogy inkább az értelemhez szól, s kevésbbé az érzékekhez és képzelődéshez, mint a római egyház; s az értelemhez nem annyira, az érzékekhez és képzelődéshez pedig inkább szól, mint Skóczia, Francziaország és Helvétia protestáns egyházai.

De semmi sem különböztette meg olyan élesen az angol egyházat más egyházaktól, mint a viszony, a melyben a királysághoz állott. Feje a király volt. A hatalomnak a

melylyel e minőségben birt, nem irattak körül határai, s valóban azóta sem jelöltettek ki soha szabatosan. A törvények, melyek egyházi ügyekben kimondták fensőségét, csak nagyjában és általános kifejezésekben voltak szerkesztve. Ha e törvények értelmének pontosabb meghatározása végett az angol egyház alapitóinak könyveit és életét vizsgáljuk, még nagyobb zavarba jövünk. Mert az angol egyház alapitói erős értelmi forrongás, s folytonos hatás és ellenhatás idejében éltek és működtek. Igy sokszor egyik a másikkal, s néha önmagukkal is ellenkeztek. Hogy a király, Krisztus után, az egyház egyedüli feje, e tant egyhangúan vallották mindannyian: de e szavaknak másmás szájban, s ugyanazon szájban is különféle körülmények közt, különböző értelme volt. Némelykor oly hatalmat tulajdonitottak a fejedelemnek, mely Hildebrandot is kielégitette volna; majd annyira alászállitották hatalmát, hogy kevéssel volt több, mint mennyit a régi angol királyok követeltek, kik a római egyházzal folytonos egyességben voltak. Mit egykor Henrik s kedvencz tanácsosai a »fensőség« alatt értettek, nem volt kevesebb, Péter kulcsainak teljes hatalmánál. A király országa pápája, isten helytartója, a közönséges egyházi igazság előadója, a szentséges malasztok csatornája volt. Jogot követelt, hittanilag elhatározni, mi igaz tanitás, és mi eretnekség, kötelező hitvallomásokat készitteni, s vallásos oktatást adni a népnek. Hirdette, hogy minden törvényhatóság, az egyházi és világi egyaránt, csupán ő tőle származik, s hatalmában áll, püspöki hatalmat adni, és viszont elvenni. S valóban rá rendelte nyomatni pecsétjét a püspököket kinevező oklevelekre, a kik hivatalukat az ő megbizásából s csak addig, mig kedve tartja, voltak gyakorlandók. E rendszerhez képest, mint Cranmer magyarázta, a

király a nemzetnek szintúgy egyházi mint világi feje volt. Mindkét minőségben helytartóinak kellett lenni ő felségének. A mint polgári tisztviselőket nevezett, kik pecsétjét őrizték, jövedelmeit beszedték, s nevében igazságot szolgáltattak, ugy különböző rangú papokat is rendelt, hirdetni a szent igéket, s kiszolgáltatni a szentségeket. Minden kézreátétel szükségtelen volt. A király — ez volt Cranmernek legvilágosb szavakkal kifejezett véleménye — istentől származott hatalmánál fogva papot tehet; s az ekkép tett pap semmi ugynevezett »ordinatio«-ra nem szorul. E véleményt Cranmer más, kevésbbé udvaroncz egyháziak ellenzése daczára, minden következményeiben követte. Azt tartotta, hogy az ő saját egyházi tisztét, miként a korlátnok vagy tárnok világi hivatalait, elbocsátással a korona tüstént megszüntetheti. Midőn tehát Henrik meghalt, az érsek és püspökei uj megbizást vőnek, mely őket a papszentelésre s az egyház kormányzására felhatalmazta, mig az új fejedelem alkalmasnak nem látná, máskép rendelkezni. Azon ellenvetésre, hogy urunk apostolainak a megkötésre és feloldozásra a világitól tökéletesen elkülönzött hatalmat adott, némely hittudósok ez iskolából azt válaszolták, hogy a megkötési és föloldozási hatalom nem a papságra, hanem a keresztyén férfiak egész testületére szállott által, s a főtisztviselőnek, mint a társaság fejének, kell gyakorolnia. Arra az ellenvetésre, hogy szent Pál bizonyos egyénekről szól, a kiket a szent lélek a hivek felügyelőivé s pásztoraivá rendelt, azt felelték, hogy Henrik király az igazi felügyelő s a valódi pásztor, a kit a szentlélek rendelt, s a kire szent Pál kifejezései vonatkoznak.

E fölcsigázott követelésekben megbotránkoztak a protestánsok szintugy, mint a katholikusok; s még nagyobb

lett a botrány, midőn a fensőség, a melyet Mária a pápának visszaengedett, Erzsébet kormányra-léptekor ismét a koronához kapcsoltatott. Szörnyűnek látszott, hogy az egyház főpüspöke nő legyen, kinek egyik apostol megtiltotta, hogy szavát se hallassa a gyülekezetben. A királynő tehát szükségesnek tartá, határozottan ellene mondani azon papi jellemnek, melyet atyja felvőn, s a mely, Cranmer szerint, isteni rendelet által válhatlanul össze volt kapcsolva a királysággal. Midőn uralkodása alatt átnézték az angol hitvallást, a »fensőség« némileg máskép magyaráztatott, mint Henrik udvarában divatos volt. Cranmer ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy a keresztyén fejdelmek istentől teljes gondviselési joggal vannak megbizva alattvalóik fölött, szintugy isten igéjének lelkeik javára kiszolgáltatása tekintetében, mint a politikai ügyek intézését illetőleg.*) Az Erzsébet alatt szerkesztett hitvallás 37-ik fejezete hasonló ünnepélyességgel nyilvánitotta, hogy isten igéjének kiszolgáltatása nem tartozik a fejedelmekhez. A királynőnek mindazáltal tág és határozatlan terjedelmű fölügyeleti joga maradt fen az egyház fölött. A parliament által felhatalmaztatott, minden eretnekséget és egyházi visszaélést akadályozni és büntetni, s meg volt engedve, hogy hatalmát biztosokra is átruházhassa. A püspökök jóformán csak tisztviselői voltak. A római egyház a XI. században egész Európát tüzbeboritotta volna inkább, hogysem polgári tisztviselőségnek teljhatalmat engedjen lelkipásztorok nevezésére. A skót egyház papjai korunkban százanként lemon-

*) Cranmer saját szavai. Lásd Burnet »History of the Reformation« czimű munkája függelékét. (Part. I. Book III. No 21. Question 9.)

danának inkább javadalmaikról, hogysem teljes hatalmat engednének a polgári tisztségnek lelkipásztorokat nevezni. Az angol egyháznak nem voltak ily aggodalmai. Főpapjait egyedül királyi hatalom nevezte. Csupán a királyi hatalom hivta egybe, rendezte, halasztotta és oszlatta el gyülekezeteit. Hitágazatai nem voltak érvényesek királyi szentesítés nélkül. Hitvallásának egyik czikkje azt foglalta magában, hogy semmiféle egyházi gyülés nem jöhet össze törvényesen, királyi engedély nélkül. Minden itéleteitől a fejedelemhez történt a végső felebbvitel, még aféle kérdésekben is, vajon bizonyos vélemény eretneknek legyen-e tartandó, vagy valamely szentség kiszolgáltatása érvényes volt-e. Nem irigyelte az egyház e terjedelmes hatalmat fejedelmeinktől. Ezek hozták azt létre, ápolták gyönge, kis korában, védték egyrészről a pápisták, másfelől a puritánok ellen, ótalmazták oly parliamentek ellen, a melyek nem viseltettek iránta jó akarattal, boszút álltak tudományos ostromlóin, a kiknek nehéz volt felelnie. E szerint hála, remény, aggodalom, s az ellenség közös volta csatolta a trónhoz. Hagyományai, hajlamai mind egyeduralmiak voltak. Papjai közt az egyházi rend becsületének egyik pontjává lett a hűség, sajátságos jelleggé, mely őket a kalvinistáktól és pápistáktól egyaránt megkülönböztette. A kálvinisták és pápisták, bármennyire különböztek más tekintetekben egymástól, egyaránt a legnagyobb féltékenységgel szemlélték a világi hatalom tulterjeszkedéseit az egyházi hatalom körébe. A kálvinisták és pápisták egyképen azt vitatták, hogy az alattvalóknak joga van, kardot vonni istentelen uralkodók ellen. Franczia országban a kálvinisták ellenálltak IX. Károlynak; a pápisták ellenálltak IV. Henriknek: s mindketten, kálvinisták és pápisták, ellenszegültek III. Henriknek. Scócziá-

ban kálvinisták fogságba ejtették Máriát. Trent északi részén pápisták fogtak fegyvert Erzsébet ellen. Az angol egyház mindeniket, a kálvinistákat és pápistákat, egyaránt kárhoztatja, s fennen dicsekvék, hogy egy kötelességet sem fog fel oly szilárdan és komolyan, mint a fejedelmek iránti engedelmességet.

A korona nagy hasznát veszi e szoros szövetségnek a fenálló egyházzal: ez előnyök mindazáltal nem voltak némi komoly bajok nélkül. A Cranmer által eszközlött egyezményt kezdettől fogva két úr szolgálata rendszerének tekintette számos protestáns, mint kisérletet, az ur imádását Bál tiszteletével egyesíteni. VI. Edvárd idejében e felekezet aggodalmai nem egyszer nagy nehézségeket görditettek a kormány utjába. Midőn Erzsébet trónra lépett, nagyon súlyosodtak e nehézségek. Erőszak természet szerint erőszakot idéz elő. A protestantismus szelleme ennélfogva még hevesebb és türemetlenebb lön Mária kegyetlenségei után, mint azelőtt volt. Sokan, kik melegen ragaszkodtak az uj véleményekhez, Schweiczba és Németországra menekültek a rosz napokban. Hitrokonaik vendégszeretettel fogadták őket; Straszburgban, Zürichben és Genfben a nagy tanárok lábainál ültek, s több éven át egyszerűbb istentisztelethez s democratább alakú egyházi kormányzathoz szoktak, mint a minőt az előtt láttak Angliában. E férfiak azzal a meggyőződéssel tértek honukba vissza, hogy az Edvárd király alatt történt ujitás sokkal kevésbbé volt átható és terjedelmes, mint a tiszta vallás érdekei kivánták volna. De hasztalan volt minden kisérlet, bármely engedményre birni Erzsébetet. Valóban ugy tetszett nekik, hogy a miben rendszere bátyjáétól eltért, roszabbra fordult. Nem igen voltak hajlandók hit dolgában, bármely emberi tekintélynek alá-

rendelni magukat. Kevéssel azelőtt keltek föl, a szentirás önmaguk által tett magyarázatára támaszkodva, az egyház ellen, melyet erőssé tön emlékezetet haladó régisége s a közmegegyezés. Az értelmi erély nem mindennapi megfeszitésével voltak képesek ama fénypazar, uralkodó babonaság jármát lerázni; s képtelen dolog volt várni, hogy közvetlenül ilyen fölszabadulás után, békesen uj lelki zsarnokság alá vessék magukat. Hosszas időn által megszokván, midőn a pap az ostyát felmutatta, azelőtt, mint jelenlevő isten előtt, arczczal földre borulni, a misét bálványozási alakoskodásnak tanulták tekinteni. Hozzá levén szokva sok ideig, a pápában a főapostol utódát, a föld és meny kulcsainak őrét szemlélni, vadállatnak, antikristusnak, a bün emberének tanulták őt tartani. Nem volt várható, hogy közvetlen egy ujdon keletkezett hatalomra ruházzák a hódolatot, melyet a Vaticántól elvontak; hogy egyéni véleményöket egy szintén csak egyéni itéleten alapult egyház tekintélyének alávessék; hogy elszakadni ne merjenek oly tanitóktól, kik maguk is elszakadtak a nyugoti keresztyénségnek csak nem rég közönséges hitvallásától. Könnyű megfogni, mily boszusággal kellett ama bátor és vizsga lelkeknek elteltniök, kik az ujdon szerzett szabadságban keresték dicsőségöket, midőn látták, hogy egy több évvel ifjabb intézmény, mely, tulajdon szemeik láttára, az udvar szenvedélyeitől és érdekeitől nyerte fokonként alakulását, Róma kevély modorát kezdte utánozni.

Minthogy e férfiakat nem lehetett okokkal meggyőzni, elhatározták, hogy üldözik őket. Az üldözésnek bekövetkeztek természetes eredményei. Mint külön iskolát találta, s pártfelekezetté tette őket. Egyház elleni gyűlöletökhez most a korona elleni gyűlölet is járult. Elegyült a két ér-

zemény, s növelte egyik a másik keserűségét. A puritán nézetei az uralkodó és alattvalók közt létező viszonyokat illetőleg, szerfölött különböztek a homiliák intéseitől. Kedvencz lelkészei tanitással és példával egyaránt bátoritották az ellenszegülést a zsarnokok és üldözők ellen. Kálvinista hitsorsosai Francziaországban, Hollandban és Skócziában fegyverben álltak a bálványimádó, kegyetlen fejedelmek ellen. Az állam kormányzására vonatkozó eszméi szintén az egyház igazgatását illető nézeteitől kölcsönözték szinezetöket. Némely gúnykifejezéseket, a melyekkel közönségesen illették a püspökséget, minden nagy nehézség nélkül a királyság ellen lehetett forditani; és számos indok, a melylyel bizonyitgatták, hogy az egyházi hatalom legjobb székhelye a zsinat, arra a következtetésre látszott vezetni, hogy a világi hatalom legjobb székhelye a parliament.

E szerint valamint a fenállott egyház papjai érdekelv- és szenvedélynél fogva, a királyi előjogok mellett buzgolkodtak, a puritán érdek-, elv és szenvedélynél fogva ellensége volt azoknak. Az elégületlen felekezetiek hatalma nagy volt. Minden osztályban találhatók voltak; de legfőbb erejök városokban a kereskedői osztály, s vidéken a kis birtokosok közt volt. Erzsébet alatt már többséget kezdtek alkotni az alsóházban. S ha őseink teljesen hazai kérdésekre fordithatják vala figyelmöket, kétségtelenül azonnal elkezdődött volna a tusa a korona és parliament közt. De akkor nem volt idő belviszályokra. Még az is kétséges volt, vajon az állam összes osztályainak legerősb összetartása is elháritja-e a közveszélyt, a mely mindnyájokat fenyegette. A római katholikus és reformált Európa élethalálra küzdött. Francziaország, önmagában meghasonolva, megszűnt egyidőre jelentőséggel birni a keresztyénség-

ben. Az angol kormány a protestáns érdekek élén állott, s mig otthon üldözte a presbyterianokat, külföldön hatalmas pártfogással fedezte a presbyteri egyházakat. Az ellenkező párt élén azon kor leghatalmasabb fejedelme állott, Spanyol, Portugal, Olaszország, Németalföld s keleti és nyugoti Indiák ura, kinek seregei ujra meg ujra bementek Párisba, s a kinek hajóhadai riadásba hozták Devonshire és Sussex partjait. Több ideig valószinűnek látszott, hogy az angolok angol földön lesznek kénytelenek hitökért és függetlenségökért vívni a kétségbeesés harczát. E fölött egy pillanatig sem voltak mentek aggodalomtól, ha nincsen-e honn valamely nagy árulás készülőben. Mert az időben sok nemes természetű férfiuban a lelkiismeret és becsület igénye lett, honát föláldozni hitének. Ama sötét merények sora, melyeket a róm. katholikusok a királynő és nemzet élete ellen szőttek, folytonos riadásban tartotta a társadalmat. Bármely hibái voltak legyen Erzsébetnek, kétségtelen, hogy, emberileg szólva, az ország és minden reformált egyház sorsa személye biztosságától s uralkodása sikerétől függött. A honfi és protestánsnak ennélfogva főkötelessége volt a királynő karát erősítni; s e kötelességet derekasan teljesitették. A puritánok, a tömlöczök mélyében is, a hová a királynő által vettettek, imádkoztak, és pedig nem szinlett buzgalommal, hogy isten ótalmazza őt a gyilkos tőre ellen, a pártütést vesse lábai alá, s adjon győzelmet fegyvereinek szárazon és vizen. A makacs felekezetek egyik legnyakasabb tagja, közvetlen azután, hogy valamely vétségeért, a melybe őt szerfölötti buzgósága ejtette, kezét levágták, megmaradt kezével kalapját rázva, kiáltotta: »isten éltesse a királynőt!« Az érzés, a melylyel e férfiak tekintették őt, maradékaikra is átszállott. Az ugynevezett »non-

conformistá«-k, bármily szigorúan bánt velök, testűletileg, mindenkor tisztelték emlékét. *)

E szerint uralkodása nagyobb része alatt, nem voltak hajlandók a puritánok az alsóházban rendszeres ellenzéket álakitani a kormány ellen, habár olykor készek voltak ellenszegűlni. De, mihelyt a hajóhad romlása, az egyesült államok sikerteljes ellenállása a spanyol hatalom ellen, IV. Henrik megerősödése a franczia trónon, s II. Fülöp halála az államot és egyházat minden külveszély ellen biztositá, azonnal kezdetét vette a megátalkodott harcz, a mely — ugy akará a sors — több nemzedéken át tart vala.

Az ellenzék, mely negyven év folytán csöndesen gyüjtötte s kimélve szaporitotta erejét, az 1601. évi parliamentben vívta első harczát s nyerte az első diadalt. A tér jól volt választva. Az angol fejedelmeket mindenkor illette a kereskedési ügyek főigazgatási joga. A pénzérték, súly és mértékek szabályozása, vásárok, piaczok és kikötők engedményezése kétségtelen jogaikhoz tartozott. A kereskedés körüli hatalom határvonalai, szokás szerint, lazul voltak kijelölve. Ők tehát, szokás szerint, túlterjeszkedtek azon térre, mely jogszerűleg a törvényhozást illette. A túlterjeszkedést, szokás szerint, türték, mig komolyabbá nem lett. A királynő azonban elvégre csomó számra kezdett

*) Neal, puritán történetiró, megrován a kegyetlenséget, a melylyel a királynő felekezetével bánt, ekképen végzi sorait: »Mindazáltal Erzsébet, minden vétségei mellett is, ugy áll a történetben mint bölcs és ügyes fejedelemnő, mert országát megmentette a bajoktól, a melyekbe trónraléptekor keveredett, s mert a protestáns hitujitást megvédte külföldön a pápa, a császár, a spanyol király, s a honban a skót királynő és saját pápista alattvalóinak támadásai ellen,« — History of the Puritans, Part. I. Chap. VIII.

osztogatni egyedárussági szabadalmakat. Alig volt család az országban, mely magát terhelve nem érezte volna a nyomás és zsarolás által, a mely e visszaélés természetes hatása volt. Vas, olaj, eczet, szén, salétrom, ólom, keményitő, fonal, bőr, üveg mind szerfölött magas áron volt szerezhető. Az alsóház boszus és határozott hangulatban gyűlt egybe. Az udvari kisebbség hasztalan rótta meg az elnököt (speaker), miért engedi királynő ő felsége tetteit kérdés alá venni. Az elégületlen rész fennen, fenyegetőleg szólt, s az egész nemzetnél viszhangra talált. Indulatos néptömeg környezte a korona első miniszterének kocsiját, s az egyedárusságot átkozva kiáltották, hogy nem fogják szenvedni, hogy az előjog Anglia régi szabadságait illesse. Úgy tetszett, pillanatra félni lehetett, hogy Erzsébet hosszu és dicsőséges uralkodása gyalázatos és gyászos véget ér. Ő azonban csodálatos belátással és mérséklettel elkerülte a tusát, a reformpárt élére állott, orvosolta a sérelmet, az alsóháznak megható és méltóságteljes szavakban köszönetet mondott a közjót illető gyöngéd gondoskodásáért, visszanyerte a nép szivét s emlékezetre méltó példát hagyott utódinak, mikép kelljen magát viselni egy uralkodónak, közmozgalmak ellenében, a melyeknek nincs módja ellenállani.

1603-ban meghalt a nagy királynő. Ez év, sok tekintetben, a legnevezetesb korszakok egyike történetünkben. Skóczia és Irföld akkor lettek azon egy birodalom tagjai Angliával. Igaz, hogy mind Skócziát, mind Irföldet meghóditották a Plantagenetek; de egyik ország sem viselte a jármot békesen. Skóczia, hősi erélylyel, visszaküzdötte függetlenségét, Bruce Robert ideje óta elkülönzött királyság vala, s most a sziget déli részéhez kapcsoltatott, oly módon, mely nemzeti büszkeségének inkább hizelgett, mint sértette

azt. Irföld II. Henrik kora óta soha sem volt képes kiüzni a berontott idegeneket; de soká és keményen harczolt ellenök. A XIV. és XV. század folytán egyre hanyatlott azon szigeten az angol hatalom, s VII. Henrik idejében a legkisebb térre szorult. Azon fejedelem irföldi birtoka egyedül Dublin és Louth megyékből, Meath és Kildare egy részéből, s csekély számu kikötőből állott szerte a tengerpart hosszában. Még Leinster nagy része sem volt megyékre felosztva. Munster, Ulster és Connaught fölött apró fejedelmek uralkodtak, részint celták, részint elfajzott normanok, kik eredetöket elfeledvén, a celta nyelvet és szokásokat vették föl. De a XVI. században nagy előhaladást tön az angol hatalom. A félvad főnökök, kik az angol kerületen túl uralkodtak, egymás után alávetették magukat a Tudorok helytartóinak. Végre, Erzsébet halála előtt nehány héttel, Montjoy teljesen befejezte a hóditást, a melyet több mint négyszáz év előtt Strongbow kezdett meg. Alig lépett trónra I. Jakab, midőn az utolsó O'Donnel és O'Neill, kik még független fejdelmek maradtak, kezet csókoltak neki a Whitehallban. Attólfogva rendeletei köröztettek s birái tartottak törvényszékeket Irföld minden részében; az angol törvény eltörölte a szokásokat, a melyek az eredeti törzsek közt uralkodók voltak.

Skóczia és Irföld területe szinte egyenlő volt, s a kettőé megközelitette Anglia nagyságát, de nem birtak oly sürű népességgel, mint emez, s vagyon és polgárisultság tekintetében is távol valának Angliától. Skócziát földe terméketlensége tartóztatta vissza; s a világosság közepett is megmaradt Irföldön a középkori sötétség homálya.

A nép, mely Skócziát lakta, a Hebridesen s az északi megyék hegyes részeiben ritkán elszórt celta törzseken ki-

vül, ugyanazon vérből való volt, a melyből Anglia népessége, s a nyelv, a melyen beszéltek, nem különbözött jobban a legtisztább angoltól, mint Somersetshire és Lancashire kiejtései különböznek egymástól. Irföldet ellenben, a kis angol gyarmatot kivevén a part mellett, celta nép lakta, mely még fentartotta a celta nyelvet és szokásokat.

Természeti bátorság és értelmiség tekintetében magasan állott mindkét nép, mely az imént Angliához kapcsoltatott. A skótokat senki sem multa felül kitűrés, önmagukon uralkodás, előgondosság, s mindazon erények tekintetében, melyek az életben sikerre vezetnek. Más felől az ireket olyan tulajdonok különböztetik meg, a melyek az embert érdekessé teszik inkább, mint szerencséssé. Tüzes és indulatos faj valának ők, könnyen indithatók sirásra vagy nevetésre, dühre vagy szeretetre. Északi Európa népei közt egyedül ő bennök volt meg az a fogékonyság, elevenség, az a természetes taglejtési és szónoklati hajlam, mely a Földközitenger partjain honos. Elmeműveltségre nézve Skóczia elvitathatlanul fölebb állott. Bár e királyság volt ekkor a legszegényebb a keresztyénségben, mindazáltal a tudományok minden ágában vetekedett a legáldottabb országokkal. A skótok, kiknek lakása és élelme oly nyomoru volt, mint ma az irföldieké, kellemesb latin verseket irtak, mint Vida, s olyan tudományos fölfedezéseket tőnek, melyek egy Galilei hirnevét emelték volna. Irföld egy Buchanannal vagy Napierrel sem dicsekhetett. Az emelkedett szellem, a mely eredeti lakosinak oly mértékben lön osztályrésze, ekkoráig csak balladákban tünt ki, a melyekben, minden vad nyerseség mellett, a költészet tiszta aranyát fedezte föl Spencer biráló szeme.

Skóczia, része levén a britt birodalomnak, teljesen megóvta méltóságát. Miután, sok nemzedéken át, hősileg ellenállt az angol fegyvereknek, most, a legtisztesb föltétek mellett, csatoltatott erősb szomszédjához. Királyt adott, a helyett, hogy elfogadott volna. Megtartotta saját alkotmányát és törvényeit. Ítélőszékei és parliamentjei teljesen függetlenek maradtak a Westminsterben székelő törvényszékek és parliamentektől. Skóczia igazgatása skót kezekben volt; mivel egy angol sem érzett indokot észak felé költözni, s a legfurfangosabb és átalkodottabb néppel czivódni a fölött, a mi talán összekaparitható volt a minden kincstárak közt legszegényebb tárba. Azalatt skót kalandorok délfelé szállongtak, s az élet minden útain jólétre jutottak, mi sok irigységet ébresztett, bár rendesen csak az okosság- és iparnak volt méltó jutalma. Skóczia mindazáltal egyáltalában nem kerülhette el azon államok közös sorsát, a melyek más, nagyobb forrásokkal biró országhoz vannak csatolva, de nincsenek bekeblezve. Bár név szerint független királyság volt, száz évnél tovább valósággal több tekintetben csak ugy bántak vele, mint alattvaló tartománynyal.

Irföld leplezetlenül ugy kormányoztatott, mint karddal szerzett tartomány. Durva nemzeti intézményei elenyésztek. Az angol gyarmatosok alávetették magukat az anyaország rendeleteinek, a melynek segélye nélkül fen nem tarthatták magukat, s a nép tiprásában kerestek kárpótlást, a mely között meg voltak települve. A Dublinban székelő parliamentek nem hozhattak törvényt az angol titkos tanács előző jóváhagyása nélkül. Az angol törvényhozás hatalma Irföldre is kiterjedt. A végrehajtás eszközlése Angliából vagy az angol kerületből választott emberekre bizatott, ki-

ket a celta nép, mindkét esetben, idegeneknek, sőt ellenségek gyanánt tekintett.

De még egy körülményt kell említenünk, a mely Irhont leginkább megkülönböztette Skóciától. Skóczia protestáns volt. Európa egy részében sem volt oly hirtelen és erőszakos a népszellem föltámadása a római egyház ellen. A hitújítók meggyőzték, letették s bebörtönözték bálványimádó fejedelmöket. Oly egyezményre sem állottak, a minő Angliában létesült. Megállapitották a kálvinista hittant, fegyelmet és istentiszteletet; s kevés különbséget tőnek a pápistaság és püspöki rendszer, a mise és a közima könyve között. Szerencsétlenségre, az átalkodottság, a melylyel a skót hittudósok az egyházi gyülekezet és szószék jogait vitatták az ellen a fejedelem ellen, a kit Skóczia egy szebb örökség kormányzására küldött, — ez átalkodottság, mondom, annyira bántotta őt, hogy az egyházi szervezetet, a melyhez az ország szeretettel ragaszkodott, annyira meggyülölte, a mint csak, elpuhult természetéhez képest, valamit gyülölni képes volt, s mihelyt az angol trónra lépett, az angol egyház kormányalakja és szertartásai iránt türelmetlen buzgólkodást kezdett mutatni.

Az ir volt az egyetlen nép Északeurópában, mely a régi valláshoz hű maradt. Ez részben annak a körülménynek tulajdonitható, hogy tudományos miveltség tekintetében nehány századdal hátrább voltak szomszédaiknál. De más okok is jöttek közbe. A reformatio nemzeti és erkölcsi fölkelés volt egyszersmind. Nem csupán a világi kelt föl a papi rend ellen. Feltünő körülmény, hogy egy nagy társadalom sem lön protestánssá, a melynek nyelve nem teuton, s a hol a régi rómaiból származott nyelven beszélnek, új Róma vallása máig is fenáll. Az irek hazafisága különös

irányt vett. Nem Róma, hanem Anglia volt ingerültségök tárgya; s főleg azon angol fejedelmeket volt okuk gyülölni, kik a nagy hitszakadás fejei voltak, — VIII. Henriket és Erzsébetet. Azon sikertelen harcz alatt, a melyet milési fejedelmek két nemzedéken át folytattak a Tudorok ellen, a vallásos és nemzeti lelkesedés válhatlanul egyesült a legyőzött faj lelkében. Az új tusa a protestáns és pápista közt lángra gyulasztotta a szász és celta között a régi versenygést. Az angol hóditók, ez alatt, a térités méltányos eszközeit mind elhanyagolták. Nem gondoskodtak, hogy a legyőzött nemzet oly tanitókkal láttassék el, a kik magukat megértethették. Nem adatott ki ir nyelven a biblia forditása. A kormány eleget vélt tenni, egy roppant hierarchia fölállitásával, protestáns érsekekkel, püspökökkel és rectorokkal, kik semmit sem tőnek, s a semmittevésért azon egyház kizsákmányolt javaiból fizettettek, a melyet a nép nagy része szeretett és tisztelt.

Mind Skóczia, mind Irhon állapotában sok volt a mi messzelátó államférfiúban méltán sajnos aggályt támaszthatott. De még nyugalom látszott uralkodni. Először történt, hogy minden britt sziget egy uralkodó pálcza alatt békesen egyesült.

Hinni lehetett, hogy ez időszaktól kezdve, Anglia súlya Európa nemzetei közt nagyon fog növekedni. A terület, a melyen új királya uralkodott, majd kétszer nagyobb lett Erzsébet örökségénél. E fölött birodalma a legteljesebb volt bensejében, s a leginkább biztositott e földön támadás ellen. A Plantagenetek és Tudorok gyakran voltak kénytelenek Skóczia ellen védeni magukat, midőn a száraz földön háboruba voltak keveredve. Az irhoni hosszas háború folyvást sokat elnyelt segédforrásaikból. Mindazáltal ily bajok

között is, nagy tekintetben álltak azon fejedelmek a keresztyénség előtt. Nem ok nélkül lehetett tehát várni, hogy Anglia, Skóczia és Irföld oly államot képeznek együtt, a melynek nem lesz párja, a fenálló államok között.

Mindezen várakozások rendkivül meghiusúltak. Első Jakab trónralépte napján leszállt hazánk a polczról, a melyen addig állott, s csak alig másodrendű hatalomnak kezdték tekinteni. A nagy britt birodalom, a Stuártházból egymást követő négy fejedelem alatt, számos éven át, alig nyomott többet, mint azelőtt a kis skót királyság. Nem oly igen sajnos dolog. I. Jakabról, miként Jánosról, el lehet mondani, hogy ha uralkodása hathatós és fényes volt volna, valószinüen káros fogott volna lenni hazánkra, s gyöngeségök- és tehetlenségöknek többet köszönhetünk, mint sok derekabb fejedelem bölcseségének és merészségének. Fontos pillanatban lépett trónra. Gyorsan közelitett az idő, midőn vagy a királynak korlátlan urrá kellett lennie, vagy a parliament volt kénytelen ellenőrzés alá venni az egész végrehajtó közigazgatást. Ha Jakab hős, tevékeny és ildomos uralkodó, mint IV. Henrik, nasszaui Móricz, avagy Gusztáv Adolf, ha az európai protestánsok élére áll, ha Tilly és Spinola fölött nagy győzelmeket nyer, s a Westminstert bajor zárdák és flamándi székesegyházak zsákmányaival ékesiti, ha szent Pál templomába osztrák és kastiliai zászlókat aggat, s nagy tettek után, ötvenezernyi jeles, jól fegyverzett és személyéhez hódolattal ragaszkodó hadak élén találja vala magát: az angol parliamentnek alkalmasint csak neve marad fön. Szerencsére nem az az ember volt, a ki ily szerepre alkalmas. Uralkodását azzal kezdette, hogy véget vetett az Anglia és Spanyolország közt sok évig tartott háborunak; s ez időtől fogva oly ovatosan került min-

den ellenségeskedést, hogy készebb volt kiállani szomszédai boszantásait és alattvalói zugolódását. Élte utólsó évéig nem volt képes őt fia, kedvencze, parliamentje és népe egyesült befolyása rábirni, hogy bármilyen gyöngén föllépjen családja, hite védelmére. Azok érdekében, a kiket kormányzott, jól történt, hogy nem vette tekintetbe kivánataikat. Békes politikájának az volt eredménye, hogy az ő idejében rendezett hadsereg nem kellett, s hogy mig Francziа-Spanyol és Olaszországban, Belgiumban és Németországban forrongott a sok zsoldos katona, szigetünk őrizete folyvást a honvédseregre (militia) volt bizva.

A király, nem levén állandó hadserege, s meg sem kisértvén ilyesmi alakitását, bölcsen tesz vala ha a néppel minden összeütközést elkerül. De annyira ment ügyetlensége, hogy mig minden eszközt elhanyagolt, a melyek egyedül tehették volna valóban korlátlanná, folytonosan, a legsértőbb módon oly igényekkel állott elő, a minőkről soha egy sem álmodott elődei közől. Ez időben merültek föl először ama különös elméletek, a melyeket aztán Filmer rendszerbe foglalt, s a melyek a toryk és magas egyháznagyok legtúlzóbb osztálya pártjeligéi lettek. Komolyan vitatták, hogy a legfőbb lény az öröködési egyeduralmat, más kormányalakkal ellentétben, különösen kegyeli; hogy az elsőszülöttség rende szerint szálló uralkodás isteni intézmény, régibb a keresztyénségnél, sőt magánál Mózes törvényénél; hogy semmi emberi hatalom, maga az összes törvényhozás sem képes, habár tiz százados jogczimmel birjon is, a törvényszerű fejedelmet jogaitól megfosztani; hogy hatalma mindenkor szükségkép kényúri; hogy a törvények, a melyekkel Angliában vagy más országban a fejedelmi jog korlátoltatik, csupán engedményekül tekintendők, a melye-

ket a fejedelem szabadon adhatott, s kénye szerint ismét visszavehet; s hogy minden egyezmény, a melyet a király népével köthet, csupán jelen szándokainak nyilvánitása, és nem olyan kötmény, a melynek teljesitését követelni lehetne. Föltünő, hogy ez elmélet, bár a kormányzat alapjainak szilárditására volt irányozva, azokat egészen fölforgatja. Az elsőszülöttség isteni és változhatlan törvénye ad-e nőknek helyet, avagy kizárja őket? Bármelyik föltét áll, Európa fejdelmeinek fele bitorló lesz, kik a mennyei parancsok ellenére uralkodnak, s kiket a jogszerű örökösök joggal letehetnek. E képtelen tanok nem vonhatnak erősséget az ó szövetségből; mert az ó szövetségben olvassuk, hogy a választott nép megdorgáltatott és büntettetett, mivel királyt kivánt, s hogy utóbb parancsot vőn hódolatát visszavonni tőle. Az egész ó szövetségi történet távolról sem támogatja a tant, mintha az elsőszülöttség istentől volna rendelve, sőt inkább arra látszik mutatni, hogy az ifjabb testvérek az ég különös pártfogása alatt állanak. Izsák nem legidősb fia volt Ábrahámnak, se Jákób Izsáknak, se Juda Jákóbnak, se Dávid Jessének, se Salamon Dávidnak. Valóban a hol többnejűség divatozik, ritkán vétetik szigoruan a gyermekek közt az idősbség rende. Az uj szövetség azon helyei sem támogatják Filmer rendszerét, a melyekben a kormányzat isteni rendelmény gyanánt iratik le: mert az a kormány, a mely alatt az új szövetség irói éltek, nem öröködési egyeduralom volt. A római császárok köztársasági tisztviselők voltak, a kiket a tanács (senatus) nevezett ki. Egy sem követelte az uralkodást születési jognál fogva; s valóban Tiberius, kinek Krisztus az adót megadatni parancsolta, és Néro, ki iránt engedelmességre utasitotta szent Pál a rómaiakat, egyaránt bitorlók voltak, a kor-

mányzat patriarchai elmélete szerint. A középkorban eretnekségnek tekintették az elveszthetlen öröködési jog tanát: mert egyáltalában nem fért össze a római egyház magas igényeivel. Az angol egyház alapitói előtt ismeretlen volt e tan. A szándékos lázadást illető homilia szigoruan, és valóban túlszigoruan is engedelmességet parancsot a fenálló hatalom iránt, de nem tőn különbséget öröködési vagy választási egyeduralom, s egyurság és köztársaság közt. Valóban Jakab elődei közől a legtöbb, személyes indokoknál fogva, idegenkedéssel tekintette volna a kormány patriarchai elméletét. Rőt (Rufus) Vilmos, I. Henrik István, János, IV. Henrik, V. Henrik, VI. Henrik, III. Richard, VII. Henrik mindannyian az öröködés szoros törvénye ellenére uralkodtak. Mária és Erzsébet törvényessége fölött egyaránt sulyos kétely lebegett. Törvény szerint Arragoniai Katalinnak és Boleyn Annának egyképen lehetlen volt házasságra lépni VIII. Henrikkel; s az országban a legfőbb tekintély nyilvánitotta, hogy egyiköknek sem lehetett volna. A Tudorok, nem hogy isteni és változhatlan intézménynek tekintették volna az öröködési törvényt, sőt mindég játszottak azzal. VIII. Henrik részére parliamenti határozat hozatott, mely hatalmat adott a koronáról, végakaratilag rendelkeznie, s valóban, a skót család-jog sérelmére, intézkedett is. VI. Edvárd, a parliament engedélye nélkül, hasonló hatalmat vőn, a legkitünőbb hitujitók teljes jóváhagyása mellett. Erzsébet, tudván, hogy saját jogczime sulyos ellenvetés alá esik, s vetélytársának és ellenének pedig, a skót királynénak, öröködés esetére sem akarván jogot engedni, rábirta a parliamentet, hogy törvényt hozzon, mely szerint halállal büntettessék, mint áruló, a ki kétségbe vonja az uralkodó jogát: az öröködési

rendet, az ország rendei egyetértésével, megváltoztathatni. Azonban Jakab helyzete nagyon különbözött Erzsébetétől. A skót király ugyan ennél ügyességre és népszerűségre nézve sokkal alább állott, az angolok által idegennek tekintetett, s VIII. Henrik végrendelete által a trónról ki volt zárva, mindamellett hóditó Vilmosnak és Egbertnek kétségtelen örököse volt. Szembetünő érdeke volt tehát, elfogadást eszközölni ama balvéleménynek, hogy a születés törvény előtti s törvény által nem változtathatô jogokat nyujt. Mi több, e nézet észjárásának és mérsékletének is igen megfelelt. Talált is azok közt, a kik kegyeire vágyakoztak, mihamar sok védőt, s gyorsan elterjedt a fenálló egyház papsága között.

E szerint, midőn épen a köztársasági szellem erősen kezdett jelentkezni a parliamentben és országban, oly szörnyű alakban tüntek föl a fejedelem követelései, a melyek a legkevélyebb és önkényesebb elődeit is boszantották volna.

Jakab mindig kérkedett ügyességével abban, a mit ő királykodásnak revezett; s mégis alig képzelhetni a királykodás szabályaival merőbben ellenkező eljárást, mint ő követett. Bölcs uralkodók rendesen azon ildommal éltek, hogy szigorú intézkedéseknek népszerű alakot adtak. Augusztus és Napoleon ily módon állitottak korlátlan egyeduralmakat, mig a közönség csupán oly kitünő polgároknak tekintette őket, a kik ideiglenes tisztséggel vannak felruházva. Jakab épen ellenkező politikát követett. Fölriasztotta és boszantotta parliamentjét, szüntelen azt hányván szemére, hogy előjogaikat csak addig birják, mig kedve tartja, s hogy semmivel sincs több közük vizsgálni, mit legyen szabad tennie törvényesen, mint azt, mi szabad, törvény szerint, az istenségnek. Mindazáltal hátrált előtte,

egy ministert a másik után feláldozott .boszujoknak, s legerősebb hajlamaival egyenesen ellenkező tettekre hagyta magát általok kényszeríttetni. Ilyképen az igényei által gerjesztett boszuság s az engedményeit kisérő guny egyaránt növekedett. Előszeretete hitvány kegyenczek iránt, s kapzsiságuk és zsarnokságuk szentesitése folyvást táplálta az elégületlenséget. Gyáva, gyermekes, pedans volta, kellemetlen személyisége és modora, vidéki szóejtése nevetség tárgyává tevék őt. Még erényeiben és tökélyeiben is volt valami felötlőleg királyiatlan. Országlása egész ideje alatt folyvást vesztették erejöket mindazon tiszteletreméltó egyesületek, a melyek a trónt sokáig támogatták. Kétszáz év alatt azon királyok, kik Anglia fölött uralkodtak, a szerencsétlen VI. Henrik egyedüli kivételével, mindnyájan erőslelkűek, nagyratörekvők, bátrak és fejedelmi modorúak voltak. Majd mindenik nagyobb ügyességgel birt a középszerűnél. Valóban súlyos állapot volt, hogy azon harcz előestején, mely királyaink és parliamentjeik között dönt vala, a királyi méltóság, dadogó, nyálas szájjal, férfiatlan könyek közt, a kivont kard előtt reszketve tünt fel a világ előtt, majd bohócz, majd iskolamesteri módon beszélve.

Időközben a vallásos viszályok, a melyek a protestantismus kebelében VI. Edvárd ideje óta szakadásokat idéztek elő, fenyegetőbbekké lettek, mint valaha. A távolság, mely a puritánok első nemzedékét Cranmer- és Jeweltől elválasztotta, csekély volt ahoz képest, a mely a puritánok harmadik nemzedékét Land- és Hammondtól elkülönözte. Mig Mária kegyetlenségei eleven emlékezetben voltak, mig a kathol. felekezet hatalma még aggodalmat gerjesztett, mig Spanyolország fentartotta tulnyomóságát s egyetemes uralomra vágyott: minden hitúji-

tott felekezet tudta, hogy erős közérdekök s közös halálos ellenségök van. Egymás ellenében ingerültségök lankadt volt ahoz képest, a melyet mindnyájan éreztek Róma ellen. Midőn a pápisták ellen a legszigorubb büntető törvények hozataláról volt szó, szivesen egyesült conformista és nem conformista. De midőn a fölállitott egyház több mint félszázados háboritlan birtoklásból bizalmat meritett, mikor a nemzet kilencztized része szivvel lélekkel protestánssá lőn, mikor Anglia békében élt az egész világgal, s nem lehetett többé félni, hogy idegen fegyver a nemzetre ismét rákényszeritheté a pápistaságot, mikor az utólsó confessorok is eltüntek, a kik Bonner előtt álltanak: változás történt az angol papság érzelmeiben. Ellenséges indulatuk a római katholikus tan és fegyelem iránt tetemesen enyhült. A puritánok iránt ellenben idegenkedésök, naponként növekedett. A viszályok, melyek kezdet óta megosztották a protestáns felekezetet, olyan alakot öltettek, a mely nem hagyta többé remélni a kiengesztelődést; s még nagyobb jelentőségű viszályok járultak a vita régi tárgyaihoz.

Az angol egyház alapitói megtartották a püspökséget, mint régi, tisztes és czélszerű egyházi szerkezetet, de nem nyilvánitották az egyházi kormány ezen alakját isteni intézménynek. Láttuk immár, mi csekély becsűnek tartotta Cranmer a püspöki tisztet. Erzsébet uralkodása idejében Jewel, Cooper, Whitgift, s más jeles tanárok a főpapi rendszert (prelacy) csupán mint ártatlan, hasznos dolgot védelmezték, s mint olyat, a mit az állam törvényileg fölállithat s ha fölállitott az állam, igénye van minden polgár tiszteletére. De soha sem tagadták, hogy a keresztyén község tiszta egyházat püspök nélkűl alkothat. Sőt a száraz föld protestánsait önmagukkal ugyanazon szentegyházhoz tar-

tozóknak tekintették. Az angolok a püspök hatóságát Angliában tartoztak elismerni, mint el kellett ismerniök a sheriff és coroner hatóságát: e kötelezettség azonban csupán helybeli volt. Az angol egyház tagja, sőt angol egyháznagy is, ha Hollandba ment, kétkedés nélkül az ott levő valláshoz tarthatta magát. Erzsébet és Jakab követei külföldön ünnepiesen látogatták meg azt az istentiszteletet, a melyet Erzsébet és Jakab otthon üldöztek, s gondosan ovakodtak angol divat szerint diszesíteni magánkápolnáikat, hogy gyöngébb atyjokfiai meg ne botránkozzanak. 1603-ban a Canterbury vidék egyházgyülekezete ünnepélyesen elismerte a skót egyházat, a melyben akkor a püspöki fölügyelet és fölszentelés ismeretlen volt, Krisztus közönséges szentegyházának egyik ága gyanánt*). Sőt azt tartották, hogy a presbyteri papokat ülés és szavazat illeti a közzsinatokban. Mikor az egyesült tartományok közrendei Dortrechtbe püspök által föl nem szentelt tanárokat hivtak meg zsinatra, egy angol püspök és angol dékán, az angol egyház feje által megbizva, együttültek azon tanárokkal, szónokoltak hozzájok, s a hittan legfontosb kérdései fölött szavaztak velök*). Sőt sok angol egyházi javadalomban oly egyének voltak, a kik a szárazon gyakorlott kálvinista mód szerint avattatának föl papoknak; s ilyen esetben uj föl-

*) Canon 55. 1603.

*) Hall József, akkor worcesteri dékán, utóbb norwichi püspök, egyike volt e megbizottaknak. Igy szól saját életirásában: »Csekélységem volt egyik kinevezve azok közt, kik e nagy tekintetü, komoly és tiszteletes gyülekezethez járulának.« A magas egyháznagyok nem kevéssé helytelennek fogják ez alázatosságot tekinteni.

szentelés a püspök által se szükségesnek, se törvényszerűnek nem tartatott.

Azonban új fajta lelkészek növekedtek immár az angol egyházban. Nézetök szerint a püspökség lényeges volt a keresztyén társadalom jólétére s a vallás legünnepélyesb intézményeinek hatályos voltára nézve. E hivatal köréhez bizonyos magas és szentséges előjogok tartoztak, a melyeket nem adhatott és nem vehetett el semmiféle emberi hatalom. Valamely egyház a szentháromság vagy megtestesülés tanai nélkül szintugy ellehetett, mint az apostoli rendek nélkül; s a római egyház, mely romlottsága közepett megtartotta az apostoli rendeket, közelebb állt az eredeti tisztasághoz, mint azon reformált társadalmak, a melyek hamarjában, az isteni mintával ellenkezőleg, oly rendszert állitottak föl, a mely emberi találmány.

VI. Edvárd és Erzsébet napjaiban az angol szertartás védői rendesen megelégedtek azon állitással, hogy azt bün nélkül lehet követni, s hogy annálfogva csak gonosz és kötelességéről megfeledkező alattvaló tagadhatja meg ama szertartás követését, ha a polgári tisztség reá fölhivja. Most mindazáltal azon emelkedő felekezet, mely az egyházi alkotmány mennyei eredetét vitatta, szertartásainak uj méltóságot és jelentőséget kezdett tulajdonitni. Emlegették, hogy ha a fölállitott istentiszteletnek hibája van, tulságos egyszerüségében áll az, s hogy a reformátorok, a Róma elleni tusa hevében, sok régi szertartást eltöröltek, a melyeket haszonnal meg lehetett volna tartani. Megint rejtelmes tiszteletben tartottak bizonyos napokat és helyeket. Némely szokások, a melyeket rég elhagytak, s közönségesen babonás alakoskodásnak tartottak, ujra fel elevenittettek. Festett és faragott képek, a melyek az első pro-

testáns nemzedék dühét elkerülték, olyan tisztelet tárgyaivá lettek, a mely sokak előtt bálványozásnak látszott.

A hitjavitók az ó egyházi rendszer egy részét sem gyülölték inkább,a papi nőtlenség tiszteleténél. Azt tartották, hogy Róma tanát e részben jóslóilag kárhoztatta Pál apostol, mint ördögi tant; és sokat foglalkoztak a bünökkel és botrányokkal, a melyek tanúsitani látszottak e keserü vád igazságát. Luther, a legvilágosabb módon, bizonyságot tőn véleménye felől, feleségül vevén egy apáczát. Némelyek a legdicsőbb püspökök és papok közől, a kik Mária uralkodása alatt máglyán haltak meg, nőket és gyermekeket hagytak maguk után. Most azonban szóba kezdett jönni, hogy az ó szerzetesi szellem ujra feltünt az angol egyházban; hogy magasb körökben előitélet uralkodik a házas papok ellen, hogy oly világiak is, a kik magukat protestánsoknak nevezték, a leghatározottabb fogadást tőnek nőtlen életre; sőt, hogy a fenálló vallás egyik lelkésze apáczazárdát épitett, a melyben az istennek szentelt szüzek kara éjfélkor zsoltárokat énekelt. *)

Ez sem volt elég. Némely kérdések, a melyekre nézve az angol egyház alapitói s az első puritán nemzedék csak kevéssé vagy épen nem különböztek, tüzes vitára kezdettek anyagot szolgáltatni. A viták, a melyek a protestánsok testületét keletkezésekor megoszlatták, majdnem kizárólag az egyházi kormányzat- és szertartásokra vonatkoztak. A tusázó pártok közt nem volt komoly vita a szemléleti hittan pontjai fölött. A főbb egyháznagyok ugyanazon tant vallották az eredendő bűnről, hitről, malasztról, praedestinatioról és választottságról, a melyeket közönségesen kálvinista ta-

*) Ferrar élete Peckardtól.

noknak neveznek. Erzsébet uralkodásának vége felé, kedvencz főpapja, Whitgift érsek, a londoni püspökkel s más hittanárokkal együtt szerkesztette ama hires okiratot, a mely Lambeth-czikkelyek neve alatt ismeretes. Ez okiratban a kálvinisták leginkább szemetszuró tanai oly határozottsággal fejeztetnek ki, a mely sokakat sértene, a kik korunkban kálvinistáknak tartatnak. Egy pap ellen, ki az ellenkező részen állott, s Kálvinról sértőleg beszélt, a cambridgei egyetem vádat emelt, s a büntetést csak azon nyilatkozattal kerülte el, hogy a kárhozat és végső kitartásról szóló pontokban erősen hiszen, s fájlalja, hogy a nagy franczia reformátorról emlékezvén, sokakat megbotránkoztatott. Azon hittani iskola, a melynek Hooker volt feje, középen áll Cranmer és Laud iskolái közt; s újabb időkben az arminianok Hookert szövetségesöknek kiáltották ki. Hooker pedig azt mondta Kálvinról, hogy bölcseségben minden hittudóst felülmul, a kit Franczia ország szült, hogy ezeren köszönik neki az isteni igazság ismeretét, mig ő csupán istennek magának. Midőn az arminiusi vita Hollandban elkezdődött, az angol kormány és angol egyház erősen segitették a kálvinista felekezetet; az angol név nem is ment a szenytől, mely Grotius börtönöztetése s Barneveldt birói meggyilkoltatása által hárult ama felekezetre.

De az angol papság azon része, mely a kálvinista egyházkormánynak és istentiszteletnek különösen ellensége volt, a németalföldi zsinat egybejövetele előtt is, kedvetlenül kezdé tekinteni a kálvinisták metaphysikáját; s ezen érzet igen természetesen növekedett a Dortrechtben győztessé lett felekezet durva igaztalansága, s elbizott kegyetlenkedése által. Az arminianok tana, mely a szigoru észtannal kevesbbé egyezett, mint az első reformátorok tana, de a nép

fogalmainak az isteni igazság és szeretet felől inkább megfelelt, gyorsan és messzire elterjedt. A ragály hamar eljutott az udvarba. Oly nézetek, a melyeket Jakab uralkodásra-léptekor egy pap sem vallhatott, a nélkül, hogy egyházi öltönye elvételét nem koczkáztatta volna, — most az előmenetel leghatályosb eszközei lőnek. Egy azon korbeli lelkész, a kit bizonyos egyszerű vidéki gentleman kérdezett, mit tartanak az arminianok? szintolyan elmésen, mint igazán felelé: minden jó püspökséget és dékánságot Angliában.

Mig az angol papság egyik osztálya eredetileg elfoglalt állását egy irányban elhagyta, a puritán testület egyik osztálya épen ellenkező irányban tért el atyái elveitől és szokásaitól. Az üldözés, a melyet a különszakadtak szenvedtek, elég szigorú volt, hogy őket fölingerelje, de nem volt elég szigorú, hogy semmivé tegye. Szelid önmegadás helyett még szilajabbak és makacsabbak lettek. Elnyomott felekezetek módjára, kegyes gerjedelmeknek tartották boszuérzelmeiket, a szenvedett igaztalanságok fölött merengésre vonzó hajlamukat olvasással és elmélkedéssel táplálták, s midőn elleneik gyűlölésére fölizgatták magukat, azt képzelték, hogy csupán isten ellenségeit gyűlölik. Az új szövetség valóban keveset foglalt magában, a minek értelmét a legkevesbbé őszinte magyarázattal is oda lehetett volna csavarni, hogy ellenséges indulatnak tért látszanék nyitni. De az ó szövetség oly nép történetét foglalja magában, a melyet isten választott magának, hogy egységének tanúja, s boszújának eszköze legyen, s a melynek sok olyan dolog végbevitelét parancsolta, mi, az ő különös parancsa nélkül, iszonyatos bűn fogott lenni. Nem volt nehéz ilyen történetben komor és szilaj lelkeknek sok olyast találni, a

mit kivánatuk szerint elmagyarázhattak. A szélső puritánok ennélfogva az ó szövetség iránt némi előszeretetet kezdettek érezni, a mit talán maguknak sem vallottak világosan be, mi azonban minden érzelmeikben és szokásaikban mutatkozott. A héber nyelv iránt tisztelettel viseltettek, a mit megtagadtak azon nyelvtől, a melyen Jézus beszédei és szent Pál levelei reánk hagyattak. Nem keresztyén szentek, hanem héber törzsatyák és harczosok neveire keresztelteték gyermekeiket. Luther és Kálvin ismételve kifejezett, határozott nyilatkozata daczára, zsidó szombatra változtatták a heti ünnepet, a melyen az egyház, első időktől fogva, az úr föltámadása emlékét ülte. A törvénytudomány elveit Mózes törvényében, s rendes magukviseletére a szabályozó előzményeket a birák és királyok könyveiben keresték. Eszméik és beszédeik gyakran oly tettek körül forogtak, a melyek bizonyára nem követendő példákul jegyeztettek föl számunkra. A próféta, ki egy fogoly királyt darabokra vagdalt, a pártütő vezér, ki a királynő vérét ebeknek adta, az asszony, a ki lekötött hite s a keleti vendégjogok megszegésével, menekvő szövetségesének, a mikor épen asztalánál evett és sátora árnyában nyugovék, szöget üt vala fejébe, — megannyi példányul állittattak föl a fejedelmek és főpapok zsarnoksága alatt szenvedő keresztyének előtt. Az erkölcsök és törvények oly törvény alá vettettek, melyek a zsinagógáéihoz hasonlitottak legroszabb állapotában. A szigorú felekezet ruházata, magaviselete, beszédmódja, tanúlmányai, mulatságai egészen oly elvek szerint valának intézve, mint a farizéusokéi, kik mosdott kezeikben s széles tábláju tizparancsaikban kevélykedvén, az idvezitőt szidalmazták, mint iszákost és a szombat megszegőjét. A pünkösti fákra koszorút aggatni, egy jó barát egészségéért inni,

solymot röptetni, szarvasra vadászni, keményitett fodrot viselni, zongorán játszani, a Tündér királynőt olvasni, mind vétek volt. Az ily szabályok által, a melyeket Luther szabad vidor kedélye türhetleneknek talált, a Zwingli derült bölcsesége megvetett volna, zárdainál is sötétebb lön az egész élet. A tanulmányt és ékesenszólást, mely a nagy hitujitókat főleg kitüntette, s a minek kellett nagyobb részint köszönni győzelmöket, gyanus, ha nem épen megvető szemekkel tekintette az új protestáns felekezet. Némely szőrszálhasgatóban aggodalom támadt, vajon szabad-e a latin nyelvtant előadniok, mivel Mars, Bachus, Apollo név fordul elő benne. A szépmesterségek majdnem teljesen számüzettek. Az orgona ünnepies hangja babonasághoz tartozott. Ben Jonson alakosainak vidor zenéje kicsapongás volt. Anglia gyönyörű festményei részint bálványművek, részint illemsértők valának. A tulzó puritánt járása, ruházata, sima haja, arcza komoly ünnepélyessége, fölforgatott szemfehére, beszéde orrhangja, s kivált különös szójejtése azonnal elárulta. Minden alkalommal a szentirás képes irásmódjával élt. Az angol nyelvbe beerőszakolt héber szólásformák, s távol vidék és régi idők legmerészebb lantos költészetéből kölcsönözött képek, melyeket az angol élet legközönségesb viszonyaira alkalmaztak, — ezek voltak a puritán beszédmód legkirivóbb sajátságai, a melyek, nem ok nélkül, mind a főpapi rendszer hiveit, mind a világfiakat gúnyra ingerelték.

Ilyképen a politikai és hitszakadás, mely a XVI. század elején kezdődött, a XVII. első negyedében még nagyobbá lön. A Whitehallban török kényuraságra vezető elméletek divatoztanak. Az alsóház nagy része köztársaságra vezető elméleteket kedvelt. A főpapi rendszer erőszakos

hivei, a kik egytől egyig a királyi hatalomnak, s az erőszakos puritánok, a kik mindnyájan a parliament előjogainak voltak buzgó pártolói, feszültebb ingerültséggel tekintették egymást, mint, az előbbi nemzedék alatt, a katholikusok és protestánsok.

Mig ily állapotban voltak a kedélyek, az ország sok évi béke után, háborúba keveredett, a mi erélyes föllépést kivánt. E háború siettette az alkotmányos nagy fordulati pont bekövetkezését. A királynak nagy haderőre volt szüksége. Ily ereje nem lehetett pénz nélkül. Pénzt a parliament beegyezése nélkül, törvényszerűleg, nem szedhetett. Következőleg vagy a kormányt az alsóház nézeteivel egyezőleg kellett vezetnie, vagy az ország alaptörvényeinek oly megszegését koczkáztatnia, minőt már több nemzedék nem tapasztalt. Igaz, hogy a Plantagenetek és Tudorok jövedelmeik hiányát alkalmilag önkéntes adománynyal vagy kényszeritett kölcsönökkel pótolták: de ez eszközök mindig csak ideiglenes természetűek voltak. Hoszas háború rendes költségei fedezésére rendes adókivetést kisérteni meg, az ország rendeinek egyezése nélkül, oly valammi volt, a mit maga VIII. Henrik sem merészelt volna. Ugy látszott tehát, hogy közelg az elhatározó percz, s a parliament rövid idő mulva vagy a szárazföldi országgyülések sorsában fog osztozni, vagy tulnyomó hatalomra jut az államban.

Ily körülmények közt halt meg Jakab király. I. Károlyra szállt a trón. Ez a természettől sokkal nagyobb értelmiséget, erősb akaratot, sokkal bátrabb és szilárdabb jellemet nyert, mint atyja. Örökölte atyja elméleteit, s még készebb volt, mint amaz, életbeléptetni. Buzgó hive volt a püspöki rendszernek, miként atyja. E fölött, a mi atyja soha sem volt, buzgó arminian vala, s bár nem volt pápista,

sokkal jobban szerette a pápistát a puritánnál. Igaztalanság volna tagadni, hogy Károly egy jó, egy nagy fejedelemnek birt némi tulajdonaival. Nem beszélt és nem irt ugyan oly tanári szabatossággal, mint atyja, de értelmes, jól növelt gentlemanhez illő módon. Irodalomban és müvészetben kitünő izlése volt, modora méltóságos, bár nem kellemes, házi élete fedhetetlen. Hűtlenség volt szerencsétlensége fő oka, s emlékezetén a legnagyobb folt. Javithatlan hajlam vonzotta őt sötét és nem-egyenes útakra. Különösnek látszhatik, hogy e nagy vétek soha sem nyugtalanitotta lelkiismeretét, a mely kis fontosságu körülményekben elég érzékeny volt. De okunk van hinni, hogy nem csak természeténél és szokásánál fogva, hanem elvből volt hitszegő. Ugy látszik, az általa leginkább becsült hittudósoktól tanulta, hogy közte és alattvalói közt semmi sem volt, a mi kölcsönös szerződés természetével birhatott; hogy, ha akarta volna, sem vetkezhette le kényúri jogait; s hogy minden igéretében benfoglaltatott a tartalék, hogy azt az igéretet, szükség esetén, megszegheti, s hogy e szükség esetének egyedül ő a birája.

S most veszi kezdetét az a merész koczkajáték, melytől az angol nép sorsa függött. Az alsóház merészen, de csodás ügyességgel, hideg vérrel és kitünőleg játszotta azt. Nagy államférfiak állottak e gyülekezet élén, mélyen tekintők a multba, s messze pillantók a jövőbe. El voltak határozva, a királyt oly helyzetbe hozni, hogy kénytelen legyen, vagy a parliament kivánataival egyezőleg intézni az igazgatást, vagy erőszakosan megtámadni az alkotmány legszentebb elveit. Ehhez képest folyamodásokat igen gyéren intéztek hozzá. Ugy találta, hogy vagy az alsóházzal egyetértőleg, vagy egészen törvényellenesen kell kormányoznia.

Nem késett a választással. Eloszlatta első parliamentjét, s adót szedett önhatalmilag. Új parliamentet hivott egybe, s ugy találta, hogy azzal még nehezebb bánnia, mint az elsővel. Megint az eloszlatás eszközéhez nyult, új adót vetett ki, a törvényes jog minden színe nélkül, s az ellenzék vezetőit bebörtönöztette. Ugyanakkor általános elégületlenséget és riadást támasztott egy új sérelem, melyet az angol nép sajátságos érzelmei és szokásai kiállhatlanul fájdalmassá tőnek, s a mit minden belátó férfiú baljoslatunak tekintett. Számos katonaság szállásoltatott a néphez; s néhol, az ország régi jogrendszere helyébe, hadi törvény lépett.

A király egy harmadik parliamentet hivott össze, s hamar észrevette, hogy az ellenzék erősebb és szilajabb volt, mint valaha. Elhatározta most változtatni taktikáját. A helyett, hogy az alsóház kivánatainak hajthatlanul ellenszegült volna, sok czivódás és mellőzés után, egyezményre lépett, mit ha hiven megtart, tömérdek csapást elhárit vala. A parliament nagy pénzsegélyt ajánlott. A király ama hires törvényt, mely »jog kérvénye« (petition of right) név alatt ismeretes, s a mely Anglia szabadságainak második nagy oklevele (great Charter), a legünnepélyesb módon megerősitette. A törvény szentesitésekor kötelezte magát, hogy soha sem szed többé adót a ház egyezése nélkül, senkit sem vitet fogságba a törvény rendes folyamán kivül, s hadi törvényszékek alá soha sem veti többé népét.

A nap, melyen a király, sok halasztás után, ünnepélyesen szentesitette e nagy határozatot, öröm és reménynek napja volt. Az alsóház tagjai, a kik a lordok háza korlátaihoz csoportoztak, hangos örömkiáltásokra fakadtak, a

mint a jegyző kimondotta a régi szólásformát, mely által fejedelmeink, hoszas időszak folytán, ki szokták fejezni, hogy az ország rendei kivánataihoz járulnak. Ez örömkiáltásokat viszhangozta a főváros és a nemzet; három hét mulva azonban kitetszett, hogy Károlynak nincs szándoka megtartani a határzatot, a melyben megegyezett. Az adó, melyet a nemzet képviselői megajánlottak, beszedetett. Az igéret, a melynek fejében adatott a segély, meg volt szegve. Erős viszály következett. A parliament, a királyi roszalás minden jelenségeivel, oszlattatott föl. Nehányan a legkitünőbb tagok közől bebörtönöztettek; s egy közölök, sir John Eliot, évekig tartott szenvedés után, fogságban halt meg.

Mindazáltal nem volt mód benne, hogy Károly, önhatalmilag, a hadfolytatásra elegendő adót mert volna kivetni. Annálfogva sietett szomszédaival kibékülni, s azontul egészen a britt közügyekre adta magát.

Most új időszak következett. Sok angol király követett el alkalmilag törvénytelenséget; de soha egy sem kisértette meg rendszeresen, magát kényurrá tenni, s a parliamentet megsemmisiteni. Ez volt a czél, a melyet Károly határozottan föltett magában. 1629-ki martiustól 1640. aprilig nem hivattak egybe a házak. Történetünkben, egyik parliamenttől a másikig, soha sem volt tizenegy évi időköz. Egyetlenegyszer volt szinte felényi szünet. Maga e tény elegendő azok megczáfolására, a kik Károlyt csak ugy irják le, mintha csupán a Plantagenetek és Tudorok nyomdokain járt volna.

A király legerősb védőinek tanúsága bizonyitja, hogy uralkodása ezen szakában a »petition of right« rendeletei nem alkalmilag, hanem folyvást és rendszeresen megsértettek általa; hogy a közjövedelem nagy része jogtalanul

szedetett; s hogy a kormány által gyülölt egyének évekig ültek sanyarú fogságban, a nélkül, hogy valaha törvényszék elé állittattak volna.

E dolgok miatt a történetnek a királyt kell főleg felelőssé tenni. Harmadik parliamentje óta maga volt saját első minisztere. Némely egyéniségeket mindazáltal, a kiknek természete és tehetségei czéljaira alkalmasak voltak, az igazgatás különböző ágainak élére állitott.

Wenthworth Tamás, utóbb lord Wenthworth és Srafford gróf, egy nagy ügyességü, ékesbeszédű, bátor, de kegyetlen és hatalmaskodó természetű férfiu, volt tanácsosa, kiben politikai és hadi ügyeket illetőleg leginkább bizott. Azelőtt az ellenzék egyik legkitünőbb tagja levén, azok iránt a kiktől elpártolt, azzal a sajátságos gonosz indulattal viseltetett, mely a hitehagyottakat mindég jellemzi. Teljesen ismerte ő a felekezetnek, a melyhez imént tartozott, érzelmeit, segédforrásait és politikáját, s mélyen átgondolt, nagy terjedelmű tervet készitett, mely az alsóház vezér államférfiainak ügyes eljárását szinte megzavarta. E tervnek, bizalmas levelezéseiben a sokat jelentő »thorough« (által, keresztül) nevet adta. Czélja volt mindazt, sőt többet vinni véghez Angliában, mint a mit Richelieu Franciaországban eszközölt; olyan korlátlan egyedurrá tenni Károlyt, mint bármely király a szárazon; a korona rendelkezése alá vetni az egész nép személyes szabadságát és vagyonát; a törvényszékeket, még a polgári törvény magánkérdéseiben is, megfosztani minden önálló hatalomtól; s kegyelmet nem ismerő szigorral büntetni mindenkit, ha a kormány tettei ellen zúgolódik, vagy az ily tettek ellenében orvoslásért, bár a legilledelmesb és rendesebb módon, valamely törvényszékhez folyamodnék.

Ez volt czélja; s világosan látta, mi az egyedüli mód, e czélt elérni. Valóban oly világosság, összefüggés és szabatosság volt minden eszméiben, a mi által méltán bámulás tárgya lett volna, ha oly czélt nem követ, mely honára, királyára romlást hoz vala. Látta, hogy egy, és csupán csak egy eszköz van, mely által roppant és merész tervei kivihetők. Ez eszköz az állandó hadsereg volt. Ehhez képest erős szelleme minden erélyét állandó hadsereg alakitására forditotta. Irföldön, hol alkirály volt, valóban sikerült neki katonai kényuralmat állitani föl, nem csak a benszülöttek, hanem az angol gyarmatosok fölött is, s dicsekhetett, hogy e szigeten a király oly korlátlan volt, mint bármely fejedelem a világon.

Az egyházi igazgatást, ez időben, főleg Laud Vilmos, canterburyi érsek intézte. Az angol egyház minden főpapjai közt legtávolabb állt Laud a reformatio elveitől, s legközelebb Rómához. Hittana a kálvinistákétól még Arminius követői tanánál is inkább eltért. Ha czéljai kivitelére csupán törvényes és becsületes eszközöket használt volna is, a puritánok gyülölete tárgyává teszik vala őt szenvedélye a szertartások iránt, tisztelete az ünnepek, vigiliák és szenthelyek iránt, roszult titkolt idegensége az egyháziak házassága ellen, s az a nem épen érdektelen buzgalom, a melylyel a papság igényeit a világiak tiszteletére vitatta. De értelmisége szük s világismerete csekély volt. Hirtelen, ingerlékeny természetű volt, mindabban, a mi saját méltóságát illette, kevéssé fogékony mások szenvedései iránt, hajlandó az előitéletes férfiak azon közönséges hibájára, hogy boszus és roszakaratú fölindulását ájtatos buzgolkodásnak tartotta. Igazgatása alatt az ország minden zuga folyvást kicsinyes nyomozásnak volt alávetve. A »separa-

tisták« minden apró gyülekezetét kikutatták és szétüzték. Még magáncsaládok ájtatoskodásai sem kerülhették ki kémjei éberségét. Oly félelmet gerjesztett szigora, hogy az egyház iránti halálos gyülölség, mely számtalan kebelben dulongott, közönségesen ragaszkodás szinével lön alárczozva. Azon zavarok előestéjén, a melyek rendére és magára vészt hoztak, több terjedelmes megye püspökei képesek voltak neki jelenteni, hogy egyetlen »dissenter« sincs hatóságuk alatt.

Az itélőszékek nem nyujtottak ótalmat ez időszak polgári és egyházi zsarnoksága ellen. A köztörvényszékek birái, kik hivatalaikban csak addig maradtak, mig a királynak kedve tartotta, botrányosan engedelmesek voltak. De bármily engedelmesek valának, nem voltak az önkényes hatalomnak oly kész és hathatós eszközei, mint bizonyos nemű itélőszékek, a melyeknek emléke most, két század mulva is, irtózatos a nemzet előtt. E bíróságok közt hatalom- és gyalázatosságra nézve a »csillagkamara« s a »magas bizottság« volt legelső; amaz politikai s ez hitnyomozó szék. Egyiket sem ismerte Anglia ó alkotmánya. A Tudorok öntötték új alakba a csillagkamrát, tőlök származik a magas bizottság. A hatalom, melylyel ez itélőszékek, Károly trónralépte előtt birtak, roppant és irtózatos volt ugyan, de valóban igen csekély ahoz képest, a melyet most bitoroltak. Főleg a primás erőszakos szelleme által vezéreltetve s menten a parliament felügyelésétől oly ragadozást, erőszakosságot s olyan gonosz indulatú erélyt fejtettek ki, a minőt egy korábbi korszak sem ismert. A kormány, általok, kénye szerint alkalmazhatta a pénzbüntetést, börtönt, szégyenpadot és tagcsonkitást. A király a törvény ellenére, csupán önhatalmilag, egy külön tanácsot, mely

Wentworth elnöklete alatt Yorkban ült együtt, majdnem korlátlan hatalommal ruházott föl az északi megyék fölött. Mindezen itélőszékek gúnyosan és daczosan viselték magukat a Westminsterhal tekintélye ellenében, s naponként oly kihágásokat követtek el, a melyeket a legkitünőbb royalisták is hevesen kárhoztattak. Clarendon után tudjuk, hogy alig volt az országban, tekintélyesb férfiu, a ki a csillagkamra, s a magas bizottság durvaságát és kapzsiságát nem tapasztalta volna; a magas bizottság ugy viselte magát, hogy alig maradt az országban egyetlen barátja; és hogy a yorki tanács zsarnoksága, Trent északi vidékén, holt betüvé tette a »magna chartá«-t.

Anglia kormánya most, egy ponton kivül, minden egyébben olyan kényúri volt, mint Francziaországé. De minden ezen egy ponttól függött. Állandó hadsereg még nem volt Angliában. Nem volt tehát biztos, nem döntetik-e meg egy napon a zsarnokság egész épitménye; s ha a királyi hatalom, a hadsereg tartására, adót kisért meg kivetni, valószinüleg közvetlen és ellenállhatlan kitörés történik. Ez volt a nehézség, a mi mindennél inkább zavarban tartotta Wenthworthot. Finch, a főpecsétőr, és más törvénytudók a kormányban egy eszközt ajánlottak, a melyet csakhamar elfogadtak. Anglia régi fejedelmei, valamint a Skóczia melletti megyék lakosait fölhivták, hogy fegyvert fogván, seregeljenek egybe a határ védelmére: ugy a tengerparti megyéket is fölhivták olykor, hogy a partok védelmére hajókat adjanak. Hajók helyett gyakran pénzt fogadtak el. Meghatározták most, hosszu idő után, nem csak ujra föléleszteni, sőt nagyobb kiterjedésben használni e régi szokást. Azelőtt a fejedelmek hajópénzt csak háboru idején szedtek; most a legnagyobb béke idején követelték

Azelőtt a fejedelmek, csak a legveszélyesb háborúk alatt, s csupán a partokon szedtek hajópénzt; most a belföldi megyéktől is követeltek. Azelőtt a fejedelmek csak az ország tengeri védelmére szedtek hajópénzt; most, mint maguk a királypártiak sem tagadták, nem hajóhad tartása végett, hanem azért követelték, hogy a király pénzsegélylyel láttassék el, mit ő, tetszése szerint, bármily nagy öszletre emelhessen, és bárminő czélokra fordithasson.

Fölriadt és fölforrott vére az egész nemzetnek. Hampden János, buckinghamshirei gazdag és előkelő gentleman, nagy tekintetű a szomszédvidéken, mindaddig azonban országosan nem ismert férfiú, elég merész volt, föllépni és szembeszállani a kormány egész hatalmával, magára vevén azon költséget és veszélyt, melylyel a király által igénylett előjog ellenzése járt. Az ügy az »Exchequer« birái elé került. Oly erős okok szóltak a korona követelései ellen, hogy bármily szolgaiak voltak is a birák, Hampden ellen a többség a lehető legcsekélyebb volt. De többség volt mégis. A törvény magyarázói kimondták, hogy a királynak van hatalma, nagy és jövedelmező adót vetni ki. Jól jegyezte meg Wentworth, hogy lehetlen itéletöket másképen igazolni, mint egyenesen oly következtetésre vezető okokkal, a mit ők nem merészeltek vonni. Ha lehetett hajóhadra törvényesen pénzt szedni, a parliament egyezése nélkül, bajos volt tagadni, hogy hadseregre is lehetett a parliament egyezése nélkül, törvényesen pénzt szedni.

A birák itélete növelte a nép ingerültségét. Egy századdal előbb kevésbbé komoly ingerültség is általános fölkelést okozott volna. Most azonban az elégületlenség nem öltött oly hamar, mint régi időkben, lázadási alakot. A nemzet hosszas ideig messze előhaladt vagyon és polgárisodás

tekintetében. Hetven éve mult, hogy az északi nagy grófok Erzsébet ellen fegyvert fogtak; s e hetven év alatt nem volt polgárháború. Mióta az angol nemzet fenállott, soha sem folyt le ily hosszu időszak belviszályok nélkül. Megszokták az emberek a béke üzleteit, s bármily elkeseredettek voltak, soká gondolkoztak, mielőtt kardot rántottak volna.

Igy álltak a dolgok, midőn a nemzet szabadságait a legnagyobb veszély fenyegette. Az ellenzékiek mármár kétségbeestek honuk sorsa fölött; és sokan az amerikai vadon, mint egyetlen menhely felé forditák szemeiket, hol polgári és lelki szabadságot lehet élvezniök. Nehány elszánt puritán, kik vallásuk ügyében, se a tenger dühétől, se a polgárosulatlan élet bajaitól, se a vadállatok fogaitól s a még vadabb emberektől nem féltek, falukat épitett ott az őserdők közepett, — falvakat, a melyek nagy és gazdag városok immár, alapitóik jellemének némi öröklött nyomait mindazáltal fentartották minden változáson át. A kormány idegenséggel tekintette ez ujdon gyarmatokat, s megkisérlette erőszakosan gátolni a kivándorlás folyamát, de nem volt képes megakadályozni uj Anglia népesedését bátorszivű, istenfélő férfiakkal, a kik ó Anglia minden részeiből sereglettek. S Wentworthot elragadta már a közel kilátás tervére (»thorough«). Valószinűleg nehány év elegendőnek látszott roppant terve kivitelére. Ha szigorú gazdálkodást visznek, s gondosan kerülnek idegen hatalmakkal minden összeütközést, a korona adósságaiból kifogott tisztulni; elég alap maradandott tetemes katonai erő tartására; s ez erő hamar megtöri vala a nemzet ellenszegülési szellemét.

E döntő perczben egy esztelen vakbuzgósági tett merőben megváltoztatta a közügyek állását. Ha a király bölcs volt volna, mig délszaknak urává leendett, Skóczia irányában ovatos és kérlelő politikát követ vala. Mert, minden országa közt, Skócziától kellett leginkább félni, hogy valamely szikra lángra lobban, s mindent tűzbe borít. Igaz, hogy alkotmányos ellenzéktől, minőt a Westminsterben tapasztalt, Edinburghban nem kellett tartania. Északi országának parliamentje nagyon különbözött ama testülettől, mely Angliában ugyanazon nevet viselte. Roszúl volt alkotva; csekély tekintélylyel bírt; és soha komolyan egy előbbi uralkodót sem korlátolt. Egy házban ült a három rend. A helységek küldöttei csupán a főbb nemes urak bérenczeinek voltak tekinthetők. Nem lehetett törvényjavaslatot fölvenni, mig a »lords of articles« nevű bizottság helybe nem hagyta, a mely bizottság valódilag, bár nem forma szerint, a korona által neveztetett ki. De bár a parliament engedelmes, a skót nép mindenkor rendkivül zavargó s nehezen kormányozható volt. I Jakab királyukat hálóteremében konczolták föl. II Jakab ellen újra meg újra fegyverre keltek. III Jakabot a csatatéren vágták le. Engedetlenségök volt oka, hogy V Jakabnak szive megszakadt. Letették és bebörtönözték Máriát; fogságban tartották fiát; s folyvást szintoly nehéz volt velök bánni, mint valaha. Erkölcsük durva harczias volt. A délszaki határon s a hegységet az alföldtől elválasztó vonalon szüntelen rabló háboru dühöngött. Az ország minden részében megszokták, fegyveres kézzel orvosolni sérelmeiket. Bármily erős volt a hűség, a melylyel a nemzet a Stuartok iránt viseltetett, kihült az hosszas távollétök alatt. A közvélemény két elégületlen osztály, a földesurak és hitszónokok,

befolyása alatt állott leginkább. S a földesurakat ugyanazon szellem lelkesítette, mely hajdan a Douglassokat annyiszor ellenállásra indította a királyi ház ellen; mig a hitszónokok Knox köztársasági nézeteit s legyőzhetetlen szellemét örökölték. A nép nemzeti és vallásos érzelmei egyaránt meg voltak sértve. Minden rendűek panaszolták, hogy hazájok, mely függetlenségét a legügyesb és vitézebb Plantagenetek ellen oly dicsően megvédte, most saját honfi fejedelmeik által, ha nem is név szerint, de valódilag Anglia tartománya lett. A kálvinista tan és fegyelem Európaszerte sehol sem talált oly erős támaszt a közvéleményben. A római egyházra olyan gyűlölséggel tekintett a nép nagy tömege, melyet méltán vadnak nevezhetni; s az angolegyház, mely napról napra jobban közelíteni látszott a rómaihoz, aligha kisebb ellenszenv tárgya volt.

A kormány rég ohajtotta az angol rendszert az egész szigetre kiterjeszteni; s tön is már, e czélból, némi változásokat, melyek a presbyteri rendszer egyetlen hivének sem voltak inyére. Mindeddig azonban nem kisérlett meg egy ujitást, mely mindenek fölött koczkáztató, mert közvetlen hat vala a köznép érzékeire. A közistentisztelet még a nemzet tetszése szerint történt. Most azonban Károly és Laud elhatározták, ráerőtetni a skótokra az angol, vagy inkább egy oly liturgiát, mely, a miben az angoltól különbözött, minden szigoru protestans itélete szerint, még roszabb volt.

E lépésnek, melyet pajkosságból s a közérzelem vétkes félreismeréséből vagy még bűnösebb megvetéséből tön a zsarnokság, — ezen lépésnek köszöni hazánk szabadságát. Mikor az idegen szertartásokat először végezték, lázadás támadt. A lázadás gyorsan forradalommá lett. Dicsvágy, hazafiság, vakbuzgalom egy rohanó folyammá egyesültek.

Egész nemzet fegyverben állott. Anglia hatalma, mint néhány év mulva kitetszett, elegendő volt ugyan Skóczia fékezésére, de az angol nép nagy része rokonszenvvel volt a fölkelők vallásos érzelmei iránt; s számos angol, a ki a térdhajtásokkal, oltárokkal és misemondó ruhákkal nem törődött, örömmel látta a pártütés előhaladását, mely valószinüleg megzavarja az udvar önkényes terveit, s szükségessé teszi a parliament összehivását.

Azon esztelenségért, mely e következményeket szülte, Wentworthot nem terheli felelősség. *) Valóban az minden terveit zavarba döntötte. Nem volt azonban természete, engedést tanácsolni. Megkisértették a fölkelést karddal győzni le: de a király hadi ereje s katonai tehetsége nem felelt meg a föladatnak. Angliában, ily körülmények közt, törvényellenesen új adót vetni ki, őrültség lett volna. A parliamenten kivül nem volt más segélyforrás; s 1640 tavaszán a parliament egybehivatott.

A nemzetet jó kedélybe hozta a kilátás, hogy az alkotmányos kormányzás vissza lesz állitva, s a sérelmek orvosoltatnak. Az új alsóház mérsékeltebb s a trón iránt tiszteletteljesebb volt mindeniknél, a mely Erzsébet halála óta egybegyült. A legkitünőbb királypártiak (royalists) fennen magasztalták e gyülekezet mérsékletét, mi ugy látszik, nem kis boszuságot és csalódást okozott az ellenzék vezéreinek: Károly azonban a nagylelkűséggel valamint az ildommal mindég ellenkező szokást követett, ugy hogy a nép kivánatait soha sem teljesitette, mig fenyegető hangon nem nyilatkozott. Mihelyt az alsóházban szándokot vett észre, fölvenni a nemzet tizenegy év óta szenvedett sérel-

*) Lásd levelét Northumberland grófhoz, jul. 30-ról 1638.

meit, a király, roszalása minden jelenségeivel, föloszlatta a parliamentet.

E rövidéletű gyülekezet szétoszlatása és azon örökre emlékezetes testület egybegyülése közt. mely hosszú parliament néven ismeretes, alig mult el nehány hónap, mialatt a járom még sulyosabbá lön a nemzet fölött, mint valaha, mig a nemzet szelleme a nyomás ellen föl nem támadt, ingerültebben, mint valaha. Alsóházi tagok, a titkos tanács előtt, kérdőre vonattak parliamenti magokviselete miatt, s mivel felelni vonakodtak, börtönbe zárattak. A hajópénzt még nagyobb szigorral szedték. A londoni lord mayor-t és sheriffeket, az adóbehajtás körüli hanyagság miatt, befogatással fenyegették. Katonákat erőszakosan soroztak be. Tartásukra megyéiktől zsaroltak pénzt. A kinpad, mely mindég törvénytelenül használtatott, s a mit legujabban ama korszak szolgalelkű birái magok is törvénytelennek nyilvánitottak — a kinpad, mondom, szigetünkön 1640 május havában alkalmaztatott utószor.

Most minden a Skóczia elleni hadi működések eredményétől függött. Seregeiben nem igen volt található oly érzület, mely a zsoldosokat a nemzet tömegétől elkülönözte s vezéreikhez kötötte. Hadserge, mely nagy részint az ekétől erőszakosan elvitt, s oda visszavágyó ujonczokból állott, kik az országban akkor uralkodó vallásos és politikai érzelmekkel valának eltelve, — e hadsereg félelmesb volt magára a királyra, mint az ellenségre nézve. A skótok, fölbátorítatván az angol ellenzék főnökei által s az angol hadak részéről gyönge ellenállásra találván, átkeltek a Tweeden és Tynen, s Yorkshire határain ütöttek tábort. S most a békét enek zaja oly zivatarrá növekedett, mely mindenki lelkét leverte, egyén kivül. Strafford még mindég ragasz-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

kodott a »thorough«-hoz; s egész a végletig oly kegyetlen kényúri természetet mutatott, hogy saját láncsásai készek lettek volna őt darabokra tépni.

Még volt hátra egy mód, a mely, miként a király kecsegtette magát, meg foghatta őt menteni azon nyomorúságtól, hogy egy más alsóházzal kelljen szembeszállnia. A lordok házától kevesbbé volt idegen. A püspökök hívei voltak; s a világi peereknek, mint testületnek, bár általán véve, kormányzásával elégületlenek valának, oly igen érdekökben állt a rend fentartása s a régi intézmények állandósága, hogy valószinűleg nem fogtak átható reformokat követelni. Több százados szakadatlan gyakorlat ellenére, a király csupán lordokból hívott össze egy nagy tanácsot. De a lordok eszélyesbek voltak, hogysem az alkotmányellenes tisztet, a melylyel föl akarta őket ruházni, elfogadták volna. Pénz, hitel és hatalom nélkül levén saját táborában is, engedett a szükség kényszerűségének. A házak egybehivattak; s a választások megmutatták, hogy tavasz óta, rémségesen növekedett a bizalmatlanság és gyűlölség a kormány ellen.

1640. novemberben gyűlt össze az a híres parliament, a mely, sok tévedés és viszontagság mellett is, hálás tiszteletét érdemli mindazoknak, kik a világ bármely részében alkotmányos kormány áldásait élvezik.

A következő éven át semmi fontosb véleménymegoszlás nem mutatkozott a két házban. A polgári és egyházi közigazgatás, szinte tizenkét év alatt, oly elnyomó és alkotmánytalan volt, hogy azon osztályok, a melyek. hajlamuknál fogva, általában a rendet és tekintélyt pártolják, magok is igyekeztek a népszerü reformokat előmozditni s törvény elé állitni a zsarnokság eszközlőit. Törvényt hoz-

tak, hogy parliament és parliament közt három évnél soha se legyen hosszasabb időköz, s ha meghivó levelek kellő időben nem adatnak ki a nagy pecsét alatt, a választási tisztviselők, ilyes iratok nélkül hivják egybe az illető testületeket képviselők választása végett. A csillagkamra, magas bizottság, yorki tanács mind elenyésztek. A kik, kegyetlen tagcsonkitások szenvedése után, távol börtönökben sinylettek, visszanyerték szabadságukat. A nemzet boszúja kiméletlenül üldözte a korona fő tanácsosit. A főpecsétőr, a primás s a lord helytartó (lord lieutenant) pörbe fogattak. Finch szökéssel menekült. Laud a Towerbe záratott. Strafford vád alá helyeztetett, s ítéletileg kivégeztetett. Ugyanaz nap, midőn ez történt, a király egy törvényt hagyott helyben, mely őt arra kötelezte, hogy a parliamentet, annak beleegyezése nélkül, nem függeszti föl, s nem napolja és oszlatja el.

Tiz havi szorgalmas működés után, 1641. septemberben, a házak rövid szünetre elnapoltattak, s a király meglátogatta Skócziát. Azzal birta csak ez országot nagy nehezen lecsillapitani, hogy az egyházi ujitásokat illető terveivel fölhagyott, sőt, igen kedvetlenül, bizonyos határozatba is beleegyezett, mely a püspökséget isten igéjével ellenkezőnek nyilatkoztatta.

Az angol parliament szünideje hat hétig tartott. A két ház ujabb összejövetelének napja egyik legnevezetesb korszak történetünkben. Az napon kezdődik ama két nagy párt testületi létezése, a melyek azóta folyvást fölváltva kormányozták az országot. Igaz, hogy, bizonyos értelemben, mindég megvolt, s szükségkép megleend mindég a különbség, mely akkor föltünővé lett. Mert a véralkat, értelem és érdek különféleségéből származik, a mi minden társaságban megvan és meg fog lenni, valameddig a szo-

kás és ujdonság csábjai az emberi kedélyt ellenkező irányokban vonzani meg nem szünnek. E különbözést nem csupán a politikában, hanem az irodalomban, müvészetben, tudományban, sebészet- és erőmüvészetben, a hajózatban és földmivelésben, sőt a mathesisben is föltaláljuk. Mindenütt van bizonyos osztálya az embereknek, mely mindenen, a mi régi, szeretettel csügg; s habár túlnyomó okokkal meggyőzetnék is, hogy az ujitás jótékony lesz, mindég csak némi baljóslattal és rosz sejtelemmel járúl ahoz. Szintúgy találkozunk mindenütt az emberek egy másik osztályával, a mely vérmes reményű, merész számító, mindég előre tör, minden létező tökéletlenségeit gyorsan észreveszi, s hajlandó könnyen gondolni a haladással járó bajokkal és veszélyekkel és minden változást haladásnak hinni. Mindkét osztály érzelmeiben van a mit helyeselni kell. De mindkettő legjobb példányai, a kik közel állnak a közös határhoz. Az egyik osztály szélén elbutúlt vakhitűek, s a másik osztály szélén szeles, hígvelejű kisérlők állanak.

Kétségtelen, hogy első parliamentünkben is meg lehetett különböztetni egy részt a tagok közől, a mely a fenállót aggodalmasan őrizte, s egy másikat, a mely haladni vágyott. De mig a törvényhozás ülései rövidek voltak, határozott és állandó alakot nem ölthettek e testületek, nem gyülekeztek elismert vezérek körül, sem elkülönző neveket, pártjeleket s tábori jelszavakat nem vettek föl. A hosszu parliament első hónapjaiban oly nagy és általános volt a boszuság, a mit a számos évi törvénytelen nyomás ébresztett, hogy az alsóház teljesen egy szivvel lélekkel működött. Visszaélés visszaélés után vita nélkül tünt el. Ha a képviselő testület csekély kisebbsége megtartani kivánta is a csillagkamarát s a magas bizottságot, e töredék a reformerek lel-

kesedése és számszerinti túlnyomósága által elijesztve, csupán titkos sajnálkozásra szoritkozott azon intézmények mellett, a melyekre nézve a nyilt védelemnek sikerét nem remélhette. Később a royalisták, jónak találták előbbretenni szakadásuk keletét magok és ellenzőik között, s a törvényt, mely a királyt a parliament eloszlatásától vagy halasztásától eltiltotta, a háromévi törvényt, a ministerek pörbefogását s Strafford elitéltetését azon felekezetnek tulajdonitották, mely aztán a király ellen háborút viselt. Azonban ennél alig lehetett kevésbé őszinte csel. Ama szigorú határzatokat egytől egyig cselekvőleg mozditották elő oly férfiak, a kik utóbb a »cavalier«-ek élén állottak. Károly rosz kormányzásáról egy köztársasági sem szólt keményebben, mint Colepepper. A három évi törvény mellett Digby tartotta a legjelesb beszédet. A főpecsétőr pörbefogatását Falkland inditványozta. Azt az inditványt, hogy a királyi lord helytartó szoros fogságban tartassék, Hyde terjesztette elő a lordok háza sorompóinál. Mig Strafford elitéltetése iránt a törvény nem inditványoztatott, komoly egyenetlenség jelei nem voltak láthatók. Még e törvény ellen is, melyet csupán a végső szükség igazolhatott, csak mintegy hatvan tag szavazott az alsóházban. Bizonyos, hogy Hyde nem volt a kisebbség között, s hogy Falkland nem csak a többséggel szavazott, sőt nyomosan szólt a törvény mellett. Még azon kevesen is, kik nem látták helyesnek, utólagos törvény erejénél fogva, Straffordot halállal büntetni, szükségesnek hitték jellemére és igazgatására nézve a legnagyobb irtózásukat kifejezni.

Azonban e látszólagos egyetértés alatt nagy szakadás rejlett; s midőn a parliament, rövid szünet után, 1641 octoberben ismét összeült, két ellenséges párt jelent meg,

s szállt szembe egymással, — lényegben ugyanazok, melyek azóta különféle nevek alatt küzdöttek folyvást s küzdenek most is a közügyek vezetése fölött. Nehány éven át cavaliereknek (lovagoknak) és kerekfejüeknek hivták. Később toryknak és whigeknek neveztettek; nem is valószinű, hogy e nevezetek egyhamar kimenjenek divatból.

Könnyű volna e hires pártok bármelyikéről gúny- vagy dicsiratot készitni. Mert senki sem fogja tagadhatni, a kiben az itélőtehetség s őszinteség teljesen nem hiányzik, hogy saját felekezete hirnevén van nehány sötét folt, vagy hogy az ellenkező párt sok fényes névvel, hőstettel és számos nagy szolgálattal dicsekhetik méltán az állam irányában. Abban áll az igazság, hogy bár mindkét felekezet sokszor sulyos hibát követett el, Anglia egyiket sem nélkülözhette volna. Ha intézményeiben szabadság és rend, az ujitás és elévülés e hasznos eredményei, másutt nem ismert mértékben egyesitvék, e szerencsés sajátságot az államférfiak két versengő szövetségének kell tulajdonitnunk, a kik egymással tűzesen harczoltak s fölváltva nyertek diadalokat; azon szövetségnek, mely a tekintély és fenálló, s annak, mely a szabadság és haladás mellett buzgólkodott.

Meg kell emlitnünk, hogy a két nagy angol politikai felekezet közt a különbség inkább fokozati mint elvbeli volt. Jobbrul és balrul voltak bizonyos határvonalok, a melyeket igen ritkán hágtak át. Egyik oldalon nehány rajongó kész volt minden törvényeinket és szabadságainkat a király lábaihoz vetni. Más részről nehány rajongó végetlen polgári zavarokon keresztül kergeti vala a köztársaság kedvencz álomképét. De nagyobb rész azok közől, kik a korona mellett harczoltak, ellene volt a kényuralomnak; s a népjogok hőseinek nagy többsége ellene volt a féktelenségnek. A

XVII. század folytán kétszer függesztette föl a két párt viszálkodásait, s egyesitette erejét közös ügyben. Első szövetkezésök visszaállitotta az öröködési egyeduralmat. Második egyesülésök az alkotmányos szabadságot mentette meg.

Azt is meg kell jegyezni, hogy e két felekezet soha sem volt az egész nemzet; sőt mindkettő, együttvéve, sem képezte soha a nemzet többségét. A kettő közt volt mindig a nagy tömeg, mely egyikhez sem ragaszkodott állandóan, a mely olykor tétlen, közönyös maradt, s gyakran ingadozott ide s tova. E tömeg nem egyszer, rövid időn, az egyik szélső pontról a másikra csapongott, s tért vissza ismét. Némelykor oldalt változtatott, csupán mivel megunta ugyanazon embereket pártolni; néha mivel saját kicsapongásaitól ijedt meg, vagy mivel lehetlenségeket várt, s csalódott reményeiben. De ha valamely irányban egész súlyát mérlegbe vetette, akkor lehetetlen volt az ellenállás.

Midőn a két versengő párt, határozott alakban, először tünt fel, ugy látszott, nem egyenetlenül vannak összepárositva. A kormány részén volt a nemesség, s azon gazdag és jócsaládu gentlemanek nagy többsége, a kiknek a nemességhez csak a czim hiányzott. Ezek s a tőlök függők, a kiknek pártolásával rendelkezhettek, nem csekély hatalmat képeztek az államban. Ugyan e részen volt a papság roppant testülete, mindkét egyetem, s mindazon világiak, a kik a püspöki kormányalakhoz és az angol egyházi szertartáshoz erősen ragaszkodtak. E tekintélyes osztályok némely, sokkal kevésbé tisztes szövetségesek társaságában találták magukat. A puritánok erkölcsszigora a király pártjához terelte mindazokat, a kik kéjkereséssel foglalkoztak, s nők körüli udvarlásban, ruházati fényüzésben tetszettek maguknak, vagy a finomabb művészetek iránt hajlamot

fitogtattak. Ide tartoznak, a kik abból éltek, hogy másokat, üres idejökben, mulattattak, a festész és komikai költőtől le egészen a kötéltánczosig. Mert e művészek jól tudták, hogy fény- és kéjüző kényuralom alatt gyarapodhatnak, de amaz előitéletesen szigoru felekezet sivár életmódja mellett éhen kell veszniök. A római katholikusokat szintén közös érdek vezérelte. A királyné, e franczia leány, vallásukbeli volt. Férjéről tudták, hogy nagyon szerette, s nem csekély aggodalomban volt miatta. Bár kétségtelenül meggyőződésből protestans, nem viseltetett rosz akarattal az ő hit tanárai iránt, és sokkal nagyobb türelmet kivánt volna részökre biztositani, mint a presbyterieknek engedni hajlandó volt. Ha az ellenzék felülkerül, valószinűleg szigoruan alkalmaztatja vala a vérengző törvényeket, a melyek a pápisták ellen, Erzsébet uralkodása alatt, hozattak. A római katholikusoknak tehát a legerősb indokaik voltak, az udvar ügyéhez csatlakozni. Általában oly ovatossággal viselték magukat, hogy gyávasággal és langyossággal vádoltattak; bár valószinű, hogy nagy mérsékletökkel a királynak, valamint saját érdekeiknek, a legjobb szolgálatot tették. Nem válik vala a királynak javára, ha barátai közt igen kitüntetik magukat.

Az ellenzék fő erejét vidéken a szabad, kis birtokosok, s városokban a kereskedők és boltosok képezték. Élőkön azonban az aristocratia félelmes kisebbsége állott, oly töredék, a melyhez a hatalmas Northumberland, Bedford, Warwick, Stamford és Essex grófok s több más nagy birtoku és befolyású lord tartoztak. Ugyanazon sorokban foglalt helyet a nemconformista protestansok egész testülete s nagyobb rész a fenálló egyház azon tagjai közől, a kik még mindig Kálvin nézeteihez ragaszkodtak, a melyeket negy-

ven év előtt egyháznagyok és kisebbrendű papok általában magukéinak vallottak. A helyhatósági testületek, kevés kivétellel, szintezen részen voltak. Az alsó házban az ellenzék, bár nem egészen döntőleg, tulnyomósággal birt.

Egyik résznek sem hiányzottak a szabályokra nézve, a melyekhez nyulni kivánt, erős indokai. A legfölvilágosultabb royalisták okoskodásait igy foglalhatni egybe: »Igaz, hogy nagy visszaélések voltak; de orvosoltattak. Igaz, hogy becses jogok sértettek meg; de visszaállitattak, s uj biztositékokkal vétettek körül. Az ország rendeinek gyülése, minden szokás és az alkotmány szelleme daczára, tizenegy éven át nem tartatott meg; de most gondoskodva van, hogy soha három év ne muljék el parliament nélkül. A csillagkamra, a magas bizottság, a yorki tanács nyomott és kifosztott bennünket; de e gyülöletes itélőszékek megszüntek immár létezni. A lord helytartó katonai kényuralom fölállitásán dolgozott; de árulásáért fejével lakolt. A primás pápista szertartásokkal keverte istentiszteletünket s pápista kegyetlenséggel büntetett aggodalmainkért; de a towerben várja itéletét. A főpecsétőr oly tervet szentesitett, a mely szerint Angliában mindenki tulajdona a korona önkénye alá lett volna vetve; de méltóságát, vagyonát elvesztette s külföldre volt kénytelen menekülni. A zsarnokság eszközei bünhődtek vétkeikért. A zsarnokság áldozatai elégtételt nyertek szenvedéseikért. Ily körülmények közt a legeszélytelenebb dolog volna azon utat és módokat folytatni, a melyek igazolhatók és szükségesek voltak, midőn hosszu idők után először összegyültünk, s az egész igazgatásban csak egy tömeg visszaélést találtunk. Ideje meggondolnunk, hogy nem annyira a kényuralom fölötti diadalunkat folytatjuk, mint féktelenség felé rohanunk. A fonák

intézményeket, a melyek utóbb hazánkat sanyargatták, nem lehetett lerombolnunk, rázkódások nélkül, a melyek a kormányt alapjaiban megingatták. Most midőn azon intézmények ledőltek, támogatnunk kell az épületet, a melyet előbb kötelességünk volt ostromolni. Ezentul bölcseségünk azt hozza magával, hogy újitási tervek iránt féltékenységgel viseltessünk, s mindazon előjogokat, a melyekkel a törvény, a közjó érdekében, a fejedelmet fölruházta, megóvjuk minden csonkitástól.«

Ilyes nézetekben voltak azon férfiak, a kiknek vezére a derék Falkland volt. A másik oldalon nem kisebb nyomatékkal, s nem kevesbbé ügyes és erényes férfiak vitatták, hogy az angol nép szabadságainak biztossága inkább csak szinleges, mint valódi, s hogy az udvar önkényes terveit azonnal újra előveszi, mihelyt az alsóház őrködése tágul. »Igaz, — így okoskodott Pym, Hollis és Hampden, — igaz, hogy sok jó törvény hozatott; de, ha jó törvények elegendők a király korlátozására, alattvalóinak alig volna okuk igazgatása ellen panaszkodni. Az uj szabályok bizonyára nem birnak nagyobb erővel, mint a »magna charta« vagy a »jogkérvény« (petition of right). Mindazáltal se a négy század szentesitette »magna charta«, se a »jogkérvény«, a melyet érett megfontolás után, nyomos okoknál fogva, maga Károly szentesitett, nem találtattak elég hathatósaknak a nép ótalmára. Ha egyszer a félelem féke megszűnik, ha szunnyadni hagyják az ellenzéki szellemet, az angol szabadság minden biztositéka csupán egyetlenre olvad le, a mi a királyi szó; s hoszas és sajnos tapasztalás bizonyitja, hogy e szóban bizni nem lehet.«

A két párt még csak féltékeny ellenszenvvel állt szemközt, még nem mérköztenek, a midőn hirek érkeztek, me-

lyek föllobbantották mindkettő szenvedélyeit, s megszilárdították nézeteit. Ulster nagy törzsfejei, a kik Jakab trónraléptekor, hosszu tusa után, alávetették magukat a királyi hatalomnak, nem soká tűrték a lealázó függést. Összeesküdtek az angol kormány ellen, s mint árulók elitéltettek. Roppant uradalmaikat elfoglalta a korona, s nemsokára ezer meg ezer angol és skót kivándorló népesitette. Az új települők a benszülött népet messze felülmúlták polgárisultság és értelmiség tekintetében, s olykor visszaéltek fensőbbségökkel. A fajkülönségből származó ingerültséget növelte a vallászkülönség. Wentworth vas uralma alatt alig hallatszott zúgolódás; de miután megszünt ama kemény nyomás, miután Skóczia sikeres ellenállásra példát adott, miután Angliát megoszlatták a belviszályok, az irek dühe rémitő erőszakosan tört ki. Az ős lakosság egyszerre fölkelt a gyarmatosok ellen. Háboru pusztitotta Ulstert, a melyet a nemzeti és vallásos gyűlölség különös kegyetlenséggel bélyegez, s a szomszéd tartományokra is elterjedt. A dublini várat sem igen tartották biztosnak. Minden posta nagyitott hireket hozott Londonba, bántalmak felől, a melyeknek nagyitás nélkül is, szánakozást és iszonyt kellett gerjeszteniök. E rosz hirek tetőpontra emelték mindkét nagy párt hevét, a melyek a Westminsterben egymás ellenében állottak. A royalisták vitatták, hogy ilyen válságos időszakban minden jó angol és jó protestánsnak fő kötelessége a fejedelem karjait erősiteni. Az ellenzéknek ugy látszott, hogy ellenzésére és korlátozására soha sem voltak fontosabb okok. A közállapotot fenyegető veszély kétségkivül jó indok volt, hogy bizalomra méltó tisztviselőnek terjedt hatalom adassék; de szintén helyes ok, oly tisztviselőtől, ki szivéből ellensége volt a hazának, elvenni a ha-

talmat. A királynak mindig fő czélja volt nagy hadsereget állitani. Most szükség lőn ily nagy seregre. Félni lehetetett, hogy ha némi új biztositékokról nem gondoskodnak, az Irföld legyőzése végett gyüjtött katonaság Anglia szabadságai ellen fordittatik. E fölött sokakban egy irtózatos, bár igazságtalan, de nem egészen természetellenes gyanu támadt. A királyné bevallott római kath. volt: a puritánok a királyt, ki őket üldözte, nem tekintették őszinte protestansnak; s annyira ismerték kétszinűségét, hogy nem volt árulás, a melyre őt alattvalói, némi látszatos oknál fogva, képesnek nem hihették volna. Nem sokára suttogni kezdték, hogy a római katholikusok ulsteri pártütése egy roppant, sötét tervvel áll kapcsolatban, a mely a Whitehallban készült.

Nehány heti előjáték után, a két párt között, a melyek a nemzet kormányáért azóta folyvást küzdöttek, s most is küzdenek, 1641 november 22-én történt az első nagy parliamenti csata. Az ellenzék inditványozá, hogy az alsóház fölirást terjeszszen a király elé, a melyben trónralépte óta igazgatása minden hibái soroltassanak el, s fejeztessék ki a bizalmatlanság, a melylyel a nép politikáját eddig tekintette. Azon gyülekezet, mely nehány hónap előtt egyhangulag követelte a visszaélések orvoslását, most majdnem egyenlő erejü két heves és indulatos pártfelekezetre volt oszolva. Sok óráig tartott tüzes viták után, a fölterjesztés csak tizenegy szavazattal fogadtatott el.

E tusa eredménye igen kedvező volt a conservativ pártra nézve. Nem lehetett kétség, hogy, ha csak valamely nagy hibát nem követnek el, az alsóházban rövid időn túlnyomóságra emelkednek. A felsőház már az övék volt. Győzelmök biztositására nem kellett egyéb, mint hogy a király,

egész magaviseletében, tiszteletet mutasson a törvények iránt, s szigoru jólelkűséget alattvalói ellenében.

Első lépései jót igértek. Ugy tetszett, átlátta elvégre, hogy a rendszert teljesen meg kell változtatni, s eszélyesen alkalmazta magát ahoz, a mi többé nem volt kikerülhető. Nyilvánitá, hogy el van határozva az alsóházzal egyetértőleg kormányozni, s e végre oly férfiakat hivni meg tanácsába, kiknek tehetségében és jellemében bizalmat helyeztek az alsóház tagjai. Nem is történt roszul a választás. Falkland, Hyde és Colepepper, kik mindhárman kitünő részt vőnek a visszaélések megszüntetésében, s a gonosz miniszterek megbüntetésében, — e férfiak hivattak meg a korona bizalmas tanácsadóinak, s Károly ünnepélyesen biztositotta őket, hogy a nélkül, hogy velök külön értekeznék, semmi oly lépést nem tesz, mely az alsóházat bármikép érdekli.

Ha igéretét megtartja, kétségtelen, hogy a visszahatás, mely már is tön előmenetelt, mihamar oly erőssé válik, mint csak a legtekintélyesb királypártiak ohajthatták. Az ellenzék leghevesb tagjai már-már kétségbe estek pártjuk kilátásai fölött, aggódni kezdtek biztosságuk miatt, s arról beszélgettek, hogy pénzzé tevén vagyonukat, ki fognak költözni Amerikába. Hogy a szép kilátások, a melyek Károly előtt nyiltak, rögtön elkomorultak, hogy életét balsorsa gyászba boritotta, s végre erőszak röviditette meg, saját hűtlensége és törvénytapodása volt oka.

Igazat szólva, ugy látszik, hogy ő mindkét pártot gyűlölte, a melyekre az alsóház oszolva volt: nem csuda; mert bár különböző arányban, mindkét pártban egyesülve volt a szabadság és rend szeretete. A tanácsosok, a kikkel magát kénytelenségből környezte, nem voltak szive szerinti

férfiak. Részt vőnek azok zsarnoksága kárhoztatásában, hatalma csökkentésében s eszközeinek megbüntetésében. Igaz, hogy most el voltak határozva, szorosan törvényes eszközökkel védeni szorosan törvényes jogait; de visszaborzadtak volna a gondolattól, hogy Wenthworth »thorough«-féle tervei fölélesztessenek. Egyébaránt a király véleményében árulók voltak, a kik Pym- és Hampdentől csupán pártütői gonoszságuk fokozatára nézve különböztek.

Nehány nap mulva, miután az alkotmányos royalisták főnökeinek megigérte, hogy semmi jelentékeny lépést nem teend tudtukon kivül, — oly lépésre határozta magát a király, mely a legfontosabb volt életében, gondosan eltitkolta előttök ez elhatározást, s oly modorban hajtotta végre mely aggodalommal és szégyennel töltötte el azokat. Az állam főügyésze által Pymet, Hollist, Hampdent, más alsóházi tagokkal, fölségsértési pörbe idéztette a lordok háza elé. Nem elégelvén a »magna charta« s több százados szakadatlan gyakorlat eme kiáltó megszegését, fegyveresek kiséretében, maga személyesen ment az ellenzék vezéreit a parliament falai közt elfogni.

A merény nem sikerült. A vádlott tagok, kevéssel azelőtt, hogy Károly belépett, elhagyták a házat. Rögtön erőszakos fölindu ás követte ezt a parliamentben és országban egyaránt. A legkedvezőbb magyarázat, a melylyel a király magaviseletét ez alkalommal legrészrehajlóbb szónokai védték, az, hogy elég gyáva volt, neje és udvaronczai rosz tanácsa által magát e roppant oktalanságra engedni birni. De a közvélemény sokkal nagyobb bünnel vádolta őt hangosan. Ugyanazon pillanatban, midön alattvalói, hosszas idegenkedés után, melyet rosz kormányzata okozott, bizalom és szeretet érzetével kezdtek ismét közeledni hozzá, minden

legdrágább jogaikra, a parliament kiváltságaira, magára az esküttszéki bíróság elvére is halálos csapást mért. Jelét adta, hogy önkényes szándokai ellenzését oly bünnek tekinti, a melyet csupán vérrel lehet lemosni. Nemcsak nagy tanácsa és népe, de saját hozzátartozói iránt is megszegte hitét. Olyasmit tön, a miből, előre nem látott véletlen nélkül, valószinüleg véres összeütközés keletkezik vala az elnöki szék körül. A kik az alsóházban legtöbb befolyással birtak, érezték most, hogy a vitály kimenetelétől, melybe vegyültek, nemcsak hatalmuk és befolyásuk, de fejök és vagyonuk is függ. Az udvarral ellenkező párt lángoló buzgalma tüstént föléledt. A sérelmet követő éjen át egész London városa fegyverben volt. Nehány óra mulva már tömérdek szabad nép lepte el a fővárosba vivő utakat, kalapjaikon a parliament ügye jelvényeivel sietvén a Westminster felé. Az alsóházban egyszerre ellenállhatlanná lett az ellenzék; s több mint két szavazattal egy ellen, példátlan erőszakos határozatokat vitt keresztül. A Westminstercsarnok körül erős nemzetőr-csapatok álltak őrt, rendesen fölváltva. A királyi palota kapuinál ingerült sokaság tolongott naponta, melynek gúnya és szitkai az elfogadási terembe fölhallatszottak, s a melyet az udvari tisztek alig tudtak a királyi szobáktól távol tartani. Ha Károly tovább mulat zavargó fővárosában, valószinű, hogy az alsóház talált volna ürügyet, a tisztelgés külső jelei mellett, államfogolylyá tenni őt.

Elhagyta Londont, s a számolás borzasztóan emlékezetes napjáig nem tért vissza többé. Alkudozás kezdődött és folyt több hónapig. Vádak és visszatorlások váltották föl egymást a tusázó pártok közt, jobbra és balra. Lehet lenné vált minden kiegyenlités. Végre a büntetés, mely min-

den megrögzött hűtlenséget bizton követ, a királyt is elérte. Hiában adta most királyi szavát zálogul, hiában hivta az eget bizonyságúl, hogy nyilatkozatai őszinték. Se eskük, se egyezkedések nem oszlathatták el a bizalmatlanságot, a melylyel őt ellenei tekintették. Meg voltak győződve, hogy saját biztosságuk az ő teljesen reménytelen állapotától függ. Mihez képest azt követelték tőle, hogy nem csupán azon jogokról, a melyeket régi törvények és saját igéretei megszegésével bitorlott, hanem egyéb jogokról is mondjon le, a melyekkel az angol királyok emlékezetet haladó idők óta birtak, s folyton birnak a mai napiglan. A házak beleegyezése nélkül ne legyen szabad, se ministert nevezni, se peert tennie. Mindenek fölött, hogy a fejedelemnek le kelljen mondani azon legfőbb katonai hatalomról, a mely, emlékezetet haladó időktől fogva, a királyi hatalomhoz volt kapcsolva.

Nem lehetett várni, hogy Károly ily kivánatokra reáálljon, mig bármikép módja lesz ellenszegűlni. Mindazáltal bajos lenne megmutatni, hogy a ház, biztossága érdekében, kevesebbet követelhetett volna. Valóban a legzavartabb helyzetben voltak. A nemzet nagy többsége szilárdul ragaszkodott az öröködési egyeduralomhoz. Köztársasági véleményeket mindaddig kevesen követtek, s nem merészelték nyiltan vallani. A királyság kormányalakját tehát lehetlen volt eltörölni. Pedig világos volt, hogy a királyba többé nem lehet bizalmat helyezni. Azoknak, a kik ujdon tapasztalásból tudták, hogy a király vesztöket elhatározta, esztelenség lett volna, egy másik »jogkérvény« benyujtásával megelégedniök, hogy tőle uj igéreteket nyerjenek, a minőket ismételve tön és megszegett. Az ország régi alkotmánya teljes fölforgatásában csupán hadsereg

hiánya akadályozta őt. Irföld legyőzése végett, szükség volt most nagy hadsereget állitani; merő esztelenség volt volna tehát a katonai teljhatalmat, melyet elődei birtak, nála meghagyni.

Ha valamely ország oly állapotban van, mint Anglia volt akkor, ha a királyi tisztet szeretettel és tisztelettel tekintik, de a személy iránt, a ki e méltóságot viseli, nincs bizadalom, sőt gyülölség uralkodik, ugy látszik, nem lehet kétség, mily utat kelljen választani. A hivatal méltósága fentartandó, a személy eltávolitandó. Igy cselekedtek őseink 1399 és 1689-ben. Ha 1642-ben egy férfiunak olyan állása van, mint II Rikhárd letételekor Lancaster Henriknek, s II Jakab letételekor az orániai herczegnek volt, hihető, hogy az alkotmány alakján változtattak volna. Az uj király, választásuknál fogva lépvén a trónra, s támogatásuktól függvén, kénytelen lett volna kivánataikkal és véleményeikkel egyezőleg kormányozni. De a parliamenti párt közt nem volt királyi vérből származott herczeg; s bár sok magasrangu és kitünő tulajdonu férfiút foglalt magában, egy sem állott oly magasan a többiek fölött, hogy a koronára jelöltethetett volna ki. Igy mivel királynak kellett lenni, uj király pedig nem volt található, kénytelenek voltak Károlynál meghagyni a királyi czimet. E szerint nem maradt fen egyéb mód, mint a királyi czimet a királyi jogoktól különválasztani.

A változás, melyeket a két ház intézményeinkben tenni szándékozott, határozottan kifejezve, s kötlevéli pontokba szerkesztve, szerfölöttinek látszik ugyan, valóban mindazáltal nem bir több jelentőséggel, mint a melyet, a következő nemzedék idejében, a forradalom eszközölt. Igaz, hogy forradalom alatt a fejedelem törvény által nem fosz-

tatott meg a ministerek kinevezése jogától: de szintén igaz, hogy a forradalom óta egy ministerség sem volt képes, az alsóház szándoka ellenére, hat hónapig hivatalban maradni. Igaz, hogy a fejedelemnek most is megvan hatalma peereket nevezni, s mi fontosabb, a kard hatalma is kezében van: de nem kevesbbé igaz, hogy a forradalom óta, e jogok gyakorlatában, mindég oly tanácsosok vezették a fejedelmet, a kik birták a nemzet képviselőinek bizalmát. Tény leg a kerekfejűek pártjának vezérei, 1642-ben, s az államférfiak, kik félszázaddal utóbb forradalmat csináltak, ugyanazon czélt követték. E czél volt, hogy a tusa a korona és parliament között akkép végeztessék be, hogy a parliamentnek a végrehajtó közigazgatás fölött legfőbb ellenőrség adassék. A forradalom államférfiai ezt közvetve az uralkodóház változtatásával eszközölték. Az 1642-ki kerekfejűek, nem levén képesek az uralkodóházat meg változtatni, kénytelenek voltak, egyenes uton törni czéluk felé.

Azonban nem csodálhatjuk, hogy az ellenzék követelései, melyek szerint a parliamentre teljesen és formaszerint át kellett ruháztatniok azon jogoknak, melyek mindég a koronát illették, — nem csuda, mondom, ha e követelések bántották azt a nagy pártot, a melyet tisztelet a fenálló hatalom iránt, s félelem az erőszakos ujitástól jellemez. Közelébb remélte e párt, hogy békes úton tulnyomóságra jut az alsóházban; de minden ily remény meghiúsult. Károly kétszinüsége engesztelhetlenekké tette régi elleneit, számos mérséklett férfiut, a kik épen áttérőben voltak részére, roszakarói sorába visszataszitott, s legjobb barátit ugy elkeseritette, hogy egyideig, a szégyen és fájdalom miatt némán visszavonultak. Most azonban az alkotmányos royalisták

kénytelenek voltak két veszély közt választani; s kötelességöknek tartották, inkább azon fejedelem körül seregleni, kinek előbb magaviseletét kárhoztatták, s a kinek szava kevés bizalmat gerjesztett bennök, hogysem a királyi méltóságot lealáztatni, s az ország szervezetét merőben átalakíttatni engedjék. Ily érzelmek sok férfiút vezettek a király részére, a kiknek erénye és tehetségei bármely ügynek becsületére váltak volna.

1642. augusztusban végre kardot vontak: s az ország minden megyéjében csakhamar két ellenséges tábor szállt fegyverbe egymás ellen. Nem könnyű meghatározni, a két versengő párt között melyik volt félelmesebb eleinte. A parliament parancsa alatt álltak London s a London körüli megyék, a hajóhad, a thamesi (temzei) hajózás s a nagy városok és kikötők többnyire. A parliament rendelkezett az ország majd minden hadi tárairól, s hatalmában volt mind a külföldről behozott kelméket, mind a hazai műipar némely jelentékenyebb termékeit megadóztatni. A király, tüzérség s hadiszerek tekintetében, roszúl volt ellátva. Az adó, melyet a sergei által elfoglalt vidékekre vetett, valószínűleg sokkal kisebb összetet hozott be, mint a parliament csupán London városából kapott. Pénzsegélyre nézve, valóban, főleg gazdag párthivei bőkezüségétől függött. Ezek közől sokan, hogy őt segithessék, jószágaikra pénzt vettek föl, elzálogositották drágaköveiket; s összeolvasztatták ezüst-tálaikat és keresztelő medenczéiket. A tapasztalás azonban teljesen bebizonyitotta, hogy egyesek önkéntes adakozása, a legnagyobb fölhevülés korában is, nyomoru pénzforrás, a szigoru és rendszeres adóztatáshoz képest, mely, akarva nemakarva, mindenkit egyaránt terhel.

Károly azonban birt egy előnynyel, mely jól hasz-

nálva, bőséges kárpótlást nyujt vala a pénz és hadi tárak hiányáért, s a mely, minden rosz bánásmód mellett is, túlnyomóságot szerez vala, nehány hónapig, számára a hadban. Seregei kezdetben sokkal jobban harczoltak a parliamentéinél. Igaz, hogy mindkét hadsereg majdnem egészen oly férfiakból állt, a kik soha sem láttak csatatért. Mindamellett nagy volt a különbség. A parliamenti csapatok tele voltak bérenczekkel, kiket egyedül szűkölködés és dologtalanság birt beállásra. Hampden ezredét egynek tartották a legjobbak közől; Hampden ezredét mindazáltal Cromwell ugy irja le, mint csupán pinczérek és gazdátlan cselédek gyülevész csoportját. A királyi hadsereg ellenben nagy részint emelkedett szellemű, hő indulatu gentlemanekből állott, a kik megszokták a becsületsértést rettentőbbnek tartani a halálnál, s hozzá voltak szokva a viváshoz, lőfegyver használatához, merész lovagláshoz, s a férfias és veszélyel járó vadászathoz, a mit helyesen neveztek a háboru képmásának. Ilyen úri emberek, kedves paripáik hátán, kisebb csapatokat vezetvén, a melyek ifjabb atyjokfiaiból, lovászaikból erdőszeikből, és vadászaikból állottak, — képesek voltak az napon, a melyen táborba szálltak, derekásan végezni dolgukat apróbb csatákban. A szilárd helytállást, a kész engedelmességet, a mozdulatok gépi pontosságát, mik a rendes katonaságot jellemzik, soha sem tették tulajdonukká e derék önkéntesek. Kezdetben azonban szintoly fegyelmetlen volt az ellen, mely ellenökben állott, miként ők, s még kevesbbé tevékeny, deli és bátor. Egy ideig tehát a »cavalier«-ek majd minden csatában nyertesek voltak.

A parliament a hadvezér választásában szerencsétlen volt. Essex grófot rangja és vagyona a parliamenti párt

egyik legtekintélyesb tagjává tette. A szárazon becsülettel harczolt, s midőn a háboru kezdődött, senkinek sem volt oly nagy katonai hirneve az országban. De hamar kitetszett, hogy nem volt alkalmas fővezérnek. Kevés erély és semmi eredetiség sem volt benne. A rendszeres hadtudomány, melyet a palatinatusi háborúban tanúlt, nem mentette meg őt a meglepetés és teljes megveretés szégyenétől, oly vezér ellenében, mint Rupert, a ki egy vállalkozó csapatvezérnél nem tarthat nagyobb hirre igényt.

A tisztek, kik Essex alatt viselték a főparancsnokságokat, szintén nem voltak képesek, pótolni, a mi ő benne hiányzott. E miatt, valóban, nem vádolhatni a parliamentet. Olyan országban, mely, a legöregebb emberek élő emlékezete óta, nem viselt szárazon nagyobbszerű háborút, tapasztalt ügyességű s erélyű hadvezéreket nem lehetett találni. Szükség volt tehát, első pillanatban, még nem kisérlett férfiakat bizni meg; s természetesen azoknak adtak elsőséget, a kik állásuknál vagy a parliamentben kifejtett ügyességöknél fogva kitünők voltak. A választás azonban majd egyetlen esetben sem volt szerencsés. Se a nagy urakból, se a szónokokból nem lettek jó katonák. Stamford grófot, Anglia főbb nemeseinek egyikét, megverték Strattonnál a királypártiak. Fiennes Nathaniel, a ki polgári ügyek körül legtöbb tehetséget fejtett ki kortársai közt, Bristol gyáva föladásával szégyent vont fejére. Valóban ugy látszik, mindazon államférfiak közől, kik ez idő szerint magasb katonai parancsnokságokat vállaltak, egyedül Hampden vitte át a táborba is azon képességet és lélekerőt, mely őt a politikában jelessé tette.

A háboru első éve alatt az előny határozottan a királypártiak részén volt. Győzelmesek voltak mind a nyugoti,

mind az északi megyékben. Bristolt, az ország második városát, elvették a parliamenttől. Több csatát nyertek s egyetlen komoly vagy szégyenletes vereség sem érte őket. A kerekfejűek közt a balsors viszályt és elégületlenséget kezdett támasztani. A parliamentet majd összeesküvések, majd zendülések tartották riadásban. Szükségesnek hitték Londont erősiteni a királyi hadsereg ellen, s nehány ellenséges indulatú polgárt saját kapuik elé akasztatni. Nehányan a legkitűnőbb peerek közől, a kik eddig Westminsterben maradtak, az udvarhoz menekültek; kétség sem lehetett, hogy ha ez évben a »cavalier«-ek hadi működéseit belátó, erős lélek vezérli vala, Károly nemsokára diadalmasan ment volna be a Whitehallba.

De a király elszalasztotta a szerencsés pillanatot; s az soha sem tért vissza többé. 1643. augusztusban Gloucester városa előtt szállt táborba. E várost a lakosság és őrsereg oly határozottsággal ótalmazták, minőt a parliament pártfelei nem mutattak a háború kezdete óta. London vetélkedésre tüzeltetett. A »city« polgárőrhadai önként elhatározták, bárhová elmenni, a hol szolgálatukra szükség van. Azonnal nagy erő gyült, s nyugot felé kezdett vonulni. Gloucester ostromával fölhagytak. A királypártiak az ország minden részeiben csüggedtek: a parliamenti párt szelleme éledt; s az elpártolt lordok, kik a minap Oxfordba futottak a Westminsterből, sietve tértek vissza Oxfordból a Westminsterbe.

S most új és nyugtalanitó kórjelek kezdtek jelentkezni a sinylő politikai testen. A parliamenti pártban eleitől fogva voltak emberek, kik oly czélokra törtek, melyektől azon párt többsége borzadálylyal rémült volna vissza. Ezek, vallásukra nézve, »independensek« voltak. Azt tar-

tották, hogy minden keresztyén gyülekezet, Krisztus alatt, főhatalommal bir lelki ügyekben; hogy tartományi és nemzeti zsinatokra hivatkozni nem kevesbbé szentirás- elleni dolog, mint az érseki vagy vatikáni szék elé hivatkozni; s hogy a pápistaság, a püspöki és presbyteri rendszer csak ugyanazon nagy apostasia három különböző aakja. Politikai tekintetben az »independensek«, koruk szójárása szerint, tősgyökeres irtók, vagy, korunk szelidebb kifejezése szerint radikálok voltak. Nem elégelvén a királyi hatalom korlátozását, az ó angol szerkezet romjain köztársaságot kivántak állítni. Eleinte csekély fontosságuak voltak, számra és nyomatékra nézve egyaránt; azonban két évig sem tartott a háboru, mikor már nem ugyan a legszámosabb, de leghatalmasb felekezetté lőnek az országban. A régi parliamenti vezérek közől nehányan elhaltak, mások elvesztették a közbizalmat. Pym, fejedelmi tisztességgel temettetett a Plantagenetek közé. Hampden önmagához méltóan esett el, midőn hasztalan törekedett példája által seregét bátoritani, hogy Rupert harczias lovasságával szembeszálljon. Bedfort hütlenné lett az ügyhez. Northumberlandról tudva volt, hogy se hideg se meleg. Essex és hadnagyai kevés erélyt és ügyességet mutattak a hadi működések vezetésében. Ily körülmények közt történt, hogy az independensek buzgó, elszánt, s egyezkedéstől idegen pártja emelni kezdette fejét mind a táborban, mind az alsóházban.

E felekezetnek Cromwell Oliver volt lelke. A béke foglalkozásira növelvé, negyven évesnél idősebb korában a parliament hadseregében tisztséget vállalt. Alig lett katona s a lángész éles pillanatával észrevette, a mit Essex és a hozzáhasonlók, minden tapasztaltságuk mellett, sem voltak képesek kitalálni. Világosan látta ő, miben állt a royalisták

ereje, s mily eszközökkel lehetett csupán ez erőt legyőzni. Látta, hogy a parliament hadseregét ujra kell alakitani. Látta, hogy e czélra bőséges és igen jó anyagok vannak, nem oly tündöklők ugyan, de szilárdabbak, mint a minőkből a király vitézlő csapatai alkotva voltak. Ujonczokat kellett keresni, kik nem csupán zsoldért szolgáltak, tisztes állású s szilárd jellemű ujonczokat, kik istenfélők, s a közszabadság mellett buzognak. Ilyen férfiakból állitotta saját ezredét, s Angliában addig nem ismert szigoru fegyelem alá vetvén őket, egyszersmind rettentő erejű izgató szereket nyujtott értelmi és erkölcsi valójuknak.

Az 1644. év eseményei teljesen bebizonyitották magasabb tehetségeit. Délszakon, hol Essex volt főparancsnok, folyvást szégyenteljes balesetek érték a parliament haderejét; mig északon a marston-moori győzelem, mi másutt vesztve lőn, mindent teljesen helyre pótolt. Nem kevesbbé komoly csapás volt ama győzelem a royalistákra, mint arra a pártra, mely eddig uralkodó volt a Westminsterben; mert tudva volt, hogy az ütközetet, melyet a presbyterianok már gyalázatosan elvesztettek, Cromwell erélye s az általa képezett harczosok dönthetlen vitézsége nyerte meg.

Ez események az önmegtagadási határzatot s a hadsereg ujból alakitását vonták maguk után. Essex és a kik alatta főtisztségeket viseltek, diszes ürügyek alatt s a tisztelet minden jeleivel, többnyire elmozditattak; s a háboru folytatása nagyon különböző kezekre bizatott. Fairfax, e derék katona, de gyönge határozatlan elmü ember, lön a haderő névszerinti főparancsnoka; de valódi feje Cromwell volt.

Cromwell az egész hadsereget ugyanazon elvek szerint sietett rendezni, a melyek szerint saját ezredét alkotta.

Ez által a háború sorsa el lőn határozva. A »cavalier«-eknek most az övékhez hasonló bátorság, s még nagyobb lelkesedés s olyan fegyelem ellen kellett küzdeniök, a minő nálok egészen hiányzott. Rövid időn közmondássá lett, hogy Fairfax és Cromwell katonái más faju had, mint Essex katonái voltak. Nasebynél történt az első nagy űtközet a royalisták és a parliament ujdonalakitott hadsergei között. A kerekfejűek győzelme teljes és eldöntő volt. Gyorsan követte azt folyvást több diadal. Nehány hónap alatt az ország egészen a parliament hatalma alá került. Károly a skótokhoz menekűlt, a kik őt, nemzeti jellemök nem nagy dicséretére, angol alattvalóinak kiadták.

Mialatt a háború kimenetele még kétes volt, a házak a primást kivégeztették, hatóságuk körében eltiltották a liturgia használatát s mindenkit fölhivtak, aláirni ama hires oklevelet, a mely »solemn league« és »covenant« néven ismeretes. Midőn a harcznak vége lett, még nagyobb hévvel láttak az átalakitás és visszatorlás munkájához. Az ország egyházi szerkezete uj alakot nyert. A régi papság nagy részét kivetették javadalmaiból. A royalistákra, kiket a királynak adott bő segélyezés már elszegényitett, olykor egészen tönkretevő pénzbüntetések rovattak. Sok vagyont elkoboztak. Sok számüzött »cavalier« czélszerűnek látta, roppant költségen vásárolni meg a győzelmes felekezet kitünő tagjainak pártfogását. A korona, püspökök és káptalanok roppant uradalmait lefoglalták, s vagy eladományozták, vagy árverés alá bocsátották. E kifosztások következtében Anglia földének nagy része egyszerre eladóvá lett. A pénz szűke, a vásár tulárasztása miatt s mivel a jogczim nem volt biztos, s a félelem a vevőkül jelenkező hatalmasoktól akadályozta a szabad versenyt, — az ár gyakorta csak névsze-

rinti volt. Ilyképen sok régi, tisztes család elenyészett, hogy többé hire sem hallatszott; s számos uj ember lett hirtelen dúsgazdag.

De minthogy a házak ily módon éltek hatalmukkal, hamar kisikamlott az kezeik közől. Oly erő létesitése szerezte azt nekik, a melyet nem tudtak fékezni. 1647. nyarán, mintegy tizenkét hóval azután, hogy a »cavalierek« utósó erőssége magát a parliamentnek alávetette, kényszeritve lett a parliament magát tulajdon katonáinak alávetni.

A következő tizenhárom év folytán Anglia különböző név és alak mellett, valóban karddal kormányoztatott. Se azelőtt, se azután soha nem volt hazánkban a polgári hatalom katonai uralkodás alá vetve.

A hadsereg, a mely most az államban felülkerekedett, nagyon különbözött minden más seregtől, mely azóta köztünk látható volt. Jelenleg a közkatonának nincs annyi zsoldja, a mely az angol napszámosok legalsó osztályán kivül, keresetmódjától bárkit elvonzana, s a tiszttől szinte áthághatlan korlát választja el. Kik a szolgálatban magasra jutnak, legtöbbnyire pénzen veszik az előléptetést. Anglia távol tartományai oly számosak és terjedelmesek, hogy mindenkinek, a ki a sorkatonaság közé áll, készen kell lennie, hogy hosszas időt számkivetésben s nehány évet olyan éghajlat alatt tölt, mely az európai faj egészségének s testi erejének ártalmas. A parliament hadserege a honi szolgálatra volt állitva. A közkatona zsoldja sokkal több volt a nép nagy tömege napszámánál; s ha értelmiség és bátorság által magát kitüntette, főtisztségekre tarthatott számot. A hadsorok ennélfogva oly egyénekből alakultak, a kik állapotuk és nevelésük tekintetében felül állottak a sokaságon. E józan, erkölcsös, szorgalmas és gondolkodni szokott fér-

fiakat nem inség kényszerüsége, nem ujság avagy féktelenség áhitása, nem a tisztek toborzási csele, hanem politikai és vallásos buzgalom s e mellett a kitüntetés s előléptetés vágya inditotta fegyverfogásra. Büszkeségök volt, mint ünnepélyes határzataikban kifejezve találjuk, hogy őket nem erőtették a hadi szolgálatra, s nem is főleg nyereségvadászat miatt álltak abba, hogy ők nem janicsárok, hanem szabadoknak született angol férfiak, kik saját jó szántukból vetették koczkára éltöket. Anglia szabadságáért és vallásáért, s a kiknek joguk volt sőt kötelességük, őrködni a nemzet jólléte fölött, a melyet megmentettek.

Ily módon alakult haderőnek, hatálya csorbitása nélkül, lehetett engedni némi szabadságot, mely bármely más seregben minden fegyelmet fölbontott volna. Általában oly katonaság, mely politikai klubbokba alakulva, követeket választana, s az állam legfontosb kérdéseire nézve határozatokat hozna, csakhamar minden korláton át fogna törni, megszünnék hadsereg lenni, s a leggonoszabb és veszélyesebb népcsoportozattá változnék. Korunkban nem volna tanácsos, valamely ezredben vallásos gyülekezeteket engedni, hol a szentirásban járatos káplár vezetné csekélyebb malasztot nyert ezredese ájtatoskodását, s megdorgálná bünbe esett őrnagyát. De annyira ment a Cromwell által képzett harczosok értelmisége, komolysága s önuralma, hogy táborukban politikai és vallásos szervezet a katonai szervezet romlása nélkül, fenállhatott. Ugyanazon férfiakat, a kik tisztükön kivül, mint demagogok és tábori egyházszónokok voltak ismeretesek, rendületlenség, rendszeretet és kész engedelmesség különböztette meg az őrhelyen, fegyvergyakorlaton, és csatatéren.

Háborúban e rendkivüli erő ellenállhatlan volt. Crom-

well rendszere az angol népet jellemző dönthetlen bátorságot ösztönözte és szabályozta egyszersmind. Más vezérek szintoly szoros rendet tartottak. Más vezérek szintoly hő buzgóságra lelkesitették harczosaikat. De a legszigorubb fegyelem, a leghőbb lelkesedéssel csupán az ő táborában volt található. Sergei gépi pontossággal s a keresztes hadak legszilajabb túlhevétől lángolva mentek győzelemre. E hadsereg, attól fogva, midőn ujra alakittatott, mindaddig, miglen eloszlatták, se a britt szigeten, se a szárazon nem talált ellenre, mely támadását kiállotta volna. A puritán harczosok angol, skót, ir földön és Flandriában, gyakori nehézségek közepett, olykor háromszorta nagyobb erővel szemközt, nem csak legyőztek, de mindig összerontottak, darabokra törtek minden erőt, mely ellenök szegült. Végre megszokták az ütközet napját, mint diadalnapot tekinteni, s megvető elbizottsággal indultak Európa leghiresebb zászlóaljai ellen. Turenne megdöbbent a férfias örömriadáson, melylyel angol szövetségesei csatára mentek, s valódi katonai gyönyörélvet nyilvánitott, midőn tapasztalta, hogy Cromwell láncsásaiban már szokássá vált, örvendeni az ellenség megpillantásán; s a számüzött »cavalier«-ek a nemzeti büszkeség érzetével látták, hogy honfitársaik egy hadteste, számra felülhaladva az ellenségtől s elhagyatva szövetségeseitől, miként verte vissza s üzte hanyathomlok maga előtt a spanyol gyalogságot, s miként tört utat a sánczba, melyet Francziaország legügyesb tábornagyai (marshals) épen bevehetlennek nyilatkoztattak.

De a mi Cromwell hadait más hadsergektől leginkább megkülönböztette, a szigorú erkölcsiség s istenfélelem volt, mely minden csapatot áthatott. A legbuzgóbb royalisták elismerték, hogy ezen különös táborban esküvés nem hallat-

szott, részegség avagy játék nem volt látható, s a békes polgárnak tulajdona és a női becsület szentnek tartatott. Ha bántalmak történtek, egészen más neműek voltak, mint a minő kihágásokat győzelmes hadak rendesen elkövetni szoktak. Egy szolgaleány sem panaszkodhatott a vörösruhások durva szerelmeskedése miatt. Egy lat ezüstöt sem vittek el az ötvösök boltjaiból. De egy pelagian egyházi beszéd, vagy valamely ablak, melyre a szüzanya s a gyermek valának festve, oly ingerültséget idéztek elő a puritán sergekben, a mit a tisztek csak a legnagyobb erőködéssel birtak lecsillapítni. Cromwellnek egyik legnehezebb föladata volt, visszatartóztatni musketirjeit és dragonyosait, hogy fegyveres kézzel ne támadják meg azon lelkészek szószékeit, a kik, azon időkor nyelvével élve, nem papoltak izletesen; s számos székesegyházunk maig is hordja azon gyülölet bélyegeit, a melylyel ama szigoru szelleműek a pápistaság minden nyomait tekintették.

Még e hadseregnek sem volt könnyű az angol népet fékentartani. Alig kezdette a nemzet érzeni a katonai zsarnokság nyomását, nem türve e szolgaságot, tüzes harczra kelt ellene. Lázadások törtek ki oly megyékben is, melyek a közelebbi háboru alatt leginkább hódoltak a parliamentnek. Valóban maga a parliament is jobban irtózott régi védelmezőitől, mint régi elleneitől, s Károlylyal, a hadsereg rovására, egyezkedni ohajtott. Skócziában ugyanekkor szövetség alakúlt a royalisták és presbyteriek nagy része közt, mely az independensek tanaitól iszonyodott. Végre kitört a zivatar. Norfolk, Suffolk, Essex, Kent, Wales vidékein zendülés ütött ki. A Temzén álló hajóhad egyszerre a királyi színeket tüzte ki, tengerre szállott s a délszaki partot fenyegette. Nagy skót erő lépte át a határt, s Lan-

cashire felé nyomult. Gyanítni lehetett, hogy e mozgalmakat mindkét ház többsége titkos megelégedéssel szemlélte.

A hadsereg jármát azonban nem lehetett imigy lerázni. Mig Fairfax a főváros körül a lázadásokat elnyomta, Olivér szétverte a walesi fölkelőket, s váraikat romokban hagyva, a skótok ellen ment. Seregei, a lázadókhoz képest, csekély számmal voltak; de nem igen volt szokása, ellenségeit számba venni. A skót hadsereg teljesen semmivé tétetett. Változás történt a skót kormányban. Edinburghban a király irányában ellenséges kormány alakittatott; s Cromwell, katonáinak még inkább kedvencze, mint valaha, diadalmasan tért Londonba vissza.

S most bizonyos szándok, a mit a polgári háboru kezdetén senki sem mert volna érinteni, s mely az úgynevezett ünnepélyes szövetkezéssel és »covenant«-tal oly kevéssé volt összeférhető, mint Anglia régi törvényeivel, — némi határozott alakot kezdett ölteni. Az ádáz harczosok, kik a nemzet fölött uralkodtak, több hónapon át, rémitő boszút forraltak a fogoly király ellen. Mikor és miképen származott e terv; vajon a hadvezértől szivárgott-e a seregek közé, vagy a hadseregből ment által a hadvezérre; vajon a politikának kelljen-e tulajdonitni, mely a vakhevet csak ürügyül használta, vagy a vakbuzgalomnak, mely erőszakos rohamába sodorta a politikát, — oly kérdések, a melyekre mai nap sem lehet teljes biztossággal felelni. Mindent összevéve, mindazáltal, valószinűnek látszik, hogy a ki vezérelni látszott, valóságban csak vitetett, s hogy ez alkalommal, miként, nehány év mulva, egy más alkalommal' saját itéletét és hajlamait föláldozta hadserege kivánatainak. Mert az általa létrehozott erő oly hatalom volt, a melyet maga sem birt mindég fékezni; s hogy rendesen pa-

rancsnokolhasson, szükség volt olykor engedelmeskednie. Nyilván erősitette, hogy ő nem volt a dolog megindítója, az előleges lépések tudomása nélkül történtek, s nem tanácsolhatja a parliamentnek, hogy megtegye a csapást, de ő saját érzelmeit aláveti a körülmények hatalmának, mikben a gondviselés szándokainak jelenségeit látja. Divatba jött e nyilatkozatokat azon képmutatás példái gyanánt tekinteni, a melylyel közönségesen vádolták. De a kik képmutatónak nyilatkoztatják, azok sem igen merik őt bolondnak mondani. Meg kellene tehát mutatniok, hogy valamely czélja volt, a mi végett a hadsereget titkon azon útra ösztönözte, a melyet maga nyiltan nem mert ajánlani. Képtelenség föltenni, hogy ő, kit becsületes ellenei soha sem állitottak ugy elő, mint gyáva, kegyetlen vagy engesztelhetlen boszulót, — élete legfontosb lépését csupán rosz akaratból tette volna. Sokkal bölcsebb volt ő, hogysem ne tudta volna, hogy, a királyi vér kiontásába beleegyezvén, oly tettet követ el, mely kiengesztelhetlen, s mi nem csak a királypártiakat, hanem a parliament párthivei kilencz-tized részét is fájdalommal és iszonyattal fogja eltölteni. Bármely álomképek ringattak is másokat, ő bizonyára se a régi szabásu köztársaságról, se a szentek ezredéves uralkodásáról nem álmodozott. Ha már akkor vágyakozott egy uj uralkodóház alapitója lenni, kétségtelen, hogy I Károly sokkal kevesbbé veszélyes vetélytárs volt, mint II Károly leendett. I Károly halála perczében azonnal minden »cavalier« hűsége, teljesen át fogott szállani II Károlyra. I Károly fogoly volt; II Károly szabad. I Károly azok nagy része előtt, a kik kivégeztetése gondolatától is borzadtak, gyanu és idegenkedés tárgya volt; II Károly mindazon érdeket, melyet viszontagságos ifjuság és ártatlanság szerez, föl fogta kelteni. Nem

lehet, hogy ily nyilvánlevő, fontos tekintetek azon kor legmélyebb politikusának figyelmét elkerülték volna. Az a való, hogy volt idő, midőn Cromvell a király és parliament közt közbenjáró akart lenni, s a meghasonlott országot, a királyi név tekintélye alatt, akarta a kard hatalmával újra rendezni. E szándokához hű maradt, miglen katonáinak ellenszegülő szelleme s a király orvosolhatlan kétszinűsége azzal fölhagynia kényszeritették. A táborban egy felekezet zajosan kezdte kérni fejét az árulónak, ki Agaggal alkudozott. Összeesküvések alakultak. Fenhangon fenyegetőztek perbefogatással. Lázadás tört ki, melyet Olivér minden szilárdsága és erélye alig birt lecsillapitni. S bár, szigorúságot nyájassággal okosan egyeztetve, sikerült a rendet helyreállitnia, látta, hogy a legnagyobb nehézséggel és veszélylyel járó föladat lenne, mérkőzni azon harczosok dühével a kik a megbukott zsarnokban önmagok és istenök ellenségét látják.

Ugyanekkor még inkább nyilvánvaló lett, mint valaha, hogy a királyban bizni nem lehet. Károlyon erőt vettek bünei. Valóban olyasok valának e bünök, a melyek rendesen bajok és bonyodalmak közt tünnek föl a legkiáltóbb szinben. Csel a gyöngének természetes védszere. Oly fejedelem tehát, a ki természetileg álnok a hatalom tetőpontján is, nem könnyen fog, balsors és viszontagságok közepett, nyiltságot tanúlni. Károly nem csak lelkiismeretlen, de nagyon szerencsétlen képmutató is volt. Soha sem volt politikus, a kire annyi ravaszság és csalás sült volna ki ellenmondhatlanul. Nyilván elismerte a westministeri házakat törvényes parliamentnek, ugyanakkor, titkos iratban tanácsa előtt, semmisnek nyilvánitotta az elismerést. Nyilvánosan tiltakozott minden gondolat ellen, mintha népe el-

len az országba idegen segélyt akarna hívni: titokban Franciaországtól, Dániától és Lotharingiától segedelmet kért. Nyilvánosan tagadta, hogy pápistákat alkalmaz: ugyanakkor tábornokaihoz titkos parancsokat küldött, hogy minden pápistát, a ki szolgálni akar, alkalmazzanak. Oxfordban nyilvánosan magához vette a szentséget, annak zálogául, hogy a pápisták iránt soha még engedékeny sem lesz: titokban bizonyossá tette nejét, hogy szándoka tűrni Angliában a pápista vallást; s Glamorgan lordot fölhatalmazta, igéretet tenni, hogy a pápista egyház Irhonban fel fog állittatni. Később biztosa rovására akarta magát menteni. Glamorgan feddést kapott egy királyi kéziratban, mely arra való volt, hogy mások is olvassák, s megdicsértetett egy másikban, a melyet csak magának lehetett látnia. Az őszinteséghiány valóban annyira erőt vön a király egész valóján, hogy leghűbb baráti sem tartóztathatták magokat, egymás közt, keserves és szégyenletes panaszkodástól tekervényes politikája miatt. Mondák, hogy csatavesztései nem okoztak nekik oly nagy fájdalmat, mint cselszövényei. Mióta fogolylyá lett, nem volt a győztes pártban felekezet, mely hizelgései- és mesterkedéseinek tárgya nem lett volna: de soha sem volt boldogtalanabb, mint midőn Cromwellnek kisérlette meg hizelegni s egyszersmind áskálódni ellene.

Cromwellnek arra kellett magát elhatároznia, akarja-e pártja és hadserege ragaszkodását, saját nagyságát sőt tulajdon életét is koczkáztatni, oly kisérlet által, mely valószinűleg meg fogott hiusulni, hogy megmentsen egy fejedelmet, a ki előtt semmi kötelezettség nem érvényes. Sok lelki küzdelem, kétely és hihetőleg sok ima közt, elhatározta magát. Sorsára hagyta Károlyt. A hadsereg szentei elvégezték, hogy az ország régi törvényei s a nemzet

mondhatni közös érzelmei daczára, a király vérével adózzék. Ő egyideig szerencsétlen elődjéhez, II Edvard és II Rikhárdéhoz, hasonló halált várt. Ily árulás veszélye azonban távol volt tőle. A kiknek kezében volt, nem éji orgyilkosok voltak. A mit ők tettek, azért cselekedték, hogy lássa ég és föld s fenmaradjon örök emlékezetben. Ők magát a a botrányt, a melyet okoztak, ohajtották élvezni. Hogy Anglia ó alkotmányával s közvéleményével a király kivégeztetése merőben ellenkezett, — e körülmény különös ingerűvé tette a királyölést az előtt a felekezet előtt, mely teljes politikai és társadalmi forradalmat készült csinálni. Hogy szándékukat végbevihessék, szükség volt, előbb a kormány gépezetének minden részét összetörniök; s e kényszerűség inkább kedves, mint sajnos volt előttök. Az alsóház határozatot hozott, mely a királylyal való egyezkedésre czélzott. A katonák erőszakkal kizárták a többséget. A lordok egyhangulag elvetették az inditványt, hogy a király törvény elé állitassék. Házuk azonnal bezáratott. Egy törvényes itélőszék sem akarta elfogadni a birói tisztet a jogszolgáltatás kútfeje fölött. Forradalmi törvényszéket állitottak. E törvényszék Károlyt zsarnoknak, árulónak, gyilkosnak és közellenségnek nyilatkoztatta; s ezer meg ezer néző láttára, saját palotájának étcsarnoka előtt, fejezték le.

Rövid időn kitetszett, hogy azon politikai és vallásos vakbuzgók, a kiknek tulajdonithatni e tettet, nem csak bűnt, de hibát is követtek el. A ejedelemnek, a kit népe eddig főleg roszaságairól ismert, alkalmat szereztek, hogy egy nagy szinpadon, minden nemzet és kor szemei előtt, némi olyas tulajdonokat tüntessen föl, melyek ellenállhatlanul csodálkozást és szeretetet gerjesztenek az emberiségben, — a lovagias férfiu emelkedett szellemét, s a töredelmes kereszt-

tyén béketürését és szelidségét. Mi több, bosszújokat akkép hajtották végre, hogy a kinek egész élete Anglia szabadságai ellen intézett megtámadások hosszú sora volt, most ugy látszott meghalni, mint vértanuja azon szabadságok ügyének. Egy demagog sem tön soha oly benyomást a közvéleményre, mint a fogoly király, ki ezen végperczben, megtartva minden királyi méltóságát s törhetlen bátorsággal nézvén a halállal szembe, szavakat kölcsönzött elnyomott népe érzelmeinek, férfiasan tiltakozott a törvényben ismeretlen itélőszék ellen, a katonai erőszaktól az alkotmány elveire hivatkozott, kérdezte, minő joggal zárattak ki az alsóház legtiszteletreméltóbb tagjai s fosztatott meg a lordok háza törvényhozói tisztétől, s elmondta könyező hallgatóinak, hogy nem csak saját ügyét, hanem az övéket is védelmezi. Hosszas rosz kormányzását, számtalan hitszegését mind elfeledték. Emlékezete, alattvalói nagy többségének elméjében, azon szabad intézményekkel lőn összekötve, a melyeknek lerontásán, sok évig, működött: mert azok a szabad intézmények vele együtt vesztek el, s a fegyverigázta közönség gyászos, néma csendében, egyedül ő emelte szavát azok védelmére. E naptól veszi kezdetét a visszahatás az egyeduralom és számüzött ház érdekében, s e visszahatás nem szünt meg előbb, mig a trón, régi méltóságában, újra föl nem emeltetett.

Eleinte azonban, ugy látszott, mintha a királygyilkosok új erélyt meritettek volna a véráldozatból, a mely őket egymással a legszorosban egybefüzte, s egyszersmind örökre elkülönözte honfitársaik nagy testületétől. Angliát köztársaságnak nyilatkoztatták. Névszerint a csekély számra olvadt alsóház volt az államban legfőbb hatalom. Tényleg a hadsereg és főbb nagyai intéztek mindent. Olivér vála-

tott. Megnyerte katonái szivét, s polgártársainak majd minden egyéb osztályaival szakasztott. Alig lehetett mondani, hogy táborhelyén és várain kivül pártja volt volna. Az erő azon elemei, a melyek, midőn a polgárháboru kitört, szemközt állottak, most egyesültek ő ellene; a »cavalier«-ek, a kerekfejűek nagy többsége, az angol, a presbyteri, a római kath. egyház, Anglia, Skóczia és Irföld mindnyájan. De oly szellemmel és határozottsággal birt, a mely képes volt legyőzni és összerombolni mindent, a mi utába gátot vet vala, s a mi által honának korlátlanabb urává tudott lenni, mint bármely törvényes királya lehetett valaha, egyszersmind honát is félelmesbbé és tiszteletesbbé tehette, mint törvényes királyainak uralma alatt, sok nemzedéken által, volt valaha.

Anglia már fölhagyott a küzdéssel. A más két királyság azonban, melyeket a Stuartok kormányoztak, ellenséges volt az új köztársaság iránt. Irhon római katholikusai, s Skóczia presbyterijei előtt egyaránt gyülöletes volt az »independens« felekezet. Azon országok, a melyek az imént pártütők voltak I. Károly ellen, mindketten elismerték most II. Károly tekintélyét.

De Cromwell erélye és ügyessége előtt mindennek meg kellett hajolni. Nehány hónap alatt leigázta Irhont, a mint még soha sem volt leigázva, ötszázados mészárlás alatt, az első normanok partraszállta óta. F öltette magában, a népfajok és hitfelekezetek ama harczának, mely oly soká dúlta e szigetet, végetvetni, határozottan uralkodóvá tevén az angol és protestans népiséget. Párthivei szilaj lelkesedésének, e czélból, féket eresztett, háborút inditott, minőt Izrael viselt a kanaánbeliek ellen, kardrahányatta a bálványozókat, ugy hogy nagy városok lakosok nélkül hagyattak, sok

ezeret kiüzött a szárazföldre, számos ezret Nyugotindiába szállittatott, s a támadott ürt tömérdek szász vérü és kálvinista hitü gyarmatosokkal töltötte be. Rendkivüli dolog, hogy a meghóditott ország e vaspálcza alatt a jólét némi külszinét kezdte mutatni. Kerületek, melyek kevéssel azelőtt oly vadak voltak, mint a hol Connecticut első megszállói a vörös emberekkel harczoltak, nehány év alatt Kent- és Norfolkhoz lettek hasonlókká. Új épületek, utak és ültetvények voltak láthatók mindenfelé. A jószágok jövedelme gyorsan emelkedett; s nem sokára panaszolták az angol földbirtokosok, hogy minden piaczot irföldi termények töltöttek el, s védtörvényeket követeltek.

A győzelmes vezér, a ki, mint valódilag már rég volt, most névszerint is főparancsnoka lőn a köztársaság hadseregeinek, — Irföldről Skóczia ellen fordúlt. Ott volt az ifju király. Bele egyezett, hogy presbyterinek vallja magát, s aláirja a »covenant«-ot; s ez engedmények viszonzásául, a komoly és szigoru puritánok, kik Edinburghban a hatalommal rendelkeztek, megengedték, hogy a koronát föltegye, s fölvigyázatuk és ellenőrzésök alatt, ünnepélyes és komor udvart tartson. E gúnyos hódolat rövid ideig tartott. Két nagy ütközetben semmivé tette Cromwell Skóczia haderejét. Károly futással mentette meg életét, s csak nagy nehezen kerülte el atyja sorsát. A Stuartok régi királysága először hódittatott meg teljesen. Függetlenségének, melyet a leghatalmasb és legügyesebb Plantagenetek ellen oly férfiasan megvédett, nyoma sem maradt fen. Az angol parliament szabott törvényt Skócziának. Angol birák tartottak törvényszéket Skócziában. Maga azon hajthatlan egyház is, a mely annyi kormány ellenében helytállott, alig merészelte szavát hallatni.

Eddig legalább látszólagos egyetértés volt a harczosok közt, a kik Irhont és Skócziát leigázták és a Westminsterben székelő politikusok közt; de a veszély által összetartott egyezséget fölbontotta a győzelem. A parliament feledte, hogy csak a hadsereg teremtménye volt. A hadsereg kevesbbé volt hajlandó, mint valaha, a parliament parancsainak magát alávetni. Valóban azon kevés számu tagnak, a kikből a megvetőleg »csonká«-nak nevezett alsóház állott, nem volt több igénye a nemzet képviselőinek tartatni, mint a hadvezéreknek. A vita csakhamar törésre került. Cromwell fegyveresekkel töltötte meg a házat. Az elnököt kidobták székéből, a hatalom jelét elvették az asztalról, a teremet kiüritették s az ajtót bezárták. A nemzet, mely a tusázó felek közől egyiket sem szerette, de kénytelen volt, akarata ellenére is, becsülni a tábornok képességét és határozottságát, ha nem is tetszéssel, béketűréssel szemlélte a dolgot.

A király, a lordok, az alsóház, egymás után most mind le voltak győzve és verve; s ugy látszott, Cromwell egyedül örökölte mindhármuk hatalmát. Némi korlátok közé volt mindazáltal szoritva, épen azon hadsereg által, a melynek roppant hatalmát köszönte. Az a rendkivüli hadtest, legnagyobb részint, buzgó köztársaságiakból állott. Midőn honukat szolgaságba döntötték, azon hiedelemmel ámitották magokat, hogy azt szabaddá teszik. A könyv, melyet mindenek fölött tiszteltek, oly előzményt nyujtott nekik mely gyakran nyelvökön forgott. Igaz, hogy a tudatlan és hálátlan nép zugolódott szabaditói ellen. Szintugy zugolódott egy más választott nép is vezére ellen, a ki őt a szolgaságnak házából, kinos és félelmes utakon, téjjel és mézzel folyó földre vezérelte. Azon vezér mindazáltal önmaguk ellenére is megszabaditotta rokonait; s nem rettent

vissza, mikor borzasztó példát kellett adni az igért szabadság megvetőin, a kik Egpytom húsfazékait, munkaőreit és bálványait visszaohajtották. A szent harczosok czélja a kik Cromwellt környezték, egy szabad és istenfélő köztársaság alapitása volt. E czélra készek voltak, tartózkodás nélkül, bármely erőszakos és törvénytelen eszközöket használni. Nem volt lehetlen segedelmökkel egyeduralmat állitni föl, mely valóban korlátlan lett volna; de valószinű volt egyszersmind, hogy segélyöket azonnal el fognák vonni oly uralkodótól, a ki, habár szoros alkotmányos korlátok mellett, a királyi czimeket és méltóságokat fölvenni megkisértené.

Cromwell érzelmei merőben különbözők voltak. Nem az vala ő már, a ki volt; s nem volna igazságos dolog, a változást, mely nézeteiben történt, csupán önző nagyravágyás eredményének tekinteni. Midőn a hosszu parliamentbe lépett, falusi magányából csekély könyvtudományt, nagy dolgok körül semmi tapasztalást, s olyan kedélyt hozott magával, melyet a kormány és papuralom hosszas zsarnoksága epével töltött el. A következő tizenhárom év alatt nem közönséges politikai növelésen ment át. Főszereplő volt egy egész sor forradalomban. Sok ideig lelke s végre feje egy felekezetnek. Sergeket vezérlett, ütközeteket nyert, szerződéseket kötött, országokat hóditott, békitett ki és rendezett. Valóban igen különös lett volna, ha nézetei ugyanazok maradnak, mint azon napokban voltak, midőn elméjét főleg földei és hitvallása foglalták el, s midőn a legnagyobb esemény, mely élte folyamában változást okozott, egy huntingdoni marhavásár vagy imagyülés volt. Látta, hogy némely újitási tervek, a melyek mellett egykor buzgolkodott, magokban se jók, se roszak nem levén, az ország közérzelmeivel ellenkeznek, s hogy, ha azon tervekhez ragaszkodik,

csak örök zavarok várnak reá, melyeket a fegyver folytonos használatával kell elnyomni. Ohajtotta tehát, egész lényegében visszaállitani azt a régi alkotmányt, melyet a nép többsége mindig szeretett, s a melyért epedett most. Az ösvény, a melyen utóbb Monk indult, zárva volt Cromwell előtt. Egy irtózatos nap emlékezete örökre elválasztotta a Stuartháztól a nagy királygyilkost. Nem maradt egyéb hátra, mint magának lépni a régi angol trónra s az ó angol alkotmány szerint országolnia. Ha ezt végrehajtja, remélhette, hogy a roncsolt állomány sebei gyorsan behegednek. Tisztes és békes férfiak nagy számmal seregelnek vala körüle. Azon royalisták, a kik inkább intézményhez, mint személyhez ragaszkodtak, a királyi méltósághoz inkább, mint I. vagy II. Károlyhoz, rövid idő mulva Olivér királynak csókolnak vala kezet. A peerek, kik most daczosan félrevonulva falusi lakaikban vesztegeltek, s vonakodtak legkisebb részt venni a közügyekben, — e peerek örömmel foglalják el ujra helyeiket, ha a hatalmat biró király irata felsőházukba meghivja őket. Northumberland és Bedford, Manchester és Pembroke büszkén viszik a koronát és sarkantyúkat, a királyi pálczát és golyót az aristocratia visszaállitója előtt. A népet lassanként hódolat érzelmei kapcsolják vala az uj uralkodóházhoz; s ez uralkodó ház alapitójának elhunytával, a királyi méltóság, közegyezés szerint, fogott volna szállani maradékára.

Az értelmesb royalisták szerint helyesek voltak e nézetek, s ha Cromwell saját itéletét követheti vala, a számüzött ág soha sem helyeztetett volna vissza. Terve azonban merően azon egyetlen osztály érzelmeibe ütközött, a melyet nem lehetett megbántania. A »király« név gyülöletes volt a katonák előtt. Nehányan köztök már sem örömest látták

a közigazgatást egyes ember kezeiben. A nagy többség, mindazáltal, kész volt tábornokát, mint a köztársaság választott fő tisztviselőjét, támogatni minden felekezet ellen, a mely hatalmának ellenszegült: de nem akartak ráállani, hogy a királyi czimet fölvegye, vagy hogy a méltóság, mely személyes érdemeinek méltó jutalma volt, öröködésinek nyilvánitassék családjában. Minden a mit tehetett, csupán az volt, hogy az uj köztársaságnak, a mennyire a hadsereg megszenvedi, hasonló alkotmányt adjon, minő az egyeduralom régi alkotmánya volt. Hogy hatalomra jutása egyedül saját cselekvényének ne lássék, tanácsgyülést hivott egybe, részint oly egyénekből, a kiknek pártolására számithatott, részint olyanokból, a kiknek ellenzésével bizvást daczolhatott. E gyülekezet, melyet ő parliamentnek nevezett, s a melyet egyik legkitünőbb tagjáról gúnyosan Barabone parliamentjének neveztek, miután rövid ideig közmegvetés tárgya volt, visszaadta a tábornok kezébe a hatalmat, a melyet tőle nyert, s szabad tért engedett neki kormányzási terv készitésére.

Terve eleitől fogva nagyon hasonlitott az ó angol alkotmányhoz; s nehány év mulva biztosnak hitte még tovább menni, s a régi rendszert, új nevek és formák alatt, majd minden részében visszaállitani. A királyi czim nem újittatott meg; hanem a királyi jogokkal egy lord protector (Lord High Protector) ruháztatott föl. Az uralkodó nem fölségnek, hanem »ő magasságának« neveztetett. Nem koronázták meg s nem kenték föl a westminsteri apátságban; de ünnepélyesen trónra ültették, az állam kardjával övezték, bibor öltönyt adtak reá, s gazdag bibliát nyujtották át neki Westminter csarnokában. Tisztét nem nyilatkoztatták

öröködésinek: de reá bizatott utóda kinevezése; s kétségtelen volt, hogy fiát fogja azzá nevezni.

Az alsóház lényeges része volt az uj alkotmánynak. Ezen testület alakitásában a protector oly bölcseséget és közszellemet tanusitott, melyet kortársai nem méltányolnak eléggé. Messzelátó férfiak már észrevették a régi képviseleti rendszer hibáit, bár nem voltak még szintoly komolyak, mint később lettek. Cromwell ugyanazon elvek szerint javitotta e rendszert, a melyek szerint Pitt, százharmincz év mulva, javítni megkisérlette, s a melyek szerint végre korunkban javították. A kis helységek még kiméletlenebbül megfosztattak jogaiktól, mint 1832-ben; s a megyei követek számát tetemesen növelték. Igen kevés képviseletlen város emelkedett még akkor jelentékenységre. E városok közől Manchester, Leeds és Halifax voltak legkitünőbbek. Mindhárom képviseletet nyert. A főváros képviselői számát szaporitottak. A választási jog ugy alakittatott, hogy minden értékkel biró ember, akár volt szabad földbirtoka, akár nem, szavazattal birt a megyében, a hol lakott. Nehány skót és nehány Irföldre települt angol gyarmatos is meghivatott a gyülekezetbe, a mely a Westminsterben, a brit szigetek minden részeinek törvényt volt hozandó.

Nehezebb föladat volt felsőházat alakitani. A népuralom nem szorul az elévülés támaszára. Egyeduralom is gyakran áll fen ily segély nélkül. De az előkelő (patricius) rend az idő müve. Olivér már létező, dús, nagy tekintetü nemességet talált, oly népszerüt a közpolgárság előtt, mint bármely nemesség volt valaha. Ha ő, mint Anglia királya, a peereket, az ország régi szokása szerint hivhatta meg parliamentbe, kétségkivül sokan engedtek volna a meghivásnak. Ezt ő nem tehette; s mit sem használt, hogy

kitünő családok fejeinek ülést ajánlott uj senatusában. Azt hitték, hogy egy ujdon származásu gyülekezetbe kinevezést fogadván el, születési jogukról mondanának le, s árulók lennének rendök ellen. A protector tehát kénytelen volt felsőházát uj emberekkel rakni tele, a kik az utóbbi zivataros időkben magokat kitüntették. Ez volt legboldogtalanabb intézkedése, s egyik pártnak sem tetszett. Az egyengetők haragudtak rá, hogy előjogos osztályt alkotott. A sokaság, mely tisztelettel és kegyelettel viseltetett az ország nagy történeti nevei iránt, tartózkodás nélkül nevette azon felsőházat, a melyben a szerencse által fölkapott vargák és bérkocsisok ültek, a melybe kevés régi nemes hivatott meg, s a melytől majd minden régi nemes, a ki hivatalos volt, megvetéssel fordult el.

Gyakorlatilag azonban csekély fontosságu volt, miként alakittatott Olivér parliamentje: mert birt eszközökkel, támaszuk nélkül, sőt ellenzésök daczára is, vinni a kormányt. Ugy látszott, kivánt alkotmányosan kormányozni, s a kard uralmát a törvényekével ohajtotta fölcserélni. De hamar átlátta, hogy mind a royalisták, mind a presbyteriek annyira gyülölik, hogy a veszélytől csak korlátlanság mentheti meg. Az alsóház, melyet parancsából először választott a nép, kérdésbe vonta tekintélyét, s eloszlattatott, mielőtt egyetlen határozatot hozott. Második alsóháza, bár őt protectornak elismerte s örömest királylyá tette volna, makacsul vonakodott elismerni ujdon lordjait. Nem volt más mód, mint eloszlatnia a parliamentet. »Isten — kiálta föl, mikor elváltak, — isten legyen biró közöttünk!«

A protector kormányzási erélye mindazáltal e viszályok mellett sem csökkent. A katonák, kik nem akarták

engedni, hogy a királyi czímet fölvegye, mellette állottak, midőn oly hatalmi tettekre vetemült, a melyeknél nagyobbakat soha egy angol király sem kisérlett meg. A kormányzat tehát, bár köztársasági alakban, valódilag kényuralom volt, melyet csupán a kényúr bölcsesége, józansága és nagylelkűsége mérsékelt. Az ország katonai kerületekre volt felosztva. E kerületek tábornokok parancsnoksága alá helyeztettek. Minden fölkelési mozgalmat gyorsan elnyomtak és büntettek. A kard félelmes hatalma ily szilárd, erős és tapasztalt kezekben elfojtotta a »cavalierek« és »egyengetők« bátorságát. A hű nemesség nyilvánitotta, hogy oly készek, mint egykor, életöket a régi kormányért és uralkodóházért koczkára vetni, ha legkisebb remény mutatkozik sikerre: bérlőik és szabadosaik élén azonban oly zászlóaljak láncsáiba rohanni, a kik száz csatában és ostromban győztek, nem volna egyéb, mint ártatlan és becses vér őrült pazarlása. Nem levén nyilt ellenállásra reményök, mind a royalisták, mind a köztársaságiak gyilkolási sötét terveket kezdettek koholni: de a protector jól volt értesitve: soha sem lankadt ébersége; s ha elhagyta palotája falait, biztos testőrök kardjai és vértei környezték mindenfelől.

Ha ő kegyetlen, kicsapongó és ragadozó fejedelem volt volna, a nemzet kétségbeesésben fogott találni bátorságot, s végerőködéssel igyekezett volna megmenteni magát a katonai zsarnokságtól. De a sérelmek, melyeket az ország szenvedett, bár komoly elégületlenséget gerjesztettek, még sem voltak olyszerűek, a melyek nagy tömegeket oda visznek, hogy éltöket, vagyonukat, családaik jólétét félelmes és egyenetlen játékban koczkáztassák. Az adózás, bár súlyosabb, miként a Stuártok alatt, a szomszéd álla-

mokéhoz s Anglia segélyforrásaihoz képest, nem volt súlyos. A tulajdon biztos volt. Ha az uj állapot zavarásától tartózkodott, a »cavalier« is békén élvezhette, a mije a polgári viszályok közt megmaradt. A törvények csupán oly esetekben sértettek, mikor a protector személye és kormánya érdekelve volt. Egyén és egyén közt addig nem ismert pontossággal és tisztasággal szolgáltatták ki az igazságot. Egy angol kormány alatt sem történt, a hitujitás óta, oly kevés vallásos üldözés. Igaz, hogy a szerencsétlen katholikusokat alig tekintették a keresztyéni szeretet körébe tartozóknak. De a bukott angol egyház papságának istentiszteletét türték, oly föltétel alatt, hogy egyházi szónoklataikban a politikától tartózkodjanak. Még a zsidóknak is, a kiknek nyilvános istentisztelete a XIII. század óta tiltva volt, minden irigy kereskedők és vakbuzgó hittudósok daczára, megengedtetett, hogy Londonban zsinagógát épitsenek.

E fölött a protector külpolitikáját még azok is kénytelenek voltak, kedvök ellenére is, helyeselni, a kik leginkább gyülölték őt. A »cavalierek« alig tartóztathatták vissza ohajtásukat, hogy bár törvényes király volna, a ki a nemzet hirének növelésére annyit tett; s a köztársaságiak kénytelenek voltak megvallani, hogy a zsarnok, önmagán kivül, senkinek sem engedte hazáját sérteni, s ha megfosztotta is szabadságától, legalább dicsőséget adott azért cserében. Félszázad mulva, mialatt Anglia az európai politikában alig birt nagyobb nyomatékkal, mint Szászország vagy Velencze, csakhamar a világ legfélelmesebb hatalmassága lett, az egyesült államoknak ő szabta a béke föltételeit, a Berberség kalózain boszút állt a keresztyénség közös sérelmiért, a spanyolokat vizen és szárazon meg-

győzte, a legszebb nyugotindiai szigetek közől egyet elfoglalt, s a flamandi parton egy erősséget szerzett, mely megvigasztalta a nemzeti büszkeséget Calais elvesztéséért. Legfőbb hatalom lett az oceánon. Ő állott élén a protestáns érdekeknek. A római katholikus országokban elszórt reformált egyházak mindnyájan Cromwellt tekintették védőjöknek. Languedoc hugenottáit, azon pásztorokat, kik az Alpok falvaiban az ágostainál régibb protestáns vallást követtek, csupán nagy nevének félelme által megóvta elnyomástól. Maga a pápa kényszeritve érezte magát, emberiséget és mérsékletet hirdetni a pápista fejedelmeknek. Mert egy szózat, mely ritkán fenyegetett hiában, kinyilatkoztatta, hogy ha isten népe kedvező bánást nem tapasztal, az angol ágyuk az Angyalvár előtt dördűlnek meg. Valóban semmi sem volt, a mit Cromwell maga és családja érdekében, inkább kivánhatott, mint általános vallásos háború Európában. Ily háborúban szükségkép ő lett volna a protestáns seregek fővezére. Anglia szive vele lett volna. Egyhangu lelkesedés dicsőitette volna győzelmeit, minőt nem ismert az ország a nagy «ármáda« veszedelme óta, s e diadalok le fogták volna törölni a foltot, a melyet egy, a nemzet közszózata által kárhoztatott tett hagyott fényes hirén. Szerencsétlenségére nem nyilt alk alom kifejteni bámulatos katonai tehetségeit, csupán a britt szigetek lakói ellen.

Mig élt, szilárdon állt hatalma, a gyűlölség, bámulat és félelem tárgya egyszersmind alattvalói előtt. Való, hogy kevesen szerették kormányzását; de a kik gyülölték, kevesbbé gyülölték, mint féltek tőle. Ha roszabb kormány, talán minden erélye daczára is fölforgattatik. Ha gyöngébb kormány, bizonyára minden érdemei daczára megdöntetik vala. De elég mérséklettel birt, tartózkodni oly sértésektől,

melyek dühbe hozzák az embereket; s oly hatalommal és erélylyel, a melynek csak a dühödésig sértett fogott volna ellenszegűlni.

Sokszor állitották, bár feltünő alaptalansággal, hogy Olivér saját hirnevére szerencsés időben halt meg, s ha hoszabbra terjed, hihetőleg gyalázat és balkörülmények közt végződik élete. Annyi bizonyos, hogy, mind végig tisztelték katonái, a britt szigetek összes népe engedelmes volt iránta, s minden külhatalom félt tőle; s hogy Anglia régi fejedelmei közé oly temetési pompával tétetett le, minőt London soha sem látott azelőtt, s fia Rikhárd oly békesen lépett helyébe, mint bármely király után a walesi herczeg.

Hat hónapig oly nyugalmasan és rendesen folyt Cromwell Rikhárd igazgatása, hogy egész Európa szilárdnak hitte helyzetét az állam élén. Valóban állása, némi tekintetben, kedvezőbb volt atyjáénál. Az ifjú még senkit sem tön ellenévé. Kezei tiszták voltak polgárvértől. Magok a »cavalier«-ek elismerték, hogy becsületes, jó indulatu gentleman. A számra és vagyonra hatalmas presbyteri felekezet halálos ellene volt az elhunyt protectornak, de az uj protector iránt kedvező hajlammal viseltetett. E párt mindég ohajtotta, visszaállitva látni az ország régi polgári szerkezetét, némi világosb körülirásokkal, s a közszabadság némi erősb biztositékival, de sok oka volt félni a régi uralkodóház visszahozásától. Rikhárd volt valóban embere az eféle politikusoknak. Embersége, nyiltsága és szerénysége, középszerű elmetehetségei, s a készség, a melylyel magát bölcsebb emberek által vezéreltetni engedé, — nagyon alkalmassá tették őt korlátolt egyeduralom fejévé.

Egy ideig nagyon valószinűnek látszott, hogy ügyes

tanácsadók vezetése mellett véghez viendi, a mit atyja hasztalan kisérlett meg. Parliament hivatott egybe, s a meghivó iratok a régi mód szerint adattak ki. A kis helységek visszanyerték az imént elvesztett kiváltságukat: Manchester, Leeds és Halifax megszüntek képviselőket küldeni; s Yorkmegye ismét csak két követre szorittatott. Oly nemzedék előtt, mely a parliamentreform kérdése által csaknem dühödésig fel volt ingerelve, különösnek látszhatik, hogy nagy megyék és városok békén sőt némi megelégedéssel alávetették magokat e változtatásnak: de bár gondolkodó emberek a régi képviseleti rendszer fonákságait már azon időben is észrevehették s előreláthatták, hogy azon fonákságok, előbb utóbb, komoly gyakorlati bajokat szülnek, e bajok akkor még nem voltak igen érezhetők. Más részről Olivér képviseleti rendszere, bár a legjózanabb elveken alapult, nem volt népszerű. Az események, a melyekből származott, és az eredmények, a melyeket szült vala, egyaránt elidegenitették tőle az embereket. Katonai erőszak idézte elő. Viszályoknál egyéb gyümölcse nem volt. Egész nemzet megutálta a kard uralkodását s a törvény uralma után epedett. Honnan még a fonákságok és visszaélések visszaállitása is közelégültséggel találkozott, ha a törvénynyel szorosan egyezők voltak, s karddal töröltettek el.

Az alsóházban erős ellenzék volt, részint bevallott köztársaságiakból, részint titkos royalistákból: de állandó nagy többség hajlandónak mutatkozott a tervre, hogy a régi polgári alkotmány, uj uralkodóház alatt, visszaállitassék. Rikhárdot ünnepélyesen elismerték főtisztviselőnek. Az alsóház nemcsak reáállt, hogy Olivér lordjaival tárgyalásba bocsátkozzék, de határozatilag is elismerte hogy azon nemeseknek, kik az utóbbi zavarok alatt a közszabadság

mellett voltak, joguk van a felsőházban ülni minden új kinevezés nélkül.

Eddig szerencséseknek mondhatni az államférfiakat, a kiknek tanácsát Rikhárd követte. A kormány legtöbb ágazata ugy volt immár alakitva, a mint a polgárháboru kezdetén volt. Ha a protector és parliament háboritlanul folytathatták müködésöket, semmi kétség, hogy a dolgoknak hasonló rende alakul vala meg a Cromwell-ház alatt, a minő később a Hanover-ház alatt alakult. De az államban volt egy hatalom, melynek a parliament és protector együtt sem birtak ellenállani. A katonákra Rikhárd csak a nagy név tekintélye által volt képes hatni, a melyet öröklött. Ő sohasem vezérelte őket győzelemre. Sőt fegyvert sem viselt soha. Minden hajlama és szokása békes volt. S nézetei és érzelmei sem találkoztak a hadi szentek helyeslésével hitügyekben. Hogy jó ember volt, kielégitőbb bizonyságait adta, mint a mély fohászok és hoszu papolás, — nyájas és alázatos voltával az emberi nagyság tetőpontján, s vidám lemondással kegyetlen igaztalanságok és balsors közepett: de az akkor minden őrszobában otthonos szenteskedő szójárás undort gerjesztett benne, a mit eltitkolni nem mindenkor volt elég ildoma. A tisztek, kik legtöbb befolyással birtak a London közelében állomásozó seregekre, nem voltak baráti. Vitéz és ügyes férfiak voltak ezek, kitünők a harczmezőn, de a nélkül a bölcseség és polgári bátorság nélkül, a melyben oly jeles volt elhunyt vezérök. Sok volt közöttök becsületes, de vakbuzgó, independens és köztársasági. Ez osztályt Fleetwood képviselte. Mások türelmetlenül vágytak azzá lenni, a mi Olivér volt. Gyors fölemelkedése, szerencséje és dicsősége, beigtatása a palotában, s pompás temetése az apátságban, fölgyulasztottta képzelődésőket. Ok

szintoly jó születésűek, növeltetésűek voltak, mint ő; nem foghatták meg, miért ne volnának szintolyan méltók a bibor palástra s az állam kardjára; s szilaj nagyravágyásuk tárgyait, nem, mint ő, türelemmel, éberen, okosan és határozottsággal, hanem azzal a nyugtalankodással és tétovázással hajhászták, a mely a követelő középszerűséget jellemzi. A nagy eredetinek ily silány másolatai közt a legkitünőbbik Lambert volt.

A tisztek, Rikhárd beigtatása napján, már elkezdtek összeesküdni új urok ellen. A jó egyetértés közte és a parliament közt siettette a válságot. Boszúság és fölindulás terjedt el a táborban. A hadsereg vallásos és katonai érzelmei egyaránt mélyen voltak sértve. Ugy látszott, hogy az »indepedens«-ek a »presbyteri«eknek, a katonák a polgáriaknak lesznek alárendelve. A békétlen katonák s az alsóház köztársasági kisebbsége közt szövetség köttetett. Méltán lehet kétleni, vajon Rikhárd legyőzhette volna-e azt a szövetséget, ha atyjának tiszta belátását és vas bátorságát örökölte volna is. Annyi bizonyos, hogy az övéhez hasonló együgyűség és szelidség nem oly tulajdonok, a minőket a körülmény követelt. Dicstelenül és harcz nélkül bukott meg. A hadsereg eszközül használta őt a parliament feloszlatására, s aztán megvetőleg félredobta. A tisztek, köztársasági szövetségeseik iránti hálából, kimondották, hogy a »csonka« parliament kiüzetése törvénytelen volt, s fölhivták e gyülekezetet, hogy folytassa működéseit. A régi elnök és a régi tagok jegyzéke csakhamar megjelent, s az egész nemzet alig csillapitható gúnyja s átka közt, az államban legfőbb hatalomnak kiáltatott ki. Egyszersmind határozottan kinyilatkoztatták, hogy fő tisztviselő és felsőház nem lesz.

De a dolgok ezen állapota nem soká tartott. A mely napon a hosszú parliament föléledt, megújult viszálya a hadsereggel. A »csonka« testület ismét elfeledte, hogy lételét a katonák tetszésének köszöni, s alárendeltekként kezdett bánni velök. Az alsóház ajtai ismét katonai erőszakkal zárattak be, s az ügyek intézését a tisztek által nevezett ideiglenes kormány vette át.

Időközben nagy bajok előérzete s a rettegés közel álló még nagyobb bajoktól, végre szövetséget hozott létre a »cavalier«-ek és presbyteriek közt. Némely presbyteriek ugyan még I. Károly halála előtt hajlandók voltak ily szövetkezésre: de csak Cromwell Rikhárd bukása után keletkezett vágy a királyi ház visszahozására. Mert okszerűen többé nem lehetett remélni, hogy a régi alkotmányt, új uralkodóház alatt, vissza lehessen állitani. Csak egyetlen választás maradt fen, a Stuartok vagy a hadsereg. A számüzött család nagy hibákat követett el; de e hibákért keményen bünhödött, s a balsors iskolájában hosszas, és, mint remélhető volt, üdvös kiképezést nyert. Valószinű volt, hogy II. Károly példát vesz I. Károly sorsán. De, bármint lett legyen is a dolog, a veszélyek, a melyektől az ország rettegett, olyasok voltak, hogy azok elháritása végett, lehető volt némi véleményeket sérteni, s némi eredményeket koczkáztatni. Nagyon lehetőnek látszott, hogy Anglia minden kormányfajok közt a leggyűlöletesb és lealázóbb kormány alá kerül, mely a kényuralom és féktelenség minden csapását egyesitendi. Akármi jobb volt tehetségtelen, és dicsőségtelen zsarnokok folytonos jármánál, kiket, az áfrikai deyek példája szerint, rövid időnként előforduló katonai forradalmak fogtak trónra emelni. Ugy látszott, Lambert Desboroughnak s Desborough Harrisonnak adand helyet.

Valahányszor a vezéri pálcza egyik gyönge kézről a másikra megy vala által, a nemzet ki fogott volna zsákmányoltatni, hogy a seregeknek uj ajándékot lehessen adni. Ha a presbyteriek a királypártiaktól átalkodottan elfordulva maradnak, az állam elvesz vala; sőt igen kétes volt, vajon a presbyteriek és royalisták egyesült erőfeszitése által is megmenthető-e. Mert a félelem a győzhetlen hadseregtől a sziget minden lakóin erőt vön; s a királypártiak, kik száz szerencsétlen ütközetben tapasztalták, mi keveset tehet a szám a fegyelem ellenében, még teljesebben elvesztették bátorságukat, mint a kerekfejűek.

Mig a katonaság egyesülve maradt, sikeretlenek voltak az elégületlenek minden szövetkezései s fölkelései. A »csonka« parliament második kiüzetése után azonban, nehány nap mulva, hirek érkeztek, melyek mind az egyeduralom mind a szabadság hiveinek szivét fölviditották. Az a hatalmas erő, a mely sok éven át, mint egy ember, működött, s ekkép működvén, ellenállhatlan volt, végre meghasonlott. A skócziai hadsereg jó szolgálatot tőn a közállománynak, s a legerőteljesb állapotban volt. Nem vett részt az utóbbi forradalmakban, s boszus érzelemmel szemlélte azokat, mint egykor a Duna és Rajna mellett álló római legió, midőn megtudták, hogy a pretorianok őrhada áruba bocsátotta a császárságot. Nem lehetett türni, hogy bizonyos ezredek, csupán mivel történetesen közel szállásoltak a Westminsterhez, a magok fejétől, többféle kormányt állitsanak föl és döntsenek meg egy fél év alatt. Ha szükség volt, hogy az államot katonák rendezzék, azon katonákat, kik Anglia hatalmát a Tweed északi részén fentartották, bizonyára szintúgy illette a szavazás joga, mint a kik a londoni towerben szállásoltak. Ugy látszik, a Skócziában fekvő kato-

naság közt kevesebb vakbuzgóság volt, mint a hadsereg bármely részében; s tábornokuk, Monk György, a túlhévnek épen ellentéte volt. Ez, a polgárháború kezdetén, a király részén viselt fegyvert, a kerekfejűek által fogolylyá tétetett, majd a parliamenttől megbizást fogadott el, s bár nem igen lehetetett igénye a szent névre, bátorsága és hadi ügyessége által főtisztségekre emelkedett. Mindkét protectornak igen hasznavehető szolgája volt ő, békes megnyugvással fogadta, midőn a tisztek, a Westminsterben Rikhárdot letették, s a hosszu parliamentet visszaállitották, s talán a hosszu parliament második kiüzésében is szintoly békesen megnyugszik vala, ha az ideiglenes kormány óvakodott volna őt sérteni s megbosszantani. Mert ovatos és lassu természetű volt; épen nem hajlandó, biztos és mérsékelt javadalmakat, bár a legfényesb siker reményében, koczkáztatni. Ugy látszik, a közállomány uj urainak megtámadására nem annyira azon remény inditotta, hogy ha legyőzi őket, nagyra megy, mint inkább az a félelem, hogy ha magát alájok veti, még biztosságban sem leszen. Bármik voltak indokai, magát az elnyomott polgári hatalom védőjének nyilvánitotta az ideiglenes kormánytól megtagadta bitorlott hatalma elismerését, s hétezer veterán élén indult Angliába.

E lépés általános kitörésre volt jeladás. A nép szerte megtagadta az adófizetést. A citybeli mesterlegények ezrenként gyülekeztek, s szabad parliamentért kiáltoztak. A hajóhad a Temzén fölvitorlázott, s a katonai zsarnokság ellen nyilatkozott. A katonák, nem levén többé egy hatalmas fő parancsa alatt, pártokra szakadoztak. Félvén, hogy maga marad az elnyomott nemzet boszúja tárgyául, minden ezred sietett külön békére lépni. Lambert, ki a

skócziai hadsereg ellen észak felé sietett, seregeitől elhagyatott és fogolylyá lett. Tizenhárom éven át a polgári hatalom, minden összeütközésben, kénytelen volt a katonai hatalomnak engedni. A katonai hatalom most önként megalázta magát a polgári hatalom előtt. A »csonka« parliament, ez általánosan gyülölt, s megvetett, mindaddig azonban egyetlen testület az országban, mely a törvényes tekintély némi színével birt, — megint visszatért a házba, honnan kétszer gyalázatosan kiüzetett.

Az alatt Monk London felé előnyomúlt. A merre csak ment, körüle sereglett a nemesség, esdvén előtte, hogy hatalmát a béke s a roncsolt nemzet szabadsága visszaállitására használja. A hideg vérü, hallgatag, egy alkotmányért vagy hitvallásért sem buzgó tábornok megtartotta áthatlan zárkozottságát. Méltán lehet kétkedni, mik voltak tervei ez idő szerint, s ha vajon volt-e valami terve. Fő czélja volt, valószinüleg, fentartani, a meddig lehet, a szabad választást többféle cselekvési út közt. Rendesen olyan emberek politikája, a kiket, miként őt inkább ovatosság, mint messzelátás különböztet meg. Hihető, hogy csak akkor határozta el magát, miután nehány napot a fővárosban töltött. Az egész nemzet kiáltó szava szabad parliamentet kivánt; s nem lehetett kétség, hogy valóban szabad parliament a száműzött családot azonnal visszahelyezi. A »csonka« és a katonák még mindig ellenségei voltak a Stuartháznak. De a »csonkát« általánosan gyülölték és megvetették. A katonák hatalma még mindig valóban félelmes volt, bár a viszály rendkivül csökkentette. Nem volt fejök. Az imént, az ország több részein egymás ellen álltak csatarendben. Csak egy nappal előbb, hogy Monk Londonba érkezett, ütközetre került a dolog a parton a lovasság és

gyalogság közt. Az egyesült hadsereg soká igában tartotta a meghasonlott nemzetet; de most a nemzet egyesült, s a hadsereg oszlott meg.

Monk titkolózása és határozatlansága, rövid ideig, minden pártot kinos feszültségben tartott. Végre megtörte hallgatását s szabad parliament mellett nyilatkozott.

A mint megtudták elhatározását, az egész nemzetet bősz öröm szállta meg. Bárhol megjelent, ezrenként fogták körül, hangoztatva és áldva nevét. A harangok, Angliaszerte, vidáman szóltak, sör folyt az utczákon: s éjelenként, öt mérföldnyire London körül, számtalan örömtűz vöröslött. Az alsóház presbyteri tagjai, a kiket több év előtt a hadsereg kiűzött, visszatértek üléseikre, s a nagy sokaságtól oly örömrivalgással fogadtattak, mely egészen betöltötte a Westminster-csarnokot és a palota-udvart. Az independensek főnökei nem mertek immár az utczákon mutatkozni, s alig voltak biztosak saját lakaikban. A kormányról ideiglenesen intézkedtek: általános választási parancsok adattak ki; s ekkor önmaga határozta el ünnepélyesen feloszlását az a nevezetes parliament, a mely, húsz eseménydús év alatt, a szerencse mindennemű forgását tapasztalta, diadalmaskodott fejedelmén, majd saját szolgái által lett rabbá téve és lealázva, kétszer kiűzetett és kétszer visszahelyeztetett.

A választás eredménye olyan volt, mint a nemzet hangulatától várni lehetett. Az uj alsóház, kevés kivétellel, a királyi család iránt jó indúlatú egyénekből állt. Presbyteriek képezték a többséget.

Szinte bizonyosnak tetszett most, hogy visszahelyezés fog történni; de kinos kétség tárgya volt, vajon e visszaállitás békes leszen-e. A katonák komor és vad indulatot

mutattak. Ők gyülölték a »király« czimet. Gyűlölték a »Stuart« nevet. Gyülölték a presbyteri rendszert, a püspökit még inkább. Epés boszankodással látták, hogy hosszú uralkodásuk vége közelg, s dicsőségtelen, fáradságos és inséges élet áll előttök. Balsorsukat egynémely tábornok gyöngeségének, s mások árulásának tulajdonitották. Szeretett Olivérök még most is visszaszerezné, egy óra alatt, a lehanyatlott dicsőséget. Elárulva, meghasonolva, s vezér nélkül hagyatva, kiben bizalmuk lehetne, — még igy is félelmesek voltak. Nem könnyü dolog volt szembeszállani ötvenezer fegyveres férfiú dühével és kétségbeesésével, a kik soha sem forditottak hátat ellenségnek. Monk, és a kik vele működtek, jól látták ez állapot veszélyes voltát. Minden mesterséget fölhasználtak a békétlen harczosok csillapitása és megoszlatása végett. Egyszersmind erősen készültek az összeütközésre. A skócziai hadsereg, mely most Londonban szállásolt, pénz, dicséret és igéretek által jó kedvben tartatott. A gazdag polgárok mit sem sajnáltak a vörös ruhástól, s valóban annyira bőkezüleg bántak legjobb boraikkal, hogy a szent harczosokat néha oly állapotban lehetett látni, mely se vallásos, se katonai jellemöknek nem vált becsületére. Monk elég bátorsággal birt, némely ellenszegülő ezredeket föloszlatni. Aközben az ideiglenes kormány, a gentry és tisztviselőség egész testülete által derekasan segittetve, legnagyobb erőfeszitéssel igyekezett a nemzetőrséget (militia) rendezni. A honvédcsapatok minden megyében készen tartattak indulóra; s ez erőt legalább százhúszezer emberre lehet számitni. A Hyde-parkban húszezer jól fegyverzett s jól fölszerelt polgár ment szemlén által, s oly szellemet mutatott, mely igazolta a reményt, hogy szükség esetén, boltjaikért és tüzhelyeikért férfiasan fognak küzdeni.

A hajóhad szivvel lélekkel a nemzettel tartott. Zivataros idő volt ez, aggodalom, de remény kora is. Uralkodó vélemény volt, hogy Anglia meg fog szabadittatni, de nem kétségbeesett véres harcz nélkül, s hogy azon osztály, a mely oly soká urakodott karddal, kard által fog elveszni.

Szerencsére a harcz veszélyei elháríttattak. Egy perczben ugyan a legnagyobb vész fenyegetett. Lambert kiilant fogságából s fegyverre kiáltotta pajtásait. A polgárháboru lángja ismét föléledt; de gyors és erélyes eljárás elfojtotta, előbb, hogysem ideje volt volna elterjedni. Cromwell szerencsétlen utánzója megint fogoly lett. Merénye meghiúsúlta elcsüggesztette a katonákat; s mogorván átengedték magukat sorsuknak.

Az uj parliament, mely királyi levelek nélkül hivatván egybe, pontosabban csak »convent«-nek mondatik, összejött a Westminsterben. A lordok viszont megjelentek csarnokukban, honnan az erőszak tizenegy évnél tovább kizárta őket. Mindkét ház azonnal meghivta a királyt, hogy térjen vissza hazájába. Még soha nem látott ünnepélylyel kiáltották ki. Diszes hajóhad kisérte őt Hollandból a kenti partra. Midőn kiszállott, ezer meg ezer bámuló lepte el a doveri fokot, s alig volt egy közöttök, a ki nem sírt volna örömében. Útja Londonba folytonos diadalmenet volt. Rochestertől fogva az egész út bódékkal és sátrakkal volt beszegve, ugy nézett ki, mint egy végtelen vásár. Zászlók lobogtak mindenütt, harang és zeneszó hangzott, s patakokban folyt a sör és bor annak egészségéért, a kinek visszatérte a béke, törvény és szabadság visszatérése volt. Az általános öröm közt azonban, egy helyen sötét és rettentő látvány mutatkozott. Blackheatben a hadsereg volt felállitva a fejedelem fogadására. Ez mosolygottt, köszöntött, s

nyájasan nyujtotta oda kezét az ezredesek és őrnagyok ajkai elé. De hasztalan volt mindezen udvariasság. A katonák magatartása levert s durczás volt; s ha érzelmeiknek szabad útat engednek vala, a fényes ünnep, melyben ők kedvetlenül vettek részt, gyászos és véres véget ért volna. De nem volt közöttök egyetértés. A viszálkodás és elpártolás kiirtottt belőlök minden bizalmat vezéreik és egymás iránt. London városának egész polgárhada fegyverben állott. Az ország különböző részeiből, hű nemes urak és gentlemanek vezérlete alatt, számos polgárhad gyült egybe a király üdvözletére. Békesen végződött ama nagy nap; s a visszahelyzett vándor biztosan nyugodott meg elődei palotájában.

II. FEJEZET.

Anglia története, a XVII. században, a középkori mintára alakult korlátolt egyeduralom átalakulásának története, oly korlátolt egyedursággá, mely a társadalom előhaladottabb állapotának inkább megfelel, midőn a korona birtokaira nem szorithatni többé a közterheket, s midőn a honvédelmet nem bizhatni többé hűbéres katonaságra. Láttuk, hogy a hosszú parliament élén volt államférfiak, 1642-ben, sok erőfeszitéssel munkáltak e változás létesitésén, közvetlen és formaszerint az ország rendeire ruházván a ministerek választását, a hadsereg parancsnokságát s az összes végrehajtó hatalom fölött a főfelügyelést. E tervnél akkor alig lehetett jobbat gondolni: de a polgárháború fordulata teljesen felforgatta. A házak diadalmaskodtak, az igaz; de csak harcz után, a mi őket oly hatalom létrehozására kényszeritette, a melyet nem ellenőrizhettek, s a mely csakhamar uralkodni kezdett minden osztály és minden párt fölött. Egyideig a katonai kormánytól válhatlan roszakat mérsékelte némileg azon nagy ember bölcsesége és nagylelkűsége, a kinek kezében volt a főparancsnokság. De mindőn a kard, melyet ő erélylyel ugyan, de mindég józan okosság vezérelte, s általában jótermészet mérsékelte erélylyel használt, — olyan vezérek kezébe került, a kik se ügyességével, se erényeivel nem birtak, igen valószinűnek

látszott, hogy rend és szabadság azonegy romba dől gyalázatosan.

E romlás szerencsésen eltávoztattatott. A szabadság mellett buzgó irók nagyon is szokásba vették gyászos eseményképen rajzolni a restauratiót, s kárhoztatni a convent esztelenségét vagy aljasságát, mely visszahivta a királyi családot, a nélkül, hogy a rosz kormányzat ellen új biztositékokat kivánt volna. De a kik igy beszélnek, nem fogják föl azon korszak valódi természetét, a mely Cromwell Rikhárd letételét követte. Anglia roppant veszélyben forgott, hogy hitvány emberek zsarnoksága alá sülyed, a kiket sorban emel föl és ránt alá a katonák szeszélye. Minden fölvilágosult hazafi fő czélja volt, megmenteni az országot a katonai uralkodástól; oly föladat, mit a legvérmesebbek is alig remélhettek elérni, mig a katonák egyesülve maradnak. Egyszerre egy reménysugár mutatkozott. Tábornok állott tábornok ellen, hadsereg hadsereg ellen. Egy szerencsés pillanat fölhasználásától függött a nemzet jövendő sorsa. Őseink jól használták e pillanatot. Feledték a régi sérelmeket, fölhagytak a kicsinyes aggodalmakkal, alkalmasb időre halasztottak el minden vitát az újitásokra nézve, melyeket intézményeink kivántak, s a »cavalier«-ek és kerekfejüek, episcopalisok és presbyteriek, szoros egyességben, egyaránt fölléptek az ország régi törvényei mellett és a katonai kényuralom ellen. A hatalom pontos megosztását a király, a lordok és az alsóháziak közt helyesen lehetett mellőzni, mig el döntetik, vajon a király, a lordok és az alsóház, vagy vasasok és láncsások fogják-e Angliát kormányozni. Ha a convent államférfiai más utra indulnak, ha a kormányzás elvei fölött hoszas vitákat tartanak, ha uj alkotmányt szereznek és küldenek Károlyhoz,

ha értekezésekbe bocsátkoznak s nehány hétig futárok jönnek és mennek vala Westminster és Németalföld közt tervekkel és ellentervekkel, Hyde válaszaival és Prynne ellenészrevételeivel: szétbomlott volna a szövetség, a melytől a közszabadulás függött: a presbyteriek és royalisták bizonyosan összezörrentek; a katonai pártfelek hihetőleg kiengesztelődtek, s a szabadság elfogult baráti, a legroszabb Stuarténál is roszabb uralom alatt bánkodhattak volna sok ideig, hogy elszalasztották az arany alkalmat.

A régi polgári szerkezet tehát mindkét nagy párt közegyezésével állittatott helyre. Szintugy volt minden, mint tizennyolcz év előtt, midőn I. Károly elhagyta fővárosát. A hosszu parliament mindazon határozatait, melyek királyi egyezést nyertek, még teljes erőben levőknek tekintették. Uj engedményt, mely a cavaliereket még inkább érdekelte, mint a kerekfejűeket, ily engedményt könnyű volt nyerni a visszahelyezett királytól. A katonai földbirtok, eredetileg, nemzeti védelem eszközéül volt rendelve. Idő folytán azonban mind elenyészett, a mi ez intézményben hasznos volt; s csak üres szertartások és terhek maradtak fen. A földtulajdonosnak, ki a koronától lovagi szolgálat fejében birt jószágot — s Anglia földét nagyobbrészint igy birták — jókora öszletet kellett fizetnie, midőn tulajdona birtokába lépett. Egy holdat sem adhatott el, ha engedélyt nem vett rá. Halála után, ha jószágai kiskorúra szálltak, a fejedelem lett gyám, nemcsak a jövedelem nagy része illette őt a kiskorúság ideje alatt, de gyámgyermekétől, sulyos büntetés alatt, meg is kivánhatta, hogy valamely rangjához ilő személylyel házasságra lépjen. Szűkölködő élősdiekre nézve legfőbb inger volt, a mi őket az udvarhoz vonzotta, a remény, hogy szolgaiságuk és hizelgésök

díjául királyi ajánlólevelet nyernek valamely gazdag örökösnőhez. E visszaélések elenyésztek az egyeduralommal. Hogy azzal ismét föl ne éledjenek, minden földes úr ohajtotta az országban. Eltöröltettek hát ünnepélyesen törvényileg; s a lovagféle régi birtokviszonyoknak semmi maradványát sem szenvedték meg, azon tisztes szolgálatokon kivül, a melyeket némely kastélyos urak, a fejedelem személye körül, koronázáskor, teljesítettek.

A sergeket most föl kellett oszlatni. Ötvenezer, hadi élethez szokott ember bocsáttatott szét egyszerre a világba: s a tapasztalás igazolni látszott azt a hiedelmet, hogy e változás sok nyomort és bűnt fog szülni, hogy az elbocsátott régi katonákat koldúlni látják majd minden utczán vagy az éhség rablásra kényszerítendi. Azonban semmi ily eredmény nem következett. Nehány hónap mulva nyoma sem maradt fen, hogy a világ legrettentőbb hadserege csak az imént vegyült el a tömegbe. Magok a royalisták megvallák, hogy az elbocsátott harczosok, a becsületes ipar minden ágában, többre mentek más embereknél, hogy közőlök egy sem esett tolvajság vagy rablás vádja alá, hogy egyet sem hallottak alamizsnát kérni, s ha valamely pék, kőmives vagy nyerges szorgalma és józansága által figyelmet ébresztett, az igen hihetően Olivér régi katonái közől való volt.

A katonai zsarnokság elenyészett; de mély és tartós nyomokat hagyott a közszellemben. Az állandó hadsereg nevétől sokáig irtóztak; s megjegyzendő, hogy ez érzelem a »cavalier«-ek közt még erősebb volt, mint a kerekfejűek között. A legszerencsésb körülménynek tekinthetni, hogy midőn hazánkban, először és utószor, kard uralkodott, nem törvényes fejedelmeinek, de oly pártütőknek kezében volt

az, kik a királyt megölték, s az egyházat lerombolták. Ha fejedelem vezérel, Károlyéhoz hasonló jogczímmel, Cromwelléhez hasonló jó hadat, valóban csekély remény volt volna Anglia szabadságára nézve. Szerencsére azon eszköz, mely által lehet csupán határtalanná az egyeduralom, különös irtózat és gyűlölet tárgya lett az egyeduralmi párt előtt, s a királypártiak és főpapiak (prelatists) képzeletében sokáig válhatlan kapcsolatban volt a királygyilkolással és tábori szent szónoklattal. A toryk, még Cromwell halála után egy századdal is, folyvást zajongtak, a rendes zsoldos had minden szaporitása ellen, s fenhangon hirdették a nemzetőrség (mil itia) dicséretét. Egy minister, ki ritka mértékben birta bizalmukat, még 1786-ban sem volt képes legyőzni idegenségöket a parterődités ily nemü terve ellen: s az állandó hadsereget soha sem tekinthették visszatetszés nélkül, mig a franczia forradalom ellenszenveiknek új irányt nem adott.

A szövetkezésnek, mely a királyt visszahelyezte, vége lőn a veszélylyel, a melyből származott; s két ellenséges párt tűnt föl ismét, készen az összeütközésre. Igaz, mind ketten egyetértettek arra nézve, hogy egynémely szerencsétlen embert, kik épen közgyűlölet tárgyai voltak, bűntetni kell. Cromwell nem volt többé; s a kik előle futottak, kénytelenek voltak azon nyomorú boszúval beérni, hogy a legnagyobb fejedelemnek, ki valaha Angliát kormányozta, kiásatták, fölakasztották, négyfelé vágatták és megégették holt tetemeit. A boszuállás többi, bár kevés, de még is igen sok tárgyát a köztársasági főnökök sorában találták. A győzők azonban, kiket a királygyilkosok vére kapcsolt egybe, hamar egymás ellen fordultak. A kerekfejűek elismerték ugyan az utólsó király erényeit s kárhoztatták a

törvénytelen bíróság által fejére mondott ítéletet, vitatták mindazáltal, hogy uralkodása sokban alkotmányellenes volt, s hogy a házak jó és erős indokokból fogtak ellene fegyvert. Ez államférfiak nézete szerint az egyeduralomnak nem volt gonoszabb ellene a hizelgőnél, a ki a kiváltságot a törvény fölébe helyezte, ki minden ellenzést kárhoztatott a királyi kihágások ellen, s nem csak Cromwellt és Harrisont, de Pymet és Hampdent is honárulóknak szidalmazta. Ha a király nyugalmas és szerencsés uralkodást kivánt, azokban kell vala megbiznia, kik bár a parliament megtámadt előjogai védelmére kardot vontak, atyja megmentése végett kitették magokat a katonák dühének, s legfőbb részt vettek a királyi család visszahozásában.

A »cavalierek« érzelmei tetemesen különböztek. Tizenyolcz év folytán, minden viszontagságban, hűvek voltak a koronához. Osztozván fejedelmök balsorsában, nem kellett-e diadalában is osztozniok? Nem kellett-e különbséget tenni közöttök és a hűtlen alattvaló közt, a ki törvényes ura ellen harczolt, Cromwell Rikhárddal tartott, s a Stuártok visszahelyzésébe soha sem egyezett, mig ki nem tetszett, hogy a nemzetet semmi egyéb nem mentheti meg a hadsereg zsarnokságától? Megengedték, hogy az ilyen ember, ujdon szolgálata által bocsánatot érdemlett. De hasonlíthatni-e utólsóelőtti órában tett szolgálatát azok fáradalmához és szenvedéseihez, kik a nap hevét és terhét hordozták? Lehet-e őt egy sorba állitni oly férfiakkal, a kik nem szorultak királyi kegyelemre, — férfiakkal, kik éltök minden szakában királyi hálára érdemesitették magokat? Mindenek fölött lehet-e tűrni, hogy megtartsa a vagyont, mely a királyiszék inségbe döntött védőinek értékéből származott? Nem volt-e elég, hogy feje és ősi jószága, melyet törvény

szerint százszor el kellett vesztenie, biztos volt, s hogy az egész nemzettel együtt ő is részesült ama szelíd kormány áldásaiban, a melynek sokáig ellensége volt? Szükség volt-e, árulásáért jutalmaztatnia, oly férfiak rovására, kiknek egyedüli bűne hűségök volt, a melylyel alattvalói esküjöket megtartották? S mi érdeke volt a királynak, hogy régi elleneit régi barátitól vett zsákmánynyal gazdagitsa? Minő bizalmat lehetett oly emberekben helyeznie, a kik fejedelmöknek ellenszegültek, háborút folytattak ellene, bebörtönözték, s a kik, még most is a helyett, hogy szégyennel és töredelmesen meghajták vala fejeiket, védelmére keltek mind annak, a mit tőnek, s hinni látszottak hogy kevéssel a királygyilkolás előtt megállapodván, fényes bizonyságát adták hűségöknek? Igaz, hogy közelebb a trónt fölemelni segitették; de nem kevesbbé igaz, hogy azt előbb megdöntötték s hogy még mindég olyan elveket vallottak, a mely őket viszont megdöntésére viheti. Kétségkivül helyes lehetett, hogy egy némely megtértre, a kik kitünőleg hasznos szolgálatot tőnek, a királyi tetszés jelei árasztassanak: de az ildom, mint szintén a hála és igazság, intette a királyt, hogy azokat tartsa legnagyobb becsben, a kik kezdettől végig, jóban és roszban, háza mellett álltak. Ez okból a cavalierek, igen természetesen, mindenre nézve, a mit szenvedtek, kárpótlást, s a korona kegyosztásaiban elsőséget kivá tak. A párt nehány heves tagja tovább ment, s zajosan kivánta sokak száműzését.

A politikai tusát, szokás szerint, elmérgesitette a vallásos harcz. A király különös állapotban találta az egyházat. Atyja, kevéssel a polgárháború kezdete előtt, akarata ellen jóváhagyását adta egy Falkland által erősen pártolt törvényre, mely a püspököket megfosztotta ülésöktől a lor-

dok házában, de a püspökség és liturgia törvény által soha sem töröltetett el. A hosszu parliament azonban olyan határozatokat hozott, a melyek az egyház-kormányban és közistentiszteletben teljes forradalmat csináltak. Az új rendszer, elvben, alig volt kevesbbé »erastian«, mint a melyet kiszorított. A házak, a melyeket főleg a nagy müveltségű Selden tanácsai vezérlettek, azt határozták, hogy az egyházi hatalom a világinak szorosan alá rendelve tartassék. Vonakodtak nyilvánítani, hogy bármely alaku egyházi szerkezet isteni eredetű volna; s gondoskodtak, hogy minden egyházi széktől a parliament elé történjék a végső felebbvitel. Ez igen fontos fentartás mellett, elhatározták, hogy Angliában oly egyházszerkezet állíttassék föl, mely a Skócziában most létezőhez igen hasonlít. Egymás fölött fokozatos rendben keletkező egyházgyülések hatósága váltotta föl a püspökök és érsekek hatóságát. A »liturgia« helyébe presbyteri »directorium« lépett. De alig alakultak meg az új intézmények, midőn az »independens«-ek legfőbb befolyásra emelkedtrk az államban. Az independenseknek nem volt kedvök az osztályi, tartományi és nemzeti zsinatokra vonatkozó rendeleteket erősen fogni. Azon rendeletek tehát soha sem hajtattak teljesen végre. A presbyteri rendszer csupán Middlesex- és Lancashireben állittatott föl egészen. A többi ötven megyében, ugy látszik, majd minden egyházközség összefüggés nélkül maradt a szomszéd községtől. Némely kerületekben ugyan a lelkipásztorok önkéntes egyletekbe álltak kölcsönös segély és tanácslás végett; de az egyleteknek nem volt kényszerítő hatalma. Az egyházak védurai, kiket akkor se püspök, se presbyterium nem korlátolt, a legbotrányosabb emberekre bizhatták volna most a lelki gondviselést, ha Olivér önhatalmilag be nem avatkozik

vala. Ő, saját hatalmánál fogva, vizsgáló bizottságot állított. Ennek tagjai (»triers«) többnyire independens lelkészek voltak, de nehány presbyteri papnak és világinak is volt köztök ülése. Ezen vizsgálók bizonyitványa az »institutio« és bevezetés helyett szolgált egyszersmind; s ilyen bizonyságirat nélkül senki sem birhatott egyházi javadalmat. Kétségkivül a legönkényesb tettek egyike, mit valaha angol uralkodó elkövetett. De mivel mindenki érezte, hogy valamely hasonló ovaték nélkül, tudatlan és részeges semmirekellők boríthatnák el az országot, lelkipásztori nevet viselvén és fizetést huzván: nagy tekintetü férfiak, kik egyáltalán nem voltak Cromvellnek baráti, többen elismerték, hogy ez alkalommal közjótevő lett. A »presentált«-ak, megnyervén a vizsgálók helybenhagyását, rectoriák birtokába léptek, mivelték földeiket, beszedték a tizedet, könyv vagy egyházi köntös nélkül imádkoztak, s szolgáltatták ki az urvacsorát a vele élőknek, a kik hosszú asztaloknál ültek.

E szerint az ország egyházi szerkezete rendbehozhatlan zavarban volt. A püspöki rendszert rendelte kormányalakul a régi törvény, mely még nem volt eltörölve. A parliamenti határozat áital rendelt kormányalak presbyteri volt. De se a régi törvény, se a parliamenti határozat nem birt gyakorlati erővel. A tényleg fenállott egyházat ugy irhatni le, mint oly testületet, mely nehány presbyteri és számos independens gyülekezetből állott, a melyeket mind a kormány hatalma fékezett és tartott össze.

Azok közől, kik a király visszahozásában munkás részt vőnek, sokan zsinatok és »directorium« mellett buzogtak, sokan ellenben egyezkedés utján ohajtották megszüntetni a hitviszályokat, melyek oly régóta izgatták Angliát. Laud és Calvin vakbuzgó hivei közt nem lehetett se

béke, se fegyverszünet: de nem lá szott lehetlennek, a mérsékelt »episcopalis«-ok közt Usher iskolájából, és a mérsékelt »presbyteri«-ek közt Baxter iskolájából, némi kiegyenlítést eszközölni. A mérsékelt »episcopalis«-ok meg fogták engedni, hogy a püspök mellett egy törvényszerű gyülekezet álljon. A mérsékelt presbyteriek nem fogták volna ellenezni, hogy minden tartományi gyülekezetnek törvényszerűleg egy állandó elnöke legyen, s ez elnök törvényszerűleg püspöknek neveztessék. Lehet vala módositott liturgia, mely a rögtönzött imát nem zárta ki, keresztelési szertartás, melyben a keresztvetést, tetszés szerint, alkalmazhatták, vagy elhagyhatták, urvacsoraosztás, melynél a hivek ülhettek, ha lelkiismeretök nem engedte a térdelést. A lovagok nagy része azonban hallani sem akart ily tervről. E párt vallásos tagjai lelkiismeretesen ragaszkodtak egyházuk egész rendszeréhez. Azt szerette meggyilkolt királyuk. Az vigasztalta őket inség és balsors közepett. Istentisztelete, melyet a kisérlet idején annyiszor végeztek suttogva zárt teremben, olyan varázszsal birt előttök, hogy egy czikkecskét sem akartak abból kihagyni. Más királypártiak, kik nem sok igényt képeztek ájtatosságra, kedvelték a püspöki egyházat, mert elleneiknek ellensége volt. Ezek valamely imát vagy szertartást nem azon jó hatásnál fogva, melyet magoknak szerzett, hanem azon boszantás miatt becsültek, a melyet a kerekfejűeknek okozott; s annyira nem voltak hajlandók engedmény által egyesülést vásárolni, hogy az engedményt főleg azért ellenezték, mert egyesülés eszközlésére volt irányozva.

Kárhozatosak, de természetesek és nem egészen menthetlenek voltak ez érzelmek. A puritánok magaviselete, hatalmuk napjaiban, kétségtelenül kegyetlen és kihivó volt.

Ha egyéb nem, saját elégületlenségök, tusáik, saját győzelmök, s ama dölyfös hierarchiának bukása is, mely őket oly sulyosan nyomta, — mindezek, mondom, megtaníthatták őket, hogy Angliában, a XVII. században, polgári tisztviselőnek nem áll hatalmában, tulajdon hittani rendszerének mintájába szorítni az emberek lelkét. De ők oly türelmetleneknek és avatkozóknak tanusitották magokat, mint Laud volt valaha. Nem csak templomokban, de magánházakban is eltiltották, sulyos büntetések alatt, a »Közima könyvét.« Bűn volt gyermeknek beteg szülője ágyfejénél azon szépséges collecták közől olvasni valamit, a melyek negyven nemzedéken át enyhitették a keresztyének lelki szenvedéseit. Szigoru büntetések voltak hirdetve azok ellen, kik a kálvinisták istentiszteleti módja ellen szólani merészeltek. Tiszteletreméltó jellemű papok ezerenként vettettek ki javadalmaikból, sőt gyakran rajongó gyülevésznép méltatlankodásainak is ki voltak téve. Egyházak és siremlékek, a művészet jeles művei s a régiség becses maradványai, durva kezekkel romboltattak. A parliament elégettetni rendelt a királyi gyüjteményben minden képet, mely Jézust vagy a szűz anyát ábrázolta. A szobrászati művekkel szintoly roszul bántak, mint a festményekkel. A nymphák és gráciák a jóniai vésművek, puritán kőfaragóknak adattak át, hogy illedelmesbekké tegyék. Kisebb vétségeket józan ész és emberség által alig mérsékelt szigorral üldözött az uralkodó felekezet. Erős törvényt hoztak a fogadások ellen. Halálos büntetést rendeltek a házasságtörésre. Büntett volt a két nem között a tilos érintkezés, habár erőszak vagy csábitás nem forgott is fen, se közbotrány nem következett, s házassági jogok sem sértettek. Szigoruan tiltották a közvigalmakat, az álarczosoktól kezdve, melyek a nagyok lakaiban

tartattak, a falvak gyepén tartott birkozásig s egyéb mulatságokig. E rendelet meghagyta, hogy Angliában minden májusfát azonnal kivágjanak. Egy másik, minden szinházi mulatságot eltiltott. A szinházakat leszerelni, a szinészeket korbácsoltatni rendelte. A kötéltánczot, bábmutatványt, tekézést, lófuttatást mind nem jó szemmel nézték. De a medveviadal, akkoriban fő és alrendűek kedvencz mulatsága, volt mindenekfölött, a mi azon szigoru pártfelekezet epéjét leginkább fölháborította. Megjegyzendő hogy ez iránti ellenszenvökben mi sem volt azon érzetből, a mely, korunkban, a törvénykezést arra inditja, hogy az állatok ótalmára az ember dévaj kegyetlenkedése ellen föllépjen. A puritán nem azért gyülölte a medveviadalt, mivel a medvének kint, hanem mivel a nézőknek élvet okozott. Valóban ők rendesen arra törekedtek, hogy a nézők és a medve kinzásában egyaránt leljenek kettős élvet.

A puritánok lelkületére semmi sem vet inkább fényt, mint karácson napját illető föllépésök. Karácson, emlékezetet haladó idők óta, öröm és házias kedélyesség kora volt, midőn a családok egybegyültek, a gyermekek hazajöttek iskoláikból, a viszályok kiegyenlíttettek, ének hallatszott minden utczán, minden ház téli zölddel volt diszesítve, s jó ételekkel rakva minden asztal. Ekkor a szegényeknek bőségesen részesülniök engedtetett a gazdag feleslegében, kinek szivessége, a nap rövidsége s az idő zord volta miatt, különösen jól esett. Ekkor a földes ur és jobbágy, az ur és szolga közt a különbség kevesbbé volt föltünő, mint az év egyéb részeiben. Hol sok az élvezés, némi kihágás is történik: általában véve mindazáltal a szellem, melylyel a szent napot ülték, nem volt illetlen keresztyén ünnephez. A hosszu parliament 1644-ben parancsot adott, hogy de-

czember 25-két, mint ünnepet, szorosan megtartsák, s hogy mindenki alázatos siránkozásban töltse azt ama nagy nemzeti bűn miatt, mit ő és atyái oly gyakran elkövettek az napon, dévajkodván, vadkan-fővel lakozván és sült almával fűszerezett itallal. Ugy látszik, egy közintézkedés sem boszantotta föl inkább akkor a köznépet. Az ünnep közelebbi évnapján félelmes zendülés tört ki sok helyen. A constablereknek ellentálltak, a tisztviselőket sértegették, s a buzgóságról jelölteknek házát is megtámadták, s az eltiltott istentiszteletet nyilván megtartották a templomokban.

Ily szelleműek voltak a tulzó puritánok, a presbyteriek és independensek egyaránt. Olivér ugyan se üldözésre, se avatkozásra nem igen volt hajlandó. De Olivér, a párt főnöke s következőleg nagy mértékben rabja, nem kormányozhatott mindenben saját hajlamai szerint. Az ő igazgatása alatt is sok tisztviselő oly gyülöletessé tette magát, mint sir Hudibras, belekötött a vidék minden vigamaiba, az ünnepi gyülekezeteket szétoszlatta, s a hegedűsöket kalodába tétette. Még félelmesb volt a katonák buzgalma. Bármely faluban megjelentek, vége volt a tánczna k, harangszónak és aratási vigaságnak. Londonban sokszor félbeszakasztották a szinházi előadásokat, a miket a protector helyes itélete s jóelműsége elnézett.

A félelemhez és gyűlölséghez, melyet ily zsarnokság gerjesztett, megvetés is nagy mértékben vegyült. A puritánok különösségei, szemforgatása, öltözete, dialecticája, sajátszerű aggályai, Erzsébet uralkodása óta folyvást kedvencz tárgyai voltak a gúnynak. E különösségek azonban sokkal kinzóbbaknak tetszettek oly felekezetben, mely nagy birodalmat kozmányzott, mint jelentéktelen és üldözött gyülekezetekben. Az éneklő beszéd, melylyel egy vagy más

furcsa melléknevű szenteskedő kaczajt gerjesztett, még nevetségesb volt tábornokok és államtanácsosok ajkairól. S meg kell még jegyezni, hogy a polgári zavarok alatt több kis felekezet támadt, a melyeknek különczségei felülmultak mindent, a mit addig Angliában láttak. Egy eszelős szabó, kit Muggleton Lajosnak hivtak, korcsmáról korcsmára járt, és sörözés közt mindenkit örök kinokkal fenyegetett, a kik, az ő bizonyitására, nem akarnák hinni, hogy a legfőbb lény csak hat láb magasságu, s hogy a nap épen négy mértföldnyire van a földtől. Fox György roppant gúnykaczajt támasztott, midőn hirdette, hogy a keresztyén őszinteség megsértése, egyes személyt többesszámu névmással jelölni, s hogy bálványozási tisztelet Janus és Wodin iránt »január«-t és »wednesday«-t (szerda) mondani. Nehány évvel utóbb előkelő férfiak által karoltatott föl tana, s a közvéleményben nagyon emelkedett. Azonban a »visszahelyezés« ideje óta a quakereket közönségesen a legmegvetendőbb vakbuzgóknak tartották. A puritánok itt szigoruan bántak velök, Uj Angliában pedig halálra üldözték. A közönség mindazáltal, mely ritkán különböztet tisztán, sokszor összezavarta a puritánokat a quakerekkel. Mindegyik »schismaticus« volt. Mindegyik gyülölte a püspökséget és liturgiát. Mindegyik ruházatán, időtöltésében és magatartásán volt, a mi kirivó különczségnek tetszett. Bárha véleményben a kettő közt nagy volt a különbség, közönségesen együvé sorozták őket, mint énekelve beszélő hitszakadottakat, s bármi nevetséges vagy gyülöletes volt az egyikben, mindkettő iránt növelte a sokaság gúnyát és idegenségét.

A háborúk előtt, a kik a puritánok véleményeitől és modorától leginkább idegenkedtek is, kénytelenek voltak megvallani, hogy erkölcsi magokviselete, lényegében, álta-

lánfogva feddhetlen volt; de e dicséretben most már nem részesültek, s fájdalom, nem is érdemelték azt. Közsorsa a hitfelekezeteknek, hogy mig el vannak nyomva, szentességre nézve nagy hirnevet nyernek, s azonnal elvesztik azt, mihelyt hatalomra jutnak. Ritkán lesz valaki egyéb, mint lelkiismereti indokokból, üldözött gyülekezet tagja. Az ily testület tehát, kevés kivétellel, őszinte egyénekből áll. A legszigorúbb fegyelem, mely alá valamely vallásos társadalmat vetni lehet, csak igen gyönge tisztitó szer, kissé erősebb üldözéshez képest. Bizonyosak lehetünk, hogy midőn Diocletián az egyházat üldözte, igen kevesen vették föl a keresztséget, a kiket komoly hitvallási meggyőződés nem késztett; s kevesen csatlakoztak protestáns gyülekezetekhez, midőn félniök kellett, hogy Bonner megégeti őket. De midőn valamely hitfelekezet hatalmassá lesz, midőn pártolása gazdagságra és méltóságokra nyit utat, világias és nagyravágyó emberek seregelnek hozzá, beszélnek nyelvén, alkalmazkodnak szorosan szertartásaihoz, majmolják sajátságait s a buzgóság küljelenségeiben gyakran tovább mennek becsületes tagjainál. Se választás, se elővigyázat az egyházi előljárók részéről nem gátolhatja meg az ily álnok felebarátok betolakodását. A konkolynak és buzának együtt kell nőni. A világ csakhamar észreveszi, hogy az istenesek nem jobbak más embereknél, s némileg méltán gyanakszik, hogy, ha nem jobbak, sokkal roszabbaknak kell lenniök. Kevés időmulva, mindaz, a mi előbb szentség bélyege volt, gazember jellemvonásának tekintetett.

Igy volt ez az angol nemconformistákra nézve. El voltak nyomva; s a nyomás megőrzötte testületi tisztaságukat. Csupán pártfogásuktól lehetett remélni előmenetelt és hatalmat. Kedvezésöket, csak szellemi rokonság jeligéit

váltva velök, lehetett megnyerni. Barabone parliamentjének, — e leglényegesben puritán politikai gyülekezetünknek — egy volt legelső határzatai közől, hogy senki se bocsátassék közszolgálatra, mig istenes voltáról a ház meg nem győződött. Mit akkor a valódi istenesség jeleinek tartottak, a komor szinü ruházatot, savanyu képet, sima hajat, az orrbeszédet (szuszkaságot), a sokféle »textus«-sal (szent idézetekkel) kevert előadást, a szinjátszóktól, kártyásoktól és sólyomvadászattól irtózást, — mindezt könnyen utánozták oly emberek, a kiknek mindegy volt bármely hitvallás. Az őszinte puritánok nem sokára azon vették észre, hogy elvesztek a világfiaknak, s azok közől is a legroszabbaknak özönében. Mert a legczégéresebb kicsapongót is, ki a királyi zászló alatt szolgált, méltán erényesnek lehetett tartani némelyekhez képest azok közől, kik midőn lelki örömökről, vigasztaló iratokról csevegtek, csalás, ragadozás és titkos fajtalanság gyakorlatában éltek szüntelen. A nép, mit méltán sajnálhatunk, de csudálnunk nem lehet, hirtelenében a képmutatókról vont itéletet az egész testületre. A közvélemény ekkép a puritánok hittanát, modorát, szóejtését a legsötétebb és aljasabb vétkekkel hozta kapcsolatba. Mihelyt a restauratio után biztosan lehetett nyilatkozni azon felekezet ellen, mely az államban oly soká uralkodott, a puritánság ellen az ország egyik végétől a másikig általános fölzudulás támadt, a melyet sokszor épen azon képmutatók lármája növelt, a kiknek aljassága hozott szégyent a puritán névre.

Ekként ama két nagy párt, mely hosszas harcz után a királyság visszaállitása végett pillanatra egyesült, ujra szemben állt, mind a politikában, mind a hit dolgában. A nemzet nagy testülete a királypártiakhoz hajlott. Strafford

és Laud büntettei, a csillagkamra és magas bizottság kicsapongásai, a roppant szolgálatok, melyeket a hoszu parliament, első évben tön az államnak, — mind feledésbe mentek. Ellenben undorral emlékeztek I. Károly kivégeztetéséről, a csonka parliament ádáz zsarnokságáról, s a hadsereg erőszakosságáról; s a sokaság hajlandó volt, a ki csak az utólsó királynak ellenszegült, mind felelősnek tartani haláláért és a következett baleseményekért.

Az alsóház, a presbyterianok uralma alatt választatván, épen nem képviselte a nép közvéleményét, s nagyon késznek mutatkozott a »cavalier«-ek türelmetlen királyhűségét megtorolni. Egy tag, ki azt merte mondani, hogy a kik I. Károly ellen kardot vontak, szintoly hazaárulók mindnyájan, mint a kik fejét vették, rendre utasittatott, s megdorgáltatott az elnök által. Közohajtása volt ugyan a háznak, hogy az egyházi viták a mérsékelt puritánok kielégitésére intéztessenek el. De ilyes elintézés az udvarnak és nemzetnek egyaránt nem volt inyére.

A nép a visszahelyzett királyt jobban szerette ekkor, mint elödei közől bárkit valaha. Háza viszontagságai, atyjának hősies halála, saját hoszas szenvedései és regényes kalandjai gyöngéd részvét tárgyává tették őt. Visszatérte türhetlen szolgaságtól szabaditotta meg a hazát. Mindkét versengő felekezet által hivatván vissza, oly helyzetben volt hogy mindkettő között biró lehetett; s némi tekintetben képessége is volt e föladatra. A természet kitünő tulajdonokkal és szerencsés véralkattal ajándékozta meg. Növelése olyan volt, hogy attól értelme kifejlődését s minden közés magánerény gyakorlására képessé idomulását lehetett várni. Átment a sors minden változásán, s az emberi természet mindkét oldalát látta. Első ifjuságában kivettetvén

a palotából, számüzés, nyomor és veszély volt élete. Midőn a lélek és test legmagasb fokán áll a fejlettségnek, s mikor az ifjuság szenvedélyeinek csillapulni kellett, visszahivatott vándorlásaiból, hogy koronát viseljen. Keserű tapasztalásból megtanulhatta, mennyi alávalóság, hitszegés és hálátlanság rejlik az udvaronczok hódoló alázatossága alatt. Más felől valódi nemeslelküségre talált a legszegényebbek kunyhóiban. Midőn kincs és hatalom volt igérve mindennek, ki őt elárulja, s halál volt mondva rá, a ki rejtegeti, kalyibák lakói és szolga-emberek hiven megőrizték titkát s szintoly tisztelettel csókolták meg kezét, mint ha őseinek trónján ült volna. Várni lehetett, hogy ilyen iskolából oly ifju, a kiben se ügyesség, se szeretetreméltó tulajdonok nem hiányoztak, mint nagy és jó király fogna kikerülni. Károly ez iskolából emberekhez szokva, csinos és tetszetős modorral s némi élénk társalgási képességgel lépett ki szerfölött engedve az érzékiségnek, kedvelve a hivalkodást és hasztalan mulatságokat, képtelenül öntagadásra és erőfeszitésre, hit nélkül az emberi erényben és ragaszkodásban, nem ohajtva hirnevet, nem fogékonyan szemrehányásra. Szerinte minden embert meg lehetett vásárolni: de némelyek zsugoriabban alkudoznak áruk fölött, mint mások; s midőn ez alku igen makacsul és ügyesen ment, némi szép nevet nyert. A főmesterséget, melylyel ügyes emberek fentartották tulajdonaik árát, becsületességnek nevezték. A főmesterséget, melylyel szép hölgyek kecseik árát fentarták, szeméremnek nevezték. Isten, haza, család és barátok iránti szeretet egynemü szójárások, gyöngéd és illemes kifejezései az önszeretetnek. Igy gondolkozván Károly az emberek felől, természetes, hogy keveset gondolt vele, mit tartottak róla. Becsület és szégyen csak annyi volt neki, mint vaknak a

világ és sötétség. A hizelgés megvetését igen dicsérték benne, azonban, jelleme többi vonásaival egybevetve nem látszik érdemleni magasztalást. Hizelgésen alul szintugy lehetni, mint fölötte. Ki senkiben sem bizik, tányérnyalókban sem fog bizni. Ki nem becsüli a való dicsőséget, képmását sem fogja becsülni.

Becsülendő Károly véralkatában, hogy bármi roszul vélekedett neméről, mégsem lett embergyülölő. Többnyire gyülöletest látott az emberekben. Mégsem gyülölte őket. Sőt oly erős volt benne az emberi érzés, hogy igen kellemetlenül esett neki szenvedéseiket látni vagy panaszaikat hallani. De az emberiségnek e neme, bármily szeretetre méltó és dicséretes magánemberben, a kinek hatalma: segitni és ártani, szük körre van szoritva, fejedelmekben mindég inkább volt bün, mint erény. Nem egy jó indulatu uralkodó egész tartományokat oda engedett zsákmányolás és elnyomás végett, csupán azért, hogy saját asztala körül és sétáin csak boldog arczokat ohajtott látni. Senki sem alkalmas nagy társadalmak kormányzására, ki azon sokaknak kedveért, a kiket soha sem fog látni, fél kedvét szegni azon keveseknek, a kik szine elé juthatnak. Károly könnyelműsége olynemü volt, minőt hasonló belátásu emberben soha sem lehetett találni. Rabja volt másoknak, a nélkül, hogy ámitott lett volna. Semmirekellő férfiak és nők, kiknek szintén szivök fenekére látott, s a kikről tudta, hogy nem szeretik őt és bizalmát nem érdemlik, — könnyen kicsaltak tőle czimeket, hivatalokat, uradalmakat, államtitkokat, és kegyelmezéseket. Sokat adakozott ő; mindazáltal a jótékonyságnak se örömeit nem élvezte, se hirére nem kapott. Soha nem adott önként: de roszul esett valamit megtagadnia. Minek következtében, jó voltában rendesen nem

azok részesültek, a kik leginkább megérdemelték, s nem is azok, a kiket legjobban szeretett, hanem a legszemtelenebb és alkalmatlanabb tolakodók, kik szine elé juthattak.

II. Károly politikai eljárásának indokai nagyon különböztek azoktól, melyek elődeit és utódait vezérelték. Nem olyan ember volt, a kit a kormányzat patriarchai elméletével, vagy az isteni jog tanával ámitni lehetett. Teljesen dicsvágy nélküli volt. Gyűlölte a foglalkozást, s inkább lemondott volna koronájáról, hogysem a kormányzat valódi vezetésével járó vesződségnek magát alávesse. Annyira ment idegenkedése a fáradságtól, és tudatlansága a közügyekben, hogy tanácsülésben, a szolgálatot tevő irnokok sem tartóztathatták magokat, hogy üres észrevételein és gyermekes türelmetlenségén ne mosolyogjanak. Se hála, se boszu nem vezérelte pályája elhatározásában; mert soha sem volt kedély, a melyen a jó szolgálat és bántalom oly gyönge, mulékony nyomot hagyott volna. Csupán oly király ohajtott lenni, mint XV. Lajos lön utóbb Franciaországban, olyan király, a ki magán tetszései kielégitése végett a kincstárral korlátlanul rendelkezhetett, kincscsel és méltóságokon alkalmas embereket bérelhetett, őt a naplopásban segitni, s a ki midőn az állam rosz igazgatás miatt a megaláztatás mélyébe s a romlás küszöbére jutott is, el tudta zárni serailja körétől a kellemetlen igazságot, s el tudta forditani szemeit és füleit mindattól, a mi kéjelgő nyugalmát háborithatta. E végett ohajtott önkényes hatalomra tenni szert, ha veszély és alkalmatlanság nélkül hozzá lehet vala jutni. Vallásos viták, a melyek protestáns alattvalóit megoszlatták, legkevesbbé sem érdekelték lelkiismeretét. Nézetei ugyanis a hitlenség és pápistaság közt önelégült határozatlanságban ingadoztak. De ha lelkisme-

rete semleges volt is az episcopalisok és presbyteriek közt folyt vitában, izlése épen nem volt az. Kedvencz vétkei épen azok voltak a melyek iránt a puritanok legkevesbbé voltak engedékenyek. Egy napot sem tölthetett el oly szórakozások nélkül, melyeket a purítánok vétségeseknek tartottak. Mint kitünőleg jó növelésü, s a nevetségesre igen erős érzékkel biró embert, megvető kaczajra inditották a puritánok különczségei. Valóban volt némi oka, nem szeretni e szigoru felekezetet. Oly korban, midőn a szenvedélyek leghevesbek s a könyelműség leginkább megbocsátható, Skócziában töltött Károly nehány hónapot, név szerint mint király, tettleg mint államfogoly a mogorva presbyteriánok kezében. Nem elégelvén meg tőle követelni, hogy magát szertartásaikhoz alkalmazza, s a »covenant-ot aláirja, őrködtek minden mozdulata fölött, s minden ifjusági szeszélyért megleczkézték. Kénytelen volt, vagy akarta vagy sem, vég nélküli imádkozásokon és egyházi beszédeken lenni jelen, s szerencsésnek tarthatta magát, ha saját gyarlóságait atyja zsarnokságát és anyja bálványozását a szószékről otrombául szemére nem hányták. Élte ezen szakában igazán oly nyomorú volt, hogy a veszély, mely őt ismét vándorrá tette, inkább szabadulásnak, mint csapásnak tekinthető. Ily érzelmek befolyása következtében Károly ohajtotta elnyomni a felekezetet, a mely atyjának ellenállott.

A király testvére, Jakab, yorki herczeg, ugyanezen részre állott. Jakab, noha feslett életü, de szorgalmas és rendszeres volt, s a hatalom és foglalkozás bolondja. Rendkivül lassu és szükkörü felfogásu, s makacs, megorva és nehezen feledő természetü. Nem meglepő dolog, hogy e herczeg nem jó szemmel nézte Anglia szabad intézményeit, s a

felekezetet, mely amaz intézményekért buzgolkodott. Mindeddig a herczeg magát az angol egyház tagjának vallotta: de már oly hajlamokat nyilvánitott, melyek komoly nyugtalanságot okoztak a jó protestánsok közt.

Hyde Edvárd, az ország kanczellárja, volt, a kin az időben a kormányzás terhei legnagyobb részben nyugodtak, — Hyde, ki később Clarendon gróffá lett (earl of Clarendon). A tisztelet, melylyel Clarendon, mint iró, iránt viseltetünk, ne vakitson el bennünket azon hibákra nézve, a melyeket mint államférfiu elkövetett. Némelyeket mindazáltal e hibák közül kimagyaráz és ment azon szerencsétlen helyzet, a melyben volt. A hosszu parliament első évében a tanácsosok közt, a kik a nemzet sérelmei orvoslásán munkáltak, becsülettel kitüntette magát. Ama sérelmek közől a leggyülöletesbek egyike, a yorki tanács, főleg az ö törekvései következtében szüntettetett meg. Mikor a nagy szakadás történt, mikor a reformpárt és a conservativ felekezet először tünt föl csatarendben egymás ellen, Hyde, sok bölcs és jámbor férfiuval, a conservativ részre állott. Ő tehát az udvar sorsát követte, s I. Károly bizalmát oly mértékben birta, mint, azon fejedelem tartózkodó kedélye és tekervényes politikája mellett, bármely ministernek lehetett, s utóbb osztozott II. Károly számüzetésében s vezérelte politikai eljárásában. A restauratio alatt Hyde elsőminister lett. Nehány hónap mulva beszélték, hogy a királyi házzal, rokonság által, szoros viszonyba jött. Lánya, titkos házasságban, York herczegné lett. Unokái talán a koronát fogták viselni. E fényes összeköttetés őt az ország régi nemesei fölé emelte, s egy ideig mindenhatónak tartották. Némi tekintetekben igen alkalmas volt e magas állásra. Államiratokat senki sem készitett ügyesebben. Senki

sem szólt fontosabban és több méltósággal a tanács és parliament előtt. Senki sem ismerte inkább az államtudomány általános elveit. Senki sem figyelte meg élesebb szemmel a jellemkülönbségeket. Ezek fölött erős vallásos és kötelességérzet volt benne, őszinte tisztelet hazája törvényei, s lelkismeretes figyelem a korona becsülete és érdeke iránt. De rideg, rátartó természetű volt, s nem türt ellenzést. Mi több, soká volt számkivetésben: s e körülmény egymaga teljesen alkalmatlanná tette volna őt a legfőbb ügyvezetésre. Alig történhetik, hogy oly államférfiu, a kit polgári zavarok számüzésbe menni és legjobb éveit idegen öldön tölteni kényszeritnek, visszatérte napján alkalmas legyen a kormány élén állani. Clarendon nem volt kivétel e szabály alól. Kemény harcz után, mely pártjának és saját sorsának bukásával végződött, izgatott kedélylyel hagyta el Angliát. 1646-tól 1660-ig tengeren túl élt, messze távolból, s hamis világitásban szemlélvén mindazt, a mi otthon történt. Ismereteit a közdolgok felől szükségkép összeesküvők jelentéseiből meritette, kik közt sok bukott és kétségbeesett ember volt. Az eseményeket természetesen nem azon mértékben tartotta kedvezőknek, a melyben a nemzet jólétét és dicsőségét növelték, hanem a szerint, a mint az ő visszatérése óráját siettették. Ohajtása, mit soha sem titkolt, az volt, hogy honfiai soha se élvezzenek nyugalmat és szabadságot, mig a régi uralkodóházat vissza nem hozzák. Végre visszajött; s a nélkül, hogy csak egy hete lett volna körültekinteni maga körül, társaságokba vegyülnie, s vizsgálni a változásokat, a melyeket negyven eseménydus év a nemzet jellemében és érzelmében előidézett, egyszerre az állam kormányára állittatott. Ily körülmények közt a legtapintatosb és tanuléko-

nyabb minister is valószinüleg komoly hibákba esett volna. Tapintat és tanulékonyság pedig nem igen volt sajátja Clarendon jellemének. Angliát még mindig annak nézte, a mi ifjuságában volt; s szigorun lenézett minden gyakorlatot, mely számüzetése alatt keletkezett. Noha távol volt tőle a szándék, az alsó ház régi és kétségtelen hatalmát bármikép megtámadni, igen kedvetlenül nézte e hatalom növekedését. Szentek voltak szemében a királyi jogok, a melyekért soká szenvedett, s a melyek elvégre hatalomra és méltóságra emelték őt. Politikai és személyes ellenszenvvel tekintette a kerekfejüeket. Az angol egyházhoz mindig erősen ragaszkodott, s valahányszor annak érdeke forgott fen, sajnálkozva elkülönözte magát legkedvesebb barátaitól. A püspöki rendszer és közimakönyv iránt buzgalma lángolóbb volt most mint valaha, s a puritánok elleni boszus gyülölséggel párosult, a mi se mint államférfiunak, se mint keresztyénnek nem vált nagy becsületére.

Mig együttült az alsóház, a mely a királyi családot visszahivta, lehetlen volt a régi egyház-szerkezet visszaállitását eszközölni. Nem csak eltitkolták szorgosan az udvar szándokait, sőt a király, a legünnepélyesb módon, oly biztositásokat nyujtott, a melyek megnyugtatták a mérsékelt puritánok kedélyét. Megigérte, visszahelyezése előtt, hogy alattvalóinak lelkiismereti szabadságot ad. Most ismételte azon igéretet, s hozzá tette, hogy legjobb tehetsége szerint iparkodik, a viszálkodó felek közt egyezést eszközölni. Ohajtása, ugymond, a lelki hatalmat a püspökök és egyházgyülések közt megosztva látni. A liturgiát értelmes hittudósok testülete, felében presbyterianokkal, fogná átnézni. Az oltári ing, az urvacsoránál (áldozáskor) a testállás, s a keresztelèskor a keresztvetés kérdései olykép lennének elinté-

zendők, hogy a gyöngéd lelkiismeretek megnyugodjanak. Miután a király ekkép elaltatta azok figyelmét, a kiktől leginkább félt, eloszlatta a parliamentet. Már jóváhagyását adta egy határozatra, a mely, kevés kivétellel, közbocsánatot biztositott mindenkinek, a ki az utóbbi zavarok alatt, politikai vétséget követett el. Az alsóháztól bizonyos adóösszlet ajánlatát is megnyerte élete folytáig, a melyből az évi jövedelmet tizenkétszázezer fontra becsülték. A valóságos bevétel ugyan, nehány évig, kevéssel ment többre egy milliónál: de ez összlet, a korona örökös jövedelmeivel együtt, a kormány költségei fedezésére, béke idején, akkor elég volt. Állandó hadseregre semmit sem ajánlottak. A nemzet magától a névtől is irtózott; s ilyen haderőnek csak említése is fölriaszt és lángragyulaszt vala minden pártot.

1661 elején általános választás következett. A nép örömittas volt alattvalói lelkesedésében. A fővárost készületek tartották mozgalomban a legfényesb koronázásra, melyet valaha láttak. Következőleg oly képviselőtestület választatott, a minőt soha sem látott Anglia. A győztes jelöltek nagy része oly férfiakból állott, kik a koronáért és egyházért harczoltak, s a kiknek kedélye el volt keseritve azon sok bántalom és méltatlanság miatt, a miket a kerekfejüektől szenvedtek. Midőn a tagok összegyültek, a szenvedélyek, melyek mindeniket külön hevitettek, uj erőt meritettek a rokonszenvből. Az alsóház, nehány év alatt, buzgóbb volt a királyság mellett, mint maga a király, s buzgolkodóbb a püspöki egyház mellett, maguknál a püspököknél. Károly és Clarendon szinte elrémültek ily teljes győzelmökön. Olyan forma helyzetben látták magokat, mint XVIII. Lajos és Richelieu herczeg a kamarák 1815-ki

ülésekor. Ha a király ohajtja vala is teljesiteni a presbyterieknek tett igéreteit, most nem állott volna hatalmában tennie. Valóban egyedül befolyásának erős megfeszitése mellett sikerült a győzelmes »cavalier«-ereket visszatartani, hogy a mentességi határozatot vissza nem vették, s meg nem torolták kiméletlenül mind a mit szenvedtek.

Az alsóház azzal kezdte, hogy elhatározta, hogy minden tag, kizáratás büntetése alatt, köteles az urvacsorához a régi liturgiában rendelt forma szerint járulni, s hogy a »covenant« a palota udvarán hóhér által égettessék el. Végzést hoztak, mely nemcsak elismerte, hogy a kard hatalma a királynál van, de kijelentette, hogy a házak a legrendkivülibb esetben sincsenek jogositva neki erővel ellenállani. Egy más határozat minden testületi tisztviselőtől esküt kivánt, hogy az ellenállást a királyi hatalomnak minden esetben törvénytelennek tartja. Nehány tüzes ember törvényt kivánt hozni, mely a hosszu parliament által hozott rendelményeket egyszerre mind megsemmisitse s a »főbizottságot« és »csillagkamarát« visszaállitsa; de, bármily erőszakos volt, ennyire még sem ment a visszahatás. Ezután is törvény maradt, hogy minden három évben parliamentet kell tartani: de a kényszeritő záradékokat, a melyek a választási tisztviselőket oda utasitották, hogy annak idején, királyi meghivó levél nélkül is, megtartsák a választást, eltörölték. A püspököket visszahelyezték felsőházi üléseikbe. Az ó egyházi rendszert s a régi liturgiát fölujitották, minden módositás nélkül, mely legalább az értelmesb presbyteriánok kibékitésére czélzott volna némileg. A püspöki »ordinatio« most lön először mulhatlan kellék az egyházi előlépésre. Egy napon kétezer lelkész üzetett ki javadalmaiból, a kiknek lelkismerete nem engedte, hogy

magokat ahoz alkalmazzák. Az uralkodó felekezet, ingerkedve emlékeztette a szenvedőket, hogy a hosszú parliament, hatalma tetőpontján, még nagyobb számu királypárti papot hányt ki. A szemrehányás igen alapos volt ugyan; de a hosszu parliament a papoknak, a kiket kitett, végre ellátást rendelt, mely őket az éhhaláltól megmenthette; s a »cavalier«-ek, dühök mámorában, nem voltak eléggé igazságosak és emberségesek, e példát követni.

Majd büntető szabályok következtek a »nemconformisták« ellen, törvények, a melyekre igen könnyű volt, előzményeket találni, a puritán törvényhozásban, de a melyeket a királynak nem lehetett helybenhagynia, a nélkül, hogy igéreteit meg ne szegje, a melyeket élete legfontosb válszakában nyilván tön azoknak, a kiktől sorsa függött. A presbyterianok, a végső szükség és rettegés közben, a trón zsámolyához folyamodtak, hivatkozván ujdon tett szolgálataikra s az ünnepélyesen és ismételve lekötött királyi szóra. A király habozott. Saját kéziratát és pecsétjét nem tagadhatta el. Nem titkolhatta el maga előtt, hogy a folyamodóknak sokkal tartozik. Nem igen volt szokása alkalmatlan szorgalmazásnak ellenállani. Nem volt üldöző természetű. A puritánokat ugyan nem szerette; ellenszenve azonban csak bágyadt érzelem volt, igen kevéssé hasonló amaz erélyes gyülölséghez, mely Laud szivében lángolt. E fölött a római kath. vallás iránt részrehajló volt; s tudta, hogy lehetlen e vallás követőinek istentiszteleti szabadságot engedni, a nélkül, hogy azon engedmény a protestáns dissenterekre is ki ne terjesztessék. Tön azért némi gyönge kisérletet, fékezni az alsó ház türelmetlen hevét; de azon ház sokkal mélyebb meggyőződések, s erősebb szenvedélyek befolyása alatt állt, mint ő. Szinlett küzdés

után engedett, s erélyes szándékot mutatva, sorban több gyülöletes határozatot elfogadott a separatisták ellen. Büntett lön, dissenteri istentiszteletet látogatni. Egyes békebirót esküttszék nélkül illette az elitélés joga, s harmadik bünesetben hét évi deportatiora tul a tengeren hozhatott itéletet. Keresett kegyetlenséggel gondoskodtak, hogy a vétkes ne Ujángliába szállittassék, a hol hihetőleg rokonszenvü barátokra találandott. Ha számüzetési ideje letelte előtt visszatér honába, halálos büntetés alá esett. Uj és fölötte oktalan esküt rendeltek a lelkészekre, a kiket, a nemconformistaság miatt, javadalmaiktól megfosztottak; s a kik vonakodtak azt letenni, öt mértföldnyi körben kitiltattak minden városból, a melynek testületi kormánya vagy a parliamentben képviselete volt, és a hol ők, mint lelkészek, laktak. A tisztviselők, a kiknek e szigoru törvényeket végre kellett hajtaniok, közönségesen oly férfiak voltak, a kiket pártszellem és bántalmak emléke hevitett, melyeket a köztársaság idejében magok szenvedtek. A börtönök tehát hamar megteltek dissenterekkel; s a szenvedők közt nem egy volt, a kinek szellemére és erényére bármely keresztyén egyház büszke lehetett volna.

Az angol egyház nem volt hálátlan pártfogásáért. Léte első napja óta ragaszkodott az egyuralomhoz. De a visszahelyezést követő századnegyed alatt buzgalma a királyi hatalom és öröködési jog mellett határt nem ismert. Együtt szenvedett a Stuártházzal. Együtt helyeztetett vissza e házzal. Közös érdekek, baráti és ellenséges rokonérzelmek füzték ahhoz. Lehetlennek látszott, hogy idő jöhessen valaha, midőn elszakadnak a kötelékek, a melyek őt fölséges vértanuja gyermekeihez kapcsolták, s midőn a hűség, a melylyel dicsekvék, megszünik kedves és hasznos

kötelesség lenni. Mihezképest émelygős nagy szavakkal dicsőitette azt a hatalmat, mely folyvást ótalmára s öregbitésére használtatott, s igen is könnyedén kárhoztatta azok gonoszságát, a kiket az elnyomás, melytől maga ment volt, pártütésre vitt. Kedvencz szójárása az ellennemállás tana volt. E tant minden módositás nélkül hirdette, s végső következményig követte. Tanitványai fáradatlanul ismételték, hogy semmi kigondolható esetben, ha mindjárt Anglia Busiris- vagy Phalarishoz hasonló királylyal veretnék is meg, a ki a törvény daczára, s az igazságnak még ürügye nélkül is, naponként száz meg száz áldozatot itélne kinpadra és halálra, — még ekkor sem volnának igazolhatók az ország minden rendei egyetemben, ha zsarnokságának anyagi erővel állanának ellen. Szerencsére az emberi természet elemei elég biztositást nyujtanak, hogy az ily elméletek mindég csak elméletek maradjanak. — Eljött a kisérlet napja: s ugyanazok, a kik leghangosabban és legőszintébben hirdették e szerfölötti loyalitást, Anglia majd minden megyéjében fegyverre keltek a trón ellen.

A tulajdon ujra más kezekre került most országszerte. Azon nemzeti eladásokat, a melyeket a parliament nem erősitett meg, erőtleneknek tekintették a törvényszékek. A fejedelem, püspökök, dekánok, káptalanok, a királypárti nemesség és »gentry« megint beléptek elkobzott javaik birtokába, s azon vevőket is kihányták azokból, a kik jó árt fizettek. Igy a veszteségek, a melyeket a »cavalier«-ek, ellenfeleik uralma alatt, szenvedtek, részben kárpótoltattak; de csak részben. A birtoklási haszonvét iránti kereseteknek utját vágta a közbocsánat; s azon királypártiak, a kik pénzbüntetések fizetése vagy hatalmas kerekfejűek kegyének megvásárlása végett, valódi értékőknél sokkal olcsóbban

adtak el jószágokat, — saját cselekményeik következményeitől nem mentettek föl.

Mig e változások fejlődtek, még fontosabb változás történt a közönség erkölcseiben és szokásaiban. A szenvedélyek és hajlamok, a melyek a puritánok uralma alatt szigoruan fékezve voltak, s ha kielégittettek is, csak lopva elégittettek ki, zabolátlan hévvel törtek ki, mihelyt megszünt a nyomás. Azzal a heves vágygyal, a melyet hoszas nélkülözés szükségkép gerjeszt, rohantak a hivalkodó mulatságokra és kéjüzésre. A közvélemény nem igen fékezte. Mert a nemzet, a melyben az éneklőbeszéd undort, s minden szentességi igény gyanut ébresztett, még mindene sajogván az életmódban szigoru, imában telhetetlen uralkodóknak csak az iménti zsarnoksága után, a nemzet, mondom, egyideig még tetszéssel nézte a szelidebb és vigabb kihágásokat. S még kevesbbé fékezte a kormány. Valóban nem volt kicsapongás, a mire a király és kedvencz udvaronczinak czimeres feslettsége föl nem bátoritott volna. I. Károly nehány tanácsosa, kik nem voltak már ifju emberek, megtartották azt az illemes méltóságot, mely harmincz év előtt a Whitehallban divatos volt. Igy Clarendon maga és baráti, Wriothesley Tamás Southampton-gróf, a főkincstárnok és Butler Jakab, Ormond-herczeg, ki sok viszontagság közt lovagiasan harczolván Irföldön a király ügyéért, most mint főhelytartó kormányozta ezen országot. De se szolgálataik emlékezete, se nagy hatalmuk az államban nem volt képes e férfiakat megmenteni a gunytól, a melylyel a divatos bün az elavult erényt illetni szokta. Udvariassággal alig lehetett máskép, mint az illem valahogyan megsértése által, dicséretet nyerni. Különféle s nagy tehetségek is elősegitették e ragály terjedését. Az egyuraságnak és véteknek egy-

aránt hódoló nemzedék előtt igen tetszetős alakot öltött újabban az erkölcsbölcselet. Hobbes Tamás, szabatosabb és világosabb nyelven, mint bármely metaphysicairó az előtt, vitatta, hogy a fejedelem akarata a jog és jogtalanság zászlója, s hogy minden alattvalónak késznek kell lennie, királyi parancsra, pápista, mohamedan vagy pogány vallást követni. A kik nem voltak képesek megitélni, a mi e nézletekben valódi értékkel birt, ezerenkint örömmel üdvözölték az elméletet, mely, midőn a királyi tisztet fölmagasztalta, tágitotta az erkölcsiség kötelékeit, s a vallást puszta államügygyé alázta le. A hobbismus csakhamar minden müvelt ember jellemének lényeges része lön. Az irodalom minden könnyebb nemei erősen az eláradó féktelenség szinét viselték. A költészet minden aljas vágy keritőjévé sülyedt. A nevetséges, a helyett, hogy bünt és hibát pirulásra kényszeritett volna, az ártatlanság és hűség ellen forditotta félelmes fulánkjait. A visszahelyzett egyház kikelt ugyan az elhatalmazó erkölcstelenség ellen, de gyöngén és nem teljes szivből kelt ki. Jellemének úgy illett szükségkép, hogy megintse tévelygő fiait. De intéseit némileg hanyagon intézte. Figyelme más felé volt forditva. Egész lélekkel a puritánok semmivételén csüggött s tanitványai oktatásán, hogy adják meg a császárnak, a mi a császáré. A felekezet, mely szigoru erkölcsiséget hirdetett, kirabolta és elnyomta őt. A világfiak helyezték vissza kincseibe és méltóságába. A vigalom és divat emberei nem igen voltak ugyan hajlandók életöket parancsaihoz alkalmazni, de készek voltak fegyveresen vérben gázolni palotáiért, székesegyházaiért, könyveinek minden soráért, s ruháinak minden öltéseiért. Ha a feslett életű »cavalier« játék- és bordélyházakba járt is, kerülte a titkos gyülekezéseket. Ha fajtalan szó és szitok

nélkül soha sem beszélt is, némi elégtételül szolgált részökről, a készség, a melylyel Baxtert és Howet, az imádkozás és hithirdetés miatt, börtönbe vetették. Ilyképen a papság, egy ideig, a hitszakadás elleni harczra annyi erőt fordított, hogy a bün elleni harczra alig maradt. Etherege és Wycherley fajtalan verseit, az egyház fejének jelenlétében és különös helybenhagyásával, női ajkak mondották el nyilván nők előtt, mig a »Zarándok utjá«-nak szerzője tömlöczben sinylett, mert isten igéjét a szegényeknek hirdette. Kétségtelen és igen tanúságos tény, hogy a midőn az angol papuralom politikai hatalma tetőponton állott, épen azon években állt a nemzeti erény legalsóbb fokon.

Alig volt osztály vagy életmód, mely az elhatalmazó erkölcstelenség ragályától megmenekült volna; de a romlott társadalom legromlottabb része talán azok voltak, a kik a politikával foglalkoztak. Nem csak azon ártalmas befolyásoknak voltak ők kitéve, melyek alatt a nemzet általában szenvedett, hanem egy különös és a leggonoszabb nemű kisértetnek is. Jellemök gyakori, erőszakos forradalmak és ellenforradalmak közt képződött ki. Nehány év alatt újra meg újra változni látták honuk egyházi és államszerkezetét. Láttak püspöki egyházat, mely a puritánokat üldözte, puritán egyházat, mely az »episcopalis«-okat üldözte, s megint püspöki egyházat, mely a puritánokat üldözte. Látták az egyeduralom eltörlését s meg visszaállitását. Látták a hosszu parlamentet háromszor az állam élén, s háromszor eloszlatva milliók átkai és kaczaja közt. Láttak egy uj királyi házat hirtelen a hatalom és dicsőség tetőpontjára emelkedni, s egyszerre letaszittatni a kormányszékről, küzdelem nélkül. Látták, mikép lőn új képviseleti rendszer terve-ve, megkisértve s meg elhagyva. Láttak egy

uj felsőházat alkotni, és felforgattatni. Látták mikép ruháztatott át roppant tömeg birtok a cavalierekről a kerekfejüekre, s a kerekfejüekről viszont a cavalierekre. Ily események közt senki sem lehetett tevékeny és előtörekvő államfi, ha kész nem volt változni a szerencse változásival. Csupán visszavonultságban tudta bárki köztársasági vagy királypárti jellemét állandóan sokáig megtartani. Ki ily időszakban el van határozva, polgári nagyságra jutni, a szilárdságnak még gondolatáról is le kell mondania. A helyett, hogy a végtelen változás közepett változhatlanság színét mutassa, szüntelen őrködnie kell a következő visszahatás jelenségeire. Szükség megragadnia a legalkalmasb pillanatot, a bukó ügy elhagyására. Valamely párttal, mig uralkodó, folyvást együtt haladván, azonnal el kell válnia tőle, mihelyt bajai kezdődnek, megtámadnia, üldöznie kell azt, s új szövetségesek társaságában, a hatalom és jólét új ösvényére lépnie. E helyzet természetesen az ügyesség és vétkek bizonyos saját nemeit a legmagasb tökélyre fejti ki benne. Gyors észlelő, és segélymódokban találékony lesz. Nehézség nélkül elsajátítja minden párt avagy felekezet hangulatát, a melylyel összevegyül. Az idő jelenségeit a sokaság előtt csodásnak látszó éles elmével észreveszi, a minővel a régi rendőrtiszt a bün leggyöngébb nyomain el tud indulni, s a melylyel a mohikán harczfi az erdőségen át mindég a csapáson marad. De az ekkép fegyelmezett államférfiuban ritkán találunk becsületességet, állhatatosságot s több ilyes erényt. Egy tanban sincs hite, egy ügyért sem hevül. Annyi ó intézményt látott elsodortatni, hogy az elévülés iránt nincs tisztelete. Annyi új intézmény után — melytől sokat vártak — látott merő csalódást, hogy a tökélyesedésben nincs reménye. Hasonló gúnynyal tekint azokra, a kik a fentartáson

tünődnek, mint a kik újitni törekszenek. Semmi sincs az államban, a minek védelméhez vagy lerontásához, tartózkodás vagy pirulás nélkül, járúlni képes nem volna. Elvek és barátok iránti hűség merő ostobaságnak és eszeveszettségnek látszik előtte. A politikát nem tekinti az emberiség boldogitását tárgyaló tudománynak, hanem a sors és ügyesség hevitő koczkajátékának, melyben az ügyes és szerencsés játékos vagyont, czimert, talán koronát nyerhet, s egyetlen elhamarkodott mozdulat vagyon- és életvesztésre vihet. A nagyravágyás, mi jó időkben és jó kedélyekben félerény, most, minden emelkedett és emberszerető érzeményből kivetközve, önző vágygyá lesz, alig nemesebbé a fösvénységnél. A közpálya emberei közt, kik a visszahelyezéstől a Hanover-ház trónralépteig az államban a nagy pártok élén állottak, igen keveset nevezhetni, a kiknek hirét olyasmi nem szennyezi, a mit jelenleg durva hűtlenségnek s megvesztegetésnek mondanának. Alkalmasint nagyitás nélkül el lehet mondani, hogy a legelvtelenebb férfiu is, ki emlékezetünkre közügyekben részt vőn, megérdemlené, hogy, a XVII. század utólsó felében divatozott mértékhez képest, lelkiismeretesnek és érdeknülkülinek tartassék.

Mig Angliában ezen politikai, vallási és erkölcsi változások történtek, a királyi hatalom, nehézség nélkül, viszsza állittatott a brit sziget minden részében. Skóczióban lelkesedéssel üdvözölték a Stuartok visszahelyezését; mert a nemzeti függetlenség visszaállitását látták abban. S igaz volt, hogy a járom, melyet Cromwell vetett rájok, szinleg levétetett; a rendek Edinburgban régi teremökbe viszont egybegyűltek, s az itélőszékek ülnökei a skót törvényt ismét a régi formák szerint szolgáltatták ki. A kis királyság függetlensége mindazáltal szükségképen inkább névszerinti

volt mint valódi: mert a királynak épen nem volt mit tartania más tartományok idegenségétől, mig Anglia részén állott. Oly helyzetben volt most a király, hogy a kisérletet, mely atyja romlását okozta, ismét megtehette, atyja sorsának veszélye nélkül. I. Károly saját hitvallását a skótokra királyi hatalommal rájok erőtetni oly időpontban kisérlette meg, midőn vallása és királyi hatalma népszerütlen volt Angliában; s nem csak czélt nem ért, de zavart támasztott, mely utójára koronájába és fejébe került. Most változtak az idők: Anglia egyeduralom és főpapi rendszer mellett buzgott; s igy a tervet, mely a mult nemzedék idejében a legoktalanabb volt, megint föl lehetett fogni csekély koczkáztatással a trónra nézve. A kormány elhatározta, hogy Skócziában püspöki egyház állitassék föl. Minden skót kárhoztatta e szándokot, a kinek itélete némi tekintélylyel birt. Több skót államférfiú, ki a királyi jogok mellett buzgott, presbyteri volt születésére. Ha nem voltak is igen lelkismeretesek, mindazáltal némi előszeretet maradt fen nálok gyermekségök vallása iránt; s jól tudták, e vallás mely igen szivökön fekszik honfitársaiknak. Erélyes föllirást tőnek: de, midőn látták, hogy föliratuk sikeretlen volt, nem birtak elég erénynyel megmaradni ellenzésök mellett, mely urukat megfogta bántani; s nehányan közölök oly bűnös alávalóságra vetemültek, hogy üldözték, a mit lelkismeretökben a keresztyénség legtisztább alakjának hittek. A skót parliament ugy volt alkotva, hogy alig mutatott valaha komoly ellenzést sokkal gyöngébb királyok iránt is, mint Károly ekkor volt. A püspöki egyház tehát törvény által megalapittatott. Az istentisztelet külsejére nézve tág tér engedtetett a papságnak. Némely egyházakban az angol liturgiát használták. Másutt a papok e litur-

giából oly imákat és háladásokat választottak ki, a melyeken a nép legkevesebbé akadhatott föl. De a nyilvános istentisztelet végén rendesen elénekelték a dicséneket, s kereszteléskor elmondták az apostoli hitformát. A skót nemzet legnagyobb része az uj egyházat egyaránt gyülölte mivel babonás és mivel idegen; mint Róma romlottságaival szennyezettet, s mint Anglia felsőbbsége jelét. Az ország nem az volt, a mi huszonkét év előtt. Szerencsétlen háboru és idegen uralom megtörte a nép szellemét. A jobbágiság (aristocratia), melyet a közép osztály és nép nagy tiszteletben tartott, az I. Károly elleni mozgalomnak élén állt, de hódolattal viseltetett II. Károlyhoz. Az angol puritánoktól most nem lehetett segélyt várni. Gyönge felekezet valának, melyet mind a törvény, mind a közvélemény kárhoztatott. A skót nemzet tömege ekkép fájdalmasan megadta magát, s nem kevés lelkismereti furdalás között a főpapi egyház istentiszteletét látogatta, vagy oly presbyteri papokét, a kik ráadták fejöket, hogy a kormánytól féltürelmet fogadjanak el, a mi »indulgence« név alatt ismeretes. Volt azonban, főleg a nyugoti alföldön sok bátor és elhatározott férfiu, a kik azt tartották, hogy a covenant megtartásának kötelessége elébbvaló, mint a mely a tisztviselők iránti engedelmességre kötelez Ezek, a törvény daczára, folyvást saját móduk szerint tartott istentiszteletre gyülekeztek. Az »indulgence«-t nem ugy tekintették, mint a tisztviselőség által az egyházon ejtett sérelmek részletes orvoslatát, hanem mint új sérelmet, mely annál gyülöletesb, mert jótétemény szine alá rejtették. Az üldözés, mondának, csak a testet ölheti meg; de a sötét »indulgence« a lélekre hoz halált. Kiüzetvén a városokból, hegyeken és pusztákon gyülekeztek. Ha a polgári hatalom megtámadta

őket, erőt erővel vertek vissza habozás nélkül. Mindég fegyverkezve jöttek össze. Nyilt lázadásban törtek ki újra. Könnyen legyőzhették, s kegyelem nélkül büntették őket: de se vereség, se büntetés nem törhette meg lelköket. Vadállatok gyanánt, üldözték, kinpadon tépték, szaggatták, százanként börtönözték, tömegestől akasztották őket, egyszer Angliából jött katonák féktelenségének tették ki, másszor a hegységről leszállongó szilaj csapatok önkényének engedték át: mindazáltal oly áldáz tekintettel állottak a balsors ellenébe, hogy a legmerészebb és hatalmasabb zsarnoknak is rettegni kellett a kétségbeesők bátorságától.

Ilyen volt Skóczia állapota, II. Károly uralkodása alatt. Irföld nem kevesbbé föl volt zavarva. E szigeten oly forrongás uralkodott, melyhez képest az angol államférfiak leghevesebb indulatosságát lágymelegnek mondhatni. Az ir »cavalierek« és ir »kerekfejűek« közt a gyülölséget csaknem elfeledtette az a lázasabb gyűlölet, a mely az angol és celta faj közt dühöngött. Az »episcopalisok« és »presbyteriek« közt a válfal el látszott enyészni, ahoz a válfalhoz képest, mely mindkettőt elkülönözte a pápistáktól. Az utólsó polgári zavarok alatt az ir föld nagyobb része a győzőkre ruháztatott át a legyőzettekről. A korona kegyére se a régi, se az uj foglalók nem igen tarthattak igényt. Rablók és kifosztottak, nagy részben, egyaránt pártütők voltak. A kormány a két fölingerelt fél kölcsönös vádjait és ellenkező követeléseit hamar megunta, és zavarba jött miattok. Azon gyarmatosok, a kik közt Cromwell az elfoglalt földet kiosztotta, a kiknek maradékit most is »cromwellian«-oknak nevezték, állitották, hogy az ős lakosok az angol nemzetnek, bármely uralkodóház alatt, s a protestans hitvallásnak, bármely alakban, halálos ellenei.

Azon kegyetlenségeket, a melyek az ulsteri pártütést beszennyezték, nagyítva irták le; a királyt sürgették, hogy a »protector« politikáját kövesse; s nem átallottak példálózni, hogy nem lesz Irföldön béke, mig a régi faj ki nem irtatik. A római katholikusok lehetőleg szépitgették vétségöket, s keserves szavakkal irták le büntetésök kegyetlenségét, a mi valóban nem is volt szelid. Esedeztek Károly előtt, hogy az ártatlant ne zavarja öszsze a bűnössel, s figyelmeztették őt, hogy sokan a bűnösök közől, visszatérvén hűségökre, s védvén jogait atyja gyilkosai ellen jó vátették a mit vétkeztek. Az udvar megunván a két párt alkalmatlankodásait, a melyek közől egyiket sem volt oka szeretni, végre úgy menekült a panasztól, hogy egyezkedést rendelt. Fölhagytak azzal a kegyetlen, de teljesen bevégzett és erélyes rendszerrel, a melylyel Olivér az egész szigetet angollá törekedett tenni. A »cromwelliek«-et rávették, hogy szerzeményeik harmadáról mondjanak le. Az ekkép visszaadott föld oly követelők közt, a kiket a kormány leginkább kegyelt, osztatott föl szeszélyesen. De sokan, a kik erősitették, hogy semmi hűtlenséggel nem vádoltathatnak, s nehányan, a kik hűségök fényes bizonyítványaival dicsekhettek, se visszahelyezést, se kárpótlást nem nyerhettek, s eltöltötték Franczia- és Spanyolországot panaszaikkal a Stuartház igaztalan és hálátlan volta miatt.

Időközben a kormány Angliában is megszünt népszerű lenni. A királypártiak czivódni kezdtek az udvarral és magok között; s a párt, mely legyőzve, letiporva, s ugy látszék, meg volt semmisitve, melyben azonban még erős életelem maradt, ismét fölemelte fejét s megújitotta a végtelen háborút.

Ha vétlen volt volna a kormány, akkor sem tarthat vala állandóan a lelkesedés, a melylyel a király visszajöt-

tét s a katonai zsarnokság megszünését üdvözölték. Természetünkben rejlő törvény, hogy az ily lázas fölgerjedéseket mindég lehangoltság követi. Az udvar oly módon visszaélt győzelmével, hogy e lehangoltság gyorsan és teljesen bekövetkezett. Minden mérsékelt ember megütközött a méltatlanságon, kegyetlenségen, a mint a »nemconformistákkal bántak. A büntető törvények teljesen megtisztitották az elnyomott felekezetet azoktól a nem őszinte tagoktól, a kiknek bünei rosz hirbe hozták, s istenfélő, becsületes emberek testülete lőn az megint. A hóditó, uralkodó, üldöző, vagyonkobzó puritánt gyülölték. Az elárult, sérelmekkel illettetett, mindazon köpenyforgatóktól a kik jó sorsában barátságát keresték, elhagyott puritán, a kit honából vadként kiűztek, kemény büntetés alatt tiltottak el az imádkozástól s a szentségek fölvételétől lelkiismeretének kivánata szerint, s ki még is szilárd föltéletében, hogy inkább istennek, mint embernek engedelmeskedjék, — e puritán, némi kedvetlen emlékezések mellett is, szánalom és tisztelet tárgya volt minden ép kedély előtt. Ezen érzelmek még erősebb gyökeret vertek, midőn hire ment, hogy az udvar nem hajlandó a páp istákkal hasonló szigorral bánni, a minőt a presbyteriek ellenében tanusitott. Sok vidéken kósza gyanú keletkezett, hogy a király és herczeg nem őszinte protestánsok. E fölött sokan, a kiket a köztársaság farizeusainak rideg szig ora és képmutatása elidegenitett, még inkább idegenkedni kezdettek az udvar és »cavalier«-ek nyilt romlottságától, s hajlamot éreztek kétkedni, vajon »Dicsértessék—az—isten B arabone« komor lelkülete nem jobb-e a Buckinghamek és Sedleyk istentelen elveteműltségénél s kicsapongásánál. Még erkölcstelen emberek, a kiket a józan ész és közszellem nem hagyott el egészen, —

még ezek is panaszkodtak, hogy a kormány a legkomolyabb tárgyakat hiábavalóságnak tekinti, s hiábavalóságokat vesz komoly foglalkozása tárgyául. Megbocsátható a királynak, ha szabad idejében borral, tréfával és szép nőkkel mulatott. De tűrhetlen, hogy merő henyévé s kéjenczczé aljasodjék, hogy az állam legfontosb ügyei elhanyagoltassanak, a közszolgálat nyomorral járjon, s a pénzügy zavarba jöjjön, azért, hogy rosz nők és tányérnyalók meggazdagodjanak.

Számos királypárti csatlakozott e panaszokhoz, sok éles észrevétellel toldván meg azokat a király hálátlansága miatt. Igaz, hogy minden jövedelme sem volna elég, azon arányban jutalmazni, a mint elhagyatottaknak vélték magokat. Mert minden szűkölködő uri ember, a ki Rupert vagy Dorby alatt harczolt, azt hitte, hogy szolgálatai kitünőleg érdemdúsak, szenvedései kiválólag sulyosak voltak. Mindenik hizelgett magának, hogy bármi történjék a többiekkel, őt mindenért gazdagon kármentesitik, a mit a polgári zavarok alatt vesztett, s az egyeduralom visszaállitását saját elpusztult javai visszaállítása követendi. A ki ily várakozásban élt, egy sem tudta boszankodását mérsékelni, midőn látta, hogy a király alatt szintoly szegény, mint a csonka parliament és a protector alatt volt. Az udvar gondatlansága és kicsapongása keserű kifakadást gerjesztett e hű veteránokban. Joggal mondhatták, hogy — a mit ő felsége ágyasok és bohóczokra pazarol, fele elég volna, száz olyan lovag szivét megvigasztalni, a kik miután atyjának segélyezése miatt kivágták tölgyeseiket, s beolvasztották ezüstszereiket, most kopott öltönyben járnak ide s tova, nem tudván merrre forduljanak ebédelni.

Ugyanekkor hirtelen csökkent a jövedelem. Minden

birtokos bevétele negyed résznyivel szállt alább. Az ország minden megyéjében hallatszott a szűkölködő földmivesek feljajdulása; s az inség miatt, szokás szerint, a kormányt tartották felelősnek. A »gentry«, kénytelen levén egy időre mérsékelni kiadásait, boszúsan szemlélte, hogy a Whitehalleban a fény és pazarlás növekedett, s kiirthatatlanul megrögzött benne a hiedelem, hogy a pénz, a melynek háztartási költségöket kellett fedeznie, hogy hogynem, a király kegyenczei zsebébe folyt.

A kedélyek most oly hangulatban voltak, hogy minden köz dolog elégületlenséget szült. Károly Katalin portugáli herczegnőt vette nőül. E házasság egyátalán nem tetszett; s a zúgolódás hangosan tört ki, midőn valószinűtlennek mutatkozott, hogy a királynak törvényes örököse szülessék. Dunkirk, a melyet Olivér Spanyolországtól nyert, XIV. Lajos franczia királynak eladatott. Ez eladás közboszankodást gerjesztett. Az angolok már kedvetlenül kezdték szemlélni a franczia hatalom növekedését, s oly érzelmekkel nézni a Bourbon-házat, mint nagyatyáik az osztrák házat tekintették. Okosság volt-e, kérdezék az emberek, ilyen időben, egy már amúgy is igen félelmes királyság erejét növelni? Dunkirket a nép, különben is nagyra becsülte, nem csupán mint őrhelyet, mint Németalföld kulcsát, hanem ugy is, mint az angol vitézség diadaljelét. Ugyanaz volt ez Károly alattvalói előtt, a mi Calais egy régibb nemzedéknek, s a mi nekünk Gibraltár foka, mely oly férfiasan megvédetett, veszélyes és balsorsu éveken át, egy hatalmas szövetség sergei és hajóhadai ellen. A gazdálkodási indoknak volt volna némi súlya, ha takarékos kormány vitatta volna. De tudták, hogy a Dunkirkre tett költség sokkal csekélyebb volt az udvarban erkölcstelen-

ségre s bolondságokra pazarlott öszleteknél. Türhetlennek látszott, hogy a mindenben, a mi kedvtelésül szolgált, példátlanul pazar fejedelem, zsugorian fösvénykedjék mindenben, a mi az állam biztosságára és dicsőségére vonatkozott.

A közelégületlenség növekedett, midőn látták, hogy mig Dunkirk gazdasági okból elhagyatott, Tangier várát, mely Katalin királyné hozományához tartozott, roppant költséggel kiigazítják és fentartják. E helyhez nem volt semmi emlék kötve, a mi a nemzeti büszkeségnek hizelghetett; semmiképen sem mozdithatta elő a nemzeti érdeket; dicstelen, haszontalan és végnélküli háborúkba sodort bennünket a muzulmánok félvad csoportival; s olyan éghajlat alatt feküdt, a mely különösen ártalmas volt az angol faj egészségének és erejének.

De a zúgolódás, melyet e hibák okoztak, csekély volt ahoz a zajhoz képest, a mely nem sokára kitört. A kormány háborúba keveredett az »Egyesült tartományok«-kal. Az alsóház teljes készséggel ajánlott meg történetünkben példátlan öszleteket, többet, mint a mennyivel Cromwell fentartotta seregeit és hajóhadait, midőn hatalmától az egész világ rettegett. De annyira ment azoknak, a kik hatalmát örökölték, kicsapongása, roszlelkűsége és képtelenvolta, hogy a bőkezűség többet ártott, mint használt. Az udvar ingyenélői, nem birván oly tulajdonokkal, hogy ama férfiakkal, kik akkor Holland hadait intézték, államférfiakkal, mint De Witt, és hadvezérekkel, mint De Ruyter, mérkőzhettek volna, — csakhamar meggazdagodtak, mig a hajók népe fölzendült az éhség miatt, a hajótárak őrizetlen hagyattak, s a hajók romlatag, fölszereletlen állottak. Elhatározták végre, fölhagyni minden támadó hadi tervvel; csak hamar kitünt, hogy e kormánynak még a védelmi háború is nehéz

föladat volt. A hollandi hajóhad fölvitorlázott a Thamesen (Temzén), s a Chatamnál levő hajókat fölégette. Mondják, hogy a nagy megaláztatás eme napján a király épen serailja hölgyeivel lakomázott, s az ebédlőben egy molylepe hajhászásával mulatta magát. Ekkor végre, későn, igazságot szolgáltattak Olivér emlékezetének. Mindenki magasztalta hősiségét, szellemét és hazafiságát. Emlegették mindenütt, miként rettegett, kormánya alatt, minden külhatalom Anglia nevétől, mint borultak lábai elé a most oly fenhéjázó »Egyesült államok«, s mikor megtudták, hogy nincs többé, miként világították ki Amsterdámot, mint valamely nagy megszabadulás után, s a gyermekek örömkiáltozva futkostak a csatornák partjain, hogy meghalt az ördög. Még royalisták is kiáltották, hogy csak úgy lehet az államot megmenteni, ha a köztársaság régi katonáit szólítják fegyverre. A főváros hamar kezdte érezni az ostromzár nyomorait. Tüzelőt alig lehetett kapni. Tilbury várát, honnan Erzsébet férfias lélekkel szórta megvető nyilatkozatait Párma és Spanyolország ellen, gúnynyal illették a támadók. Először és utójára hallották London polgárai idegen ágyúk dörgését. A tanácsban komolyan szóba hozták, hogy ha az ellenség előnyomúl, a Towert oda kell hagyni. A nép nagy csoportokban özönlött az utczákon, kiáltozva, hogy Angliát megvették és eladták. A miniszterek házait és hintóit megtámadta a tömeg; s valószinűnek látszott, hogy a kormánynak kültámadással és lázadással egyszerre gyűl meg baja. A végveszély ugyan hamar elhárult. Békét kötöttek, egészen másneműt, mint a minőket Olivér szokott aláírni; s a nemzet újra békében, de aligha kevesbbé ingerült és komor hangulatban volt, mint a hajópénz kivetésekor.

Az elégületlenséget, melyet a rosz kormányzás ébresz-

MAGYAR TUDOMÁNYOS

tett, oly viszontagságok tetőzték, a melyeket a legjobb igazgatás sem lett volna képes elhárítani. Mig Holland ellen a gyalázatos háború tartott, két nagy csapás sujtotta Londont, a minők, oly rövid időn, egy várost sem értek. A döghalál, mely irtózatosb volt mindannál, a mely három századon át a szigetet meglátogatta, hat hónap alatt száz ezer embernél többet ragadott el. S alig szűnt meg a halottszekér körüljárni, mikor a tűzvész, a minőt Róma égése óta, Nero alatt, nem láttak Európában, egészen elhamvasztotta a »city«-t, a »tower«-től a »temple«-ig, s a folyótól a smitfieldi kerületig.

Ha általános választás történik, mi alatt a nemzet, annyi csapást szenvedett, valószinűleg ismét a kerekfejűek jutnak vala tulnyomóságra az államban. De a parliament még a »cavalier«-ek parliamentje volt, melyet a visszaállitást követő hűségi elragadtatásban választottak. Mindazáltal hamar nyilván lett, hogy egyetlen angol, bármilyen királyhű, törvényhozás sem fog többé beleegyezni, hogy csupán az legyen, a mi a Tudorok idejében volt a törvényhozás. Erzsébet halálától fogva a polgári háború idejéig, a puritánok, a kik a képviselői testületben tulnyomósággal birtak, ügyesen élvén a pénz hatalmával, a végrehajtás terén folyvást tovább terjeszkedtek. Azok a »gentleman«-ek, a kik az alsóházat a visszahelyzés után képezték, noha irtóztak a puritán névtől, igen örömest öröklötték a puritán országlat gyümölcseit. A legjobb akarattal voltak ugyan, akkép használni a hatalmat, a melyet az államban birtak, hogy királyukat honn és külföldön tiszteltté és hatalmassá tegyék; de el voltak határozva, nem válni meg magától a hatalomtól. A XVII. század nagy angol forradalma, tudniillik a végrehajtó közigazgatás fölötti felügye-

letnek a koronáról az alsóházra átszállitása, — e parliament hosszas fenállása alatt mindég haladt előre, lárma nélkül, de gyorsan és szünetlen. Károlynak, a kit esztelenségei és kicsapongásai szegénységben tartottak, pénzre volt szüksége. Pénzt csupán az alsóháztól nyerhetett törvényesen. Ezt nem lehetett rávenni, hogy pénzajánlatainak árt ne szabjon. A szabott ár pedig az volt, hogy engedtessék a király minden előjogaiba beavatkozniok, nem kedvelt törvényekre jóváhagyását kicsikarniok, ministeriumokat dönteni, irányt szabni a külkormányzatnak, sőt a hadügyet is igazgatniok. A királyi méltóság s a király személye iránt fennen és őszintén a legerősbb ragaszkodást nyilvánitottak. De Clarendonnak nem igértek hódolatot; s szintoly dühösen megtámadták őt, mint elődeik Straffordot. A miniszter bukását erényei és vétkei egyaránt elősegitették. Ő volt a kormány látszólagos feje, s ennélfogva oly cselekményekért is felelősnek tartották, a melyeket a tanácsban erősen, de hasztalan, ellenzett. A puritánok, s mindazok, a kik szánalommal viselteltettek irántok, kérlelhetlen vakbuzgónak, egy második Laudnak tekintették őt, a kinek Laudnál sokkal több esze van. Minden alkalommal vitatta ő, hogy a mentességi törvényt szorosan meg kell tartani; s bármenynyire becsületére vált, a mint magát e részben viselte, gyülöletessé lett az által mindazon királypártiak előtt, a kik értékveszteségöket a kerekfejűek ellen inditott kártételi és haszonvételi keresetekkel kivánták volna helyrepótolni. A skót presbyteriek neki tulajdonitották egyházuk romlását. Az ir pápisták őt okozták jószágaik elvesztése miatt. Mint a York herczegné atyjának, hihetőleg oka volt kivánni, hogy magtalan királyné legyen, s azért gyanúba vették, hogy szándékosan olyat ajánlott. Dunkirk eladásáért méltán vádolták.

Heves természete, rátartó magaviselete, csuf kapzsisága, melylyel hajhászta, s a fitogatás, a mint pazarolta a kincseket, képcsarnoka tele van Dyk remekeivel, melyek egykor inségre jutott lovagok tulajdonai voltak, palotája, melynek roppant, és pompás homlokzata épen királyaink szerényebb székhelyével szemközt emelkedett, — mind ez sok méltó s némi méltatlan megrovást vont reá. Midőn a hollandi hajóhad a Temzén volt, a sokaság dühe főleg a korlátnok (chancellor) ellen fordult. Ablakait beverték, kertjében a fákat levagdalták, s akasztófát emeltek kapuja előtt. De sehol sem gyülölték annyira, mint az alsóházban. Nem volt ő képes észrevenni, hogy gyorsan közelgett az idő, mikor azon háznak, ha ugyan fenálland, az államban legfőbbnek kell lennie, midőn a bánásmód e ház irányában az országlás legfontosb része lesz, s azon emberek támasza nélkül, a kikre az alsóház hallgat, lehetlenné válik a kormányt vinni. Makacsul átalkodott a parliamentet bármi tekintetben különböző testületnek tekinteni attól, a mely negyven év előtt, mikor ő a Templeben törvényt tanult, ült vala együtt. Nem kivánta ő a törvényhozást azon jogoktól megfosztani, a melyek az ország régi alkotmányánál fogva, tulajdonai voltak: de e jogoknak ujabb, noha természetes, kikerülhetlen s csupán maguknak e jogoknak, megsemmisitése által elháritható fejleménye kedvetlenne tette és fölháboritotta őt. Semmi sem birhatta rá, hogy valamely hajópénzt rendelő iratra a nagy pecsétet ráüsse, vagy a tanácsban arra adja szavazatát, hogy valamely parliamenti tag a vita közben ejtett szavak miatt a »tower«-be zárassék; de boszuságra gyuladt, midőn az alsóház nyomozni kezdte, mint pazarolták el a hadviselésre ajánlott pénzt, s vizsgálódni kezdett a hajózat rosz ellátása körül. Ily vizsgálódás, szerinte, tul volt hatás-

körén. Megengedte, hogy a ház a leghódolóbb (loyal) gyülekezet volt, hogy jó szolgálatokat tőn a koronának, s hogy szándékai mind igen jók. De nyiltan, és zárt körben egyaránt, minden alkalommal, sajnálatát fejezte ki, hogy az egyeduralomhoz oly őszintén ragaszkodó urak, bal fölfogás következtében, a fejedelem előjogait sértegetik. Bármennyire különböznek is, ugymond, szellemben a hosszú parliament tagjaitól, mégis ezen parliamentet követik, dolgokba avatkozván, a melyek az ország rendeinek körén kivül esnek, s csupán a korona hatalma alá tartoznak. Vitatta, hogy a haza soha sem fog jól kormányoztatni, mig a megyei lovagok és polgárok meg nem elégszenek azzal az állással, a melyben elődeik Erzsébet idejében voltak. Mint ki nem forrottat s Anglia régi alkotmányával össze nem férőt, megvetőleg vetett vissza minden tervet, a melyet az idő jelenségeit jobban észlelő férfiak, egyetértés fentartása végett, ajánlottak. Az ifju szónokok iránt, kik az alsóházban kitünni és tekintélyre emelkedni kezdettek, épen nem kegyesen viselte magát; sikerült is neki, alig egy kivétellel, mindnyáját halálos ellenévé tenni. Valóban egy volt a legkomolyabb hibái közől az ifjuság szertelen megvetése; s e megvetés annál kevesbbé volt igazolható, mert saját tapasztaltsága az angol közügyek körül sehogysem állt arányban életkorával. Élete nagy részét külföldön töltötte, ugy hogy a világról a melyben visszatértekor magát találta, kevesebbet tudott sokaknál, a kik fiai lehettek volna.

Ez okoknál fogva nem szerették őt az alsóházban. Egészen különböző okok miatt szintoly kevéssé szerették az udvarnál. Egy régibb nemzedék erkölcsiségével s politikájával birt. Még ifju tanuló korában is, bár tréfa és kéj emberei közt élt, nagy mértékben megóvták őt természeti

komolysága és vallásos elvei a divatos feslettségtől; és sehogy sem volt kedve, hajlottabb korában s hanyatló egészséggel, kicsapongó lenni. Az ifjuság és vigság büneit majdnem oly keserű és megvető idegenséggel tekintette, mint a minőt a felekezetek hittani tévelyei iránt érzett. Egy alkalmat sem mulasztott el, hogy a szinészek, dorbézolók és kéjhölgyek iránt, kikkel a palota tömve volt, boszúságát ki ne mutatta volna, s az intések, melyeket magához a királyhoz intézett, nagyon élesek, s mi Károlynak még kevesbbé tetszett, igen hoszadalmasak voltak. Alig emelkedett egyetlen szózat a minister mellett, kit kétféle gyülölség terhelt, — hibák miatt, melyek a népet dühre ingerelték, s erények miatt, melyek viszont a fejedelem előtt voltak unalmasak és alkalmatlanok. Southampton nem volt többé. Ormond férfiasan és hűn teljesitette a bátorság kötelességét, de hiában. A korlátnok nagyot bukott. Elvették tőle a pecsétet; az alsóház vád alá vette; feje nem volt biztos; menekült az országból: határozatot hoztak, mely örökös számüzésre kárhoztatta őt, s a kik megtámadták és aláásták volt czivódni kezdtek hatalma töredékein.

Clarendon feláldoztatása némileg enyhitette a közönség boszuvágyát. De az ingerültség, melyet a kormány pazarlása és hanyagsága s az utóbbi háború rosz folytatása gerjesztett, semmikép sem szünt meg. Károly tanácsosai, a korlátnok sorsa láttára, önbiztosságukért aggódtak. Mihezképest tanácsolták uruknak, hogy az izgatottságot, mely a parliamentben és szerte a hazában egyaránt elhatalmazott, engesztelje ki, s e végre oly lépést tegyen, a melyhez hasonlót a Stuártház történeteiben nem találunk, — méltót Olivér okosságához és nagylelkűségéhez.

Oly ponthoz értünk most, hol a nagy angol forra-

dalom története a külpolitika történetével kezd szövődni. Spanyolország hatalma, számos év óta, hanyatlásban volt. Birta ugyan még Európában Milanót, a két Siciliát és Belgiumot, Amerikában még az egyenlitő mindkét oldalán, a forró égöv határain túl messze terjedtek birtokai. De e nagy testet szélhüdés érte, s nem csak más államokat nem volt képes háborgatni, de, segély nélkül, támadást sem birt visszaverni. Francziaország most, minden kétségen kivül, legnagyobb hatalom volt Európában. Segélyforrásai, azon idők óta, általában növekedtek, de nem oly gyorsan, mint Angliáéi. Meg kell még jegyeznünk, hogy száznyolczvan év előtt az orosz birodalom, mely most első rendű egyeduralom, Európa politikai rendszerén, mondhatni, egészen kivül állott, mint Abyssinia vagy Siám; hogy a Brandenburgház akkor alig volt a szász háznál hatalmasb, s hogy az Egyesült államok köztársasága még kezdetét sem vette. Francziaország súlya tehát, bár most is igen tekintélyes, aránylag fogyott. Földterülete, XIV. Lajos napjaiban nem volt épen oly nagy, mint jelenleg; tágas, tömör, termékeny, támadásra és védelemre egyaránt jó helyzetű, szerencsés éghajlatú volt, s derék, tevékeny és eszes nép lakta. Az állam egy fő irányát követte föltétlenül. A nagy hűbériségek, melyek háromszáz év előtt, a nevet kivéve, mindenben független fejedelemségek voltak, a koronához kapcsoltattak. A rendek közgyülése csak nehány öreg ember emlékezetében élt. A két nagy bibornok, a kik negyven évig kormányozták a nemzetet, leverte az ellenállást, melyet a hugenották, nemesek s a parlamentek a királyi hatalom ellen kifejtettek. A kormány most kényuralom, de, — legalább a felső osztályokkal való bánásmódra nézve szelid és nemeslelkű kényuraság volt, udvarias szokások és lovagias érzelmek által

mérsékelve. A segédeszközök, a melyekkel a fejedelem rendelkezhetett, igazán rettentők voltak azon korhoz képest. Jövedelme, mely ugyan szigoru és aránytalan kivetés szerint hajtatott be, s a földmivelőket sulyosan terhelte, messze felülhaladta minden más uralkodóét. Hadserege, mely igen jól volt fegyelmezve s az akkor élő legnagyobb tábornokok által vezéreltetett, több mint százhuszezer emberből állt immár. Ily sereg rendes katonaságot nem láttak Európában a római birodalom bukása óta. A tengeren Franczia ország nem volt első hatalmasság. De, bár vetélytársai voltak a tengeren, egy sem volt nála fölebbvaló. Olyan ereje volt a XVII. században, hogy egy ellenség sem állhatott meg magában ellene, s két nagy szövetség sem lehetett győztes, a melyben a keresztyénség fele egyesült.

A franczia király személyes tulajdonai növelték azt a tiszteletet, a melyet országának hatalma és jelentékenysége ébresztett. Soha egy fejedelem sem képviselte több méltósággal és diszszel egy nagy állam fölségét. Maga volt magának első minisztere, s e terhes hivatal kötelességeit oly ügyességgel és szorgalommal teljesitette, minőt okszerűen nem lehetett várni olyantól, a ki a trónt kisded korában örökölte, s a kit, mielőtt még szólni tudott, hizelgők környeztek. Kitünő mértékben tanúsitott két, fejedelemben megbecsülhetlen tehetséget, hogy szolgáit jól tudta megválasztani, s eljárásaik dicsőségének főrészét magának tudta tulajdonitani. Idegen hatalmak ellenében némileg nagylelkű volt, de nem igazságos. Szerencsétlen szövetségesekre, kik lábaihoz borultak, s a kik minden reményöket csupán szánakozásában helyezték, oly regényes önzetlenséggel terjesztette ki pártfogását, a mely kóbor lovaghoz inkább látszott illeni, mint államférfiúhoz. De tartózkodás és

szemérem nélkül széttépte a közhit legszentebb kötelékeit, valahányszor érdekeivel vagy azzal, a mit dicsőségének mondott, érintkezésbe jöttek. Hütlensége és erőszakossága mindazáltal kevesebb ellenséget támasztottak, mint a dölyf, a melylyel szomszédait szüntelen saját nagyságára s az ő csekély voltukra emlékeztette. Nem merült még abba a szigoru ájtatosságba, a mely később zárdai tekintetet adott udvarának. Sőt szintoly kicsapongó volt, noha távolról sem olyan hiábavaló és léha, mint testvére Angliában. De őszinte római katholikus volt; s lelkiismerete és hiusága egyaránt ösztönözték, hogy hatalmát, hirhedett elődei, Klodwig, nagy Károly és szent Lajos példája szerint, az igaz hit ótalmára és terjesztésére használja.

Őseink természetesen komoly nyugtalansággal szemlélték Francziaország növekvő hatalmát. E magában teljesen okszerű érzelembe, más, kevesbbé dicséretes érzelmek is vegyültek. Francziaország régi ellenünk volt. Francziaország ellen vivtuk a legdicsőbb harczokat, a melyekről évkönyveink emlékeztek. A Plantagenetek kétszer hajtották végbe Francziaország meghóditását. Francziaország elvesztését nagy nemzeti csapásúl emlitették sok ideig. A franczia királyi czimet még most is viselték fejedelmeink. Láthatók voltak még a Stuártház czimerében, saját oroszlánaink mellett, a franczia király liliomai. A XVI. században a félelem Spanyolországtól fölfüggesztette az ellenséges indulatot, a melynek hajdan Francziaország volt tárgya. De a spanyolok rettegését megvető szánalom váltotta föl; s megint Francziaországot tekintették nemzeti ellenünknek. A visszahelyezett király legnépszerűtlenebb tette volt, hogy Dunkirket eladta Francziaországnak. A francziák iránti rokonszenvet, a legsulyosb bűn gyanánt,

számitotta be Clarendonnak az alsóház. A közérzelem csekélységekben is mutatkozott. Midőn a Westminster utczáin a franczia és spanyol követségek cselédei közt czivódás történt, a népség, bár a beavatkozástól keményen el volt tiltva, kétségtelen tanuságait adta, hogy nem aludt ki a régi ellenszenv.

Franczia- és Spanyolország most komolyabb vitába keveredtek. XIV. Lajos politikájának egész életében egyik fő tárgya volt, hogy birodalmát a Rajna felé terjessze. Ez okból Spanyolország ellen harczra kelt, s épen javában foglalgatott. Az Egyesült államok szorongva szemlélték fegyverei előhaladását. Ama hires szövetség a hatalom, jólét és dicsőség tetőpontjára ért. A batáv föld, melyet a haboktol foglalfak el, s mesterséggel védtek azok ellen, alig volt nagyobb a walesi herczegségnél. De e szük terület szorgalmas és népes méhkashoz volt hasonló, a melyben naponként új meg új vagyon teremtetett, s roppant tömeg régi vagyon volt már fölhalmozva. Holland tekintete, a gazdag miveltség, a tömérdek csatorna, az örökké forgó malmok, a hajók végtelen sokasága, az egymást érő nagy városok, a kikötők, hol ezer meg ezer árbocz emelkedett, a tág és diszes paloták, csinos majorok, a gazdag butorzatú termek, képcsarnokok, nyári lakok, tulipánágyak hasonló benyomást tettek azon időben az angol utasra, mint Angliának első látása most a norvégra vagy canadaira. Az Egyesült államok rendei kénytelenek voltak magokat Cromwell előtt megalázni. A visszahelyezés után azonban elégtételt szereztek, győzelmes háborút viseltek Károly ellen, s tisztes föltétek alatt kötöttek békét. De bármily gazdag volt is a köztársaság s bármily nagy tekintélyű Európa előtt, — nem mérkőzhetett Lajos hatalmával. Tartott tőle,

és nem ok nélkül, hogy annak birodalma nem sokára határáig terjed; s méltó is volt félelme oly nagy, dicsvágyó s mivel sem törődő fejdelem közvetlen szomszédságában. De nem volt könnyű módot találni, a mely elháritsa a veszélyt. Holland maga nem fordithatta a mérleget Francziaország ellen. A Rajna felől nem lehetett segélyt várni. Több német fejedelmet megnyert Lajos; s magát a császárt a magyar elégületlenek tartották elfoglalva. Angliát azon súlyos bántalmak emlékezete távolitotta el az egyesült államoktól, a melyeket nem rég szenvedett tőlök; kormányrendszere, a viszahelyzés óta, annyira bölcseség és szellem hiával volt, hogy alig lehetett tőle bármi hathatós segélyt várni.

Azonban Clarendon sorsa s a parliament növekvő rosz kedve rábirták Károly tanácsosait, hogy egyszerre olyan politikára tértek, a mely a nemzetet csodálkozásra és örömre gerjesztette.

A brüszeli angol követ, Temple Vilmos (sir William Temple), egy azon kor legtapasztaltabb diplomatái s legkedveltebb irói közől, már előterjesztette udvarának, hogy egyaránt kivánatos és eszközölhető, Francziaország előnyomulásának akadályozása végett, a köztársaság rendeivel szövetségre lépni. Egy ideig mellőzték javaslatait; most azonban czélszerűnek látszott azok után indulni. Megbizták őt, hogy az Egyesült államokkal egyezkedésbe bocsátkozzék. Temple Hágába ment, s Holland akkori első ministerével, de Witt Jánossal hamar tisztába jött. Svédországot bármi csekélyek voltak segédforrásai, az európai hatalmak közt magasra emelte Gusztáv Adolf szelleme, s még mindég nem szállt alá természetes helyzetébe. Rávették, hogy ez alkalommal Angliával és az Egyesült államokkal szövetkezzék. Igy alakult az ugynevezett hármas szövetség (triple-

alliance). Lajos harag és boszuság jeleit mutatta, de nem tartotta jó politikának a spanyol háboru fölött e szövetség fegyverét is maga ellen forditani. Ráállott tehát nagy darab földrész odahagyására, melyet seregei megszállottak. Viszaállt a béke Európában; s az angol kormány, mely az imént közmegvetés tárgya volt, alig nehány hónap alatt majdnem oly tekintélyre emelkedett a külföldi hatalmak előtt, mint a melylyel a protector birt.

Benn a hazában a legfőbb mértékben népszerű volt a hármas szövetség. Egyaránt hizelgett a nemzeti gyülölségnek és büszkeségnek. Határt szabott a hatalmas és nagyravágyó szomszéd terjeszkedéseinek. Szorosan egyesitette a protestáns vezérállamokat. Együtt örültek a »cavalier«-ek és kerekfejüek: de a kerekfejüek öröme még nagyobb volt, mint a »cavalier«-eké. Mert Anglia most köztársasági kormányzatú, presbyteri hitvallású országgal lépett szoros szövetségre, oly ország ellen, a mely korlátlan fejdelem uralma alatt áll, s a római kath. egyházhoz tartozik. Az alsóház zajosan megtapsolta a kötést; s nehány udvariatlan zsémbelő ugy tüntette föl, mint az egyetlen jót, a mit a király tett, mióta megjött.

Azon' an a király kev eset gondolt parliamentje vagy népe helyeslésével. A hármas szövetséget csak ugy tekintette, mint alkalmas eszközt az elégületlenség lecsilapitására, mi, ugy látszott, könnyen komolylyá válhatott volna. A nemzetnek, melynek feje volt, függetlensége, biztossága, méltósága semmi volt előtte. Az alkotmányos korlátokat alkalmatlanoknak kezdte találni. A parliamentben már erős szövetkezés támad, mely »honfi párt« név alatt ismeretes. E párt minden közférfiut magában foglalt, a ki a puritán és köztársasági elvek felé hajlott, és sokakat, a kik

az egyházi és öröködési egyedurasághoz ragaszkodtak ugyan, de a kiket a félelem a pápistaság és Francziaországtól, s az udvar kicsapongásának s feslett és hűtlen voltának megutálása az ellenzék soraiba vitt. E politika embereinek folyvást nőtt hatalma. Azon tagok közől, a kik az 1661. évi loyalis fölhevülés közben választattak a parliamentbe, minden évben elhullott nehány; s az üres helyeket oly férfiak töltötték be, a kikkel nehezebben lehetett bánni. Károly nem is tartotta magát királynak, mig alattvalóinak gyülekezete számot kérhetett töle mielőtt lefizethette adósságait, s megkivánhatta, hogy tudja melyik szeretője vagy jó pajtása lopta meg a pénzt, a mely hajóhad fölszerelésére s toborzására volt rendelve. Bár nem igen törődött hirnevével, mégis boszankodott a gáncsolásokon, a melyek olykor az alsóházi vitákba kevertettek, s egy alkalommal megkisérlette a szólásszabadságot botrányos módon fékezni. Coventry János, egy falusi úri ember, vita közben megróvta az udvar feslettségét. Bármely régibb uralkodás valószinüleg a titkos tanács elé idézte s a towerbe zárta volna. Most más utat választottak. Titkon egy csapat betyárt béreltek, hogy hasitsák föl a sértő orrát. E nemtelen boszu, a helyett, hogy az ellenzési szellemet elfojtotta volna, olyan zivatart gerjesztett, a mely miatt a király kénytelen volt magát alávetni azon kegyetlen megaláztatásnak, hogy helyben kellett hagynia a határozatot, mely boszuja eszközeit sujtotta, és megfosztotta őt a hatalomtól, hogy azoknak kegyelmet adjon.

De mikép szabadithatta meg magát az alkotmányos korlátoktól, a melyeket nem türhetett? Csak nagy állandó sereg segélye által tehette magát kényurrá; s ilyen hadsereg nem volt. Jövedelme ugyan képessé tette, némi rendes

had tartására: de ezen hadak, ha számra nézve elegendők lehettek is, az alsóházban és országszerte nagy féltékenységet és neheztelést gerjeszteni, aligha elegendők fogtak lenni a Whitehallt és a towert a londoni pórnép fölkelése ellen megvédeni. Ily fölkelésektől valóban lehetett tartani; mert számitásból tudták, hogy Londonban és külvárosaiban huszezernél nem kevesebb régi katonája volt Olivérnek.

Minthogy a király a parliament ellenőrsége alól magát föl akarta menteni, s e törekvésében otthon segélyt nem várhatott, természetes, hogy külföldön kellett azt keresnie. A franczia király hatalma és kincsei megfelelhettek a nehéz föladatnak, Angliában határtalan egyeduralmat állitni föl. Ily szövetséges kétségkivül a hála lényeges bizonyitványait fogta várni hasonló szolgálatért. Károly kénytelen leendett nagy hübérnöki rangra sülyedni alá, s csupán az őt pártfogoló kormány akarata szerint lehet vala háborut inditnia vagy békét kötnie. Viszonya Lajoshoz igen hasonló fogott volna lenni ahhoz, a melyben jelenleg a nagpori rajah vagy oudi király áll az angol kormányhoz. Azon fejedelmek kötelesek a keletindiai társaságot minden támadó és védelmi háboruban segitni, s nem léphetnek diplomácziai összeköttetésbe a melyet a keletindiai társaság helyben nem hágy. A társaság viszont biztositja őket fölkelés ellen. Mig kötelességeiket a főhatalom iránt hűn teljesitik, szabad roppant jövedelmekről rendelkezniök, kedvencz korhely pajtásaikkal leinni magokat s büntetlenül elnyomniok minden alattvalót, a ki haragukat magára vonja. Magasabb szellemű, s erősebb értelmű férfiú nem türhetne ilyen életet. De az érzéki, semmi erősb elmefeszitést meg nem biró Károly, a kiben a hazafiság és személyes méltóság érzete egyaránt hiányzott, semmi sértőt nem talált e kilátásban.

Inkább rendkivüli dolognak tetszhetik, hogy a yorki herczeg osztozott e tervben, a mely a koronát, melyet egykor valószinűleg ő fogott viselni, lealázta. Mert büszke, uralomvágyó volt; s valóban ő folyvást, sok alkalommal, kimutatta, hogy nem türheti a franczia jármot. De őt a vakbuzgalom majdnem ugy elaljasitotta, mint bátyját a túnyaság és erkölcstelenség. Jakab most római katholikus volt. Korlátolt, makacs lelkében a vallásos vakbuzgóság lett uralkodóvá, s az uralkodási vágygyal úgy összeforrt, hogy a két szenvedélyt nehezen lehetett egymástól megkülönböztetni. Nagyon valószinűtlennek látszott, hogy, idegen segély nélkül, saját hitvallásának felsőséget avagy csak türelmet is szerezhessen: és pedig olyan hangúlatban volt, hogy semmi lealázót nem látott bármely lépésben, mely az igaz egyház érdekeit előmozditotta.

Alkudozást kezdtek, mely több hónapig tartott. A szép, kellemes és eszes Henrietta Orleansi herczegnő, Károlynak huga, Lajos sógorasszonya, s mindkettejök kedvencze volt a legfőbb közbenjáró. Az angol király ajánlotta, hogy magát római katholikusnak nyilatkoztatja, fölbontja a hármas szövetséget, s Francziaországgal szövetkezik Holland ellen, ha Francziaország kötelezi magát, hogy oly katonai és pénzerővel segitendi őt, a mely által magát függetlenné tehesse parliamentjétől. Lajos először azt szinlette, mintha ez ajánlásokat hidegen fogadná, s végre olyan arczczal, mintha mással nagy jót tenne, egyezett belé: valódilag pedig az út, a melyet követni szándékozott, olyan volt, a melyen csak nyerhetett és vesztenie nem lehetett.

Bizonyosnak látszik, hogy soha sem volt komoly szándéka Angliában fegyveres erővel kényuralmat és pápistaságot állitni föl. Be kellett látnia, hogy az szerfölött bajos

és koczkáztató vállalat volna, hogy Francziaország minden erejének megfeszitését hosszas időkre igénybevenné, és semmikép sem férhetne egybe a terjeszkedés több részeivel, a melyeken vágyaival csüggött. Örömest megszerzette volna ugyan az érdemet és dicsőséget, hogy az egyháznak, a melynek tagja volt, méltányos föltétek alatt, nagy szolgálatot tegyen. De nem igen volt kedve elődei példáját követni, a kik, a XII. és XIII. században, a franczia lovagok virágát Sziriába és Egyiptomba vitték meghalni; s jól tudta, hogy a keresztes háború a protestantismus ellen Nagybritanniában nem kevesbbé veszélyes lesz azon hadjáratoknál, a melyekben VII. és IX. Lajos sergei elvesztek. Nem volt indoka, a Stuártokat korlát anoknak kivánni. Nem tekintette az angol alkotmányt olyas érzelmekkel, a melyek utóbb a fejedelmeket arra ösztönözték, hogy a szomszéd nemzetek szabad intézményei ellen háborút viseljenek. Jelenleg egy nagy párt van minden polgárisult országban elágazva, mely népelvű kormányért buzog. Minden fontosabb előny, a melyet e párt bárhol nyer, csaknem bizonyos jeladás általános mozgalomra. Nem lehet csodálni, ha a kormányok, megrettenvén a közös veszélytől, szövetkeznek. De a XVII. században nem volt ily veszély. Anglia és Francziaország közszelleme közt roppant mélység vala. Intézményeinket, pártjainkat Párisban oly kevéssé értették, mint Konstantinápolyban. Kétes, ha vajon a franczia akadémia negyven tagja közől csak egynek is volt-e könyvtárában egyetlen angol kötet, avagy csak nevéről is ismerték-e Shakespearet, Jonsont vagy Spensert. Nehány kevés hugonottának, a kik őseik daczos szellemét örökölték, volt talán hitrokonaikkal, az angol kerekfejűekkel, némi rokon érzelmök; de a hugonották megszüntek félelmesek lenni. A francziák, általán

véve, a római egyházhoz ragaszkodtak, s királyuk nagyságában és alattvalói hűségökben büszkélkedve, nem csak csodálat és rokonszenv nélkül, de szigoru roszalással és idegenséggel nézték küzdelmeinket a pápistaság és kényuralom ellen. Nagy tévedés volna tehát Lajos magaviseletét olynemű aggodalmaknak tulajdonitani, a minők a szent szövetséget arra inditották, hogy Nápoly és Spanyolország belzavaraiba avatkozzzék.

A whitehalli udvar ajánlatait mindazáltal nagy örömmel fogadta. Óriás terveket forgatott immár elméjében, a melyeknek Európát negyven évnél tovább folyvást forrongásban kell vala tartaniok. Ohajtotta az Egyesült államokat megalázni, s Belgiumot, France herczegséget és Lotharingiát birodalmához kapcsolni. S még itt sem állapodott meg. A spanyol király beteges gyermek volt. Valószinűleg maradék nélkül fogott meghalni. Legidősb nővére franczia királyné volt. Majdnem bizonyosnak és pedig mihamar eljövendőnek látszott a nap, midőn a Bourbonház igényt emel ama roppant birodalomra, a melyben soha sem nyugszik le a nap. Két királyságnak egy fő alatt egyesülése ellen kétségtelenül egy szárazföldi szövetség alakult volna. De Franczia ország egy maga megfelelt bármely szövetségnek. Anglia lenyomhatta a mérleget. Ily körülmények közt attól függött a világ sorsa, mily utat követend Anglia; s tudva volt, hogy az angol parliament és nemzet erősen ragaszkodott azon politikához, a mely a hármas szövetséget előidézte. Mi sem lehetett hát kedvesebb Lajosra nézve, mint értesülni, hogy a Stuártház fejedelmei segdelmére szorultak, s készek e segélyt roppant szolgálaton megvásárlani.

Föltette magában, használni ez alkalmat, a melyet, eltérés nélkül követett, mig az 1688-ki forradalom minden

politikáját zavarba nem hozta. Készségét nyilvánitotta, az angol udvar szándokait előmozditni. Bő segélyt igért. Időről időre küldött is ily segélyt, a mennyi a remény fentartására elegendő volt, s a mennyit veszély és nehézség nélkül félretehetett. Ily módon, sokkal kevesebb költséggel, mint a mennyibe Versailles vagy Marli épitése és diszitése került, sikerült Angliát, közel húsz évig, majdnem hasonló jelentéktelen taggá tenni az európai államrendszerben, a milyen a san-marinói köztársaság.

Nem volt czélja lerombolni alkotmányunkat, hanem hogy a különböző elemeket, a melyek azt alkották, örök tusában tartsa, s engesztelhetlen gyülölséget támaszszon azok közt, a kiknél az erszény, és a kik kezében a kard hatalma volt. E szándokához képest fölváltva mindkét pártot megvesztegette és ingerelte, egyaránt fizette az udvar ministereit és az ellenzék főnökeit, biztatta az udvart, hogy álljon ellen a parliament pártos terjeszkedésinek, s megsugatta titkon a parliamentnek az udvar kényuralmi terveit.

Különös megjegyzést érdemel egy csele, a melylyel élt, hogy az angol tanácsban tulnyomóságot nyerjen. Károly, noha a szó magasabb értelmében szeretni képtelen volt, minden nőnek rabszolgája lett, a kinek személye vágyait fölingerelte, s a kinek tekintete és csacsogása elmulattatta őt unalmában. Valóban méltán nevetség tárgya lenne oly férj, a ki magas rangú és tiszta erényű nejétől félannyi méltatlanságot türne el, mint az angol király ágyasaitól szenvedett, a kik, mindent jóvoltának köszönhetvén, majdnem szemei előtt szerelmeskedtek udvaronczaival. Békén tűrte Palmer Barbára garázda szeszélyeit s Gwinn Leonóra szilaj negédét. Lajos ugy hitte, hogy a leghasznavehetőbb követ, a kit Londonba küldhet, egy szép, kicsapongó s ár-

mányos franczia nő lesz. Ily nő volt Luiza, a Queronaile-házból, kit durva őseink »madam Carwell«-nek hivtak. Rövid idő mulva minden vetélytársnői fölött diadalmaskodott, Pourtsmout herczegnő lett, s csak Károly életével szünt meg uralma.

A koronás fők közt kötött egyezmény legfontosb föltételei titkos kötlevélbe foglaltattak, melyet Doverben 1670. májusban irtak alá, épen tizedik évnapján, hogy Károly ugyanazon kikötőben a tulbizalmas nép örömkönyei és kiáltozásai közt partra szállott.

Ez egyezményben kötelezte magát Károly, hogy a római katholikus hitről nyilván vallást tesz, hogy fegyvereit Lajoséival egyesíti az Egyesült államok hatalma leverésére, s hogy Anglia teljes erejét, szárazon és vizen, a Bourbon-háznak a nagy spanyol királyságot illető jogai fentartására fordítja. Lajos viszont bő segély fizetésére kötelezte magát, s igérte, hogy ha Angliában fölkelés történnék, szövetségese támogatására saját költségén hadsereget küld.

Ez alkukötés komor előjelek közt történt. Miután aláirták és megpecsételték, hat hét mulva már nem volt többé az a kecses herczegnő, a kinek befolyása, a melylyel bátyjára és sógorára birt, honának annyira kártékony volt. Halála irtózatos gyanút ébresztett, s egy pillanatig ugy tetszett, a Stuárt- és Bourbon-ház között ujdon alakult barátságot megszakítja; de rövid idő mulva ismét biztosították egymást a szövetségesek, hogy jó indulatuk csorbát nem szenvedett.

A yorki herczeg, sokkal butább levén, hogysem a veszélyt belássa, avagy vakbuzgóbb, hogysem azzal gondoljon, türelmetlenkedett, hogy a római kath. vallást illető

czikket azonnal teljesítni lássa; de Lajos elég bölcs volt belátni, hogy ha ez uton indulnak, olyan kitörés lesz Angliában, a mely a tervnek leginkább szivén fekvő részeit hihetőleg meghiúsitja. Mihez képest azt végezték, hogy még protestánsnak fogja magát mondani Károly, s nagy ünnepeken az angol egyház szertartása szerint veszi föl az urvacsorát. Kevessé tartózkodó öcscse megszünt a királyi kápolnában megjelenni.

Ez idő tájban halt meg a yorki herczegné, a szamüzött Clarendon gróf leánya. Nehány évig titkon katholikus volt. Két leányt hagyott maga után, Máriát és Annát, a kik utóbb, egymás után, Nagy-Britannia királynői lettek. Protestánsoknak növelték őket, a király határozott parancsából, a ki tudta, hogy hiában vallaná magát az angol egyház tagjának, ha a gyermekeket, kik trónját valószinűleg öröklik, engedelméből a római egyház tagjainak növelik.

A korona fő tisztviselői ez időben oly férfiak voltak, a kiknek nevei nem irigylendő hirre jutottak. Ovakodjunk mindazáltal emléköket azzal a gyalázattal terhelni, a melyet igazság szerint uruk érdemlett. A doveri kötésért főleg maga a király felelős. Ő tanácskozott a fölött a franczia ügynökökkel; sok levelet saját kezűleg irt e tárgyban; ő volt, a ki a leggyalázatosabb pontokat, melyeket az magában foglalt, először inditványozta; s nehányat e pontok közől gondosan eltitkolt cabinete többsége előtt.

Történetünkben kevés oly különös dolog fordúl elő, mint azon hatalom származása és növekedése, a melylyel most a cabinet bir. Az angol királyok, régi idő óta, éltek titkos tanács segélyével, a melynek a törvény sok fontos tisztet és kötelességet tulajdonitott. Több századon át a legnyomatékosb és legkényesebb ügyek fölött tanácskozott

e testület. Azonban jelleme lassanként megváltozott. Számosabb lett, mint az eljárás gyorsasága s a titoktartás kívánta. A titkos tanácsosi rangot, tiszteletbeli megkülönböztetés gyanánt, sokszor oly egyénekre ruházták, a kikre semmitsem biztak, s a kiknek véleményét soha sem kérdezték. A fejedelem, a legfontosb esetekben, egy vezér ministerekből álló kis kör tanácsát hallgatta meg. Ez állapot jó és rosz oldalait rég kijelölte Bacon szokott éles itélete és belátása szerint: de a közfigyelmet csak a visszahelyezés után kezdte magára vonni a benső titkos tanács. Régi szabásu államférfiak sok ideig alkotmánytalan és veszélyes tisztségnek tartották a cabinetet. Mind e mellett folyton folyvást nőtt fontossága. Végre magához ragadta a végrehajtási fő hatalmat, s aztán, több nemzedéken át, rendszerünk lényeges alkatrészének tekintetett. Törvényünk előtt mindazáltal, bármily különösnek tessék, maiglan ismeretlen. Azon nemes és tisztes urak neveit, kikből áll, soha sem jelentik hivatalosan a közönségnek. Üléseiről és megállapodásairól nem visznek jegyzőkönyvet; s a parliamentnek soha egyetlen határozata sem ismerte el.

Nehány év alatt a nép a »cabal« szóval élt, mint egyjelentésűvel, a cabinet helyett. Azonban a véletlen szeszélye ugy hozta magával, hogy 1671-ben a cabinet öt olyan egyénből állott, a kik neveinek első betűi a »Cabal« szót képezék: Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley és Lauderdale. Minélfogva e ministereket nevezték különösebben »cabal«-nak, s ők e nevet csakhamar oly rosz hirbe hozták, hogy, az idő óta, mindig csak bélyegző kifejezésül használtatott az.

Clifford Tamás kincstári biztos volt, s az alsó házban magát jelesen kitüntette. A »cabal« tagjai közt ő volt leg-

tiszteletreméltóbb. Mert tüzes és hatalmaskodó természete mellett, erős, bár sajnosan tévelygő becsület- és kötelességérzettel birt.

Bennet Henrik, Arlington lord, akkor államtitkár, mióta férfi korát elérte, többnyire a szárazon lakott, s eltanulta azt a világpolgári közönyt alkotmányok és hitvallások iránt, a mely főleg oly egyénekben gyakran észrevehető, kik vándor diplomataságban töltötték életöket. Ha volt kormányalak, a melyet szeretett, a franciaországi volt az. Ha volt egyház, a melynek elsőbbséget adott, a római volt az. Volt némi ügyessége a társalgásban, némi tehetsége a rendes hivatalos ügyek vitelére. Sok utazása és érintkezései megtanitották őt a mesterségre nyelvét és magaviseletét alkalmazni bármely társasághoz, hol épen volt. Élénksége a palotában mulattatta Károlyt; komolysága a vitákban és értekezletekben ámúlatban tartotta a közönséget: s részint szolgálati készség, részint reménynyujtás által sok személyes ragaszkodást sikerült megnyernie.

Buckingham, Ashley és Lauderdale oly férfiak voltak, a kikben az akkori államférfiak ragálya, az erkölcstelenség, a leggonoszabb alakban mutatkozott, a véralkat és lélekerő különböző, nagy módosításival. Buckingham élvtől eltelt ember volt, a kit unalom elűzése végett lepett meg a dicsvágy. A mint megkisérlette egykor magát az épitészettel, zenével és bohózatirással s a bölcseség köve keresésével mulatni, most kisérletet tőn, titkos alkudozásokkal s a hollandi háborúval mulatni magát. Csélcsapságból és ujdonságkedvelésből inkább, mint valamely mélyebb tervből, hűtlen volt immár minden párthoz. Egykor a »cavalier«-ek közt szerepelt. Majd elfogatási parancsokat adtak ki ellene, mivel a köztársasági párt fenmaradt töredékével a város-

ban áruló levelezést folytatott. Most ismét udvari ember volt, s a király kegyét oly szolgálatokkal buzgólkodott megnyerni, a melyektől borzalommal fordultak volna el, a kik a király ügyéért dicsően harczoltak és szenvedtek.

Ashley, sokkal erősebb fővel és sokkal hőbb és komolyabb dicsvág gyal, szintolyan köpenyforgató volt. De Ashley változékonyságának alapja nem könnyelműség, hanem számító önzés volt. Egymásután több kormányt szolgált és árult el. Árulásaiban mindég ugy alkalmazta magát az időkhez, hogy állapota minden forradalmon át folyvást emelkedett. A sokaság álmélkodva ily szerencse fölött, a mely, mig minden változik körüle, állandó marad: szinte csodás előrelátást tulajdonitott neki, s azon héber államférfiuhoz hasonlitotta őt, a kiről irva volt, hogy tanácsa, miként ha isten szájából jőne.

Lauderdale, e durva, zsémbes ember, mind jó, mindrosz kedélyében szinlelt nyiltsága mellett, talán az egész »cabal«-ban a legbecstelenebb ember volt. A skót fölkelők közt tüntette magát föl 1638-ban, s a »covenant« mellett buzgólkodott. Vádolták, hogy nagy része volt a dologban, midőn I. Károlyt az angol parliamentnek kiadták, s azért minden jó lovag szemében áruló volt, ha lehet, még roszabb, mint a kik a főtörvényszékben ültek, a mely Károlyt elitélte. Gyakran zajos kedvcsapongással szólt azon napokról midőn énekelve beszélt és pártütő volt. Most fő eszköze volt az udvarnak a vállalatban, ellenszegülő honfitársaira rájok kényszeriteni a püspöki rendszert; s eljárásában nem irtózott kiméletlenül használni a kardot, kötelet és kinzó szereket. Mindazáltal, a kik ismerték őt, tud-

ták, hogy harmincz év alatt semmi változást nem szenvedett valódi érzelmeiben, hogy I. Károly emlékezete még mindég gyűlöletes volt előtte, s a presbyteri kormányalakot most is minden egyházszerkezet fölött becsülte.

Bukingham, Ashley és Lauderdale oly könnyen túl tették magokat mindenen, hogy nem tartották biztosnak beavatni őket a király szándokába, melyszerint magát római katholikusnak nyilatkoztatja. Ál kötményt mutattak nekik, a melyből a vallást illető czikket kihágyták; Clifford és Arlington neve és pecsétje áll a valódi kötlevél alatt. Mindkét államférfiú előszeretettel viseltetett az ó egyház iránt, a mely előszeretetet a bátor és heves Clifford nem sokára férfiasan bevalotta, de a hidegebb és gyöngébb Arlington eltitkolta, mig a halál közelgése őszinteségre nem birta őt. A cabinet többi három ministere azonban nem olyan emberek voltak, hogy könnyen sötétségben lehetett volna öket tartani, s valószinűleg többet gyanitottak, mint a mit határozottan bevallottak. Bizonyosan mind tudták a Francziaországgal kötött politikai egyezményeket, s nem szégyenlettek Lajostól nagy ajándékokat elfogadni.

Első gondja volt Károlynak pénzsegélyt nyerni, mit a titkos kötés végrehajtására fordithatott. A »cabal«, mely a hatalmat birta midőn kormányunk átmeneti állapotban volt, két külön rendszer bűneit egyesítette magában. Miként az utólsó angol államférfiak közé tartozott ez öt gonosz tanácsos, a kik komolyan a parliament eltörléséről gondolkodtak, ugy ők voltak Angliában az elsők, a kik megvesztegetni kisérlették azt. Politikájokban találjuk Strafford »thorough«-jának végső nyomait, s legelső jelenségeit a pénzzel folytatott rendszeres vesztegetésnek, a

melyet aztán Walpole üzött. Mindazáltal hamar észrevették, hogy noha főleg »cavalier«-ekből állott az alsóház, s a tagok közt bőven osztották a hivatalt és franczia aranyat: még sem volt kilátás, hogy a Doverben szőtt terv legkevesebbé gyülöletes részét is többség támogassa. Csalashoz kellett hát folyamodni. Ehezképest a király nagy buzgóságot nyilvánitott a hármas szövetség elvei mellett, s követelte, hogy Francziaország nagyravágyásának fékezése végett, a hajóhadat szaporitni kell. Ezzel tőrbe ejtették az alsóházat s nyolczszázezer fontnyi ajánlatot szavazott meg. A parliament azonnal el halasztatott, s az udvar ekkép, ellenőrségtől mentten, kezdett a nagy terv végrehajtásához.

Súlyosak voltak a pénzügyi nehézségek. Hollanddal csak iszonyú költséggel lehetett háborút viselni. A rendes jövedelem nem volt több, mint a mennyi a kormány vitelére béke idején kellett. A nyolczszázezer font, a mennyit az alsóháztól épen most kicsaltak, a hajóhad és katonaság költségét egy háborús évben sem fogta fedezni. A hosszú parliament által adott rettentő leczke után még a »cabal« sem mert önkéntes adózást vagy hajópénzt tanácsolni. Ily zavarban Ashley és Clifford á közhitel bűnös megszegését hozták javaslatba. A londoni aranyművesek akkor nemcsak drága érczekből dolgoztak, hanem tőzsérek is voltak, s a kormánynak nagy pénzösszegeket szoktak előlegezni. Ez előlegezésekért utalványokat kaptak a közjövedelmekre s a befolyt adóból kamatostól kielégitettek őket. Ily módon mintegy tizenháromszázezer fontot hiteleztek az állam jótállására. Egyszerre kijelentették, hogy a tőkét bajos dolog visszafizetni s a hitelezőknek be kell érniök a kamatokkal. Következőleg képtelenek lőnek saját kötelezettségeiknek eleget tenni. A váltóház fölzúdult; több nagy kereskedő-

ház megbukott, s aggodalom és inség lepte meg a társadalmat. Közben gyors lépéseket tettek a kényuralom felé. Egymást érték a kiáltványok, a melyek a parliamenti határozat alól feloldoztak, vagy olyasmit parancsoltak, a mit törvényesen csupán a parliament rendelhet. E rendelmények közt legfontosabb volt a türelmi nyilatkozat (declaration of Indulgence.) Ez oklevél királyi hatalomnál fogva félretette a büntető törvényeket a római katholikusok ellen s hogy a rendszabály valódi czélját észre ne vegyék, a protestáns »nemconformisták« ellen hozott törvényeket szintén fölfüggesztették.

E türelmi nyilatkozat megjelenése után nehány napra háború hirdettetett az Egyesült államok ellen. Tengeren a a hollandok becsülettel folytatták a harczot; de szárazon kezdetben megdöntötte őket az ellenállhatlan hatalom. Nagy franczia had kelt át a Rajnán. Egyik erősség a másik után megnyitotta kapuit. A szövetség hét tartománya közől harmat elfoglalt az ellenség. Az ellen tábortüzeit már az amsterdami városház tetejéről lehetett látni. A köztársaságot, erős kültámadások mellett, egyszersmind belviszályok szaggatták. A kormány nehány hatalmas polgár zártkörű oligarchiája kezében volt. Számos önválasztotta városi tanács volt, a melyek közől, saját körében, mindenik sok fölségi jogot gyakorlott. E tanácsok a tartományi rendekhez, a tartományi rendek pedig a szövetséggyűlés rendeihez követeket küldöttek. Öröködési főtisztviselő nem volt e rendszer lényeges része. Mindazáltal egy nagy férfiakban különösen szapora család fokonként roppant, és némileg korlátlan hatalomra tőn szert. Vilmos, Orania és Nassau e néven első herczege, s Holland helytartója (Stadtholder) áll vala a hires fölkelés élén Spa-

nyolország ellen. Fia, Móricz, ez államok fő kapitánya s első ministere lőn; jeles tulajdonai és közszolgálatai által s némi kegyetlen eljárások következtében majdnem királyi hatalomra emelkedett, s e hatalom nagy részét családjára hagyta. A helytartók a helyhatósági oligarchák voltak. De a hadsereg és polgárok nagy tömege, mely a kormányzatra való befolyásból merőben ki volt zárva, oly idegenséggel tekintette a polgármestereket és követeket, a minővel Róma legiói és köznépe a senátust, s az oraniai házért úgy buzgott, mint a római köznép Caesar háza mellett. A helytartó volt a köztársasági haderő vezére, tőle függött minden hadparancsnokság, nagy része volt a polgári hivatalok osztásában s majdnem királyi pompa környezte.

II. Vilmos herczegnek erősen ellenszegült az oligarcha párt. Élete, 1650-ben, nagy polgári zavarok közt végződött. Gyermektelen halt meg: háza párthívei egyidőre fő nélkül maradtak; s a hatalom, a melyet gyakorlott, a városi tanácsok, tartományi és országos rendek közt osztatott föl.

Azonban nehány nappal Vilmos halála után, özvegye, Mária, I. Károly angol király leánya, egy fiat szült, a ki hivatva volt, hogy a Nassauház dicsőségét és hatalmát legfőbb pontra emelje, az Egyesült államokat megmentse a szolgaságtól, Franczia ország hatalmát megalázza, s az angol alkotmányt állandó alapra helyezze.

Ezen herczeget, kit Vilmos Henriknek neveztek, az a párt, mely most Hollandban a legfőbb volt, születésétől fogva, komoly féltékenységgel, s nemzetségének régi barátai hódoló ragaszkodással tekintették. Nagy tekintélyben állott, mint roppant vagyon birtokosa, mint Európa legfényesebb házai egyikének feje, mint a német birodalom

egyik uralkodó herczege, mint angol királyi vérből származott herczeg s főleg mint a batáv szabadság alapitóinak maradéka. De a fényes állás, melyet egykor nemzetségében öröködésinek tekintettek, üresen maradt; s a jobbágias párt arra törekedett, hogy ne legyen többé helytartó. A főtisztviselő hiányát nagy mértékben pótolta Holland tartomány »nagy pensionariusa«, de Witt, kit ügyessége, szilárdsága és becsületessége a helyhatósági oligarchia tanácsában vetélytárs nélkül emelt hatalomra.

A franczia berohanás teljes változást idézett elő. A szenvedő és elréműlt nép dühösen felzudult a kormány ellen. Őrültségökben a szorongatott köztársaság legvitézebb hadvezéreit, s legderekabb államférfiait támadták meg. De Ruytert bántalmakkal illette a pórnép. De Wittet Hágában a szövetséggyülés palotájának kapuja előtt darabokra szaggatták. Az Orániai herczeg, a kinek a gyilkosság büntettében semmi része nem volt, de a ki ez alkalommal, mint húsz évvel utóbb egy más gyászos esetben, kiméletet mutatott az érdekében elkövetett büntettek iránt, a mi dicsőségén némi foltott hagyott, — vetélytárs nélkül feje lőn a kormánynak. Bármilyen ifju volt, lángoló és törhetlen lelke, noha rideg, komor külszin álarczázta, hamar fölélesztette elcsüggedt honfitársai bátorságát. Nagybátyja s a franczia király hiában kisérlették meg őt fényes ajánlatokkal a köztársaság ügyétől elvonni. A szövetséges rendekhez magasztos és ihlető hangon szólt. Elég bátor volt olyan tervet ajánlani, mely a régiség hősisége szinét viselte, s ha teljesedésbe megy vala, a legdicsőbb tárgy fogott volna lenni hős költeményre az újabb történetek körében. Mondá a követeknek, hogy nem veszett el minden, habár szülőföldüket, s mindazon csodadolgokat, a melyekkel az emberi

szorgalom azt eltöltötte, az oczeán alá kell is temetni. A hollandoknak tul kell élniök Hollandiát. A szabadság és tiszta vallás, a melyet zsarnokok és vakhitűek kiüznek Európából, menhelyet találhat Ázsia legtávolabb szigetein. A köztársaság kikötőiben levő hajók elegek lesznek kétszázezer kivándorlót átszállitani az ind Archipelagusra. A batáv köztársaság ott uj és dicsőbb életet kezdhet s a czukornád és szerecsen-diófák földén még gazdagabb Amsterdam pénzcsarnokát s tudósabb Leyden iskoláit állithatja föl. A nemzeti szellem a tenger hullámaként emelkedett. A szövetségesek által ajánlott föltételeket határozottan visszautasitották. Megnyitották a töltéseket. Az egész tartomány egy nagy tóvá lett, a melyből a városok, bástyáikkal és tornyaikkal, szigetek gyanánt emelkedtek ki. Az ellenségnek gyors visszavonulással kellett menekűlni a végromlás elől. Lajos, ki noha némelykor szükségesnek látta a hadsereg élén megjelenni, még is sokkal inkább szeretett a palotában, mint a táborban lenni, — Lajos, mondom, már visszatért, Versailles ujdon ültetett fasorai között élvezni a verselők hizelgéseit s a hölgyek mosolyát.

S most gyors fordulatot vőnek a dolgok. A tengeri-háború eredménye kétes volt: szárazon az egyesült államok pihenést nyertek; s e pihenés, bármily rövid vala, végtelen fontosságú volt. Lajos roppant tervei által fölriasztva, a nagy osztrák-ház mindkét ága fegyvert ragadott. Spanyolország és Hollandia, melyeket a régi bántalmak és megaláztatások emlékezete elválasztott egymástól, közel látván a közös veszélyt, kibékültek. Németország minden részeiből sergek özönlöttek a Rajna felé. Az angol kormány, már is elköltötte a közhitelezők kifosztásából gyüjtött öszegeket. A városból semmi kölcsönt sem lehetett

várni. Minden kisérlet, királyi hatalomnál fogva vetni ki adót, rögtön pártütést idéz vala elő; s Lajos, a kinek most fél Európa ellen kellett küzdenie, nem volt oly állapotban, hogy az angol nép fékezésére eszközökkel szolgálhatott volna. Össze kellett hivni a parliamentet.

1673. tavaszán, közel két évi szünet után, a házak ismét összegyültek. A parliament vezérletére nézve a király bizalmát főleg Cliffordban, a ki most peer és főtárnok, és Ashleyban helyezte, a ki Shaftesbury-gróf és főkorlátnok volt. A »honfi párt« azonnal ostromolni kezdte a »cabal« politikáját. A támadást nem rohammal, hanem lassú, tudományos közeledéssel kezdték. Az alsóház kezdetben reményt nyujtott, hogy a király külpolitikáját támogatja, de követelték, hogy a király e támogatást belpolitikája teljes megváltoztatásán vásárolja meg. Először a türelmi nyilatkozat visszahuzását törekedtek megnyerni. Az udvar minden számos, népszerűtlen lépése közt legnépszerűtlenebb e nyilatkozat kihirdetése volt. A legellenkezőbb érzelmekbe ütközött ez oly szabadelvű cselekmény, mi oly kényurilag történt. A hitszabadság ellenei és a polgári szabadság barátai mind ugyanazon oldalon találkoztak; s e két osztály tizenkilencz huszad részét tette a nemzetnek. A buzgó egyháziak a kedvezés miatt ütöttek zajt, a melyben mind a pápista, mind a puritán részesült. A puritán, ha örvendhetett is az őt zaklatott üldözés megszüntetésének, nem igen érzett hálát oly türelemért, a melyet az Antikrisztussal kellett megosztania. S minden angol, a ki előtt a szabadság és törvény némi értékkel birt, kedvetlenül szemlélte a királyi hatalom nagy berontását a törvényhozás mezejére.

Őszintén meg kell vallani, hogy az alkotmányi kérdés akkor nem volt ment homálytól. Régi királyaink kétségkivül

jogot igényeltek és gyakoroltak a büntető törvények felfüggesztése körül. A törvényszékek elismerték e jogot. A parliamentek elnézték megrovás nélkül. Hogy némi afféle joga volt a koronának, az előzmények tekintélyével szemközt, a »honfi pártiak« közől is kevesen merték tagadni. De világos volt, hogy ha ez előjog korlátlan volna, az angol kormányt alig lehetne a merő kényuralomtól megkülönböztetni. Hogy ilyes korlát létezett, a király és ministerei teljesen elismerték. Az volt a kérdés: vajon a türelmi nyilatkozat e határon kivül vagy belül esik-e? Egyik félnek sem sikerült, oly határvonalt huzni, mely a vizsgálatot kiállta volna. A kormány némely ellenei panaszolták, hogy a nyilatkozat negyvennél nem kevesebb törvényt függesztett föl. De miért nem negyvenet, szintúgy, mint egyet? Volt szónok, ki saját véleménye gyanánt vitatta, hogy a király rosz törvényeket alkotmányszerűleg fölfüggeszthet, de jókat nem. Fölesleges az ilyes különböztetés képtelenségét magyarázni. Ugy látszik, általánosan elfogadott tan volt az alsóházban, hogy a fölmentési hatalom világi dolgokra van szorítva, s a fenálló vallás biztositása végett hozott törvényekre nem terjed ki. Pedig úgy látszik, hogy a király, mint az egyház feje, ha általában birt fölmentő joggal, igen helyesen élhetett azzal, a hol az egyház volt érdekelve. Midőn más részről az udvarpártiak kisérlették meg ez előjog határait kijelölni, ők sem voltak szerencsésebbek az ellenzéknél. *)

Az az igazság, hogy a fölmentő hatalom nagy szabálytalanság volt a polgári szerkezetben. Elméletileg telje-

*) Legokosabban mondta e tárgy a fölött az alsóházban Coventry Vilmos: »Őseink soha sem huztak körvonalt az előjog és szabadság körül.«

sen összeférhetlen volt a vegyes kormányzat elveivel: de oly időkben sarjadzott föl, midőn az emberek keveset törődtek elméletekkel. Gyakorlatban nem éltek vele kiáltólag vissza. Eltürték tehát, s lassanként némi elidősödést nyert. Végre, hosszu időköz után, fölvilágosult korszakban s fontos esetben addig szokatlan mértékben, s oly czélra használták, a melytől általánosan iszonyodtak. Azonnal szigoru taglalás alá vették. Eleinte ugyan teljesen alkotmányellenesnek nem merték mondani. De észre kezdték venni, hogy merőben eltér az alkotmány szellemétől, s ha gátot nem vetnek elébe, az angol kormányt korlátolt egyeduralomból korlátlanná változtatja át.

Ily aggodalmak befolyása következtében az alsóház a királytól megtagadta a fölmentés jogát, nem ugyan minden büntető törvényre, hanem azokra nézve, a melyek egyházi ügyekre vonatkoznak, s nyilván értésére adták, hogy ha e jogról le nem mond, nem fognak neki a holland háborúra pénzsegélyt ajánlani. Ő, pillanatnyira, hajlandónak mutatta magát, mindent koczkára vetni: de Lajos mindenkép igyekezett rábirni, hogy engedjen a szükségnek, s jobb időre várjon, midőn a franczia hadseregeket, a melyek most sulyos harczban álltak a szárazon, Angliában az elégületlenség elnyomására lehet használni. Magában a »cabal«-ban egyenetlenség és árulás jelei mutatkoztak. Shaftesbury, közmondássá vált előérzetével, ugy látta, hogy erős visszahatás áll a küszöbön, s minden az 1640-ikhez hasonló eldöntő időszak felé indúl. Föltette magában, hogy ez időszak őt nem találja Strafford helyzetében. Egyszerre tehát megfordult, s a lordok házában elismerte, hogy a »nyilatkozat« törvénytelen volt. A király ekkép, elhagyatva szövetségese és korlátnoka által, engedett, eltörölte a nyilatko-

zatot, s ünnepélyes igéretet tőn, hogy soha sem fog az előzményképen fölhozatni.

Még ennyi eredmény sem volt elég. Az alsóház, nem elégelvén, hogy fejedelmét az »indulgence« eltörlésére kényszeritette, azután akarata ellenére, jóváhagyást csikart ki tőle egy hires törvényre, a mely IV. György uralkodásáig folyvást fentartotta erejét. E törvény, »Test act« név alatt ismeretes, azt rendelte, hogy minden polgári vagy katonai hivatalban levő egyén tegye le a »fensőségi« esküt, nyilatkozatot irjon alá az »átváltozási tan« ellen, s a szentséget nyilván vegye föl, az angol egyház szertartásai szerint. A befejezés csak a pápisták ellen foglalt magában ellenséges kifejezéseket: de a törvény pontjai alig voltak kevesbbé kedvezők a pápisták, mint a puritánok legszigorubb osztálya irányában. A puritánok azonban, megrettenvén az udvarnak a pápisták iránt tanusitott világos részrehajlásán s biztatva némely egyházférfiak által, hogy a mint a pápisták le lesznek fegyverezve, a protestáns »nemconformisták«-on könnyitni fognak, nem igen szegültek ellen; a király pedig legnagyobb pénzszükében lévén, nem merte megtagadni jóváhagyását. A törvény keresztülment; s annak következtében York herczeg kénytelen volt a fő tengernagyi (admiral) hivatalt letenni.

Eddig az alsóház nem nyilatkozott a hollandi háború ellen. De miután a király, az ovatosan tett pénzadományok fejében, belpolitikájával fölhagyott, egész erővel külpolitikája ellen támadtak. Kivánták tőle, hogy Buchinghamet és Lauderdale-t tanácsából végkép bocsássa el, s bizottságra bizták, megvizsgálni, vajon Arlingtont pörbe kelljen-e fogni. Rövid idő mulva a »cabal« nem volt többé. Clifford, ki az öt között némileg egy maga igényelhette, hogy becsü-

letes embernek tartassék, megtagadta az uj eskü letételét, letette fejér pálczáját s falusi lakára vonult. Arlington a királyi háznál nyert diszes és nyugalmas szolgálatért hagyta el az államtitkári hivatalt. Shaftesbury és Buckingham kibékültek az ellenzékkel s a háborgó városi democratia élén jelentek meg. Lauderdale azonban folyvást minister maradt a skót ügyekre, a melyekbe a parliament nem avatkozhatott.

S most az alsóház sürgette a királyt, hogy Hollanddal békét kössön, s határozottan nyilvánitotta, hogy a háborura nem ad több segélypénzt, kivévén, ha az ellenfél makacsul vonakodnék méltányos föltételekre állani. Károly szükségesnek látta, a doveri egyezmény teljesitésének, alkalmasb ideig, még gondolatával is fölhagyni, s azzal kecsegtetni a nemzetet, hogy a hármas szövetség politikájára tér vissza. Temple, ki a »cabal« uralma alatt, könyvei és virágágyai közt, elvonulva élt, előhivatott magányából. Eszközlésére külön békét kötöttek az egyesült államokkal, s ő megint követ lőn Hágában, hol jelenlétét az udvar őszintesége biztos zálogául tekintették.

Az ügyek főigazgatása most Osborn Tamásra, egy yorkmegyei baronetre bizatott, ki az alsóházban az ügyek kezelésében és vitatásában kitünő tehetséget tanúsitott. Osborn főkincstárnok lett, s csakhamar Damby gróffá tették. Nem olyan férfiu volt, a kinek jelleme, az erkölcsiség némi magasb mértéke szerint, dicséretre volna érdemes. Kincs és méltóságok után vágyott, s vesztegetett levén, másokat is megvesztegetett. A »cabal«-tól örökölte a parliament megvesztegetésének mesterségét, mi ugyan még igen fejletlen volt, s kevés kilátást nyujtott azon ritka tökélyre, a melyre a következő században vitték. Osborn sokat tökélyesitett az első feltalálók tervén. Azok csak szónokokat

vettek; mig Danbynak mindenki eladhatta magát, ha szavazattal birt. Az uj ministert mindazáltal nem kell összezavarni a doveri szerződőkkel. Nem hiányzott benne az angol és protestáns érzet; s midőn önérdekei körül serénykedett, soha sem feledkezett meg teljesen hona és vallása érdekeiről. Igaz, hogy növelni kivánta a királyi hatalmat; de az eszközök, melyekkel azt növelni törekvék, nagyon különböztek azoktól, melyekkel Arlington és Clifford éltek. Mindég távol volt lelkétől a gondolat, hogy idegen fegyver segélyülhivása, s az országnak függő tartománynyá alacsonyitása által alapitassék meg a kényuralom. Terve volt, ismét egybegyüjteni az egyeduraság körül azon osztályokat, a melyek az előbbi nemzedék tusái alatt az egyeduralom hű szövetségesei voltak s a melyeket az udvar ujabb vétkei és hibái elidegenitettek. Azt hitte, hogy a régi »cavalier« érdek, a nemesség, a vidéki gentlemanek, a papság és egyetemek segélyével Károlyt nem ugyan korlátlan, de talán szintoly hatalmas fejedelemmé lehet tenni, mint Erzsébet volt.

Ez érzelmek következtében, Danby föltette magában, hogy minden politikai hatalom birtokát, a végrehajtóit és törvényhozóit egyaránt, kizárólag a cavalier pártnak biztositsa. Ehez képest 1675-ben egy tövényjavaslatot terjesztett a lordok háza elé, a mely szerint senki sem viselhetett semmiféle htvatalt, se a parliament bármelyik házában nem ülhetett, mielőtt eskü alatt nem nyilvánitotta, hogy az ellenszegülést a királyi hatalom ellen, minden esetben bünösnek tartja, s hogy se az állam-, se az egyházkormányban soha nem törekszik változást idézni elő. Ez inditvány fölött a viták, szavazatok és tiltakozások hetekig ingerült állapotban tartották az országot. A felsőházi ellenzék, élén a

»cabal« két tagjával, kik a nemzettel kibékülni oha tottak, Buckinghammal és Shaftesburyvel, egészen példátlanúl heves és makacs volt s elvégre diadalt aratott. A törvényjavaslatot ugyan nem vetették el, de késleltették, megcsonkitották s végre elhagyták párologni.

Ilyen önkényes és kizárólagos volt Danby terve a belpolitikára nézve. A külpolitikát illetőleg inkább becsületére váltak nézetei. Valóban e nézetek merőben ellenkeztek a »cabal«-éival, s alig voltak különbözök a honfi párt«-éitól. Az a lealázott helyzet, a melyre Anglia jutott, keserű panaszra indította őt, s nagyobb erélylyel mint udvariassággal nyilvánitotta, hogy legforróbb ohajtása, Francziaországot bottal hajtani rá, hogy Angliának megadja a tartozó tiszteletet. Oly kevessé titkolta érzelmeit, hogy egy nagy lakomán, hol az állam és egyház legkitünőbb méltóságai jelen voltak, nem a legillőbb módon poharat üritett mindazok vesztére, a kik ellene vannak a Francziaországgal viselendő háborúnak. Igen örömest látta volna honát azon hatalmak szövetségében, a kik Lajos ellen egyesültek, s e végre Temple-t, a hármas szövetség szerzőjét, igyekezett a külügyi hivatal élére állitni. De az első miniszter hatalma korlátolva volt. Legbizalmasb leveleiben panaszkodott hogy urának elfogultsága akadályozza, hogy Anglia Európa nemzetei közt illő helyet foglalhasson. Károly telhetlenül szerette a franczia aranyat: nem hagyhatott föl a reménynyel, hogy egykor, franczia fegyver segélye által, képes lesz korlátlan egyeduralmat alkotni; s mindkét tekintetből jó egyetértést kivánt fentartani a versaillesi udvarral.

A fejdelem ekkép a külpolitikában egy rendszer felé, a miniszter pedig merőben ellenkező rendszer felé hajlott. Se a fejedelem, se a miniszter nem voltak oly természetüek,

hogy bármely czélt el nem térő szilárdsággal követtek volna. Alkalmilag mindegyik engedett a másik ostromának; s ellenkező hajlamaik és kölcsönös engedményeik az egész igazgatásnak rendkivül szeszélyes jellemet adtak. Károly néha, könnyelműségből és tunyaságból, oly lépéseket engedett Danbynek, a melyekért Lajos, mint halálos bántalmakért, neheztelt. Néha viszont, hogy magas tisztét elhagyni ne kelljen, Danby tőn oly engedményeket, a melyek neki keserű bánatot és szégyent okoztak. A királyt rávették, hogy Máriának, York herczeg legidősb leányának és vélt örökösének és Oraniai Vilmosnak, Francziaország halálos ellenének és a reformatio született hősének egybekelésére egyezését adja. Sőt a derék Ossory gróf, Ormondnak fia, brit seregekkel segélyül küldetett a hollandoknak, s az egész háború legvéresebb napján fényesen igazolta a nemzet hiresztelt, elszánt bátorságát. Másfelől a kincstárnok rá hagyta magát venni, nem csak hogy némely botrányos pénzügyleteket elnézzen ura és a veraillesi udvar közt, hanem, bár kedvetlenül eszközül is használtatta magát azokban.

Időközben a »honfi párt«-ot két erős érzelem, két ellenkező irányban hajtotta. A népszerű pártvezérek megrettentek Lajos nagyságától, ki nemcsak a szárazföldi szövetség egész ereje ellen helyt állott, de ujra tért nyert. És mégis féltek a Francziaország megalázására szolgáló eszközöket saját királyukra bizni, nehogy azon eszközöket Anglia szabadságai lerontására használják. E kettős, teljesen jogszerű aggodalom között az összeütközés az ellenzék politikáját szintoly ingataggá és kicsapongóvá tette, mint az udvaré volt. Az alsóház háborut kivánt Francziaország ellen, mig a király, Danby által szoritva, hogy kivánatukat telje-

sítse, engedni látszott és hadsereget kezdett gyüjteni. De a mint látták, hogy a katonaszedés megkezdetett, Lajostól való félelmöket más, közelebb álló félelem váltotta föl. Attól kezdettek tartani, hogy az ujonczokat oly szolgálatra fordítják, mely Károlynak inkább érdekében volt, mint Flandria ótalma. Ennélfogva megtagadták a pénzsegélyt, s a katonaság elbocsátását szintoly zajosan követelték, mint előbb a fölfegyverzést kivánták volt. A történetirók, a kik szigoruan megrótták e következetlenséget, ugy látszik, nem voltak eléggé tekintettel az alattvalók szorongatott helyzetére, a kiknek okuk volt hinni, hogy fejedelmök, szabadságaik ellen, idegen és ellenséges hatalommal szövetkezik. Megtagadni tőle a haderőt, annyi mint ótalom nélkül hagyni az államot. S megadni a haderőt, annyi lehetett, mint az állam ellen fegyverzeni őt fel. Ilyen körülmények közt a habozást nem lehet becsületesség hiányának vagy csak gyöngeség jelének is tekinteni.

A franczia király szándékosan élesztette e féltékenységet. Igéretei által, hogy a trónt a parliament ellen segitendi, soká szenvedőleges állapotban tartotta Angliát. Most nyugtalanul látván, hogy Danby hazafias tanácsai a cabinetben valószinüleg győzni fognak, a parliamentet kezdette tüzelni a trón ellen. Lajos és a »honfi párt« között volt egy dolog, a miben találkoztak: a mély bizalmatlanság Károly iránt. Ha a honfi párt bizonyos lehet vala, hogy fejedelmök csupán Franciaország ellen szándékszik hadat indítni, legnagyobb készséggel segítették volna. Ha Lajos bizonyos lehet vala, hogy az ujonczszedés csak az angol alkotmány elleni háborúra történik, nem fogott volna kisérletet tenni, hogy akadályozza azt. De Károly állhatlan és hütlen volta annyira ment, hogy a franczia kormány és angol ellenzék,

semmi másban nem értvén egyet, abban mégis egyetértettek, hogy Károly tiltakozásinak nem lehet hinni, s őt egyaránt szegénységben és hadsereg nélkül ohajtották tartani. Lajos követe, Barillon, és azon angol államférfiak közt, a kik Francziaország ellenében mindég legnagyobb félelmet és idegenséget nyilvánitottak s éreztek is valóban, közlekedések kezdődtek. A honfi párt legnyiltszivübb tagja, lord Russel Vilmos Bedford gróf fia, nem tartózkodott külföldi követséggel a felett tanácskozni, miként lehessen szorultságba hozni saját fejedelmét. Ennyi mindössze is Russel büne. Elvei és vagyona egyaránt fölülemelték őt minden szennyes kisérleten: de számos ok van hinni, hogy társai közől nehányan kevesbbé lelkiismeretesek voltak. Igaztalanság volna őket azon nagy elveteműltséggel vádolni, miszerint pénzt fogadtak el, hogy hazájoknak ártsanak. Ellenkezőleg szolgálatot véltek tenni annak: de tagadhatlanul elég hitványak és gyöngédtelenek voltak, idegen fejedelem által meg hagyni magokat fizettetni, hogy hazájoknak szolgáljanak. Azok közt, a kiket e lealacsonyitó vád alól nem menthetni föl, volt egy férfiu, a kit közönségesen a közszellem megtestesülésének tartottak, s a ki, némely nagy erkölcsi és értelmi hibák daczára méltán igényelheti, hogy hősnek bölcselkedőnek és hazafinak neveztessék. Lehetlen ily nevet fájdalom nélkül látni Francziaország zsoldosai sorában. De vigaszúl szolgál némileg, ha meggondoljuk, hogy korunkban, minden becsület és kötelességérzetből kivetközöttnek tartanák azt az országfit, a ki nem utasitna vissza magától hasonló kisérleteket, mint a mely sir Algernon Sidney erényén és büszkeségén diadalmaskodott.

E cselszövények eredménye volt, hogy Anglia, noha némelykor fenyegető helyzetbe tette magát, tétlen maradt,

mig a szárazföldi háború, miután közel hét évig tartott, a nimvegi békével véget ért. Az Egyesült államok, melyek 1674-ben a végromlás partján látszottak állani, tisztességes és jó föltételeket nyertek. E bajos szabadulást általában az ifju helytartó ügyességének és bátorságának tulajdonitották. Hire nagy volt egész Európában, főleg az angolok közt, a kik őt saját fejedelmi házukból valónak tekintették, s örömmel látták benne leendő királynéjok férjét. Franciaország sok jelentékeny várost megtartott Németalföldön s a nagy Franczia tartományt (Franche comté). Majd minden veszteséget a hanyatló spanyol királyság szenvedett.

Nehány hó mulva, hogy a háboru a szárazon megszünt, nagy fordulati pont következett be Anglia közéletében. Tizennyolcz év óta siettek a közügyek e válpont felé. A népszerűséget, bármily nagy volt a király uralkodása kezdetén, rég elpazarolták tőkéstől együtt. A hódoló lelkesedést nagy elhűlés váltotta föl. A közszellem visszafelé ismét meghaladta azt a tért, a melyben 1640-től 1660-ig átment, s megint azon állapotban volt, mint mikor a hosszu parliament egybegyült.

Az elhatalmazó elégületlenség többféle érzetből állott. Egyik a sérült nemzeti büszkeség volt. Ugyanazon nemzedék, nehány évig Angliát alárendeltség nélkül látta szövetségben Franciaországgal, diadalmasan Holland és Spanyolország fölött, mint a tenger urát, Róma félelmét s a protestáns ügy fejét. Segélyforrásai nem fogytak; s várni lehetett volna, hogy egy törvényes s alattvalói szeretete és kész engedelmessége által erős király alatt legalább is oly nagy tekintetben álland Európa előtt, mint azon bitor alatt volt a kinek a legnagyobb erélyre és éberségre volt szüksége,

A franczia udvar, mely Danbyt halálos ellenének ismerte, megbuktatására azzal a csellel élt, hogy őt jó barátjának hiresztelte. Lajos, Montague Ralf, egy hűtlen és szemtelen ember által, ki mint angol követ volt Franczia-országban, bizonyitványokat terjesztett az alsóház elé, hogy a kincstárnok bizonyos öszlet pénzért a whitehalli udvarhoz járulásában részt vett. E fölfedezésnek nem maradt el természetes következménye. A parliament boszúja ugyan nem vétségei, hanem érdemei miatt sujtotta a kincstárnokot: nem minthogy bünös egyezkedésben részt vett, hanem mivel igen kedvetlenül és akadékoskodva vett részt. De azon körülményekről, a melyek a maradék itélete előtt vétkét nagyon enyhitették, mit sem tudtak kortársai. Nézetök szerint ő volt az alkusz, a ki Angliát Franczia-országnak eladta. Világos volt, hogy vége nagyságának, s kétséges, ha feje megmenthető-e.

Az ezen fölfedezés által okozott forrongás mindazáltal kicsiny volt, azon mozgalomhoz képest, a mely keletkezett, midőn szerte hiresztelni kezdték, hogy egy nagy pápista összeesküvést fedeztek föl. Bizonyos Oates Titus nevű pap az angol egyházból rendetlen életmódja s »heterodox« tanai miatt egyházi előljárói részéről fenyitéket vont magára, kénytelen volt elhagyni egyházi javadalmát s azóta folyvást gyalázatos és kóbor életet élt. Egykor római katholikusnak vallotta magát s a szárazon a Jézus szerzete angol zárdáiban töltött némi időt. E növeldékben sok vad beszédet hallott arról, miként lehetne Angliát az igaz egyházra visszatériteni. Az ekkép fölkapkodott czélzatokból egy irtózatos regényt alkotott, mely inkább hasonlitott beteg ember álmához, miut oly dologhoz, mi a való világban valaha történt. A pápa, mondá, Anglia kormányát a jézsui-

tákra bizta. A jézsuiták, szerzetök pecséte alatt kiadott oklevelekben, pápista papokat, nemeseket és genleman-eket neveztek az egyház és állam minden főhivatalára. A pápisták Londont egyszer fölégették. Megkisérelték ismét fölégetni. E pillanatban a Temzén levő minden hajó fölgyujtását tervezik. Jeladásra fölkelnek és fölkonczolják minden protestáns szomszédukat. Ugyanakkor egy franczia hajóhad köt ki az ir parton. Anglia minden főbb államférfiát s papjait meggyilkolják. Három vagy négy terv készült a király meggyilkolására. Le fogják szurni. Gyógyszerben mérget adnak neki. Ezüst golyókkal lövik meg. A közszellem oly sebhedt és ingerlékeny volt, hogy e hazugságok kész hitelre találtak a köznépnél; s két esemény, a mi hamarjában történt, némely gondolkodó emberben is gyanút ébresztett, hogy a mese bár szemlátomást nagyítva és eltorzitva van, még sem egészen alaptalan.

Bizonyos Coleman Eduárd, egy igen tevékeny, s nem igen becsületes római kath. cselszövő volt a vádlottak közt. Iratait átvizsgálták. Kitűnt, hogy azok legnagyobb részét csak imént megsemmisitette. De nehány megmaradt darab oly helyeket foglalt magában, a melyek, nagyon elfogult emberek előtt, igazolni látszottak Oatest. Azon helyek ugyan, őszinte magyarázat szerint, alig látszottak többet kifejezni, mint reményeket, melyeket egyházához erősen ragaszkodó római katholikus lelkében a közügyek állapota, Károly hajlamai, Jakabnak még erősb rokonszenvei, s a viszonyok az angol és franczia udvar között, természetesen ébreszthettek. De az ország nem volt hajlandó akkor a pápisták leveleit őszintén magyarázni; s az okszerűség némi szinével vitatták, hogy ha az iratok, a melyeket, mint jelentéktelenekt, föl sem vettek, ily gyanus dolgokkal telvék,

azon okleveleknek, a melyeket gondosan elégettek, valami nagy gonoszság titkát kellett magokban foglalniok.

Nehány nappal utóbb tudomásra jött, hogy sir Edmondsbory Godfrey, egy kitünő békebiró, ki előtt Oates vallomásait tette Coleman ellen, eltünt. Vizsgálat történt; s Godfrey testét London közelében egy szántóföldön találták meg. Világos volt, hogy nem rablók támadták meg. Sorsa maiglan titok. Némelyek ugy hiszik, ön keze által veszett el; mások, hogy magán ellensége ölte meg. A legkevesbbé valószinű, hogy az udvar iránt ellenséges párt ölte volna meg, hogy az összeesküvés mondája némi szint nyerjen. Mindent egybevetve, a legvalószinűbbnek látszik, hogy valamely izgatott fejű pápista boszujának esett áldozatúl, a ki Oates hazugságai s a sokaság bántalmai miatt eszét vesztette, s a hamisesküvő vádló és az ártatlan tisztviselő közt nem tön helyes különbséget; mire számos példát mutat az üldözött felekezetek története. Ha igy volt, a gyilkosnak később keservesen meg kellett bánnia gonoszságát és esztelenségét. A gyülölet és félelem ingerültségbe hozta a fővárost s az egész nemzetet. A büntető törvények, a melyek némileg élőket kezdették veszíteni, uj szigort öltöttek. A birói személyek többnyire házkutatással és iratok lefoglalásával foglalkoztak. Minden tömlöcz pápistákkal telt meg. Ostrom alatti városnak tetszett London. A városi hadtestek minden éjjel fegyverben állták. Készületeket tőnek a nagy utczák torlaszozására. Őrcsapatok jártak föl és alá az utczákon. A Whitehall körül ágyúkat szegeztek ki. Egy polgár sem tartá magát biztosnak, ha egy kis ólmos bot nem volt köntöse alatt, a melylyel bezúzhassa a pápista gyilkosok kaponyáját. A meggyilkolt tisztviselő teste több napig ki volt téve a nagy sokaság bámulására s

aztán rendkivüli és borzasztó szertartásokkal temették el, a melyek inkább félelmet és boszuvágyat, mint bánatot és vallásos reményt mutattak. A házak megkivánták, hogy a boltozatokba, a melyek fölött üléseztek, őrök állitassanak, biztositásúl egy másik lőpor-összeesküvés ellen. E kivánat szellemében történt minden eljárásuk. Erzsébet uralkodása óta már le kellett tenniök az alsóház tagjainak a »fensőség«-i esküt. Némely római katholikus azonban ugy igyekezett az esküt magyarázni, hogy azt minden tartózkodás nélkül letehették. Most szorosabb vallásos esküt adtak hozzá, s a római kath. lordok először zárattak ki parliamenti üléseikből. Szigoru határozatokat hoztak a királyné ellen. Az alsóház egy államtitkárt (ministert) fogságba vettetett, mivel oly gentleman-ekhez intézett kinevezési okleveleket irt alá, a kik nem voltak jó protestánsok. A főkincstárnokot fölségsértés miatt perbe fogták. Sőt annyira feledték a tant, a melyet, mig a háboru eleven emlékezetben volt, fennen hirdettek, hogy megkisérlették a »honvédség« parancsnokságát is kivenni a király kezéből. Ily hangúlatba hozta tizennyolcz évi rosz kormányzás a leghódolóbb parliamentet, a mely valaha Angliában egybegyült.

S különös mégis, hogy a király, szinte a végponton is, a népre mert hivatkozni; holott a nép még inkább föl volt ingerelve, mint képviselői. Az alsóház, bármily elégületlen volt is, több cavaliert foglalt magában, mint a menynyien valószinüleg új helyeket fogtak nyerni. De azt hitték, hogy az eloszlatás gátot vet a keresetnek a főkincstárnok ellen, a mi hihetőleg a franczia szövetség minden bünös titkát világosságra hozza, s Károlynak személyére nézve legnagyobb zavart okoz vala. Ennélfogva 1679 januárban

eloszlatták a parliamentet, a mely 1661 kezdete óta fenállott; s általános választási rendeletek bocsátattak ki.

Nehány hétig az egész országban példátlanúl heves és makacs küzdelem folyt. Szokatlan mennyiséget költöttek. Új taktikához folyamodtak. Azon kor röpirataiban, mint valamely rendkivüli dolgot, olvassuk, hogy béreltek, a választók beszállitása végett, nagy áron lovakat. A szokás, mely szerint szabad birtokot eldarabolnak, hogy a szavazatokat szaporitsák, ez emlékezetes tusakor keletkezett. Dissenter hitszónokok, kik az üldözés elől soká nyugalmas zugokban rejtőztek, most előjöttek menhelyeikből, helységről helységre jártak, hogy isten elszórt népének buzgalmát éleszszék. A dolgok erősen a kormány ellen fordultak. Az uj tagok többnyire oly hangulatban jöttek a Westminsterbe, a mely kissé különbözött azon elődeikétől, a kik Straffordot és Laudot a towerbe küldték.

Ez időben a birói székeket, — a melyeknek, politikai mozgalmak közepett, biztos menhelyül kellene lenniök minden párt ártatlanai számára, — vadabb szenvedély és rútabb megvesztegetés mocskolta be, mint magokon a szószékeken lehetett látni. Oates mesebeszéde, bár elegendő volt az egész országot fölháboritani, ha csak más bizonyságok által nem erősittetik, vádlottai közől a legcsekélyebbik megrontására sem volt elégséges. Mert, Anglia régi törvénye szerint, honárulási pör inditására két tanubizonyság volt szükséges. De az első csalónak boldogúlása megszülte szükséges eredményeit. Nehány hét alatt inségből és homályból gazdagságra s oly hatalomra emelkedett, mely őt herczegek és nemesekre nézve félelmessé tette, s olyan hirt nevet szerzett, a minő aljas és gonosz természetűek előtt a dicsőség minden csábjával bir. Nem maradt soká segédek és vetélytársak nélkül.

Bizonyos Carstairs nevű gazember törte meg az utat, a ki magának Skóciában az által szerzett élelmet, hogy álruhában titkos gyülekezetbe járt, s aztán, a hitszónokok ellen vallott; Bedloe, egy hires csaló, követte őt; s nem sokára London minden bordélyaiból és fonókáiból özönlött elő a hamistanú, hogy a római katholikusok fejére esküdjenek. Egyik azon regével állt elő, hogy harminczezer ember fog összegyűlni zarándok álruhában Corunnánál, honnan Walesbe vitorláznak. Egy másiknak azt igérték, hogy szentté avatják, s ötszáz fontot adnak neki, ha a királyt meggyilkolja. A harmadik a »covent-garden«-ben egy vendéglőbe lépett, s ott hallotta, hogy egy nagy római katholikus tőzsér minden vendég és pinczér hallatára fogadást tön, hogy megöli az eretnek zsarnokot. Oates, hogy követői homályba ne állitsák, roppant toldalékokkal bővitette eredeti elbeszélését. Oly szörnyű szemtelen volt, hogy állitni merészelte, hogy egyszer egy félig nyilt ajtó mögött, a királynét férje meggyilkolásába beleegyezni hallotta. Még az ilyen költeményeket is elhitte a köznép, s elhinni állitották a legfőbb tisztviselők. Az ország főbirái megvesztegettettek, kegyetlenek és félénkek voltak. A »honfi párt« fejei pedig még bátoritották az elhatalmazott ámitást. Valóban a legtiszteletreméltóbbak köztök magok is annyira el voltak ámitva, hogy az összesküvési föladások nagyobb részét igaznak hitték. Olyan férfiak, mint Shaftesbury és Buckingham kétségkivül észrevették, hogy mese az egész. De olyan mese volt, a mely kezökre dolgozott; s vásott lelkiismeretöket egy ártatlan ember halála nem terhelte inkább, mint egy fogolymadáré. Az esküttszékek osztották a nemzetben akkor széltére uralkodó érzelmeket, s a birói padokról még bátoritották őket, hogy tartózkodás nélkül engedjenek ez

érzelmeknek. A sokaság megtapsolta Oatest és társait, a vádlottak mentségére megjelent tanúkat pedig gúnynyal és szidalmakkal illette s örömkiáltásra fakadt, midőn az elmarasztaló »bünös«-t kimondották. Hiában hivatkoztak a a szenvedők előbbi életök becsületességére; mert a közönség azon hitben élt, hogy minél becsületesebb volt valamely pápista, annál inkább részt kellett vennie a protestáns kormány ellen az összeesküvésben. Hiában erősitették kivégeztetésök pillanatáig bátor lélekkel ártatlanságukat; mert a közvélemény azt tartotta, hogy a jó pápista minden hazugságot, a mely egyházára hasznos, nemcsak menthetőnek' de érdemszerzőnek tart.

Mig az igazságszolgáltatás formái mellett ártatlan vért ontottak, az uj parliament összegyűlt; s annyira erőszakos volt az uralkodó felekezet, hogy a közügyek állása azokat is elrémitette, a kik ifjuságukat forradalmak közt töltötték, s Strafford elitéltetésére, az öt tag ellen intézett merényre, a felsőház eltörlésére és a király kivégeztetésére még emlékeztek. Danby pörét ujra fölvették. Ő a királyi kegyelemre hivatkozott. De az alsóház megvetőleg dobta félre e hivatkozást s a pör folytatását sürgette. Mindazáltal nem Danby volt a legfőbb előttök. Meg voltak győződve, hogy a nemzet szabadságát és vallását biztositani az egyetlen mód, ha a yorki herczeg kizáratik a trónörökségből.

A király nagy zavarban volt. Azon volt, hogy öcscse, kinek látása is dühbe hozta a köznépet, egyidőre Brüsszelbe menjen: de ez engedménynek, mint látszott, semmi kedvező sikere nem lön. A kerekfejűek pártja határozottan tulnyomó volt most. Milliónként hajlottak e párthoz, a kik, a visszaállitás idején, a királyi jogok mellett állottak. A régi »ca-

valier«-ek közől sokan osztoztak az uralkodó félelemben a pápistaság irányában, s a fejedelemnek, a kiért annyit áldoztak, hálátlansága miatt keserűséggel eltelve, szorultságát most sokan oly részvétlenül nézték, mint az nézte volt az övéket. Maga az angol papság is, a melyet a yorki herczeg apostasiá a boszantott és nyugtalanitott, bátoritotta az ellenzéket, a mennyiben a római katholikusok ellen kitört fölzúdulásban teljes szivből részt vett.

E végponton a király Temple Vilmoshoz fordúlt. E korszak minden hivatalnokai közt legtisztábban Temple őrizte meg jellemét. A hármas szövetség az ő müve volt. A »cabal« politikájában semmi részt nem akart venni, s mig azon kormány igazgatott, szoros magányban élt. Danby fölhivására hagyta el visszavonúltságát, békét szerzett Anglia és Holland közt, s Mária herczegnő unokabátyjával, része volt az Oraniai herczeggel kötött házasság eszközlésében. Igy mind azon kevés jót, a mit a kormány a visszahelyezés óta tőn, neki tulajdonitották. Az utolsó tizennyolcz év számos bűntette és hibája közől őt egy sem terhelte. Magánélete, bár nem tulszigorú, de tisztes volt; módja népies: és se czimekkel, se pénzzel nem lehetett megvesztegetni. Hiányzott mindazáltal valami e tisztes államférfiú jellemében. Hazafiságának hévmérője igen langyos vala. Kényelmét és személyes méltóságát sokra is böcsülte, s kislelkűleg visszaijedt a felelősségtől. Szokásai valóban nem is olyasok voltak, hogy benső pártviszályaink közt szerepelni képes lett volna. Elérte az ötvenedik évet a nélkül, hogy ült volna az angol parliamentben; s hivatali tapasztalatait majdnem egészen külúdvaroknál szerezte. Méltán tartották Európa egyik legjelesb diplomatájának: de a diplomata tehetségei és tökélyei nagyon különböznek azoktól, a melyek az ál-

lamférfiút, mozgalmas időkben, az alsóház vezetésére alkalmassá teszik.

Az általa javaslott terv elég őszinteségre mutat. Bár nem volt mély bölcselkedő, a kormányzat általános elveiről mindazáltal többet gondolkodott, mint a világ legtöbb gyakorlati embere; s a történeti tanúlmányok és külföldi müködés szélesebb kört nyitottak lelkének. Ugy látszik, legtöbb kortársánál tisztábban látta a kormányt behálózott nehézségek egyik okát. Az angol alkotmány jelleme időnként változott. A parliament a királyi jogok ellenében lassan, de folyvást tért nyert. A törvényhozó és végrehajtó hatalmak közt a határvonal elméletileg szintoly szorosan ki volt jelölve, mint bármikor, de gyakorlatban napról napra gyöngült. Alkotmányos elmélet volt, hogy a király maga nevezi ministereit. De az alsóház Clarendont, a »cabalt« és Danbyt egymásután elüzte a közügyek éléről. Alkotmányos elmélet volt, hogy a háboru és béke joga egyedül a királyt illeti. De az alsóház kényszeritette őt, hogy Hollanddal békét kössön, s szinte kényszeritette, hogy Franciaország ellen háborút inditson. Alkotmányos elmélet volt, hogy a király egyedüli birája, milyen esetekben szükség a büntevőknek megkegyelmezni. De ő annyira félt az alsóháztól, hogy nem volt akkor elég bátorsága, gályarabságtól megmenteni, a kikről jól tudta, hogy a hamis eskü ártatlan áldozatai.

Temple, mint látszik, a törvényhozás kétségtelen alkotmányos hatalmát megóvni, mindazáltal lehetségig gátolni kivánta, hogy a végrehajtó közigazgatás körébe mindinkább be ne nyomúljon. E nézetből elhatározta, hogy a fejedelem és parliament között egy testületet állit föl, melyen összeütközések ereje megtörjék. Volt egy régi, nagy tiszteletben álló testület, melyet oly formán vélt

újraalakithatónak, hogy e czélra szolgáljon. Föltette, hogy a titkos tanácsnak új jellemet, s a kormányzatban új tisztet ad. A tanácsosok számát harminczban állapitotta meg. Ezek közől tizenöt az állam, törvény és vallás főügyvivői leendettek. A többi tizenöt helyre nagy vagyonú és magas jellemű nemesek és gentleman-ek volnának nevezendők. Benső (titkos) cabinet nem fogott lenni. Mind a harmincz minden politikai titokba beavatandó, minden ülésre meghivandó lett volna; s a királynak nyilatkozatot kell vala adnia, hogy minden alkalommal tanácsuk által kiván vezéreltetni.

Ugy látszik, azt hivé Temple, hogy e terv szerint a nemzetet a korona zsarnoksága, s egyszersmind a koronát a parliament tulterjeszkedése ellen biztosithatja. Egy részről igen valószinűtlennek látszott, hogy a »cabal«-éihoz hasonló tervek »harmincz« jeles férfiuból álló gyülekezetben, a melynek fele része semmi érdek által nem volt az udvarhoz kötve, csak vitatás alá is terjesztessenek valaha. Más részről remélni lehetett, hogy az alsóház, megelégedvén a rosz igazgatás ellen az ily titkos tanács által nyujtott biztositékkal, s szorosabban törvényhozási körében maradván, mint utóbbi időkben tette, nem tartandja szükségesnek, a végrehajtó közigazgatás minden részében zsákmányolni.

E terv, bár némi részben ügyes szerzőjére érdemes, elvben hibás volt. Az új tanács félig cabinet, félig parliament volt s mint majd minden egyéb, akár műtani, akár politikai találmány, mely két, merőben különböző czél eszközlésére van intézve, egyiknek sem felelt meg. Igen nagy és igen megoszlott volt arra, hogy jó kormányzó testület legyen. S a koronával sokkal szorosabb kapcsolatban állt,

hogysem jó korlátozó testület lehessen. Épen elég népies elem volt benne, hogy rosz államtanács legyen, mely titkot tartani, kényes alkukat eszközölni s háborút intézni nem képes. De a népies elem egyátalán nem volt elég, hogy a nemzetet rosz kormányzás ellen biztositsa. E terv tehát, ha őszintén megkisérlik vala, sem fogott sikerülni. Őszintén nem is kisérlették meg. A király ingatag és hűtlen volt: a parliament ingerült és méltánytalan; s az anyag, a melyből az uj tanács alakult, bár talán a legjobb e korban, még is rosz volt.

Az uj rendszer kezdetét mindazáltal általános örömmel üdvözölték; mert a nép olyan hangulatban volt, hogy minden változást javitásnak gondolt. Az uj kinevezések kőzől tetszettek is neki némelyek. Shaftesbury, mostani kedvencze, lőn elnök-lorddá. Russel s a honfi párt némely más kitünő tagjai a tanács tagjaivá lettek. De nehány nap mulva minden ismét zavarba jött. Az ilyen nagy számu cabinettel járó alkalmatlanságok olyasok voltak, hogy maga Temple beegyezett egyik, általa szerzett alapszabály megszegésébe, s egy kis kör tagja lett, mely valóban mindent intézett. Három más minister csatlakozott hozzá, Capel Arthur, »Essex-gróf,« Savile György, «viscount Halifax,« és Spencer Ropert, »Sunderland-gróf.«

Essex grófról, a ki akkor a kincstár első biztosa volt, elég megjegyezni, hogy szilárd, bár nem fényes tehetségű s komoly jellemű férfiu volt, hogy a honfi párttal kapcsolatban állt, s őszintén ohajtotta azon időben, hogy e párt a trónnal, az államra nézve jótékony föltételek alatt, kibéküljön.

Azon kor államférfiai közt, szellemi tekintetben, Halifax volt első. Termékeny, finom és bő értelemmel birt. Mi-

velt, világos és élénk ékesszólása, szava ezüst hangja a lordok házának gyönyörűsége volt. Eszme, képzelem és élcz ömledezett társalgásában. Politikai iratai, irodalmi becsre nézve, megérdemlik a tanúlmányozást, s teljes joggal helyezik őt az angol remekirók közé. Azon nyomatékkal, mely nagy és sokoldalú tehetségeiből eredt, mindazon befolyást egyesitette, mely ranggal és nagy birtokokkal jár. Politikában mindazáltal nem igen volt szerencsésb másoknál, a kik kevesebb előnynyel birtak. Valóban azon értelmi sajátságok, melyek iratait becsesekké teszik, sokszor akadályára voltak a gyakorlati élet surlódásaiban. Mert az előforduló eseményeket nem abból a szempontból tekintette, a melyben a szereplők előtt rendesen látszanak, hanem olyan szempontból, a milyenben sok év mulva a bölcselkedő történetiró előtt mutatkoznak. Ilyen észjárás mellett bármely emberi testülettel sokáig szivesen nem működhetett. Az állam mindkét nagy pártjának előitéletei és nagyitásai egyaránt boszantották őt. Megvetette a demagógok (póruralmiak) kicsinyes mesterkéléseit és oktalan zaját. Még inkább megvetette az isteni jog és szenvedőleges engedelmesség tanait. Részrehajlatlanúl megrótta mind az egyháziak, mind a puritánok vakbuzgóságát. Oly kevéssé volt képes megfogni, miként akadhat föl valaki a szentek ünnepén s az oltári köntösön, a mint nem foghatta meg, hogy üldözhet valaki mást azért, mivel azokon fenakad. Természetében olyasmi volt, a mit ma »conservativ«-nak mondanak. Elméletében köztársasági volt. Midőn a féktelenség félelme s a pórias ámitások megvetése arra birta, hogy egy ideig az önkényes hatalom pártolóival csatlakozott, lelke akkor is mindég Lockeval és Miltonnal tartott. Valóban tréfái az öröködési egyeduralom fölött »a borjufő-

club« tagja szájába inkább illettek volna, mint a Stuártok titkos tanácsosáéba. Vallási tekintetben oly távol volt tőle a vakbuzgalom, hogy a kik nem szerették, istentagadónak nevezték: de e vádat erőteljesen visszautasitotta; s valóban, habár néha botrányt szült is a mód, mely szerint ritka okoskodó és gúnyoló teketségeit komoly tárgyakon is gyakorolta, ugy látszik épen nem volt fogékonyság nélkül vallásos benyomásokra.

Ő volt feje azoknak a politikusoknak, kiket a két nagy párt megvetőleg »trimmer«-eknek nevezett. A helyett, hogy e gunynév miatt pörölt volna, megtisztelő czim gyanánt fogadta azt, s nagy élénkséggel vitatta e nevezet méltóságát. Minden jó, ugymond, súlyegyent tart (trims) a két szélsőség közt. A mérsékelt éghajlat a két égalj között, a melyben az ember megsül vagy megfagy. Az angol egyház az anabaptista ostobaság s pápista tespedés közt. Az angol alkotmány a török kényuralom és lengyel féktelenség közt ingadoz. Az erény semmi egyéb, mint a hajlamok kellő mérséklete, mik egytől egyig vétekké fajulnak, ha kicsapongani hagyják. Sőt magának a legfelsőbb lénynek tökélyei is a tulajdonok pontos egyensúlyában állanak, melyek közől egynek sem lehet tulsúlya a nélkül, hogy a világ egész erkölcsi és anyagi rende meg ne bomoljék. Ekkép Halifax elvileg »trimmer« volt. Az volt tehát feje és szive alkatánál fogva egyaránt. Esze éles, kétkedő, s kimerithetlenül termékeny különböztetésekben és ellenvetésekben; izlése finom; kitünő érzéke a nevetségesre; természete szelid és bocsánatra hajló, és se gyülölésre, se lelkesült csodálásra nem könnyen gerjedő. Ilyen férfiú bármely politikai szövetségben nem lehet soká állandó. De nem kell őt a renegátok aljas csoportjával egybezavarni. Mert ha bár, miként azok, egy oldalról

a másikra tért át, áttérése azokéval ellenkező irányban történt. Semmiben sem hasonlitott azokhoz, a kik tulságról tulságra szökdelnek s a felekezetet, a melytől elpártoltak, roszabb indulattal tekintik az állandó ellenségnél. Az ellenséges osztályok közt foglalt helyet, s egyik határszélén tul sem ment igen messze. A mely felekezethez valamely pillanatban tartozott, azt szerette legjobban azon pillanatban; mert az a párt volt, a melynek nézetével az övé akkor leginkább egyezett. E szerint erőszakoskodó szövetségesei iránt mindég szigoru, s mérsékelt elleneivel mindég barátságos viszonyban állott. Dölyfös és boszuló diadalnapján mindenik pártot megrótta; s mindenik fél pártfogót talált benne, ha le volt győzve és üldöztetett. Örök dicsőségére meg kell emlitnünk, hogy ő igyekezett megmenteni azon áldozatokat, a kiknek elveszte a legsötétebb szenyfoltot hagyott mind a »whig,« mind a »tory« néven.

Ő az ellenzék közt nagyon kitüntette magát, s ezáltal a királyi nemtetszést annyira magára vonta, hogy csak sok nehézséggel és hosszu vita után nyert helyet a »harminczak tanácsá«-ban. Mihelyt azonban a küszöbön átlépett, kellemes modora és társalgása által kedvenczczé lett. A közelégületlenség erőszakossága őt komolyan nyugtalanitotta. Azt hitte, hogy jelenleg mentve a szabadság, s a rend és törvényes hatalom forog veszélyben. Ő tehát, mint szokása volt, a gyöngébb félhez csatlakozott. Áttérése talán nem volt egészen önérdektől ment. Mert bár tanulmány és elmélkedés sok közönséges előitélettől megszabaditották őt, némely közönséges vágyaknak rabja maradt. Pénz szükében nem volt; s nincs tudva, hogy valaha bármily úton pénzt szerzett volna, a melyet akkor szigorú erkölcsbirák is becstelennek tartottak; de rang és hatalom nagy csáberővel

birt rá nézve. Ő ugyan állitotta, hogy a czimeket és nagy hivatalokat csaléteknek tartja, melylyel csak eszteleneket lehet horogra keriteni, hogy a hivatalkodást, fényt s pompát gyülöli, s hogy legfőbb ohajtása a Whitehall csillogó, lármas köréből az ősi lakát, Ruffordot, környező nyugalmas fasorok közé menekülni: de magaviselete nem kissé különbözött nyilatkozataitól. Valóban ő az udvaronczok és bölcselkedők tiszteletét is ohajtotta egyszersmind birni, s egyképen vágyott csodáltatni, mivel magas hivatalakra emelkedett és hogy azokat megveti.

Sunderland államtitkár volt. E férfiúban korának politikai erkölcstelensége a legélénkebben volt személyesitve. A természet éles értelmet, nyugtalan és gonosz kedélyt, rideg szivet, és elveteműlt lelket adott neki. Lelkülete olyan iskolán ment át, a melyben minden gonoszsága a legbujábban érlelődött meg. Midőn a közéletbe lépett, több évet diplomatai hivatalokban külföldön töltött, s egyideig követ volt Francziaországban. Minden hivatásnak megvannak saját kisértetei. Nem igaztalanság, állitni, hogy a diplomatákat, mint osztályt, mindig inkább ügyességök, a mesterség, a mely által megnyerik azok bizalmát, a kikkel dolguk van, és a könnyüség, a melylyel minden társaságnak, a hová jutnak, magokévá tudják tenni hangulatát, különbözteti inkább meg, mint bő nagylelkűség vagy szigoru egyenesség; s a viszonyok Károly és Lajos közt olyasok voltak, hogy egy angol nemes sem lehetett soká Francziaországban követ, ugy, hogy némi hazafiság- vagy becsületérzése fenmaradt volna. Sunderland a gonosz iskolából, a melyben növeltetett, mint ármányos, sima, szemtelen, minden előitélettől ment s egészen elvtelen ember lépett ki. Családi viszonynál fogva »cavalier« volt: de a cavalierek egy tulajdonával

sem birt. Azok az egyeduralom mellett buzgolkodtak, s elméletben minden ellenállást kárhoztattak. Azonban bátor angol szivök volt, mely valódi kényuralmat soha sem tudott volna türni. Neki ellenben köztársasági intézmények iránt volt némi szemléleti hajlama, a mely mellett gyakorlatban teljes készséggel a legszolgaibb eszközül engedhette magát a kényuralomnak. Mint sok egyéb kitanúlt hizelgő és közbenjáró, sokkal ügyesebb volt a jellemek kiismerésében és az egyéni gyöngeségek fölhasználásában, mint azon mesterségben, mely nagy tömegek érzelmeit megérteni, s nagy forradalmak közelitését előrelátni tanit. Mester volt a cselszövésben; s bár gonoszságára előre figyelmeztettek, ravasz, tapasztalt emberek is alig tudtak modora varázsának ellenállani s ragaszkodási nyilatkozatainak hitelt nem adni. Egyes személyek észlelésébe s az azokkal való bánásmódba azonban oly igen elmerült, hogy a nemzet hangulatát kitanúlni merőben feledte; ezért kora minden fontosabb eseményeire nézve igen roszúl számitott. A közszellem minden jelentékenyebb mozgalma és visszahatása meglepte őt; s a világ nem levén képes megfogni, mint lehessen oly ügyes embernek vakoskodnia, a hol a kávéházi politikusok tisztán láttak, gyakran mély terveknek tulajdonitotta, a mi, igazában merő botlás volt.

Jeles tulajdonai csak magán-értekezésben mutatkoztak teljesen. A királyi teremben, vagy igen kis körben nagy befolyást gyakorlott. De a tanácsülésben hallgatag volt; s a lordok házában soha sem nyitotta meg ajkait.

A korona négy bizalmas tanácsadója hamar belátta, hogy helyzetök szorongató és gyülöletes. A tanács többi tagjai zúgtak ezek kitüntetése miatt, mely sehogy sem fért össze a király igéreteivel; s nehányan közölök, Shaftesbu-

ryvel élökön, újra kemény ellenzéshez fogtak a parliamentben. Az izgatottság, mely az utóbbi változások után csillapodott, megint erősebb lett, mint valaha. Hiában ajánlotta Károly, hogy az alsóháznak minden gondolható biztositékot megad a protestáns vallásra nézve, csak az öröködési rendet ne érintsék. Hallani sem akartak egyezkedésről. A kizáratási törvényt kivánták és semmi egyebet, csak a kizáratási törvényt. A király tehát, nehány héttel utóbb, hogy nyilván igéretet tön, semmi lépést nem tenni új tanácsa nélkül, a lordok házába lépett, a nélkül, hogy szándokát a tanácsban emlitette volna, s a parliamentet elhalasztotta.

Ez elhalasztási nap, 1679. május huszonhatodika, nagy időszak történetünkben. Mert a »Habeas corpus act« e napon nyert királyi jóváhagyást. A »nagy charta« ideje óta az angolok személyes szabadságát illető sarkalatos törvény majd ugyanaz volt, a mi jelenleg; de a büntető eljárási rendszer hiánya nélkül foganatlan volt. Nem uj törvényre, de gyors és átható orvoslatra volt szükség; s ez orvoslatot a »Habeas corpus act« pótolta. A király örömest megtagadta volna e rendszabálytól beegyezését; de épen készülőben volt, az öröködési kérdésben parliamentjétől a népre hivatkozni, s oly eldöntő pillanatban vakmerőség fogott volna lenni e legnagyobb mértékben népszerű törvényt visszavetni.

Ugyanaz nap egyidőre szabaddá lett az angol sajtó. Régente szoros felügyelet alatt tartotta a nyomtatókat a »csillagkamara« itélőszéke. A hosszu parliament eltörölte a csillagkamarát, de, Milton bölcseleti és szónoki törekvései daczára, elővizsgálatot állitott és tartott fen. Nem sokára törvényt hoztak, mely tiltotta engedelem nélkül könyvet nyomtatni; oly kikötéssel, hogy e törvény a kö-

zelebbi ülés végeig erejében maradjon. E pillanat most bekövetkezett; s a király, midőn a házakat elbocsátotta, a sajtót fölszabaditotta.

Az elhalasztást csak hamar föloszlatás s új általános választás követte. Az ellenzék lelkesedése és ereje tetőpontján volt. A kizáratási törvény mellett hangosabban zajongtak, mint valaha; s e zajba egy más kiáltás is vegyült, mire fölfortyant a sokaság vére, mit azonban a szabadság fontoló baráti sajnálkozással és nyugtalanitva hallottak. Nem csak a yorki herczegnek, a ki bevallott pápista volt, hanem két leányának is, a kik őszinte és buzgó protestánsok voltak, megtámadták jogait. Bizton állitották, hogy a király legidősb fia házasságban született és törvényes örököse a koronának.

Mialatt Károly a szárazon bolyongott, Hágában Walters Luciával, egy ritka szépségű, de gyönge eszű s rendetlen erkölcsű leánynyal találkozott. Ágyasa lön az, s egy fiuval ajándékozta őt meg. Gyanakodó szerető kétségeket táplált volna; mert a hölgynek sok imádója volt s egyik iránt sem tartották szivtelennek. Károly azonban teljes készséggel hitt szavának, s a kis Crofts Jánost, mint akkor hivták, ugy elhalmozta szeretetével, a mint oly rideg és könnyelmű természettől alig lehetett várni. Az ifju kegyencz, Franciaországban betanulván a testgyakorlatokat, a miket egy finom gentlemanben szükségeseknek tartottak, a visszaállitás után csakhamar megjelent a Whitehallban. A palotában nyert lakást, apródok szolgáltak körüle, s némi olyas megkülönböztetésekben részesült, melyek addig királyi vérből származott herczegekre voltak szoritva. Még kora ifjuságában egybeházasitották Scott Annával, a nemes Buccleuch-ház örökösével. Hitvese nevét vette föl, s kezével rop-

pant uradalmainak is birtokába jutott. Az értéket, a melyet e módon nyert, rendesen tiz ezer font évi jövedelemnél nem kevesebbre becsülték. Czimekkel és még lényegesb kedvezésekkel halmozták el. Angliában Monmouth-herczeg, Skócziában Bucchleuch herczeg, a térdszalag lovagja, főlovászmester, az első testőrség parancsnoka, a Trenttől délre fekvő Eyre főbirája, s a cambridgei egyetem korlátnoka lett. S a közönség roppant szerencséjére nem tartotta őt érdemetlennek. Külseje igen deli és megnyerő, természete szelid, modora csinos és nyájas volt. Világfi létére megnyerte a puritánok szivét. Noha tudták, hogy a sir Coventry ellen intézett gyalázatos megtámadás dolgába be volt avatva, könnyen megnyerte a honfi párt bocsánatát. Szigoru erkölcsbirák is megvallották, hogy ilyen udvarban, olyan férjtől, a kit, mint gyermeket, más gyermekkel házasitottak egybe, alig várhatni szoros házassági hűséget. Még a honfiak is készek voltak menteni a nyakas fiút, a ki az anyján elkövetett bántalomért tulságosan állott boszút. S a kicsapongó szerelem és éjjeli tivornyák szenyfoltjait becsületteljes tettek törölték le. Midőn Károly és Lajos Holland ellen egyesitették erejöket, a szárazra küldött angol segélyhadakat Monmouth vezérelte s vitéz katonának és nem értetlen haditisztnek mutatta magát. Visszatértekor az ország legnépszerűbb embere lön. Mitsem tagadtak meg tőle a koronán kivül; s ugy látszott, maga a korona sem volt te'jesen elérhetlen előtte. A megkülönböztetés, a melyet közte és a legfőbb nemesek közt igen oktalanúl tőnek, rosz eredményeket szült. Még gyermek korában meg volt neki engedve, hogy a fogadási teremben kalapját föltegye, mig a Howardok és Seymourok fedetlen fővel álltak körüle. Külföldi fejedelmek halálát a hosszú bibor köntösben gyá-

szolta, melyet a yorki és Ruprecht herczegen kivül egy alattvalónak sem volt szabad viselni. Természetes, hogy az ilyen dolgok arra vitték, hogy a Stuártház törvényes herczegének tekintse magát. Károly, még érettebb korában is, élveinek élt s nem gondolt méltóságával. Nem volt nehéz hiuni, hogy husz éves korában, egy hölgygyel, a kinek szépsége őt elbájolta, s a kit olcsóbb áron nem nyerhetett meg, titkon végezte a házasságkötés szertartásait. Midőn Monmouth még gyermek volt s York herczeget protestánsnak tartották, szerte az országban, sőt oly körökben is, a melyeknek jól értesülve kellett lenniök, suttogták, hogy a király Walters Luciát nőül vette, s igazság szerint, az ő fia volna a walesi herczeg. Sokat beszéltek bizonyos fekete szekrénykéről, melyben, a közhiedelem szerint, a házassági kötlevelet tartották. E hasztalan rege jelentékenynyé vált, midőn Monmouth, mint hős és hadvezér tért vissza Németalföldről, s York herczegről pedig tudták, hogy a nemzet nagy többsége által gyülölt egyház tagja. A legcsekélyebb bizonyság sem volt azon hir mellett. Ellene szólt a király ünnepélyes nyilatkozata, melyet tanácsa előtt tön, s a mely, rendeletéből, népével is közöltetett. De a sokaság, mely mindég szereti a regényes kalandokat, kapva kapott a mesén a titkos házasságról és fekete szekrényről. Az ellenzék némely vezérei ez alkalommal is ugy cselekedtek, mint Oates gyülöletesb meséjére nézve, előmozditották a rege hitelét, a melyet meg kellett vetniök. Minden mesterséggel élesztették a nép részvétét az iránt, a kit az igaz vallás hősének, s a brit trón törvényes örökösének tekintett. Midőn Monmouth éjfélkor Londonba megérkezett, az éji őrök parancsot kaptak a tisztviselőktől, hogy az örvendetes eseményt kiáltsák ki London utczáin: az emberek elhagyták ágyaikat; öröm-

tüzeket gyujtottak; az ablakokat kivilágitották; megnyitották az egyházakat; s örömharangszó hangzott minden toronyból. Utazása közben nem kisebb pompával s nagyobb lelkesedéssel fogadták mindenütt, mint a minőt a királyok országos körutazásakor ki szoktak fejteni. Egy kastélytól a másikig fegyveres »gentleman«-ek és »yeoman«-ek kisérték lóháton hosszú sorokban. A városokból az egész népség özönlött elfogadására. Választók tódúltak körébe, biztossá tevén őt, hogy szavazataikkal rendelkezhetik. Annyira emelkedtek igényei, hogy nem csak Anglia oroszlányait és Francziaország liliomait czimerében viselte azon baljóslatú pálcza nélkül, mely alatt kellett volna azoknak állaniok, a czimertan szabályai szerint, törvénytelen születése jeleül, — hanem a »király baját« *) is érinteni merészelte. Elment komának a parasztokhoz, minden falusi mulatságba belevegyült, birkozott, részt vőn a botjátékban, s nyertes volt a gyalog versenyben gyors futók ellen, a kik czipőben voltak, mig ő saruban.

Különös, hogy történetünk két legfontosabb időszakában a protestáns fél főnökei azon egy hibát követték el, s e hibával honunknak és vallásunknak sokat ártottak. II. Edvárd halálakor Johannát, minden születési jogczim nélkül, nem csak Mária ellen, ki ellenségök volt, de Erzsébet ellenében is fölállitották, a ki Anglia és a reformatio valódi reménye volt. Igy a legtekintélyesb protestánsok, Erzsébettel élőkön, kénytelenek voltak a pápistákkal szövetkezni. Százharmincz évvel utóbb az ellenzék egy része,

*) A néphit az angol királyoknak erőt tulajdonitott, a golyvát illetésökkel gyógyitani. A golyvát ennélfogva »king's evil«-nek mondák.

Monmouth herczeget állitván föl trónkövetelőnek, hasonlóképen nem csupán Jakabnak, a kit méltán hite és szabadsága kérlelhetlen ellenének tartott, de az oraniai herczeg- és herczegnének jogait is megtámadta, a kiket állásuk, valamint személyes tulajdonaik kitünöleg minden szabad kormány és reformált egyház védőinek jelölt ki.

Kevés idő mulva nyilván lett ez eljárás ostobasága. Jelenleg az ellenzék erejének nagy része Monmouth népszerűségében állott. A választások az udvar ellen ütöttek ki: közeledett a házak összegyűlési határnapja; s a királynak határoznia kellett, mely ösvényt kövessen. Tanácsadói a közérzet változásának első gyönge jeleit vették észre, s remélték, hogy, csupán az ütközet elhalasztása által, képes lesz biztositani a diadalt. Tehát a nélkül, hogy a harminczak tanácsát csak meg is hallgatta volna, föltette magában, az uj parliamentet, még mielőtt működéséhez fogna, elnapolni. Ugyanez időben York horczeg, a ki Brüsszelből visszatért, parancsot kapott, hogy Skócziába vonuljon, s ez ország igazgatásának élére állitatott.

Temple kormányzati tervét most már nyilván elhagyták és mihamar elfeledték. A titkos tanács ismét azzá lön, a mi volt. Shaftesbury és a kik hozzá csatlakoztak a politikában, letették hivatalaikat. Maga Temple, mint nyugtalan időkben szokott, kertjébe és könyvtárába vonult vissza. Essex odahagyván a kincstárnokságot, sorsát az ellenzékével egyesitette. De Halifax, a kit régi társainak heveskedése boszantott és nyugtalanitott, és Sunderland, a ki hivatalt soha sem hagyott el, miglen megtarthatta, a király szolgálatában maradtak.

Ily körülmények közt a lemondások a vágyakodók uj csoportjának nyitottak útat nagyságra. Két államférfiú a

kik utóbb a legmagasb méltóságra emelkedtek, a melyet brit alattvaló elérhet, hamar magára kezdte vonni a közfigyelmet. Ezek Hyde Lőrincz és Godolphin Sidney.

Hyde Lőrincz, Clarendon korlátnok második fia s York herczegné testvére volt. Jeles tehetségei voltak, a melyeket parliamenti és diplomatai tapasztalás öregbitett; de jelleme gyarlóságai nagyon csökkentették ügyességei valódi értékét. Diplomata és udvaroncz létére sem tanúlta meg fékezni és elleplezni indulatait. Szerencsében dölyfös és dicsekvő volt; balsorsban pedig leplezetlen fájdalma növelte ellenei diadalát; igen csekély ingerlés elég volt nála a harag föllobbanására; s mérgében keserűségeket mondott, a mikről azonnal megfeledkezett, mihelyt lecsillapúlt, a miket azonban mások évekig sem feledhettek. Gyors, átható esze tökéletes hivataloskodóvá tette volna, önteltsége és türelmetlensége nélkül. Iratai mutatják, hogy sok szónoki képességgel birt: de ingerültsége ártott neki a vitákban: mert mi sem volt könnyebb, mint indulatba hozni őt, s mihelyt indulatba jött, sokkal kevesbbé tehetséges ellenfél is erőt vőn rajta.

Nem ugy, mint azon nemzedék legtöbb politikai pártvezére, — következetes, rideg, haragtartó pártember volt ő, lovag az ó iskolából, a korona és egyház buzgó hőse s a köztársaságiak és nemconformisták ellensége. Következőleg számosan csatlakoztak személyéhez. Különösen a papság emberét látta benne s igen engedékenynek mutatkozott gyöngéi iránt, mire, igazat szólván, némileg szükség is volt; mert erősen ivott; s ha méregbe jött — s emberünk igen sokszor jött méregbe — ugy káromkodott, mint egy talyigás.

Most a kincstárnokságban ő lépett Essex helyébe. Meg kell jegyezni, hogy a kincstár fő tisztviselője akkor nem birt azzal a jelentékenységgel és méltósággal, a mely-

lyel ma bir. Mikor ő volt főkincstárnek, e főhivatalnok rendesen első minister volt: de, ha a fejér bot bizottságnál vala, az első biztos nem állt oly magasan rangjára nézve, mint az államtitkárok. A kincstár első lordja csak Walpole ideje óta tekintetik a végrehajtó közigazgatás fejének.

Godolphin, mint apród növeltetett a Whitehallban s korán elsajátította egy kitanult udvaroncz hajlékonyságát s önuralmát. Munkás, tiszta fejű volt, s igen gyakorlott a pénzügy részleteiben. E szerint bármely kormány hasznos szolgára találhatott benne; és se véleményeiben, se jellemében nem volt, a mi őt bármely kormány szolgálatától visszatartóztathatta. »Godolphin Sidney, monda Károly, soha sincs utban, sem az uton kivül.« Ez éles észrevételben sok foglaltatik, a mi megmagyarázza, miért boldogúlt oly rendkivül az életben Godolphin.

Mindkét nagy politikai párttal együtt működött ő különböző időszakban: de egyiknek szenvedélyeiben sem osztozott. Mint a legtöbb ovatos természetű embernek, a kinek a szerencse kedvez, nagy hajlama volt, türni minden fenállót. Nem szerette a forradalmakat; s ugyanazon okból, mert a forradalmakat nem szerette, nem szerette az ellenforradalmakat se. Magaviselete föltünőleg komoly és tartózkodó volt: de személyes hajlamai aljasak és hiábavalók voltak; s legtöbb idejét, a mit a közügyektől elvonhatott, lófuttatásban, kakasviadallal és kártyázással töltötte. Most, Rochester alatt, a kincstári tanácsban ült, s ott magát szorgalom és értelmiség által tüntette ki.

Egy egész év mult, mig az uj parliamentnek megengedtetett, hogy dolgai tárgyalása végett egybeüljön. Egy eseménydus év, mely maradandó nyomokat hagyott nyelvünkben és szokásainkban. Politikai viták soha sem folytak

azelőtt annyi szabadsággal. Soha sem voltak még oly ügyes szervezetű, sem oly félelmes befolyással biró politikai körök (clubs). A közszellemet csupán a kizáratási kérdés foglalta el. Az ország minden nyomdája és szószéke részt vőn a harczban. Egy részről vitatták, hogy az állam alkotmánya és vallása sem volna biztos pápista király alatt; más részről, hogy Jakab joga a koronához egyenesen istentől származik, s a törvényhozás minden ágának köz egyezésével sem törölhetni el. Minden megye, minden város, minden család izgalomban volt. A szomszédi látogatások és udvariasságok megszakadtak. Szétbomlottak a barátság és vér legdrágább kötelékei. Még az iskolás gyermekek is ingerült pártokra voltak osztolva; s York herczegnek és Shaftesbury grófnak buzgó párthivei voltak a Westminster és Eton minden osztályában. A tusázó pártok zajától rengettek a szinházak. Buzgó protestánsok szinpadra hozták János pápát. Zsoldos verselők a király és herczeg magasztalásival tölték el prologjaikat és epilogjaikat. Az elégületlenek kérelmekkel ostromolták a trónt, hogy a parliament haladék nélkül egybehivassék. A »loyalis«-ok nyilatkozatokat küldöttek föl, melyekben a legnagyobb irtózatukat fejezték ki mindazok ellen, a kik a fejedelemnek rendet szabni mernek. A londoni polgárok tizezerenként gyülekeztek, hogy a pápát képmásában megégessék. A kormány a »Temple Bar«-hoz lovasságot állitott és a Whitehall körül ágyukat szegeztetett ki. Nyelvünk ez évben két szóval gazdagodott, megannyi nevezetes emlékeivel e zavargás és csalárdság korszakának, u. m. »mob« *) és »sham.« Az ud-

*) Shaftesbury párthiveit mondák »m o b i l e v u l g u s«-nak, honnan, összerántva, lett »m o b.« Addison nem akarta e szót elfo-

var elleneit »birminghamiak«-nak, »petitioner«-eknek (kérvényezők) és »exclusionist«-áknak (kizárók) hivták. Azokat, a kik a király mellett voltak, »antibirmingham«-iak, »abhorrer«-ek és nyargalóczoknak *) nevezték. Ezen nevezetek hamar elavultak: de ugyan e tájban hallatszott először két gunynév, a melyet először boszantásból adtak, csakhamar azonban büszkeséggel vettek föl, a melyek még most is használatban vannak, oly szélesen elterjedve, mint az angol faj, s fen fognak maradni, valameddig az angol irodalom. Különös, hogy e gunynevek közől egyik skót, a másik ir eredetű. Mind Skócziában, mind Írföldön, a rosz kormányzat miatt, csapatok alakultak kétségbeesettekből, a kiknek szilajságát még növelte a vallásos lelkesedés. Skócziában többen a »covenant« üldözött párthivei közől, dühbe jövén az elnyomás miatt, közelebb megölték a primást, fegyvert fogtak a király ellen, s hadai fölött némi előnyöket nyertek, s nem törhették meg, mig Monmouth, némi angol seregek élén, Bothwell Bridgenél meg nem verte őket. Ilyes hitbuzgók legszámosabban voltak a nyugoti alföld földmivelői közt, a kiket közönségesen »whig«-eknek hivtak. Igy ragadt a »whig« nevezet a skót presbyteri rendszer mellett buzgólkodókra, s majd átment azon angol politikusokra, a kik az udvar iránti ellenzésre s a »nemconformista« protestánsokkal kedvező bánásra hajlamot mutattak. Ugyanez időben az irföldi mocsárok menhelyül szolgáltak a pápista számüzötteknek, a kik sokat hasonlitottak azokhoz, a kiket később »fejér legény«-eknek

---

gadni. »Nem szokhatom meg, ugymond, azt a: »m o b« »p o s,« »r e p« i n c o g«-ot s több effélét.« — Cs.

*) A kik a hivatalokban gyorsan akarnak előmenni.

(whyteboys) neveztek. Ez embereket akkor »tory«-knak hivták. »Tory«-nak nevezték aztán mindazon angolt, ki nem akart hozzájárulni, hogy a római kath. fejedelem a trónról kirekesztessék.

Az ellenséges pártok dühe, magára hagyva is eléggé erőszakos lett volna. De szándékosan mérgesitette azt el mindkettejök közös ellensége. Lajos nem szünt meg az udvart és ellenzéket egyaránt folyvást vesztegetni pénzzel és hizelgéssel. Károlyt biztatta, hogy erősen tartsa magát; biztatta Jakabot, hogy Skóciában polgárháborut támaszszon; biztatta a whigeket, ne tágitsanak, s bizton számoljanak Francziaország pártfogására.

Mindezen mozgalmak közepett éles látású ember észrevehette, hogy a közvélemény lassánként változik. A római katholikusokat folyvást üldözték; de az elitélések nem oly könnyen mentek. Uj hamis tanúk egész raja, a kik között bizonyos Dangerfield nevű gazember tünt leginkább föl, háborgatta az itélőszékeket: de ez emberek előadásai, bár jobban voltak összeállitva, mint Oateséi, kevesebb hitelre találtak. Az esküttszékek sem voltak többé olyan könnyen hivők, mint a Godfrey meggyilkolását követő páni félelem idejében; s a birák, a kik a meddig a nép dühe tetőpontján volt, annak engedelmes eszközei voltak, most némi részben nyilvánitani merészelték, a mit kezdet óta hittek.

A parliament végre, 1680 octoberben, összeült. A whigek oly nagy többséggel birtak az alsóházban, hogy ott a kizáratási törvény nehézség nélkül átment minden fokozaton. A király alig tudta, mely tagra támaszkodhassék saját cabinetében. Hyde hű maradt tory nézeteihez. De Godolphin, a béke miatt aggódván, s azt hivén, hogy a köznyugalmat csupán engedménynyel állithatni vissza, a

törvény elfogadását kivánta. Sunderland mindég álnok és rövidlátó volt, nem képes a közelgő visszahatás jeleit észrevenni, s a pártot, a melyet ellenállhatlannak vélt, ohajtván kiengesztelni, föltette magában, hogy az udvar ellen szavaz. Pourtsmouth herczegnő kérve kérte királyi szeretőjét, ne rohanjon hanyathomlok veszélybe. Ha volt a mire nézve lelkismerete és becsületérzése nyugtalanitotta, az öröködés kérdése volt az; egy pár napig mindazáltal ugy látszott engedni fog. Ingadozott, tudakozta, mily öszletet fogna az alsóház neki adni, ha ráállana, s elnézte, hogy a főbb whigekkel alkudozni kezdtek. De a kölcsönös mély bizalmatlanság, a mely több éven át mind egyre nőtt, s a mit Franczia ország ügyesen élesztett, lehetlenné tette az egyezkedést. Egyik fél sem akart a bizalomnak helyt adni a másik iránt. Az egész nemzet elfogult szorongással nézett most a lordok házára. A peerek számosan gyültek egybe. A király maga jelen volt. Hosszu, komoly és olykor ingerült volt a vita. Voltak, kik a kardmarkolatra tették kezöket oly módon, a mely III. Henrik és II. Rikhárd zivataros parliamentjeinek emlékét idézte újra föl. Az áruló Sunderland Shaftesburyhez és Essexhez csatlakozott. De Halifax szelleme minden ellenzést lesujtott. Legjelentékenyebb társaitól elhagyatva, egy sereg ügyes ostromlóval szemközt védte ő a York herczeg ügyét, folyvást oly szónoklatokkal, a melyeket, több év mulva is, az okoskodás élcz és ékesenszólás remekei gyanánt emlegettek. Ritkán történik, hogy a szónoklat szavazatot változtasson. De az egykorúak tesznek bizonyságot, hogy Halifax beszédei változást okoztak a szavazásban. A püspökök, tanaikhoz hüven, védték az öröködési jog elvet, s a törvényt nagy többség félrevetette.

A párt, mely az alsóházban tulnyomó volt, keserűen sértve érezvén magát e veszteség által, a római katholikusok vére ontásában talált némi vigaszt. Howard Vilmos, viscount Strafford, egy azon szerencsétlenek közől, a kiket az összeesküvésben részvéttel vádoltak, hasonlóinak (peer) itélőszéke elé állitatott; s Oates és két más hamis tanu, Dugdale és Turberville, tanúskodására fölségsértés bünében marasztatott el, és vérpadon mult ki. Pöre és kivégeztetése körülményei azonban hasznos intésül szolgálhattak a whig vezéreknek. A lordok házában nagy és tekintélyes kisebbség nem bűnösnek nyilatkoztatta a foglyot. A sokaság, mely nehány hó előtt gúnynyal és szitokkal fogadta Oates áldozatainak utólsó szavait, most fennszóval beszélte, hogy Strafford kivégeztetése gyilkosság. Midőn utólsó lélekzetével is ártatlanságát bizonyitotta, azt kiáltották: »isten áldja meg nagyságodat!« Mi hiszünk nagyságodnak!« Itéletes szemlélő előre jósolhatta, hogy az akkor ontott vér nem sokára vért hoz.

A király elhatározta, még egyszer megkisérleni az eloszlatást. Uj parliament hivatott egybe Oxfordba 1681 márcziusban. A Plantagenetek ideje óta mindég a Westminsterben ültek a házak, kivevén, mikor a fővárosban döghalál pusztitott: de a rendkivüli körülmények rendkivüli ovatosságot látszottak kivánni. Ha a parliament szokott gyülhelyén tartatik, az alsóház magát könnyen állandónak nyilvánithatja, s a londoni tisztviselőket és polgárokat segélyül hivhatá vala. A polgárhadak szintúgy fölkelhetének Shaftesbury ótalmára, mint negyven év előtt fölkeltek Pymet és Hampdent védeni. Legyőzheték a testőröket, beveheték a palotát s a király foglyul eshetik vala pártos alattvalói kezébe. Oxfordban semmi ilyestől nem

lehetett félni. Az egyetem a korona hive volt, s a szomszéd nemesség általában tory. Itt tehát inkább az ellenzéknek, mint a királynak volt oka tartani erőszaktól.

A választások éles tusával történtek. Az alsóház többségét még a whigek alkották: de nyilván lehetett látni, hogy a tory szellem gyorsan emelkedett országszerte. Ugy tetszenék, hogy az éleseszű és jártas Shaftesburynek a közelgő változást előre látnia, s az udvar által ajánlott egyezkedést elfogadnia kellett volna: de, ugy látszik, teljesen elfeledte régi politikáját. A helyett, hogy készületeket tett volna, legroszabb esetben, biztos visszavonulásra, oly helyzetbe lépett, a melyben szükségkép győznie vagy vesznie kellett. Talán a népszerűség, siker és a harcz heve, bármily erős volt is, megszéditette fejét. Talán annyira sarkantyuzta pártját, hogy aztán nem volt képes fékezni, s hanyathomlok taszitották előre, a kiket ő látszott vezetni.

Eljött az eseménydús nap. Az oxfordi gyülés inkább lengyel diétához, mint angol parliamenthez volt hasonló. A whig tagokat nagy számu fegyveres bérlő és szolga kisérte lóháton, a kik a királyi testőrökkel kihivó tekinteteket váltottak. A legcsekélyebb összezörrenés polgárháborút támaszthatott ily körülmények közt; de egyik fél sem merészelte tenni az első csapást. A király megint ajánlotta, hogy bármiben megegyezik a kizáratási törvényen kivül. Az alsóház el volt határozva mit sem fogadni el a kizáratási törvényen kivül. Nehány nap múlva a parliament ujra föl volt oszlatva.

A király győzött. A visszahatás, mely a házak oxfordi gyülése előtt nehány hónappal vette kezdetét, gyors előhaladást tön. A nemzet ugyan még ellene volt a pápistaságnak: de, ha az összeesküvés egész történetét átgon-

dolták, érezték, hogy protestáns buzgalmuk büntettre és esztelenségre ragadta őket, s alig hihették, hogy dajka mesék által rávétettek, alattvaló és keresztyén felebarátaiknak vérét kívánni. Igaz, hogy a leghódolóbb sem tagadhata, hogy Károly igazgatása sokszor igen rosz volt. De a kik a Franciaországgal folyt dolgokról nem birtak oly tökéletes tudománynyal, mint mi, s a kiket a whigek erőszakossága elidegenitett, fölhordták mindazon nagy engedményeket, a melyeket az utóbbi nehány év alatt parliamentjeinek adott, s azon még nagyobb engedményeket, a melyekre magát késznek nyilvánitotta. Beleegyezett a törvényekbe, a melyek a római katholikusokat a lordok házából, a titkos tanácsból s minden polgári és katonai hivatalból kizárták. Elfogadta a »Habeas corpus act«-át, Nem Károlyon múlt, hogy még erősebb biztositékokat nem alkottak azon veszélyek ellenében, a melyeknek az alkotmány és egyház, római katholikus fejedelem alatt, kitéve leendett: mert ő felhivta a parliamentet, jelölne ki ily biztositékokat, — hanem azon whigeken, a kik hallani sem akartak a kizáratási törvény semmiféle pótlékáról. A király csak egyet tagadott meg népétől. Nem akarta születési jogát elvenni őcscsétől. S nem volt-e helyes ok, hinni, hogy a megtagadás dicséretes érzelmekből származik? Vajon maga a pártszellem milyen önző indokot tulajdonithatott a király lelkének? A kizáratási törvény nem csonkitotta az uralkodó király jogait, se jövedelmeit nem csökkenté. Söt elfogadása szaporithatta tetemesen könnyü szerrel saját bevételét. S mit bánhatta ő, ki fog utána uralkodni? Ha személyes előszeretetből indult volna ki, — köztudomás szerint inkább Monmouth, mint York herczeg részére hajlott az. A király eljárásának legtermészetesb magyarázata volt tehát, hogy

bár könnyelmű természetű s lazább lelkismeretű volt, ez alkalommal kötelesség- és becsületérzésből cselekedett. S ha igen, vajon a nemzet kényszeritendi-e, azt tenni, a miben bünt és gyalázatot lát? Buzgó királypártiak a nagylelkűséggel és kötelességérzettel ellenkezőnek vélték, lelkismeretét, szorosan alkotmányos eszközökkel is, nagyon kényszeriteni. De nem is csupán szorosan alkotmányos eszközök voltak, a miket a whigek alkalmazni készek voltak. Jelenségeket lehetett immár látni, a melyek nagy zavarok közelgését mutatták. Kik a polgári háboru és köztársaság idejében gyülöletes hírre jutottak, ismét kiléptek a homályból, a melybe, a visszaállitás után, a közgyülölet elől vonultak, mindenhol láttatták bizalmas és tevékeny arczukat, mintegy a »szentek« második uralkodásának előfutárai. Egy ujabb Naseby, egy második főtörvényszék, egy másik bitor a trónon, a lordok ujabb erőszakos kiűzése termeikből, az egyetemek viszont megtisztitása, az egyház ismételt kifosztása és üldözése, a puritánok újabb uralma: ime az eredmények, a mikre az ellenzék kétségbeesett politikája törni látszott.

Ily érzelmektől lelkesülve a felsőbb és közép osztályok többsége sietett a trón körül egyesülni. A király helyzete nagyon hasonlitott ez időben ahoz, a melyben atyja közvetlen a »fölterjesztés« elfogadása után volt. De a visszahatásnak 1641-ben nem engedtek szabad folyamot. I. Károly, épen azon pillanatban, midőn rég elidegenült népe kiengesztelésre hajlandó szivvel, hozzá visszatért, az ország alaptörvényeinek hűtlen megszegésével örökre elvesztette bizalmukat. Ha II. Károly hasonló útat követ, ha a whigek vezéreit törvénytelen módon fogságba veti, s oly itélőszék előtt, mely fölöttök nem birt törvényhatósággal, fölségsértési pörbe fogja, igen hihető, hogy hamar visszanye-

rik elvesztett tulnyomóságukat. Szerencséjére, e döntő pillanatban, oly politikára hagyta magát venni, mely czéljaira igen okszerű volt. Elhatározta, hogy a törvényhez tartja magát, egyszersmind azonban hogy erélyesen és kiméletlenül használja a törvényt ellenségei ellen. Nem volt köteles három év lefolyta előtt parliamentet hivni egybe. Nem igen volt pénz szükében. Az adózások, a melyeket élte-fogytáig megadtak, fölülhaladták a számitást. Egész világgal békében élt. A tangieri hasztalan és költséges teleppel fölhagyván, költségeit alább szállithatta. Ideje és eszközei tehát bőven voltak, alkotmányos formák mellett, megtámadni az ellenzéket. A birákat, tetszése szerint elmozdithatta: a sheriff nevezte az esküttéket; s Anglia majd minden megyéjében ő maga nevezte a sheriffeket. Azon osztályból, mely közelebb a pápisták fejére esküdött, találkoztak tanúk, készek a whigek fejére esküdni.

Az első áldozat College volt, egy alacsony származásu és növelésü, lármás és erőszakos demagog. Asztalos volt, s a hires protestáns ólmosbot föltalálója. Oxfordban volt, mikor a parliament ott ülésezett, s vádolták, hogy fölkelést tervezett s a királyi testőrhad megtámadását. Dugdale és Turberville tőnek bizonyságot ellene, ugyanazon gyalázatosak, a kik, nehány hó előtt, Strafford ellen álltak, mint hamis tanúk. Megyei lovagokból álló esküttszék előtt »exclusionist«-ának nehéz volt kegyelmet találni. Elitélték Colleget. A sokaság, mely az oxfordi törvényházat betöltötte, szintoly vad örömrivalgással fogadta az esküttszék itéletét (verdict), mint a minőt ő és baráti ütöttek, midőn ártatlan pápisták gályarabságra itéltettek. Kivégeztetése egy uj birói mészárlás kezdete volt, nem kevesbbé borzasztóé, mint a melyben maga is részt vőn.

A kormány ez első diadal által neki bátorodva, most egy merőben különböző osztályú ellenre mért csapást. Elhatározták, hogy Shaftesburyt főbenjáró pörbe idézik. Bizonyságokat gyüjtöttek, a mikről azt hitték, hogy az árulási vádat igazolják. De a tettek, melyeket bizonyitni kellett, Londonban követtettek el. A londoni sheriffek, a kiket a polgárok választottak, buzgó whigek voltak. Ezek whigekből neveztek nagy esküttszéket, mely elvetette a vádat. E veszteség távolról sem ijesztette vissza a király tanácsadóit, sőt új, merész tervre vezette. Utjokban állván a főváros szabadságlevele, meg kellett semmisittetnie. Állitották, hogy London városa némely rendetlenségek miatt elvesztette előjogait s a királyi törvényszék előtt pört kezdtek azon testület ellen. Egyszersmind a visszaállitás után a »nem conformisták« ellen hozott törvényeket, a melyek a whigek uralma alatt szunnyadásban voltak, a legnagyobb szigorral léptették életbe országszerte.

A whigek szelleme még nem tört meg. Noha rosz állásban, még mindég számos és hatalmas volt e párt; s minthogy a nagy városokban, kivált a fővárosban, sereglett, látszata és zaja nagyobb volt valódi erejénél. Mult diadalaik emléke, s a jelen elnyomás érzelme által lelkesitve, mind erejöket tulbecsülték, mind sérelmeiket nagyobbaknak hitték, mint valóban voltak. Nem voltak képesek kimutatni azon világos és rendkivüli esetet, mely egyedül igazolhat oly erőszakos orvoslást, mint a fenálló kormánynak ellenállás. Bárminő gyanút mutattak, nem voltak képesek bebizonyitani, hogy fejedelmök Franciaországgal Anglia vallása és szabadságai ellen szövetkezett. A mit látni lehetett, nem volt elég igazolni a kardra hivatkozást. Igaz, hogy a kizárási törvényt elvetették, de a lordok, az alkot-

mánynyal egykoru joguknál fogva, vetették azt el. A király eloszlatta ugyan az oxfordi parliamentet, de oly jogánál fogva tette azt, a mit soha senki kérdésbe nem vett, Igaz, hogy az udvar, az eloszlatás óta, némi szigoru dolgokat tőn, de ezek is szoros öszhangzásban voltak a törvény betüivel s magok az elégületlenek újabb eljárásával. Igaz, hogy a király üldözőbe vette ellenzőit, de a kellő formák szerint s az illető hatóságok előtt. A bizonyság, melyet most a korona fölhozott, annyi hitelt legalább érdemlett, mint azon tanuskodás, a melynél fogva az ellenzék nem rég Anglia legnemesb vérét ontatta. A bánásmód, a melyet a vád alatt a whig a biráktól, ügyészektől, sheriffektől, esküttektől és nézőktőlmost várhatott, nem volt roszabb, mint a minőt nem rég a whigek a vád alá vett pápistára nézve elég jónak gondoltak. Igaz, hogy megtámadták London városa kiváltságait, de nem katonai erőszakkal, s nem valami kérdés alá eshető királyi előjognál fogva, hanem a Westminsterhall rendes gyakorlata szerint. Nem vetettek ki adót királyi hatalommal. Egy törvényt sem függesztettek föl. A »Habeas corpus act«-át tiszteletben tartották. Még a »Test act« is végrehajtatott. Az ellenzék tehát nem bizonyithatott a királyra olynemű rosz kormányzást, mely egyedül igazolhat fölkelést. S ha rosz kormányzása még kézzelfoghatóbb lett volna is, mint volt, mégis vétkes fogott lenni a fölkelés, mert szinte bizonyos volt, hogy nem sikerülend. A whigek helyzete 1682-ben nagyon különbözött attól, a melyben a kerekfejűek voltak negyven év előtt. A kik I. Károly ellen fegyvert fogtak, parliament határozatánál fogva tették, a mely törvényesen volt egybehiva, s a melyet, törvény szerint, saját beleegyezése nélkül, eloszlatni nem lehetett. II. Károly ellenfelei magán emberek voltak. Az or-

ság majd minden katonai és hajóhadi ereje rendelkezésére állt azoknak, a kik I. Károlynak ellenálltak. Az alsó házat I. Károly ellen a nemzetnek legalább fele segitette. De a kik II. Károly ellen hadat akartak inditni, bizonyára kisebbségben valának. Okszerüen tehát nem lehetett kétkedni, hogy ha fölkelést kisérlenek, bukni fognak. Még kevesbbé lehetett kétkedni, bogy bukásuk súlyosbitja mindazon roszat, a mi miatt panaszkodtak. A whigek helyes politikája azt hozza vala magával, hogy a balsorsot, a mely hibáik természetes következménye s mé ltó büntetése volt türelmesen viseljék, hogy türelemmel várják a közérzelem okvetlenül bekövetkező fordulatát, a törvényt megtartsák s azon, bár nem tökéletes, de mégsem merőben hasztalan ótalomhoz folyamodjanak, a melyet a törvény nyujtott az ártatlannak. Szerencsétlenségökre egészen különböző útat választottak. A párt heves és mire sem ügyelő vezérei ellenállási terveket készitettek és forraltak, s ha nem is helyesléssel, de némi látszatos megnyugvással hallgatták őket sokkal derekabb emberek, mint ők voltak. Javasolták, hogy London, Cheshire, Bristol és Newcastle egyszerre keljenek föl. Összeköttetésbe léptek Skóczia presbyteriánjaival, a kik oly zsarnokság alatt nyomorogtak, minőt, a legroszabb időkben sem látott Anglia. Mig az ellenzék vezérei ekkép nyilt pártütési tervekkel foglalkodtak, de a félelem vagy aggodalmak bármely elhatározó lépéstől visszatartóztatták őket, nagyon különböző tervet forraltak nehány társaik. Tüzes, elvekkel nem törődő s tulhévtől elkapott lelkűek előtt a protestáns vallás és Anglia szabadságai kivivására a legrövidebb és biztosb utnak tetszett a királynak és öcscsének orozva meggyilkolása. Helyet és időt jelöltek; s a gyilkolás részleteiről, ha nem végeztek is határozottan, de

gyakran beszéltek. E tervet csak kevesen tudták s különös gonddal titkolták az egyenes szivű, emberséges Russel és Monmouth előtt, ki ha nem volt is igen kényes lelkismeretű, az atyagyilkosság bünétől mindazáltal iszonynyal fordult volna el. Igy két összeesküvés volt, egymás kebelében. A nagy whig összeesküvés czélja volt, a nemzetet fegyveres fölkelésre birni a kormány ellen. A kisebb összeesküvés, melyet közönségesen »rozsházinak« (rye house) neveztek, s melyben csak nehány kétségbeesett ember vön részt, a király s a vélt trónörökös meggyilkolását tüzte czélúl.

Mindkét összeesküvést hamar fölfedezték. Gyáva árulók siettek megmenteni önmagokat, elmondva mindent, sőt többet, mint a mi a felekezet tanácskozásaiban történt. Teljesen be van bizonyitva, hogy azok közől, a kik ellenállásról gondolkodtak, csak igen csekély kisebbség engedett helyet a gyilkolás eszméjének; de mivel a két összeesküvés egymásba ágazott el, könnyü volt azokat egymással összezavarni. A »rozsházi« összeesküvés által okozott méltó fölindulás egyideig az egész whig testületre kiterjedt. A királynak most módjában volt teljes bosszút állani évekig tartott korlátoltsága és lealáztatása miatt. Shaftesbury ugyan kikerülte a sorsot, a melyet sokszoros hűtlensége annyira megérdemelt. Látva, hogy kikerülhetlen pártja romlása, a királyi testvérekkel hiában kisérelte meg a kibékülést. Hollandba menekült, s ott, az általa kegyetlenül megsértett kormány nagylelkü pártfogása alatt, meghalt. Monmouth atyjának lábaihoz borult s kegyelmet nyert, de csakhamar uj bántalmat követett el, s jónak látta, önkéntes számkivetésbe menni. Essex a towerben önkeze által veszett el. Russel, ki, ugy látszik, semmi olyast nem tön, a mit fölségsértésre magyarázhatának, és Sidney, a kit semmi tör-

vényes bizonyság nem bizonyitott vétkesnek, törvény és igazság daczára, lefejeztettek. Russel keresztyéni, s Sidney stoicus lelki erővel halt meg. Némely alsóbb rangu poltikust fölakasztottak. Sokan elhagyták az országot. Sokakat vontak kereset alá a honárulás föl nem jelentése, gunyirat és összeesküvés miatt. A tory esküttszékektől az elmarasztalást, s a tory biráktól szigoru büntetéseket könnyű volt kieszközölni. E büntető eljárásokhoz szintoly félelmes polgári pörök járultak. Kereset indittatott a yorki herczeg rágalmazói ellen; s a vádlevélben holtig tartó fogsággal fölérő birságokat követeltek, a miket nehézség nélkül meg is ítéltek. A királyi törvényszék ítéleténél fogva London városa, a korona irányában, elvesztette kiváltságait. A kormány, e nagy győzelemben fölfuvalkodva, más testületek szervezetét is megtámadta, a melyeket whig tisztviselők kormányoztak, s melyek a parliamentbe whig tagokat szoktak küldeni. Egy helység a másik után kénytelen volt lemondani kiváltságairól; s uj »chartákat« osztogattak, a melyek mindenütt a toryknak adtak tulnyomóságot.

Ez eljárás, bármily kárhozatos volt is, a törvényesség színét viselte. Idejárult egy tett, azon kedvetlen érzés megnyugtatására, a melylyel sok hű polgár oly aggodalmasan nézett a pápista fejedelem trónralépte elé. Anna, York herczeg fiatalabb leánya első nejétől, György herczeghez, az »orthodox« dán fejedelmi házból, adatott férjhez. A tory nemesség és papság most kecsegtethette magát, hogy az angol egyház valódilag biztositva van, a nélkül, hogy az öröködési rendet valamikép megszegték volna. A király és örököse majd nem egykorúak voltak. Mindketten közel az élet hanyatlásához. A király jó egészséggel birt. Valószinű volt tehát, hogy Jakab, ha trónra jut is valaha, csak rövid

ideig fog uralkodni. Uralkodásán tul protestáns fejedelmek hoszu sorára nyilt örvendetes kilátás.

A legyőzött párt a szabad sajtónak kevés, vagy épen semmi hasznát sem vette, mert a birák és esküttek oly hangulatban voltak, hogy egyetlen irónak sem lehetett kilátása menekülésre, ha a kormány gúnyirat miatt pörbe fogta. A büntetés félelme tehát mindent megtön, a mit az elővizsgálat tehetett volna. Egyszersmind az egyházi szószékek is a pártütés vétke ellen mondott beszédektől viszhangoztak. Az értekezések, a melyekben Filmer vitatta, hogy az istentől rendelt kormányalak az öröködési kényuralom, s hogy a korlátolt egyeduralom veszélyes képtelenség, — ujra megjelentek, s a tory párt nagy része által kedvezőleg fogadtattak. Az oxfordi egyetem, ugyanaz nap, midőn Russelt kivégezték, nyilván és ünnepélyesen magáéivá tette a különös tanokat, s Buchanan, Milton és Baxter politikai müveit az iskolák udvarán nyilván megégettetni rendelte.

Igy fölbátoritva, a király végre át merte lépni a határokat, a melyeket nehány év óta megtartott, s megszegte a törvény világos szavait. Törvény volt, hogy egy parliament eloszlatásától a másik egybehivásáig három évnél több idő ne muljék el. Azonban az Oxfordban egybegyűlt parliament eloszlatása után eltelt a három év, a nélkül, hogy választási rendelet adatott volna ki. Az alkotmány e megszegése annál kárhozatosb, mert a királynak kevés oka volt félnie találkozni az alsóházzal. A megyék általában az ő részén voltak, és sok helység, a melyekben nem rég a whigeknek volt tulnyomósága, ugy átalakittatott, hogy kétségkivül udvarpártiakat fogtak küldeni.

Rövid idő mulva ismét törvényt szegtek York herczeg kedveért. E főherczeg, részint vallása, részint mogorva,

durczás természete miatt oly népszerütlen volt, hogy mig a kizáratási törvény a parliament előtt forgott, szükségesnek tartották őt a közönség szemei elől eltávolitni, nehogy nyilvános jelenléte a pártnak, a mely őt születési jogától megfosztani törekedett, hasznára legyen. Skóczia kormányára küldték tehát, hol a vad, öreg zsarnok, Lauderdale épen sirba hanyatló vala. Most Lauderdalet is kitették. Jakab kormányzását gyülöletes törvények, kegyetlen büntetések, s oly itéletek bélyegezték, a melyekhez hasonló jogtalanságot még azon kor sem mutathat. A skót titkos tanácsnak hatalom adatott, kinpadra vonatni az államfoglyokat. De a látmány oly rettenetes volt, hogy a mint a kinzószereket előhozták, a legszolgaibb és keményebb szivű udvaronczok is kisiettek a teremből. A törvényszéket olykor egészen elhagyták; s végre szükségesnek látták, szabályt hozni, hogy a tagok, ily alkalmakkor, üléseiken maradjanak. Észrevették, hogy a yorki herczeg élvet talál a látványon, melyet az akkor élő legroszabb emberek sem szemlélhettek szánalom és irtózat nélkül. Ő, mikor a kinzást alkalmazták, nem csak a tanácsba jött, de a kinszenvedők vonaglásait olyas érdekkel és kedvteléssel kisérte figyelme, minővel mások ritka tudományos kisérletekre figyelmeznek. Igy működött Edinburgban, mig az udvar és whigek között a vitály kimenetele többé nem hagyott fen kétséget. Akkor visszatért Angliába; de a »Test act« által minden közhivatalból ki volt zárva, s eleinte a király nem is vélte bátorságosnak megszegni azon törvényt, a melyet leghűbb alattvalóinak nagy többsége hite és polgári jogai egyik főbiztositékául tekintett. Miután azonban, többféle kisérlet után, kitünt, hogy a nemzetnek elég türelme van szenvedni mindent, a mit az udvar tenni merészel: megkisérelte Károly, öcscse részére,

kivételt tenni a törvény alól. A herczeg ismét elfoglalta helyét a tanácsban, s megint átvette a hajózati ügyek igazgatását.

Igaz, hogy az alkotmány e megszegései némi zugást idéztek elő a mérsékelt toryk közt, s még a király ministerei sem helyeselték azokat mindnyájan. Halifax különösen, most »marquess« és titkos főpecsétőr, az naptól fogva, midőn a toryk segélye által túlnyomóságra jutottak, whig kezdett lennni. A mint a kizáratási törvényt elvetették, sürgette a lordok házát, hogy a veszély ellen, a melynek a következő uralkodás alatt a szabadság és vallás ki lehet téve, intézkedésekről gondoskodjék. Ő most nyugtalanul szemlélte a visszahatás erőszakosságát, mely, nem kis mértékben, saját müve volt. Nem igyekezett titkolni a megvetést a melyet az oxfordi egyetem szolgaias tanai iránt érzett. Gyűlölte a franczia szövetséget. Roszalta a parliament hoszas huzását, halasztását. Sajnálkozott a kegyetlenségen, a mint a legyőzött párttal bántak. A ki, midőn a whigeknél volt a hatalom, Straffordot büntelennek merte nyilatkoztatni, most midőn azok legyőzetve, gyámoltalanok voltak, közben mert járni Russelért. A Károly által tartott egyik utósó tanácsülésben nevezetes jelenet adta magát elő. Masssachusetts elvesztette szabadságlevelét. Kérdés támadt, mi módon kormányoztassék jövőre a gyarmat? Általános vélemény volt a tanácsban, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom egyaránt egészen a koronánál maradjon. Halifax ellenkező oldalra állott, s a korlátlan egyeduralom ellen és a képviseleti kormány mellett, igen erélyesen nyilatkozott. Hiában gondolná valaki, — ugymond, — hogy angol fajta s angol érzés lelkesítette nép soká fogná tűrni, hogy az angol intézményektől megfosztattassék. Nem is

volna érdemes, — mondá fölkiáltva, — oly honban élni, a hol szabadság és tulajdon egyetlen kényúr szeszélyétől függene. York herczeg nagyon fölindult e beszéden, s előterjesztést tőn bátyjának, mi veszélyes olyan embert hivatalban megtartani, a kire, mint látszik, Marvell és Sidney leggonoszabb tanai mind elragadtak.

Némely jelenkori irók Halifaxnak vétkül tulajdonitják, hogy a bel- és külügyek vezetését roszalta, s még is a ministeriumban maradt. De ezen megrovás igazságtalan. Meg kell jegyeznünk, hogy a »ministerség« szó azon értelmében, a melyben ma veszszük, akkor ismeretlen volt. Maga a dolog sem létezett; mert oly időszak tulajdona, a melyben a parliamenti kormány teljesen meg van alapitva. Most a korona főszolgái egy testületet képeznek. Magától értetődik, hogy egymással baráti bizalmas lábon állanak, s a fő elvekre nézve, a melyek szerint a végrehajtási igazgatás intézendő, egyetértenek. Ha csekély véleménykülönbség támad köztök, könnyen kiegyenlitik; de ha egyikök a többitől életkérdésben különbözik, kötelessége lemondani. Mig hivatalban marad, oly lépésekre nézve is felelős, a miktől társait tanácsával visszatartóztatni igyekezett. A XVII. században az igazgatás külön ágazatainak főnökei nem voltak ily szoros kötelékekkel egybefüzve. Mindenik közölök saját tetteiért volt felelős, a mint hivatalos pecsétjét használta, az okiratokért, a melyeket aláirt, s a királynak adott tanácsáért. Egy államférfiút sem tartottak felelősnek olyasért, a mit nem ő maga tőn, vagy a mire másokat nem vett. Ha vigyázott, hogy jogtalan dologban eszközül ne szolgáljon, és, ha tanácsát kérvén, azt javasolta, a mi jogszerű, nem eshetett kárhoztatás alá. Szőrszálhasogató különcznek tartják vala, a ki hivataláról lemond, mert ura nem szoro-

san saját körébe vágó tárgyra nézve tanácsával nem élt; a ki például tengernagyi hivataláról lelépett volna, mivel a pénzügy rendetlenségben volt, vagy a kincstárnokságról, mivel az ország külviszonyai nem voltak kielégítő állapotban. S azért épen nem is volt szokatlan, fő hivatalokban, azonegy időben, férfiakat látni, a kik egymástól elannyira különböztek, mint Pulteney Walpole-tól, vagy Fox Pittől.

North Ferencz, Guildford lord, a ki nem rég nagy pecsétőr lett, támogatta félénken és gyöngén Halifax mérsékelt és alkotmányszerű tanácsait. Guildford jellemét hosszasan leirta testvére, North Roger, egy szerfölött türelmetlen tory, igen mesterkélt és pedáns iró, de mindazon aprólékos körülmények éber kutatója, a melyek az emberek hajlamaira világot vetnek. Nevezetes, hogy az életiró, bár a legerősb testvéri részrehajlás befolyása alatt állt, s bár szemlátomást törekedett kedvező képmást állitni elő, még sem volt képes a főpecsétőrt másképen festeni, mint a legnemtelenebb embernek. Pedig Guildfordnak tiszta értelme, nagy szorgalma volt, jártassága a tudomány- és irodalomban kitünő, s még kitünőbb a törvénytudományban. Hibái önzés, gyávaság és gyöngeség. Nem volt érzéketlen a női szépség iránt, se idegen a borban a mértékletlenségtől. De se bor, se női szépség, kora ifjuságában, nem csábithatták soha az ovatos és józan világfit a nagylelkűség egyetlen meggondolatlan lépésére. Bár nemes származású volt, pályáján az által emelkedett, hogy becstelen önmegalázást mutatott mind azok előtt, a kik az itélőszékeken befolyást gyakoroltak. A »common pleas« főbirája lett, s mint ilyen, részt vőn nehány legrútabb birói gyilkolásban, a mire történetirásunk emlékezik. Elég esze volt eleitől fogva belátni, hogy Oates

és Bedloe gazemberek: de a parliament és ország nagyon ingerült volt; a kormány engedett a nyomásnak; s North nem az az ember volt, ki egy jó hivatalt az igazság és emberiség kedvéért koczkáztatott volna. Azért, mig titokban az egész pápista összeesküvés meséje ellen czáfolatot irt, nyilván azt mondta, hogy a dolog oly tiszta igazság, mint a nap az égen, s nem átallott a szegény római katholikusokra, a kiket eléje állitottak, mord tekinteteket vetni bírói székéről. Végre elérte a legmagasb birói hivatalt. De olyan törvénykezési hivatalnok, a ki számos évi hivatalos foglalkozás után, hajlottabb korában először avatkozik politikába, ritkán tünik föl mint államférfiú; s Guildford az általános szabály alól nem volt kivétel. Valóban annyira érezte fogyatkozásait, hogy társainak a külügyeket illető tanácskozmányiban soha sem jelent meg. Még saját hivatalát illető kérdések körül is csekélyebb súlylyal birt véleménye, mint bárkié, a kinek kezében a nagy pecsét volt. A mi befolyása volt mindazáltal, a mennyire bátorsága engedte, a törvény érdekében élt vele.

Halifaxnak főleg Hyde Lőrincz szegült ellene, a ki az imént lett Rochester gróffá. Minden toryk közt Rochester volt a legtürelmetlenebb, s egyezésre legkevesbbé hajló. A párt mérsékelt tagjai panaszolták, hogy mig ő volt első biztosa, a mivel csak a kincstár rendelkezhetett, mind lármás rajongókra pazaroltatott, a kiknek előléptetésre más igényök nem volt, mint hogy szünetlen a whigek romlására ittak s örömtüzeket gyujtottak a kizáratási törvény megégetésére. York herczeg, a kinek kedve telt e rokon szellemben, szenvedélyesen és átalkodottan pártolta sógorát.

A vetélkedő ministerek kisérletei, hogy egymást le-

győzzék és kiszoritsák, örök izgatottságban tartották az udvart. Halifax a királyt ostromolta, hogy parliamentet hivjon össze, közbocsánatot adjon, York herczeget minden befolyástól a kormányra foszsza meg, Monmouth-t hivja vissza számüzetéséből. Lajossal szakaszszon, s Hollanddal kössön békét a hármas szövetség elvei szerint. Más részről York herczeg félt a parliament egybegyülésétől, kifogyhatlan gyülölettel szemlélte a legyőzött whigeket, még mindég kecsegtette magát, hogy a tizennégy év előtt Doverben készült terv teljesül, bátyjának naponként előterjesztéseket tőn, mi czélszerűtlen a nagy pecsétet olyan embernél hagyni, a ki szivében köztársasági, s a főkincstárnoki helyre Rochestert ajánlotta teljes erővel.

A két felekezet tusái közben az ovatos, hallgatag és munkás Godolphin semlegesen tartotta magát. Sunderland, szokott nyugtalan természete szerint, cselt szőtt mindkettő ellen. Kegyelmet vesztve, kitették hivatalából, mert a kizáratási törvény mellett szavazott, de Portsmouth herczegnő szives közbenjárására, s mivel York herczeg előtt csuszott mászott, hamar kibékült s megint államtitkár lett.

Lajos sem volt hanyag vagy tétlen. E pillanatban minden kedvezett szándékainak. A német birodalomtól, mely akkor a Duna mellett a törökök ellen harczolt, nem volt mit félnie. Holland, magában, nem mert ellene szegülni. Dicsvágyának és dőlyfének tehát teljesen engedhetett. Megszállta Dixmudet és Courtrayt. Bombáztatta Luxemburgot. A génuai köztársaságtól a legmegalázóbb hódolást követelt. Franczia ország hatalma ez időben oly magas pontra emelkedett, a melyen se előbb se utóbb nem volt azon tiz század alatt, a mely Nagy Károly uralkodását elválasztja Napoleonétól. Nehéz volt megmondani, hol

fognak megállapodni hóditásai, csak Angliát lehessen hűbéri állapotban tartania. A versaillesi udvar fő czélja volt tehát, akadályozni a parliament összehivását s az angol pártok kibékülését. E czélra vesztegetés, igéretek és fenyegetések pazarul használtattak. Károlyt néha pénzsegély reményével csábitgatták, olykor azzal ijesztették, hogy ha a házakat összehivja, nyilvánosokká teszik a doveri kötés föltételeit. Több titkos tanácsost pénzen megvásároltak; s kisérleteket tőnek, Halifaxot is megvenni, de hasztalan. Miután vesztegethetlennek találták őt, a franczia követség minden mesterségét és befolyását megvetette, hogy hivatalát elveszitse: de mivelt elmésségе s más egyéb jelességei oly kedvessé tették őt ura előtt, hogy a szándok meghiúsult.

Halifax nem elégelte a védelmi állást. Rochestert nyiltan vádolta eljárási hűtlenséggel. Vizsgálatot tartottak. Kisült, hogy a főkincstárnok rosz kezelése miatt negyven ezer fontot vesztett az állam. E fölfedezés következtében nem csak a fejér bothoz képzett reményeivel föl kelle hagynia, hanem a pénzügy igazgatásától a »lord president«-i, méltóságosabb, de kevesbbé nyereséges hivatalra mozditották el. »Láttam már embereket,« mondá Halifax, a kiket a lépcsőn ledobtak, de my lord Rochester az első, kit valaha láttam, hogy a lépcsőn földobtak volna.« Godolphin, a ki már peer volt, lett a kincstárnál főbiztos.

A tusa mindazáltal folyton folyt. Az eredmény teljesen Károly akaratától függött; s Károly nem tudta magát elhatározni. Francziaországgal akart tartani: szakasztani akart Francziaországgal; soha sem fog uj parliamentet hivni egybe: a parliament haladéktalan összehivására azonnal ki volt bocsátandó a meghivó leveleket. Biztositotta

York herczeget, hogy Halifax hivatalából elbocsáttatik, s Halifaxot, hogy a herczeg Skóczziába küldetik. Nyilván kérlelhetlen haragot szinlett Monmouth ellen, s magán uton biztossá tette Monmouth-t változhatlan hajlandóságáról. Meddig fogott tartani, ha tovább él, a király habozása, s mire határozta volna magát el, csak hozzávetőleg mondhatni meg. 1685 kezdetén, mig az ellenséges pártok aggodalmasan várták elhatározását, meghalt és új jelenet következett. Nehány hó múlva a kormány kihágásai elenyésztették azt a hatást, a melyet az ellenzék kihágásai tőnek a közszellemre. Az erőszakos visszahatást, a mely a whig pártot megdöntötte, még erőszakosabb követte az ellenkező irányban; s félreismerhetlen jelek mutatták, hogy a nagy küzdelem, a korona kiváltságai és a parliament előjogai közt, közelit végfejleményéhez.

III. FEJEZET.

E fejezetben azt az állapotot szándékszom leirni, a melyben Anglia volt, midőn a korona II. Károlyról testvérére szállott. Ilyen leirásnak, az anyag gyér és elszórt voltához képest, szükségkép igen tökéletlennek kell lennie. Némi hamis felfogásokat azonban megigazitand, a mik a következő előadást érthetlenné vagy tanúlságtalanná tehetnék.

Ha őseink történeteit haszonnal akarjuk tanulni, szükségkép óvnunk kell magunkat a csalódástól, melyet családok, helyek és hivatalok jól ismert nevei természet szerint okoznak, és soha sem kell felednünk, hogy az ország, a melyről olvasunk, egészen más volt, mint a melyben élünk. Minden tapasztalati tudományban van némi tökélyesedési irány. Minden emberi lényben megvan a vágy, javítni saját állapotán. E két elem, nagy közcsapások és rosz intézmények akadályozása mellett is, gyakran elég volt, gyorsan előbbrevinni a polgárisodást. Se közönséges szerencsétlenség, se általában a rosz kormányzat nem teszen annyit valamely nemzet romlására, mint a természeti tudományok folytonos előhaladása, s az egyes emberek folytonos önjavitási törekvése tesz valamely nemzet jólétére. Sokszor tapasztalák, hogy tékozló kiadás, sulyos adó, a kereskedés fonák megszoritása, vesztegetett itélőszékek, szerencsétlen

háboruk, pártütések, üldözések, tűzveszély és vizár nem voltak képesek valamely fővárost oly hamar elpusztítni, mint magán polgárok iparkodásai képesek voltak teremteni. Könnyű megmutatni, hogy hazánkban a nemzeti vagyon, legalább hat századon át, majdnem szakadatlan növekvésben volt; hogy a Tudorok alatt nagyobb volt, mint a Plantagenetek alatt; a Stuartok alatt nagyobb, mint a Tudorok alatt; hogy a visszaállitás idején, csaták, ostromok és kobzások daczára, nagyobb volt, mint az nap, mikor a hosszu parliament egybegyűlt; hogy II. Károly halálakor, minden rosz kormányzás, kicsapongás, közbukás, két költséges és szerencsétlen háború, tűzvész s döghalál daczára, nagyobb volt, mint a visszaállitás napján. Ez emelkedés, sok időszakon át tartván, végre a XVIII. század közepe táján csodásan gyorssá lett, s a XIX. folytán rohanó sebességgel haladt előre. Részint földrajzi, részint erkölcsi helyzetünk következtében, több nemzedéken át, mentve voltunk azon roszaktól, a melyek másutt az ipar törekvéseit gátolták s gyümölcseit semmivé tették. Mig a száraz minden része, Moskovától Lissabonig, véres és puszitó háborúk szinhelye volt, Anglia nem látott ellenséges zászlót, hacsak mint diadaljelt nem. Mig körülünk forradalom foglalt helyet mindenütt, kormányunk soha sem forgattatott föl erőszakkal. Szigetünkön száz év alatt nem volt olyan jelentőségű zendülés, a melyet fölkelésnek lehetett mondani. A törvényt se népdüh, se királyi zsarnokság nem taposta. Szent volt a közhitel. Szeplőtlen az igazságszolgáltatás. Még oly időkben is, a melyeket az angol méltán mondhatott rosz időknek, olyan mértékben élveztük a polgári és vallási szabadságot, a melylyel a világ bármely más nemzete bőven beérte volna. Mindenki teljes bizalmat érzett, hogy az ál-

lam óltalmazza őt birtokában, a mit szorgalma szerzett, vagy önmegtagadása megtakaritott. A béke és szabadság jótékony befolyása alatt, virágzott a tudomány, s gyakorlati czélokra, addig nem ismert mértékben, alkalmaztatott. Minek következtében olyan változás történt hazánkban, a melyhez hasonlót nem találunk az ó világ történetében. Ha valamely büvös mesterséggel szemeink elé varázsolhatnók Angliát, a mint 1685-ben volt, száz közől egy vidékre, vagy tiz ezer közől egy épületre alig ismernénk. A falusi birtokos nem ismerné meg saját földeit. A városi lakos nem ismerne saját útczájára. Minden megváltozott, a természet nagy alakjain, s az emberi mesterség nehány tömeges és állandó művein kivül. Megtalálnók Snowdont és Windermeret, a Cheddár sziklákat és Beachy Headet. Lelnénk itt amott egy norman egyházat, avagy egy várat, mely a rózsák harczairól tesz tanúságot. De e gyér kivételekkel, minden idegennek látszanék előttünk. Sok ezer négyszög mértöld, hol most g azdag buzaföld vagy rét van, zöld mesgyékkel kerítve, s falukkal és kellemes mezei lakokkal rakva, ugy tünnék föl előttünk, mint hangás, kopár föld, s vadréczéknek engedett posvány. Fa-kunyhókat látnánk, kákával fedve, a hol most műiparos városokat és tengeri kikötőket látunk, a melyeknek hire a világ legtávolabb részéig terjed. Maga a főváros oly kis térre zsugorodnék össze, mely nem igen haladná fölül azon külvárost, a mely jelenleg a Temze déli partján fekszik. Nem kevesbbé különösnek látszanék előttünk a nép módja és viselete, a butorzat és kocsifogatok, a boltok és lakások belseje. Ilyen változás valamely nemzet állapotán annyira legalább is érdemesnek látszik a történetiró figyelmére, mint bármely uralkodóház vagy ministerség változása.

Szükség, hogy a nyomozó, ki valamely állam állapotáról, bizonyos időben, helyes ismeretet akar képezni, egyik fő feladatúl tűzze, meghatározni, hány személyből állt akkor az állam. Fájdalom, Anglia népességét 1685-ben nem lehet teljes pontossággal megközeliteni. Mivel egy nagy állam sem vette föl még akkor ama bölcs rendszert, hogy a népesség időszakonként megszámittassék. Mindenki saját hozzávetésére volt hagyva; s minthogy rendesen tények vizsgálata nélkül s erős indúlatok és előítéletek befolyása alatt, képezték véleményeiket, találgatásaik gyakran nevetségesen képtelenek voltak. Értelmes londoniak is általában úgy szóltak Londonról, mintha több millió lelket számlált volna. Sokan bizton állitották, hogy harminczöt évalatt, I. Károly trónraléptétől fogva a visszaállitásig, két millió lakossal szaporodott a város népessége. Mikor csak alig múlt a ragály és tűzvész pusztitása, szokás volt mondani, hogy a fővárosnak másfél millió lakosa van még. Némelyek, a kik boszankodtak e nagyitásokon, hanyathomlok rohantak az ellenkező túlságba. Igy Vossius Izsák, egy kétségtelenül eszes és tudományos férfiú, erősen vitatta, hogy Angliában, Skócziában és Irföldön mindössze csak két millió ember van.*)

Nem vagyunk mindazáltal segédeszközök nélkül, kigazitni e vad hibákat, a melyekbe némelyek a nemzeti hiuság, mások a »paradox« kórságos előszeretete miatt estek. Három számitás van, a melyek különös figyelmet látszanak érdemelni. Ezek teljesen függetlenek egymástól, s az eredményben mindazáltal csekély közöttök a különbség.

E számitások közől az egyiket King Gergely, lancas-

*) Vossius Izsák: De Magnitudine Urbium Sinarum 1685.

teri hirnök, egy éles eszű és itéletű politikai számító, készitette 1696-ban. Számitása alapjául a házak számát vette, melyet az utóbb tüzhely-pénzt szedett tisztviselők irtak össze. Azon eredményre jutott, hogy Anglia népessége közel öt és fél millió volt *).

Azon időtájban III. Vilmos király határozottan kivánta tudni, a vallásfelekezetek aránylagos erejét. Vizsgálatot rendelt; s az ország minden egyházmegyéiből jelentéseket terjesztettek eléje. E jelentések szerint öt milliô kétszázezer körül kellett lenni angol alattvalói számának.

Végre napjainkban, Finlaison, egy kitünőleg ügyes tisztviselő, a régi egyházi összeirásokat alávetette mindazon vizsgálati kellékeknek, a melyeket a statistikai tudomány jelen fejlettségénél fogva alkalmaznia lehetett. Abban állapodott meg, hogy a XVII. század végén Anglia népessége alig volt kevesebb öt millió kétszázezer léleknél.

E három becsü közől, melyeket, elkülönözve, különböző egyének külön anyagok után tőnek, a legmagasabb, Kingé, tizenkettedrészszel nem mulja felül a legalacsonyabbat, Finlaisonét. Bizton mondhatjuk ennélfogva, hogy, midőn II. Jakab uralkodott, Anglia népessége öt millió és ötmillió ötszázezer közt volt. A legmagasabb állitás szerint is tehát egy harmaddal kevesebb lakója volt, mint jelenleg, kevesebb, mint háromszorta véve az a népesség, a mely most fővárosában egybegyült.

A nép a királyság minden részében nagyon szaporodott, de átalánvéve, sokkal inkább az északi, mint a déli megyékben. Valóban a Trenten tuli vidék nagy része, egész a XVIII. századig, vadon állapotban volt. Anyagi és er-

*) King's Natural and Political Observations 1696.

kölcsi okok közremunkálása okozta, hogy a polgárisodás ne terjedjen azon tájon. A lég zordon volt; a föld általában oly nemű, mely ügyes és szorgalmas munkálást kivánt; s csekély szorgalom és ügyesség lehetett oly vidéken, a mely gyakran volt háború szinhelye, s melyet, midőn névszerint béke volt is, folyvást skót rablócsapatok pusztitottak. Mielőtt a két brit korona egyesült, és soká ez egyesülés után nagyobb különbség volt Middlesex és Northumberland közt, mint most Massachusetts és azon kivándorlottak telepitményei közt, a kik távol a Missisippi nyugoti vidékén puskával és dákossal (dagger) gyakorolnak durva igazságszolgáltatást. II. Henrik uralkodása alatt, a Tweedtől délnek több mértföldnyire, még világosabban láthatók voltak az öldöklés és rablás nyomai a vidék tekintetén, a hol a nép megszokott törvény nélkül élni. Ott még a skót rablók nagy néposztályt képeztek, a kiknek keresetmódja lakhelyek kirablása s egész marhanyájak elhajtása volt. A visszahelyezés után nem sokára szükségesnek látták szigorú törvényeket hozni e bajok elháritása végett. A northumberlandi és cumberlandi tisztviselőket fölhatalmazták, hogy a tulajdon és rend ótalmára fegyveres sergeket gyüjtsenek, s a fölfegyverzés költségei fedezését helyhatósági adóval látták el. A községeket felszólitották, hogy vérebeket tartsanak a rablók üldözésére. A XVIII. század közepén sok öreg élt még, a ki emlékezett azon időkre, mikor ily dühös ebeket szerte tartottak. De még ily eszközökkel sem látták sokszor lehetségét, a rablókat a dombok és mocsárok között rejtekeikben fölkutatni. Mert e vadon földrajzát csak igen tökéletlenül ismerték. A Borrowdale és Ravenglas közti hegységen átvezető ösvény még III. György trónralépte után is titok volt, a mit gondosan rejtegettek a völgy lako-

sai, a kik közől némelyek, ifjuságukban, hihetőleg ez uton menekültek az igazság szolgái elől. A nemesség kastélyai s a nagyobb bérlőlakok meg voltak erősitve. Az ökröket éjjelre az urilak kiálló teteje alá hajtották, a mit »peel«-nek neveztek. A lakosok fegyveresen háltak azok mellett. Nagy köveket és forró vizet tartottak készen, hogy összezuzhassák és leforrázhassák a rablókat, a kik a kis őrsereget meg mernék támadni. Utazó nem mert e vidékre menni, a nélkül, hogy előbb végrendeletet nem tett volna. A járókelő birák, az ügyészek, irnokok és szolgák egész testületével lóháton utaztak, fegyverkezve, Newcastleből Carlislebe, s erős őrhad kisérte őket a sheriff parancsnoksága alatt. Élelemszereket kellett magokkal vinniök; mert az egész vidék vadon volt, a hol semmit sem lehetett kapni. A hely, hol a lovaglók ebédre megállapodtak, egy óriási tölgy alatt, maig is emlékezetes. A kik életöket csöndesebb kerületekben töltötték, megűtköztek a szerfeletti erélyen, a melylyel a büntető igazságot kiszolgáltatták. Az esküttek, a kiket a gyülölség és a közveszély érzete hevitett, rablókat és marhatolvajokat oly gyorsan itéltek el, mint hadi törvényszék lázadás idején; s az elitélteket csapatonként vitték akasztófára. Némelyek, a kiket e nemzedék még látott, emlékeztek, hogy a vadász, a ki a vad üldözése közben a Tyne forrásához ment, a Keeldar Castle kivüli pusztaságon oly népet talált, mely aligha kevesbbé volt vad Californiai indiánjainál, s meglepetve hallotta a félig meztelen nőket vad dalokat énekelni, mig a férfiak, fegyvert forgatva, járták a csatatánczot.

Lassanként nehezen békes lett a határ. A béke nyomain az ipar, s az élet minden mesterségei előjöttek. Időközben fölfedezték, hogy a Trenttől északra terjedő vidék,

kőszén rétegeiben, gazdagabb kincsforrásokkal bir Peru aranybányáinál. Ugy találták, hogy e kőszénfekvetek mellett a legtöbb haszonnal űzhetni majd minden kézműipart. Folytonos kivándorlás kezdődött észak felé. Az 1841. évi összeirás mutatja, hogy a régi yorki érsekség Anglia népességének két hetedét foglalja magában. A forradalomkor azt tartották, hogy azon érseki megye a népességnek csak egy hetedével bir. Lancashireben a lakosok száma kilenczszerte szaporodni látszott, mig Norfolk, Suffolk és Northampton megyében alig emelkedett meg annyira.

Az adózásról nagyobb biztossággal szólhatunk, mint a népességről. Anglia közjövedelme, II. Károly halálakor, csekély volt azon segédforrásokhoz képest, a melyekkel akkor is birt, vagy azon öszletekhez képest, melyeket a szomszéd országok kormányai szedtek. A visszaállitás ideje óta majdnem folyvást növekedett, még is kevéssel volt több, mint az Egyesült államok közjövedelmének háromnegyede, s alig ment Franczíaország közjövedelmének egy ötödére.

A bevétel legjelentékenyebb ága a fogyasztási adó volt, a mely Károly uralkodása utósó évében, minden levonás mellett, ötszáznyolczvanötezer fontot hozott be. A vámok tiszta jövedelme ugyanaz évben ötszázharmincz ezer fontra ment. E terhek nem igen sulyosan nyomták a nemzetet. A kéményadó, bár kevesbbé volt jövedelmező, sokkal nagyobb zugolódást okozott. Az egyenes adók által gerjesztett elégületlenség valóban majd soha sem áll arányban azon öszlethez, a mennyit a kincstárba hehoz; s a kéményadó, az egyenes adók közt is, különösen gyülöletes volt: mert csupán házvizsgálat után lehetett beszedni; s ilyes kutatások ellen az angol mindég annyira türelmetlen

volt, hogy más országok lakosai alig képzelhetik. A szegényebb házbirtokosak tűzhely-adójukat gyakran nem voltak képesek megfizetni a határnapra. Ez esetben kiméletlenül elkobozták butoraikat: mert az adó bérbe volt adva; s az adóbérlő, közmondás szerint, minden hitelező közt a legragadozóbb. Az adószedőket rendesen vádolták, hogy durván, sértőleg teljesítik népszerűtlen tisztöket. Mondák hogy a mint a kunyhó küszöbén megjelentek, orditani kezdtek a gyermekek, s az öreg asszonyok siettek eldugni cserépedényeiket. Olykor a szegény családnak egyetlen ágyát is eladták. Ez adó évi tiszta jövedelme kétszáz ezer fontra ment *).

Ha az emlitett három nagy jövedelmi forráshoz a királyi uradalmakat, melyek akkor sokkal terjedelmesbek voltak, mint jelenleg, s az egyháznak még át nem engedett első gyümölcsöt és tizedet, Cornwall és Lancaster herczegséget, a jószágkobzásokat és pénzbirságokat hozzáadjuk: ugy fogjuk találni, hogy a korona összes jövedelmét mintegy tizennégyszáz ezer fontra könnyen tehetjük. E jövedelem egy része ősi volt; a többi élte fogytáig meg volt ajánlva Károlynak; s szabadságában állt az egészet arra fordítnia, a mire legjobbnak vélte. A mit a közigazgatási költségekből meg tudott tartani, mind magán erszénye bővitésére szolgált. A postahivatalról bővebben szólunk alább. Ez intezet jövedelme York herczegnek volt tulajdonúl adva.

A király bevétele, körülbelül, nyolczvanezer font fizetésével volt, — vagy inkább kellett volna terhelve lenuie,

*) Balladák maradtak fen e korból, melyek rimekben adják elő a nép panaszát a kéményadó miatt. Igy a Pepis-könyvtárban s a britt muzeumban.

mint azon öszlet kamatjával, a melyet a »cabal« csalárdúl visszatartott a kincstárban. Mig Danby állt a pénzügy élén, a hitelezők, ha nem is a jelen idő szoros pontossága szerint, megkapták osztalékaikat: de a kik utána következtek a kincstárnál, kevesbbé tudták vagy igyekeztek a közhitelt fentartani. Az udvarnak a whigeken vett győzelme óta egy fillért sem fizettek; s a károsultaknak semmi kárpótlást sem adtak, mig új uralkodóház új rendszert nem hozott be. Alig lehet nagyobb tévedés, mint azt képzelni, hogy azon találmányt, mely szerint az állam szükségei kölcsön utján fedeztetnek. III. Vilmos hozta be szigetünkre. Emlékezetet haladó régi idők óta minden angol kormánynak szokása volt adósságokat csinálni. A forradalom azt a szokást hozta be, hogy becsületesen fizették azokat.

A közhitelezők megrablásával lehetséges volt körülbelül tizennégyszáz ezer font jövedelmet csinálni, s Franciaország némi alkalmi segélyezése mellett fedezni a kormány szükséges költségeit és az udvar tékozló kiadásait. Mert azt a terhet, a mely a szárazföldi nagyhatalmak pénzviszonyát legsulyosabban nyomta, itt alig érezték. Franczia és Németországban s Németalföldön oly hadseregeket tartottak béke idején, a minőket IV. Henrik és II. Fülöp soha háborúban sem alkalmaztak. Mindenfelé sánczokat, bástyákat emeltek, oly alapelveken, a melyeket Parma vagy Spinola sem ismertek. Ágyutelepek és hadiszerek halmoztattak föl oly mértékben, melyet maga Richelieu is mesésnek mondott volna, a kit pedig az előbbi nemzedék csodák szerzőjének tartott. Senki sem utazhatott azon országokban nehány mértföldet, hogy valamely utban fekvő ezred dobpörgését nem hallotta, vagy valamely erősség fölvonó hidján az őr rá nem kiáltott volna. Szigetünkön ellenben soká

lehetett élni s messze kalandozni, a nélkül, hogy bármely hadi látmány avagy hang emlékeztette volna, hogy a nemzetek védelme tudománynyá és életmóddá lön. A huszonöt évnél ifjabb angolok többnyire valószinűleg soha egy század rendes katonát sem láttak. Azon városok közől, a melyek a polgárháború idején ellenséges hadsergeket vertek vitézül vissza, most alig volt egyetlen képes ostromot kiállani. A kapuk éjjel nappal nyitva álltak. A sánczárkok kiszáradtak. A bástyákat düledezni hagyták, vagy csak azért igazitották, ki, hogy a városi népnek kellemes sétája legyen nyári estéken. A régi zászlós urak várlakai közől sokat halomra lőtt Fairfax és Cromwell ágyuja, s repkénynyel benőve romokban hevertek. A melyek fenmaradtak, elvesztették harczias jellemöket, s a nagy urak falusi palotái lettek. Halastókká változtatták a vizárkokat. A bástyákat illatos fákkal ültették be, a melyek között tekervényes utak tükrökkel és festményekkel diszitett nyári lakokhoz vezettek*). A tengerpart hegyfokain s nem egy belföldi halmon még magas oszlopok voltak láthatók, fölül hordókkal. E hordók egykor szurokkal voltak töltve. A veszély napjaiban őrök álltak körültök; s midőn spanyol vitorlát pillantottak meg a csatornán, vagy ezer főnyi skót rablócsapat átjött a Tweeden, nehány óra alatt ötven mértföldnyire lángoltak a jeltüzek s egész megyék fegyverre keltek. Azonban sok éve múlt, hogy a vészoszlopok lángoltak; s inkább csak a régi szokások különös maradványai gyanánt tekintették azokat, mint az állam biztosságára szükséges intézmény alkatrészeit.

Egyetlen hadsereg, a melyet a törvény elismert, a

*) Lásd Stukeley Itinerarium curiosum-át.

»militia« volt. Ezen haderőt, két parliamenti határozat, csakhamar a visszahelyezés után, ujra alkotta. Minden ember, a ki 500 font évi földjövedelemmel vagy 6000 fontnyi személyes értékkel birt, köteles volt, saját erszényéből, egy lovast állitni, fölszerelni és fizetni. S a ki 50 font évi földjövedelemmel vagy 600 font személyes értékkel birt, hasonlóképen egy láncsást vagy puskást volt köteles állitani. A kisebb birtokosokat társulatba kapcsolták együvé, a mire nyelvünkben nincs különös nevezet, de a mit »syntéleia«-nak mondott volna az athenéi: s minden társulatnak módjához képest, lovas vagy gyalog katonát kellett állitania. Az akkép kiállitott lovasság és gyalogság összes számát rendesen százharmincz ezer emberre tették *).

Az ország régi alkotmánya s mindkét ház új és ünnepélyes elismerése szerint a király volt egyedül e nagy erő főkapitánya. A királyi helytartók (the lords lieutenants) és biztosaik voltak alparancsnokai, s gyakorlat és szemle végett összevonulásokat rendeltek. Az ilyen összevonulásoknak azonban nem volt szabad évenként két hétnél tovább tartaniok. A békebirák föl voltak hatalmazva, kisebb büntetésekkel fenyitni a fegyelem megszegését. A korona semmi részben nem osztozott a rendes költségekben, de ha ellenség ellen vitték a seregeket, tartásuk az állam közjövedelmének terhére esett, s magok pedig a hadi törvény legnagyobb szigora alá voltak vetve.

Voltak, a kik a »militia«-t nem igen barátságos szemmel nézték. A kik sokat utaztak a szárazon, a kik azon szigoru szabatosságot, melylyel a Vauban épitette föllég-

*) Chamberlayne-től »Anglia állapota 1684-ben.«

MAGYAR TUDOMÁNYOS

várakban minden őr mozgott és kiáltott, csodálták, s látták azokat a hatalmas hadseregeket, a melyek az ozmánokat Bécs kapuitól elüzni menvén, Németország minden útait ellepték, s a kiket Lajos testőrhadának jól rendezett fénye elvakitott, nagyon lenézték a mint a york- és devonshirei parasztok mentek, fordulataikat tették, fegyveröket vállukra vetették és láncsáikat hordták. Anglia szabadságainak és vallásának ellenei szintén idegenséggel nézték azt az erőt, a melyet azon szabadságok és ama vallás ellen nem lehetett a legnagyobb veszély nélkül fordítani, s egy alkalmat sem mulasztottak el a pór katonaság nevetségessé tételére*). Felvilágosult honfiak, midőn e durva újonczokat azon zászlóaljakhoz hasonlitották, a melyeket, háború idején, nehány óra alatt, a kenti vagy sussexi partokra lehet vala vinni, magok is kénytelenek voltak elismerni, hogy ha veszélyes volt állandó katonaságot állitni és tartani, még veszélyesb lehetett, a hon dicsőségét és függetlenségét olyan harcz kimenetére bizni, mely békebirák által fegyelmezett szántóvetők és franczia tábornagyok által vezérlett régi katonák között folyt volna. A parliamentben mindazáltal némi tartózkodással kellett ilyes véleményeket nyilvánitani; mert a »militia« különösen népszerű intézmény volt. Minden észrevétel az ellen az állam mindkét nagy pártja részéről neheztelést idézett elő, s főleg azon párt részéről, a melyet az egyeduralom és angol egyház iránt kiváló buzgalom jellemzett. A megyék hadtestei majdnem kizárólag tory nemes urak és »gentleman«-ek vezénylete alatt állot-

*) Dryden »Cimon és Iphigeniá«-ban szokott éllel és erélylyel irta le mindazon érzelmeket, a melyek II. Károly udvaronczai közt, a »militiá«-t illetőleg, uralkodtak.

tak. Büszkék voltak katonai rangukra, s a szolgálat megbántását, a melyben voltak, személyes bántalom gyanánt tekintették. Azt is jól tudták, hogy a mit csak a »militia« ellen mondottak, mindaz az állandó katonaság mellett volt mondva; s az állandó katonaság neve gyülöletes volt előttök. Ilyen hadsereg uralkodott Angliában; s uralma alatt meggyilkolták a királyt, lealázták a nemességet, kirabolták a földesurakat s üldözték az egyházat. Alig volt falusi földbirtokos, a ki egész történeteket nem tudott volna beszélni a bántalmakról és garázdaságokról, a melyeket a parliament katonáitól önmaga vagy atyja szenvedett. Egyik öreg »cavalier« kastélya felét légbe röpittetni látta. Egy másiknak ősi szilfáit vágták ki. A harmadik soha sem mehetett a helybeli egyházhoz, hogy összerombolt czimerei s őseinek fejetlen szobrai ne emlékeztették volna, hogy Olivér vörös ruhásai ott étették lovaikat. Minek következtében épen azon királypártiak, a kik a királyért harczolni a legkészebbeknek mutatkoztak, voltak, a kiktől utószor merte volna, rendes katonaság bérlése végett, megkisérleni a segélykérést.

Károly mindazáltal visszahelyeztetése után nehány hó mulva, elkezdett egy kis állandó sereget alakitani. Érezte, hogy a »militiá«-énál és marhahusevőkénél *) jobb ótalom nélkül, aligha lesz személye és palotája biztosságban, olyan nagy város mellett, mely az ötödik egyedurság épen elbocsátott harczias népétől pezsgett. Bármilyen gondatlan és pazar volt tehát, eltökélte, hogy élvezeteitől elvon annyit, a mennyi egy őrsereg tartására kell. A kereskedés és vagyon növekedtével nőtt bevétele; s igy képessé lön, az

*) A királyi testőrség gunyneve.

alsóház zugolódásai daczára, fokonként szaporitani rendes haderejét. Uralkodása vége előtt nehány hóval tetemes szaporitás történt. A költséges, hasztalan, dögmirigyes tangieri telepet odahagyták a kőrűle lakó barbaroknak; s az egy lovas és két gyalog ezredből álló őrsereget Angliába hozták.

A II. Károly által imigy alakitott kis had volt magva azon nagy és hires seregnek, a mely a jelen században, Madridba és Párisba, Cantonba és Candaharba diadalmasan bement. A testőrség, mely most két ezredet képez, akkor három seregre volt osztva, a melyben mindenikben kétszáz karabélyos volt a tiszteken kivűl. Sajátságos jellemmel birt e hadtest, mely a király és királyi család biztossága fölött őrködött. A közlegényeket is testőr uraknak hivták. Sokan közölök jó családbeliek s a polgárháborúban tisztek voltak. Zsolduk nagyobb volt, mint a legjobban kegyelt ezrednek korunkban, s egy falusi »squire« ifjabb fiára nézve akkor tisztességes ellátásnak tartatott. Szép lovaik, gazdag csótáraik, vértjeik, s bársonyos sallangos és arany sujtásos bőr nadrágaik fényes jelenet voltak a »St. James Park«-ban. Mindenik sereghez egy kis csapat gránátos dragonyost csatoltak, alacsonyabb osztályuakból, csekélyebb zsolddal. Egy csapat házi lovasság, a melyet kék öltöny és köpeny különböztetett meg, s a melyet most is »kék«-nek neveznek, rendesen a főváros szomszédságában volt szállásolva. A főváros közelében feküdt az a sereg is, a melyet most első draganyos ezrednek neveznek, s akkor az egyetlen draganyos ezred volt. A Tangierből viszszatért lovasságból alakitották az utóbbi időkben. Egy magán draganyos ezred, a mely egy ezredhez sem tartozott, Berwick közelében szállásolt, határvidéki rabló csapatok fé-

kezése végett. Ilyes szolgálatra akkor különösen alkalmasnak tartották a draganyost. Azóta kizárólag lovassá lön. De a XVII. században Montecuculi még mint gyalog katonát irja, a kinek csak azért van lova, hogy gyorsabban oda érjen, a hol gyalog szolgálatot kell teljesítnie.

A házi gyalogság két ezredből állott, a melyeket akkor, mint most, a gyalog őrhad első ezredének s Coldstreamtestőröknek neveztek. Rendesen a Whitehall és a St. Jamespalota közelében tőnek szolgálatot. Laktanyák még nem létezvén, s a »petition of right«-nál fogva magán családokhoz nem levén szabad katonát szállásolni, a Westminster és a partmellék minden korcsmáit ellepték a vörös ruhások.

Öt gyalog ezred volt még. Egyik, a melyet a tengernagy ezredének mondottak, hajóhadi szolgálatra volt rendelve. A többi négy maig is fenáll, mint a négy első sorezred. Kettő közölök két hadosztályt képezett, a melyek soká fentartották a szárazon a brit hősiség hirét. Az első, vagy a király ezrede, a nagy Gusztáv alatt kitünő részt vőn Németország megszabaditásában. A harmadik ezred, mely testszinü hajtókáiról az ismert »buff« gunynevet kapta, nem csekélyebb hősiséggel harczolt Nassaui Móricz alatt, Németalföld szabadságáért. II. Károly végre, sok viszontagság után, mindkét derék sereget visszahivta, és Angliában alkalmazta.

Az ezredek, a melyek ma második és negyedik sorezred nevét viselik, épen 1685 kezdetén jöttek vissza Tangierből, magokkal hozván mindazon kegyetlen és kicsapongó szokásokat, a melyeket a mórokkal folyt hoszas hadakozás közben fölvettek. Nehány gyalog század, egy ezredbe sem sorozva be, a Tilbury erősségbe, Portsmouthban,

Plymouthban és más jelentékenyebb állomáson feküdt a part hosszában avagy közelében.

A XVII. század kezdete óta nagy változás történt a gyalogság fegyverzetében. A láncsa helyébe többnyire lőfegyver lépett, s II. Károly uralkodása végén, gyalogsága többnyire muskétás (musketeer) volt. Nagy részben mindazáltal láncsásokkal vegyítették. Alkalmilag minden osztálybeli katonát tanitottak a más osztálybeliek külön fegyvere használatára. Minden gyalog katonának kard volt oldalán a közelről harczolás végett. A draganyos ugy volt fegyverezve, mint a muskétás, s azon kívül volt egy fegyvere, mely hosszas időn át lassankint szokásba jött, s a melyet akkor az angolok dákosnak (a dagger) hivtak, mely azonban, forradalmunk óta, »bayonet« név alatt lett köztünk ismeretes. A szurony, mint látszik, nem volt olyan rettentő öldöklő szer, a milyenné azóta lett; mert a puska csövébe dugták; s a csatában sok idő telt bele, mig a katona szuronyát kivonta, hogy lőhessen, s megint bedugta, hogy azzal vivjon.

A rendes hadsereg, Angliában, 1685. év kezdetén, mindent beszámitva, körülbelül hétezer gyalogból s tizenhétszáz lovasból és draganyosból állott. Tartása összesen mintegy kétszáz kilenczven ezer fontra ment évenkint, tized résznyivel kevesebbre, mint akkor a katonaság, béke idején, került Franciaországnak. A közlegény napi bére a testőröknél négy shilling volt, a »kékeknél« két shilling és hat pence, a dragonyosoknál tizennyolcz pence, a gyalog testőröknél tiz pence, a sorezredekben nyolcz pence. A fegyelem laz volt, s alig is lehetett másképp. A köztörvény Angliában mitsem tudott haditörvényszékekről, s nem tőn különbséget, béke idején, a katona és más alattvaló közt; s a

kormány a leghódolóbb parliamenttől sem merészlett »mutiny bill«-t *) kérni. A katona tehát, a ki ezredesét leütötte, csak gyilkos megtámadás és verekedés rendes büntetése alá esett, s az ellen, a ki a parancsnak nem akart engedelmeskedni, az őrhelyen aludt, vagy zászlóját elhagyta, semmi törvényes büntetés nem volt. Voltak ugyan II. Károly uralkodása alatt katonai büntetések; de azokat csak igen kiméletesen alkalmazták, hogy a közfigyelmet azokra ne vonják, vagy a westminster-halli törvényszék elé fölebbvitelt ne eszközöljenek.

Ez a hadsereg, a minőnek leirtuk, nem igen látszott alkalmasnak öt millio angolt leigázni. Valóban alig lett volna képes Londonban elnyomni a fölkelést, ha a város fegyveresei a fölkelőkhöz csatlakozának. Azt sem várhatta a király, hogy ha Angliában fölkelés történik, képes lesz a többi tartományaiból segélyt kapni. Mert bár Skóczia és Irföld külön haderőt tartott, azon erők nem voltak nagyobbak, mint kellett fékezni az előbbi országban a puritán s az utóbbiban a pápista elégületleneket. A kormánynak mindazáltal volt egy jelentékeny hadi segédforrása, a mit nem kell emlitetlen hagynunk. Az egyesült államok szolgálatában hat szép ezred állott, melyet az előtt a derék Ossory vezérlett. Ezen ezredek közől hármat Angliában s hármat Skócziában állitottak. Fejedelmök fentartotta a jogot, hogy őket visszahivhassa, ha bel- vagy külellenség ellen rájok szorulna. Időközben, minden terhe nélkül s igen jó fegyelem alatt tartattak, a milyen alá azokat ő nem merte volna fogni.

---

*) Törvény, mely a katonaságnak a szolgálat elhagyását megtiltja.

Ha a parliament és nemzet féltékenysége a királynak lehetlennné tette nagyobb állandó sereg tartását, semmi ilyes akadály nem gátolta őt, hogy első tengeri hatalmasságá tegye Angliát. Whigek és toryk egyaránt örömest megtapsoltak minden lépést, mely azon erő hatálya növelésére volt irányozva, mert legjobb ótalma volt az a szigetnek külellenség ellen, mig a polgári szabadság ellen nem fordithatták. A legnagyobb hadi tettek, a melyeket azon nemzedék emlékezetére, angol katonák véghezvittek, angol fejedelmek elleni háboruban vitettek végbez. Hajóhadunk idegen ellenségek fölött vivott győzedelmeket s az öldöklést és pusztitást eltávolitotta honától. A nemzetnek legalább is fele része irtózással emlékezett a nasebyi ütközetről, s nem kevés fájdalmas érzéssel vegyült büszkeséggel a dunbari csatáról: de az »armada« megveretését, s a hollandok és spanyolok ellen vivott csatákat minden párt egyaránt tiszta lelkesedéssel emlegette. A visszaállitás óta az alsóház, mikor a legelégületlenebb és takarékosb vala is, egész a pazarlásig áldozatkész volt, valahányszor a hajóhad érdeke forgott fen. Előterjesztették, Danby ministersége alatt, hogy a királyi hajóhad több hajói korhadtak és tengerre nem alkalmasok; s bár a ház akkor nem volt adakozási kedvben, harmincz új hadihajó épitésére közel hatszáz ezer fontnyi segélyt ajánlott meg.

De a kormány roszasága meghiúsitotta a nemzet bőkezűségét. A király hajóinak névsora ugyan sokat mutatott. Kilencz első rendű, tizennégy másod, harminczkilencz harmad rendű és sok kisebb hajót foglalt magában. Az első rendűek ugyan csekélyebbek voltak, mint korunkban a harmadrendűek; a harmadrendűek most jókora fregátnak sem illenének. Ez erőt mindazáltal, azon időkben, ha valóban

fenáll, a legnagyobb hatalmak is félelmesnek tartják vala. De csak papiron létezett. II. Károly uralkodása végével hajóhada annyira sülyedt és romlásnak indult, hogy hihetlennek látszanék, ha oly egyének független és egybevágó tanúsága nem bizonyítná, a kiknek tekintélye kifogást nem szenvedhet. Pepys, az angol tengernagyság legértelmesb embere, 1684-ben, Károly értesitése végett, jelentést tőn osztálya állapotáról. Nehány hóval utóbb Bonrepaux, a franczia tengerészet legügyesb embere, Angliát, azon különös szándokkal, hogy tengeri erejét pontosan kitudja, meglátogatván, Lajos elé terjesztette vizsgálatai eredményét. A két jelentés ugyanazon tartalmu volt. Bonrepaux ugy nyilatkozott, hogy mindent rendetlenségben és nyomoru állapotban talált, hogy a Whitehallban szégyennel és irigységgel ismerik el a franczia tengeri erö felsőségét, s hogy hajózatunk és hajótáraink állapota magában elég biztositékot nyujt, hogy Európa vitáiba nem fogunk elegyedni. Pepys értesitette urát, hogy a hajózati közigazgatás valódi csodája a pusztulásnak, vesztegetettségnek, tudatlanságnak, hogy egy becsűben sem bízhatni, egy szerződést sem teljesítenek, egy parancsnak sincs eredménye. A hajók, a melyek építésére a parliament ujabb bőkezűsége a kormányt képessé tette, s a melyek a kikötőt rem rég hagyták el, oly rosz fából készültek, hogy sokkal kevesbbé voltak alkalmasok tengerre szállani, mint azon avult járművek, melyeket harmincz évvel azelőtt a spanyol és holland ágyuk megromboltak. Az uj hadi hajók némely része valóban oly revült volt, hogy gyors kiigazitás nélkül, horgony-helyeiken el fogtak volna sülyedni. A hajós legénységet annyira pontatlanul fizették, hogy örültek, ha uzsorásra találtak, a ki utalványaikat negyven százalék veszteséggel megvette. Még

roszabbúl bántak a parancsnokokkal, a kiknek nem voltak hatalmas baráti az udvarnál. Némely tisztek, a kiknek nagy fizetés járt, több évig hiában zaklatván a kormányt, ugy haltak el, hogy nem volt egy darab kenyerök.

A tengeren levő hajókon többnyire oly egyének voltak parancsnokok, a kik nem növeltettek tengerre. Igaz, hogy e visszaélést nem Károly kormánya kezdte. Azelőtt egy, ó vagy ujabb kori, állam sem választotta el teljesen egymástól a tengeri és szárazföldi hadiszolgálatot. Az ó világ nagy polgárisúlt nemzeteinél Cimon és Lysander, Pompejus és Agrippa szintúgy harczoltak tengeren, mint szárazon. Az első lökés, mely a hajózási tant a XV. század végén érte, a munkafelosztás tekintetében, szintén nem idézett elő anyag-javitást. Floddennél a győzelmes hadsereg jobb szárnyát angol tengernagy vezérelte. Jarnac és Moncontour mellett a hugonották sergei élén Francziaország tengernagya állt. Se osztrák János, a ki Lepantót bevette, se effinghami Howard lord, a kinek vezérletére volt az angol hajóhad, a spanyol ellenség közeledésekor, bizva, nem tengerészeknek növeltettek. Raleigh, a nagy hirű hajós vezér, soká katonáskodott Francziaországban, Hollandban és Irföldön. Blake egy belföldi város ügyes és hős védelme által tüntette magát ki, mielőtt a tengeren Holland és Castilia büszkeségét megalázta. A visszaállitás után ugyanazon rendszert követték. Nagy hajóhadakat biztak Rupert és Monk vezényletére; noha Rupert, főleg mint heves és merész lovas tiszt jött hirbe, Monk pedig, midőn a hajó irányát változtatni akarván, fölkiáltott: »balra fordulj«, az egész hajós népet nevetésre inditotta.

De ez idő tájban okos emberek kezdték észre venni hogy mind a hadi, mind a hajózati tudomány gyors előha-

ladása megkivánja, hogy a két, addig egybezavart, működés közt választó vonal legyen. Egy ezred, vagy egy hajó vezérlete elég volt immár, hogy egy ember eszét egészen elfoglalja. 1672-ben a franczia kormány elhatározta, hogy jó családbeli ifjakat kü.önösen tengeri szolgálatra fog növelni. De az angol kormány, a helyett, hogy ez igen jó példát követte volna, nemcsak folyvást szárazföldieknek osztott fő tengerészeti parancsnokságokat; de e parancsnokságokra a fölött olyan embereket választott, a kikre a szárazon sem lehetett volna megnyugvással fontos dolgot bizni. Minden nemes születésü legényke, minden kicsapongó udvaroncz, a ki mellett a király valamelyik szeretője egy szót szólt, remélhette, hogy egy sorhajót, s azzal a hon becsületét s száz meg száz derék ember életét bizzák gondjaira. Mitsem tön, hogy soha életében nem utazott a Temzén kivül, hogy bármi kis szélben nem tudott lábon állani, s a hoszúság és szélesség közt a különbséget sem értette. Előgyakorlatot nem tartottak szükségesnek; vagy legfölebb valami hadi hajón rövid kéjutat tétettek vele, a hol semmi fegyelemnek nem volt alávetve, sőt kitünő tisztelettel viseltettek iránta, s hol evésivás és mulatságok közt töltötte idejét. Ha lakmározás, ivás és játék közben sikerült nehány műszó értelmét, s a delejtű végeinek neveit megtanulni, teljesen ki volt képezve egy három födelü parancsnokságára. Ez nem képzelet utáni leirás. 1666-ban Sheffild János, gróf Mulgrav, tizenhét éves korában, mint önkéntes, szolgált a tengeren Holland ellen. Hat hetet töltött hajón, nehány főrangú világfi társaságában mulatott, a mint tudott, s aztán haza jött s egy lovas sereg parancsnokságát vette át. Ezentul soha sem volt vizen 1672-ig, mikor ismét a hajóhadhoz ment, s majdnem köz-

vetlen egy nyolczvannégy ágyus hajó kapitánya lett, a melyet a hajóhadban legszebbnek tartottak. Akkor huszonhárom éves volt, s egész éltében nem volt három hónapig tengeren. A mint a tengerről hazatért, egy gyalog ezred ezredese lőn. Ime egy példa, miként osztogatták akkor a legfontosb hajóparancsnokságokat; s pedig még kedvező példa; mert Mulgravenak, bár tapasztalása nem volt, se esze, se bátorsága nem hiányzott. Hasonlókép mozdíttattak elő mások, kik nem csak jó hadi tisztek nem voltak, de a kik erkölcsileg és értelmileg is képtelenek voltak, hogy valaha jó tisztekké váljanak, s a kiknek ajánlására csupán az szolgált, hogy esztelenség és vétkeik miatt tönkre jutottak. Ez embereket leginkább az a nyeremény ingerelte szolgálatra, a melyet érczpénz és más értékes árúknak egy kikötőből a másikba szállitása által szereztek; mert akkor mind az Atlanti, mind a Közép tengert annyira nyugtalanitották a berber kalózok, hogy becsesebb szállitmányok őrizetét a kereskedők hadihajón kivül egyébre nem örömest bizták. Ily módon a kapitány olykor egy rövid úton több ezer font nyereséget szerzett; s e nyerészkedés miatt hazája érdekét és lobogója becsületét fölötte sokszor elhanyagolta, idegen hatalmak előtt gyáván megalázta magát, s előljáróinak legvilágosb parancsait is áthágta, kikötőben maradt, midőn valamely szállongó kalóz üldözésére volt rendelve, vagy dollárokat vett Livornóban, midőn, utasitása szerint Lissabonba kellett mennie. S mindezt büntetlen cselekedte. Ugyanazon érdek, mely őt olyan állásba vitte, a melyre nem volt alkalmas, meg is tartotta abban. A tengernagy, kivel a palotának efféle kicsapongó, romlott kegyencze daczolt, nem mert egyebet tenni, mint a hadi törvényszékről mormolt valamit. Ha valamely tiszt pajtásai-

nál magasabb kötelességérzetet tanúsitott, csakhamar tapasztalta, hogy pénzt vesztett, a nélkül, hogy becsületet aratott volna. Bizonyos kapitánynak, a ki a tengernagyság parancsait szigorúan követvén, elszalasztott egy szállitást, mely neki négy ezer forintot hozott volna, nemtelen könnyelműséggel mondta Károly, hogy nagy bolondság volt tőle, akkép fáradni.

Ehhez illő volt általában a hajóhad fegyelme. A mint lenézte az udvaroncz kapitány tengernagyát, kölcsönösen szintúgy lenézte őt serege. Nem lehetett eltitkolni, hogy a hajózásban minden kormányos legénynél alább állt. Esztelenség volt volna azt várni, hogy a régi tengerészek, a kik zivatarokkal a naptéritő alatt, s az északsarki kör jéghegyeivel ismeretesek voltak, kész tisztelettel és engedelmességgel viseltessenek olyan főnök iránt, a ki a szelekről és habokról csak annyit tudott, a mennyit aranyos bárkában a Whitehall lépcsőitől a Hampton Courtig tanúlhatott. A hajózás igazgatását tehát elvették a kapitánytól s a kormányosnak adták át: de a hatalomnak e megosztása tömérdek bajt okozott. A válvonal nem volt s talán nem is lehetett szabatosan kijelölve. Ezért örökös perpatvar volt. A kapitány, a ki oly elbizott volt a milyen tudatlan, nagyuri megvetéssel bánt a kormányossal. A kormányos, jól tudván, mi veszélyes a hatalmast megbántani, igen sokszor, jobb meggyőződése daczára, engedett; s jó volt, ha ennek következtében a hajó és népe el nem veszett. Általában az előkelő származásu kapitányok közt azok voltak legkevesbbé kártékonyak, a kik a hajó kormányát egészen másokra bizták s csak pénzszerzéssel és kiadással foglalkoztak. Ez emberek életmódja oly csillogó és kéjelmes volt, hogy, bármikép ke-

resték a nyereséget, ritkán gazdagodtak meg. Ugy öltöztek, mint ha versaillesi diszönnepen voltak volna, ezüst edényről ettek, a legdrágább borokat itták, s háremeket tartottak a hajón, mig a hajós nép közt éhség és ragály dühöngött, s az ágyu-nyilásokon naponkét holt testeket hánytak a tengerbe.

Ilyen volt rendesen az ugynevezett »gentleman« kapitányok jelleme. Hazánk szerencséjére, egészen más nemű hajó-parancsnokok is találkoztak vegyesen köztök, férfiak, a kiknek egész élete a sik tengeren folyt le, s kik a hajó orrán teljesített legalsóbb szolgálatokból küzdötték föl magokat kitünő állásra. E tisztek közt a legjelesbek egyike volt sir Mings Kristóf, a ki mint hajószoba-legény kezdett szolgálni, a hollandok ellen vitézül harczolva esett el, s a kit hajós népe könyezve és boszuesküvés közt vitt sirjába. Tőle különös nemű leszármazással számos vitéz és tapasztalt hajós eredt. Sir Narborough János az ő hajószoba-legénye volt. Sir John Narborough legénye sir Claudesley Shovel. Ezen osztályu férfiak természetes nagy eszének és törhetlen bártorságának örök hálával tartozik Anglia. Ily elszánt szivüek eszközölték, hogy annyiféle rosz igazgatás s az inkább udvaroncz tengernagyok botlásai daczára, számos sötét, vészterhes éveken át, partunk megvédetett s lobogónk tekintélye fentartatott. Szárazföldi ember előtt azonban különös és fél vad fajnak látszottak ezen emberek. Minden tudományok életpályájukra szoritkozott, s ez ismeret is inkább gyakorlati volt, mint rendszeres. Saját elemükön kivül együgyüek voltak, mint a gyermekek. Magokviselete szokatlan. Jó indulatukban is durvák voltak; s beszédök, ha eltért a hajózati műszavakról, rendesen csak esküvésből és káromkodásból állt.

Ilyenek voltak a vezérek, a kiknek szigoru iskolájában képződtek azok a kemény harczosok, a kikről vette Smollet, a közelebbi nemzedék idejében, Bowling hadnagy és Trunnion commodore képét. De ugy látszik, egyetlen Stuárt szolgálatában sem volt oly hajótiszt, a minőnek, korunk nézetei szerint, a hajótisztnek lennie kell, a ki tudniillik tiszte elméletét és gyakorlatát jól ismeri, az ütközet és zivatar minden veszélyei ellen edzett, azonban mivelt lelkű és csinos modorú férfiú. Voltak gentlemanek, voltak tengerészek is II. Károly hajóseregében. De a tengerészek nem voltak gentlemanek, s a gentlemanek nem tengerészek.

Az angol hajóhadat, akkor, a ránk maradt legpontosb becsük szerint, évenkint háromszáznyolczvan ezer fonttal hatályos állapotban lehetett tartani. A valódi kiadás négyszáz ezer fontra ment évenkint, mely költségnek azonban, mint láttuk, igen csekély eredménye volt. A franczia hajóhad mintegy ugyanannyiba került; a hollandi sokkal többe.

Az angol tüzérség terhe, a XVII. században, egyéb katonai és hajószolgálati terhekkel hasonlitva, sokkal csekélyebb volt, mint mostanában. Legtöbb várőrségben voltak tüzérek, s itt amott, egyegy jelentékeny állomáson, mérnök is találtatott. De nem volt egyetlen tüzérezred se, nem volt árkász, tüzaknász sereg, se iskola, hol ifju katonák a hadviselés tudományos részét megtanulhatták volna. A tábori ágyuk vontatása temérdek nehézséggel járt. Midőn nehány évvel utóbb Vilmos Devonshireből Londonba vonult, a készület, a melyet magával vitt, a minőt már rég használtak a szárazon, s a melyet most durvának és esetlennek tartanának Wollwichban, olyas álmélkodásra gerjesztette őseinket, a milyet az amerikai indiánok éreztek a

castiliai lőfegyverek irányában. A lőpor-készletet, mely az angol erősségekben és fegyvertárakban tartatott, dicsekedve emlegették honfi iróink, mint a mi a szomszéd nemzetekben méltán félelmet ébreszthet. Tizennégy vagy tizenötezer hordó körül volt, mintegy tizenkettedrésze annak, a mit most folyvást készen tartani szükségesnek vélnek. A tüzérségi fejezetbe foglalt költség, egyre másra, alig ment többre évenként hatvan ezer fontnál *).

Az egész hadsereg, hajózat és tüzérség összes költsége körülbelül hétszázötven ezer fontra ment. A működésben nem levő személyzet költsége, mely most sulyos része közterheinknek, említést is alig érdemelt. Igen kevés hajóstiszt huzott fél zsoldot, a ki nem volt szolgálatban alkalmazva. Egy hadnagy sem volt a névsorban, s kapitány sem, a ki első vagy második osztályu hajót nem vezénylett. Az országnak akkor csak hetven első és másod rendű hajója levén, mely valamikor tengeren volt, s e hajók egykori parancsnokai közől legtöbb jó hivatalt kapván a parton, valóban csekély költségnek kellett előfordulni e fejezet alatt. A hadseregben csak rendkivüli ideiglenes javadalomképen adtak fél zsoldot két különös helyzetű ezred csekély számu tisztének. A greennwichi kórház még nem volt alapitva. A chelseai kórházat épitették; de ezen intézet költsége részint a sereg zsoldjából vonatott le, részint magán aláirások fedezték. A király csak huszezer fontot igért épitési költségre s évenkint ötezeret a rokkantak tartására. Nem volt a tervben, hogy kül nyugdijasok is vétessenek

*) 1833-ban, tökéletes vizsgálattétel után elhatározták, hogy folyvást százhatvanezer hordó lőporkészlet legyen; s e szabályt most is megtartják.

föl. Az egész katonai és hajózati, nem működő személyzet költsége alig ment többre évenként tizezer fontnál. Most naponként több tizezernél.

A korona a polgári közigazgatás költségeit csak csekély részben viselte. A hivatalnokok, a kiknek tiszte volt az igazságszolgáltatás és a rend fentartása, többnyire ingyen szolgáltak a közönségnek, vagy oly módon jutalmaztattak, a mely az állam jövedelmét nem fogyasztotta. A városok sheriffei, mayorjai s aldermanei, a vidéki gentlemanek, kik békebiróságot viseltek, a helységek főnökei, a bailliff-ek s az alconstable-ek semmibe sem kerültek a királynak. A főtörvényszékeket főleg a birságokból fizették.

Viszonyaink a küludvarokkal a leggazdaságosabb lábon rendeztettek. Konstántinápolyban székelt az egyetlen diplomata ügyviselő, a ki nagyköveti (ambassador) czimet viselt, s részben a »Törökországi társulat« hordozta költségeit. Még a versaillesi udvarnál is csak egyszerű küldötte (envoy) volt Angliának; s a spanyol, svéd és dán udvaroknál még küldötte sem volt. E fejezet alatt, II. Károly uralkodása utósó évében, husz ezer fontot alig haladt felül az összes költség *).

E szükkezűség sehogy sem volt dicséretes. Károly, szokása szerint, nem a kellő helyen volt bőkezü. A közszolgálat tengődött, hogy az udvarnokok hizlaltassanak. A hajózatra, tüzérségre, a szükölködő agg tisztek nyugdijára, a küludvari követségekre forditott költség valóban csekélynek látszhatik a jelen nemzedék előtt. De a fejedelem sze-

*) II. Jakab küldött követeket Spanyol-, Svéd- és Dánországba; uralkodása alatt mindazáltal a diplomatia költsége alig volt 30,000 fontnál több.

mélyes kegyenczei, ministerei, s minístereinek teremtményei tömérdeket elnyeltek a közpénzekből. Fizetéseik és nyugdijaik mennyiségén eliszonyodunk, ha az akkori nemesség, »gentry,« s a kereskedést és műipart üző osztály jövedelmeivel összehasonlítjuk. A legnagyobb jövedelmek az országban kevéssel mentek akkor többre évenként húszezer fontnál. Ormond herczegnek évenként huszezere volt. Buckingham herczegnek, mielőtt kicsapongásai nagy vagyonát megfogyasztották, tizenkilencz ezer hat száza volt évenként. Monk György, Albemarle herczeg, ki jeles szolgálataiért tömérdek koronajószág adományozásával jutalmaztatott, s kapzsiságáról és takarékosságáról egyaránt ismeretes volt, évenként tizenötezeret hagyott földbirtok-jövedelemben, s hatvanezer fontot pénzben, mely valószinűleg hét száztólit hozott. E három herczeget tartották a három leggazdagabb alattvalónak Angliában. A canterburyi érseknek nehezen lehetett évenként öt ezer fontja. Egyegy világi peer jövedelmét, általán véve, a legjobban értesült egyének mintegy három ezer fontra teszik évenként, a baronet általános jövedelmét kilenczszázra évenként, az alsóházi tagokét nem egészen nyolczszázra évenként. Ezer font évi jövedelmet nagynak tartottak egy ügyészre nézve. Két ezer fontot a királyi itélőszékeknél bajosan lehetett szerezni, kivevén a korona ügyészeit. Világos tehát, hogy a hivatalnoknak jól kellett fizettetnie, ha negyed vagy ötöd részét kapta volna annak, a mi most méltányos díja. Valóságban mindazáltal a magasb osztályu hivatalnokok bére oly nagy, sőt nem ritkán nagyobb volt, mint jelenleg. A főtárnok például évenként 8000-ret huzott, s ha a kincstárt bizottság kezelte, az ifjabb lordoknak fejenként tizenhat százat adtak egy évre. A hadseregek fő fizetőtiszte, minden pénzből,

mely kezén átment, fizetési összletet vont, mi évenként öt ezerre fölment. A főruhatárnoknak évenként öt ezere, a vámügy biztosainak egyenként tizenkét száz, a kamarásoknak ezer ezer fontja volt. A rendes fizetés pedig a legkisebb része volt akkor a hivatalnok nyereségeinek. Az előkelő urtól kezdve, a kinél a fejér pálcza s a nagy pecsét volt a legkisebb vámszedő tisztig vagy motozóig, titkolás és szemrehányás nélkül üzték, a mit ma otromba vesztegetésnek mondanának. Az ország főméltóságai nyilt vásárt űtöttek naponként a czimekkel, hivatalokkal, megbizásokkal, kegyelmezésekkel; s minden hivatalban minden irnok követte a rosz példát erszénye javára.

Az utósó században egy első minister sem gazdagodott meg hivatalában, bármily hatalmas volt; s nehány első minister magán vagyonát fogyasztotta, hogy köz jellemét fentartsa. A XVII. században az államférfiú, a ki a közügyek élén állt, könnyen, a legkisebb botrány nélkül, oly vagyont gyüjthetett rövid időn, a mennyi egy herczegségnek elég volt. Valószinű, hogy az első minister jövedelme, a meddig hatalma tartott, bármely alattvalóét felülmulta. Az irföldi helytartó állását negyven ezer fontra becsülték évenként. Clarendon korlátnok, Arlington, Lauderdale és Danby nyereménye tömérdek volt. A költséges palota, melyet a londoni nép »Dunkirkhouse«-nak nevezett, Euston pompás pavilonjai, halastavai, vadaskertjei és narancsháza, Ham több mint olasz kéjelme, mellszobraival, szökőkutaival és madárházaival mind megannyi hirdető jele, mi a legrövidebb út rendkivüli gazdagságra. Innen magyarázhatni azt a lelkiismeretlen erőködést, a melylyel az akkori államférfiak hivatalért küzdöttek, innen azt az átalkodottságot, a melylyel ahhoz minden bántalom,

kisebbítés és veszélyek daczára ragaszkodtak, és azt a botrányos önmegalázást, a melyre, megtartása végett, vetemültek. Még korunkban is, bármily félelmes a közvélemény s bármily fennen lobog a becsületesség jelvénye, sajnos változással fenyegetné a közpálya férfiainak jellemét, ha a kincstár első lordjának vagy államtitkárának hivatala évenként száz ezer font értékü volna. Szerencsére a felsőbb osztályú hivatalnokok javadalmai nem csak nem növekedtek arányban a vagyonosság általános emelkedéséhez képest, de valódilag alábbszállottak.

Különös és első tekintetre meglepőnek látszó tény, hogy az adójövedelem Angliában, két emberéletnél rövidebb idő alatt, harminczszor annyi lett. De a kiket a közterhek növekedése elrémit, talán megnyugszanak, ha a köz segédforrásokat tekintetbe veszik. 1685-ben a földtermék értéke az emberi ipar minden egyéb gyümölcseinek értékét sokkal felülhaladta. A földmivelés pedig olyan állapotban volt, a melyet most igen miveletlennek és tökéletlennek tartanának. A legjobb politikai számitók ugy vélekedtek akkor, hogy a szántóföld és legelő nem több az ország területe felerészénél. A többit mocsáros, erdős és iszapos helynek tartották. E számitásokat nagyon is igazolják a XVII. század útleirásai és földabroszai. Kiviláglik e könyvekből és földképekből, hogy sok út, a mely most végetlen gyümölcsösök, rétek és szántóföldek közt vonúl át, akkor, csak hangás, mocsáros helyek és vadas kertek közt vitt *). Anglia tájképein, melyek Cosmo nagyherczeg számára készültek, alig láthatni egy eleven sövényt, s számos, jelenleg

*) Lásd »Itinerarium Angliae, 1675, by John Ogilby, cosmographer royal.«

gazdagon mivelt vidék oly kopárnak látszik, mint a Salisburysikság. Enfield körül, honnan jóformán beláthatni a főváros füstjét, huszonöt mértföldnyi távolságban csak három ház volt, s alig egy darab keritettföld. Szarvasok és őzek oly szabadon legeltek, mint Amerika erdeiben, ezrenként. Meg kell jegyezni, hogy akkor sokkal több nagy vad volt, mint jelenleg. Az utósó vad disznót, melyet a király mulatságára tartottak, s a mivelt földeken turkálni engedtek, az elkeserült parasztok ölték meg, midőn a polgárháboru féket eresztett. Az utósó farkast, mely szigetünkön kullogott, II. Károly uralkodása vége felé vesztették el. De sok, már kiveszett, vagy ritka, négy lábu állat, vagy madárfaj volt még szerte. A rókát, a melynek életét ma csaknem oly szentnek tartják, mint az emberi lényét, pusztán kártevő állatnak tekintették. Saint John Olivér a hosszu parliament előtt ugy nyilatkozott, hogy Sraffordot nem ugy kell tekinteni, mint szarvast vagy nyulat, a melyek ótalmára némi törvények szükségesek, hanem mint rókát, a melyet minden módon el kell ejteni, s irgalom nélkül agyon ütni. E hasonlat igen szerencsétlen volna, ha a mostani falusi urakhoz intéznék: de Saint John korában nagy rókapusztitás volt, a mihez a parasztság annyi kutyával járult, a mennyit csak kiállithatott: rókafogókat állitottak; hálót vetettek; nem kegyelmeztek; s ha valaki kölykes nősténytlőtt, a szomszédság hálájára tartották érdemesnek. Gloucester- és Hampshireben oly közönséges volt a vörös vad, mint most a grampiani dombokon. Anna királyné egy alkalommal, portsmouthi utjában, ötszáznál nem kevesebbet látott egy csapatban. Némely déli erdőségben még fejér sörényü vad bikát (bölényt) is találtak. A borz, minden domboldalon, melyet sürü bokrok fedtek, megásta sötét,

tekervényes lakát. A vad macska nyávogását gyakran hallották éjelenként a whistleburyi és needwoodi erdőszök tanyái körül. Sárga szügyű nyestet Cranbourneban még vadásztak bőre miatt, mit csak a nyusténál tartottak alábbvalónak. Fertői sasokat, melyek kilencz angol lábnyira kiterjesztették szárnyaikat, a norfolki part hosszában fogtak a halászok. A brit csatornától Yorkshireig, a fövény halmokon, nagy túzokok legeltek, ötvenen hatvanan egy csoportban, s gyakran agarakkal vadásztak rájok. Cambridge- és Lincolnshire mocsárait évenként több hónapig a darvak végtelen serge boritotta. Némely fajokat a földmivelés előhaladása irtott ki. Mások annyira megfogytak számban, hogy egyegy példány csodájára ugy összecsoportoztak, mint valamely bengali tigris vagy földsarki medve látására *).

E nagy változás folyama sehol sem jelölhető ki tisztábban, mint a törvénykönyvben (Statute Book). Második György király ideje óta a bekeritési határozatok száma négyezeren felül van. Az e határozatok erejénél fogva bekeritett földtér, mérsékelt számitás szerint, nagyobb tizezer négyszög mértföldnél. Hány, azelőtt miveletlen vagy roszul mivelt, négyszög mértföldet keritettek be s vettek szorgalmas mivelés alá a tulajdonosok, a nélkül, hogy a törvényhozáshoz folyamodtak volna, csak hozzávetésből képzelhetni. De nagyon valószinűnek látszik, hogy Angliának

*) Lásd; White's Selborn; Beltól History of British Quadrupeds; Gentleman's Recreation, 1686; Aubreytől: Natural History of Wiltshire, 1685; Morton's History of Northamptonshire 1712; Willoughby' Ornithology, by Ray, 1688; Latham's General Sinopsis of Birds; és sir Thomas Browne's Accunt of Birds found in Norfolk.

negyed része, egy századnál kevesb idő alatt, változott által vadonból kertté.

A mezei gazdaság, bár a polgári háború óta nagy előmenetelt tőn, még azon részeiben az országnak, a melyeket Károly uralkodása végén legjobban miveltek, sem volt olyan, a mit ma ügyesnek tartanának. A kormány maig sem tön hatályos lépéseket, hogy az angol föld terméséről pontos tudósitásokat kapjon. A történetiró tehát kénytelen, némi tartózkodással, azon statistikai irók tekintélyét követni, a kiknek szorgalmáról és hűségéről leginkább meg van győződve. Jelenleg azt hiszik, hogy a búza, rozs, árpa, zab és bab általános termése harmincz millio quartert sokkal felül halad. A búzatermést igen rosznak tartanák, ha tizenkét millio quarternél több nem volna. King Gergely 1696-ban tett számitása szerint a királyságban akkor termesztett búza, rozs, árpa, zab és bab mindössze valamivel kevesebb volt tiz millionál. A búzát, melyet akkor csak a legjobb földben termesztettek s csak a nagyobb birtokosak fogyasztottak, kevesebbre tette két millio quarternél. Davenant Károly, egy éles eszű és jól értesült, bár igen elvtelen és indulatos politikus, a számitás némely pontjaiban eltért Kingtől, de csaknem ugyanazon általános eredményekre jött.

A termék forgatását csak igen tökéletlenül értették. Tudták ugyan, hogy némely, szigetünkbe nem rég behozott növény, különösen a répa, szarvas marhának és birkának igen jó téli eledel: de a marhának azzal tartása még nem volt gyakorlatban. Sehogy sem volt tehát könnyű, szénaszűk évben a kitelelés. Nagy mennyiségben leölték és besózták tehát a hideg évszak kezdetén; s nehány hónapig még a »gentry« is ritkán izlelt fris húst, vadat és folyóbeli

halat kivéve, melyek ennélfogva sokkal jelentékenyebb czikkek voltak a háztartásban, mint most. A northumberlandi »háztartási könyvben« látható, hogy, VII. Henrik idejében, még a nagy grófok szolgálatában levő gentlemanek sem ettek máskor fris hust, csak a nyárközép és Mihálynap közt eső rövid időszakban. Két század alatt azonban már előhaladás történt; s II. Károly alatt a háznépek csak november elején sózták be a hust, a mit aztán szent Márton húsának neveztek.

A szarvasmarha és juh igen apró volt akkor ahhoz képest, a minöt most vásárainkra hajtanak. Belföldi lovaink, bár használatra jók, csekély becsüek voltak s olcsó áron adattak el. Darabját, egyre másra, nem becsülte többre a legügyesb közgazdásági számító ötven shillingnél. Külföldi fajok nagyobb becsben voltak. A spanyol lovakat, katonák alá legjobbaknak tartották, s mind hadi szolgálatra, mind mezei munkára nagy számmal hozták be. Az előkelőurak hintóit flandriai szürke kanczák vonták, a melyeknek, mint gondolták, különösen szép ügetése volt, s a melyek a nehéz kocsit sokkal jobban birták vontatni London göröngyös utczáin, mint bármely szigetünkön növelt ló. Se a most pályázó, se a mostani fuvaros lovat nem ismerték. Azon négylábu óriások elődeit, a melyeket most minden külföldi London legnagyobb csodái közé soroz, sokkal később hozták a walcheri rétekről; sokkal későbben a Childers és Eclipse elődeit Arabia homokáról. A nemesség- és »gentry«-ben mindazáltal már meg volt a lófuttatás iránt a szenvedély. Kanczáink uj vérrel nemesítésének fontosságát erősen érezték; s e nézetből utóbb számos berber lovat hoztak az országba. Két férfiu, a kiknek ilyesekben nagyra becsülték tekintélyét, Newcastle herczeg és sir Fenwick, azt mondta,

hogy a leghitványabb tangieri ló derekabb ivadékot nemz, mint belföldi fajunkból a legjobb mén után várhatni. Nehezen fogták volna ők elhinni, hogy eljő az idő, mikor a szomszéd országi herczegek és nemesek annyira vágynak Angliából lovakat kapni, mint az angolok vágytak a Berberségből.

A növény- és állattenyésztés növekedése, minden nagysága mellett csekélynek látszik ásványi gazdagságunk növekedéséhez képest. 1685-ben a cornwalli czin, mely két ezredév előtt már Hercules oszlopain tul vonzotta a tyrusi vitorlákat, még mindég legbecsesb föld alatti terméke volt szigetünknek. Az évenként kiaknázott mennyiséget, nehány évvel utóbb, tizenhatszáz tonnának találták. Hihetőleg mintegy harmad része a mostani termelésnek. De a rézerek, a melyek ugyanazon környéken fekszenek, II. Károly korában még egészen el voltak hanyagolva, s egy földbirtokos sem vette azokat számitásba birtoka becslésében. Cornwall és Wales jelenleg közel tizenöt ezer tonna rezet adnak évenként, a mi szinte másfél millio sterling értékü; azaz kétannyi áru rezet adnak, mint a XVII. században minden angol bánya összesen adott. Az első kősó-telepet, a visszaállitás után nem sokkal, Cheshirében találták, de, ugy látszik, akkor nem mivelték. Azt a sót, a melyet ügygyel bajjal sós-forrásokból nyertek, nem igen becsülték. A serpenyőkből, a melyekben a készités történt, kénes gőz párolgott; s midőn a kipárolgásnak vége lett, a megmaradt anyag alig volt ételben használható. Az orvosok ez egészségtelen szernek tulajdonitották az angolok közt gyakori tüdővészt és sülyös nyavalyákat. A felsőbb és közép osztályok tehát ritkán éltek azzal; s folyvást nagy mennyiséget hoztak be Franczia országból. Jelenleg nem csupán sa-

ját tömérdek szükségletünket fedezik forrásaink és aknáink, hanem évenkint több mint hétszáz millio font igen jó sót küldünk idegen országokba.

Még sokkal jelentékenyeb volt vashámoraink előmenetele. Ilyes hámorok régóta voltak szigetünkön, de nem boldogultak, és se a kormány, se a közönség nem jó szemmel tekintették. Akkor még nem szokták az érczet kőszénnel olvasztani; s a fa gyors fogyasztása aggodalomra riasztotta az államfiakat. Már Erzsébet uralkodása óta hangos panaszok hallatszottak, hogy a kemenczék fűtésére egész erdőket kivágtak, s a parliament szükségesnek látta a gyárakat az épületfa égetésétől eltiltani. A gyáripar lankadt e miatt. II. Károly uralkodása végén az országban használt vas nagy részét külföldről hozták; s úgy látszik, az itt öntött vas egész tömege nem volt több tizezer tonnánál. Most azt tartják, hogy igen nyomott állapotban teng a kereskedés, ha egy millio tonnánál évenként kevesebb készül.

Egy ásványt kell még említenünk, a mely talán még a vasnál is jelentékenyebb. A kőszén, bár a gyáripar egy ágában sem igen használták, már is rendes tüzelő volt némely kerületekben, a melyek elég szerencsések voltak tetemes rétegekkel birni, s a fővárosban, a melyet könnyű volt vele a vizen ellátni. Okszerűleg hihetni, hogy a bányákból akkor ásott mennyiségnek legalább felét London fogyasztotta el. London fogyasztása rendkivülinek látszott az akkori irók előtt, s gyakran fölhozták, a főváros nagysága bizonyságául. Alig remélhették, hogy hitelt nyer állitásuk, mely szerint kétszáz nyolczvan ezer chaldront *), vagyis

*) Kőszén-mérték, valamivel több tizennyolcz pozsonyi mérőnél.

mintegy háromszázötven ezer tonnát szállitottak a Temzén, II. Károly országlása utósó évében. Most a fővárosnak évenként közel negyedfél millió kell; s az összes évi termelést, a legmérsékeltebb számitás szerint, sem lehet harmincz millió tonnánál kevesebbre tenni.

E nagy változások előhaladása közben, mint várni lehetett, a földjövedelem majdnem folyvást növekedett. Némely kerületben tizszernél többszörte sokszorozódott. Némely helyen csak kétszer annyi lett. Általán véve, hihetőleg, négyszereződött.

A földjövedelem nagy része a falusi gentlemanek között oszlott föl, mely osztály helyzetét és jellemét igen szükséges világosan ismernünk; mert a nemzet sorsát, fontos körülmények közt, többször az ő befolyásuk és szenvedélyeik döntötték el.

Fölötte tévednénk, ha a XVII. század »squire«-jeit nagyon hasonlóknak képzelnők ivadékaikhoz, azon megyei tagokhoz s évnegyedes gyülési (quarter session) ülnökökhez, a kiket jól ismerünk. A mostani falusi gentleman közönségesen mivelt növelésben részesül, valamely kitünő iskolából egyik jeles collegiumba megy által, s minden módja megvan, hogy derék tanúló váljék belőle. Élete nevezetes részét közönségesen a fővárosban tölti; s a főváros finomságait viszi magával haza. Nincs talán kellemesb lakhely az angol »gentry« mezei lakainál. A parkokban és mulató telkeken a mesterség által alakitva, de nem eltorzitva, a legbájosb alakban, tünik ott föl a természet. A józan ész és jó izlés kezet fog, hogy az épületekben a kényelmest és szépet szerencsésen párositsa. A festmények, zeneműszerek és könyvtár minden más országban a tulajdonos kitünő miveltsége és ügyessége jelenségeül tekin-

tetnének. A vidéki gentleman, a ki tanuja volt a forradalomnak, hihetőleg negyed résznyi jövedelmet vett be, mint a mennyit földei maradékinak most adnak. E szerint, maradékaihoz képest, szegény ember volt, s rendesen kénytelen, rövid félbeszakitással, jószágán lakni. A szárazföldi utazások, a londoni háztartás, sőt London gyakori látogatása is oly kedvtelések voltak, a mikben csupán nagy birtokosok részesülhettek. Bizton állithatni, hogy a »squire«-ek közől, a kiknek nevei a békebirák és helytartók sorában előfordúltak, öt év alatt nem volt húsz a városban, s oly tova, mint Páris, egy sem utazott egész életében. Sok földes ur nem igen különböző növelésben részesült, mint házi cselédjei. Sokszor nevezetes vagyon örököse, családja székhelyén, lovászok és vadpásztoroknál nem igen jobb növelők mellett töltötte gyermekségét és ifjuságát, s alig szerzett elég tudományt, hogy egy »Mittimus«-nak aláirhassa nevét. Ha iskolába vagy collegiumba ment is, rendesen husz éves kora előtt visszatért az ősi csarnok magányába, s ott, hacsak a természettől igen szerencsés alkotásu elméje nem volt, mezei foglalkozások és mulatságok közt, hamar elfeledte akadémiai tanúlmányait. Legfőbb komoly dolga jószága gondviselésében állott. Vetni való magokat vizsgált, sertést tenyésztett, s a vásárokon marhakereskedőkkel és komlóárusokkal, kancsó mellett, alkukat kötött. Rendesen vadászat és durva érzékiség volt legfőbb élve. Beszéde és kiejtése olyan volt, a minőt jelenleg csak a legtudatlanabb filkótól hallani. A legpóriasb vidéki szóejtéssel szórta esküvéseit, durva tréfáit és aljas szitkait. Az első szóból, a melyet kiejtett, könnyen észre lehetett venni, Sommersetshireből jön-e, vagy York megyéből. Laka csinositásával keveset vesződött, s ha csino-

sitást kisérlett is meg, ritkán hozott idomtalanságnál egyebet létre. A majorudvarból minden szemét hálószobája ablakai alatt gyült össze, s a káposzta meg a csipkeszőllő körülnőtte pitvara ajtaját. Asztala durva ételekkel volt túlterhelve; s igen szivesen látta a vendéget. De a mértéktelen ivás bevett szokása levén az osztálynak, melyhez tartozott, értéke pedig nem engedvén, hogy naponként, »c'aret«-tel vagy »canary«-val részegitsen le nagy társaságokat, sör volt rendes italuk. Valóban iszonyatos, a mennyi sört akkor fogyasztottak. Mert a közép és alsóbb osztályoknak a sör nem csak az volt akkor, a mi napjainkban, hanem mindaz, a mi most a bor, thea és egyéb szeszes ital. Csupán nagy házakban, vagy ünnepélyesb alkalmakkor jött az asztalra külföldi ital. A házi asszonyok, a kik főzték rendesen a lakomát, mihelyt a tálak kiürültek, vissza vonúltak, s az urakat sörözni és dohányozni hagyták. A délutáni durva mulatás, sokszor addig tartott, mig asztal alatt hevertek a dorbézolók.

Igen ritkán történt, hogy a nagyvilágból egyegy sugár eljutott a falusi gentlemanhoz, s az is inkább megzavarta eszét, mint fölvilágosította. Véleményei a vallást, külföldet és mult időket illetőleg, nem tanúlásból, észlelésből vagy fölvilágosult egyénekkel folytatott társalgásból eredvén, hanem szóhagyományokból, a melyek saját szűk körében forogtak, valódi gyermekies nézetek voltak. Mindazáltal oly átalkodottsággal ragaszkodott azokhoz, mint rendesen tudatlan ember szokott, a kit szüntelen hizelgés vesz körül. Sok indulatosság és keserűség volt benne. Gyűlölte a francziákat és olaszokat, skótokat és ireket, a pápistákat és presbyterieket, independenseket és anabaptistákat, quakkereket és zsidókat. London és a londoniak ellen oly

idegenséggel viseltetett, a melynek nem egyszer fontos politikai eredményei voltak. Neje és leánya, izlés és tökély tekintetében, alább állottak a mai kulcsárnéknál és szobaleányoknál. Varrtak és fontak, gyümölcsbort készítettek, sárga boglárt raktak el, s tésztát gyúrtak vadpástétomhoz.

E leirásból azt lehetne hinni, hogy a XVII. századbeli angol »esquire,« lényegben, nem igen különbözött a mostani falusi molnártól vagy csaplárostól. Azonban jelleme némi jelentékeny vonásai emlitendők még, a melyek e véleményt nagyon is módositják. Bár tudatlan és miveletlen, némi legfőbb pontokban mindazáltal gentleman volt. Kevély és hatalmas aristocratia tagja levén, mindazon jó és rosz tulajdonok jellemezték, a melyek a jobbágias osztály sajátjai. Családi büszkesége egy Talboténál vagy Howardénál nagyobb volt. Minden szomszédai származásfáját és czimereit ismerte, s meg tudta mondani, melyik vett föl legkisebb jog nélkül czimertartókat, s melyik oly szerencsétlen, hogy valamely városi alderman unokája. Tisztviselő volt, s mint ilyen, környéke lakóinak durva, patriarchalis módon szolgáltatott igazságot, a mi, számtalan botlás és olykori zsarnokoskodás mellett is, jobb volt, mint épen semmi jogszolgáltatás. Tiszt volt a megyei mozgó csapatban; s katonai méltósága, habár a flandriai táborozásban részt vett vitézeket mosolyra inditotta is, saját és szomszédai szemei előtt növelte jelleme tekintélyét. De katonáskodása, igazság szerint, nem is volt guny tárgya. Minden megyében voltak idősb gentlemanek, a kik oly hadi szolgálatot láttak, a mely nem volt gyermekjáték. Egyiket I. Károly az edgehilli csata után ütötte lovaggá. Másik a sebhelyen, melyet Nasebynál kapott, még mindég tapaszt hordott. Egy harmadik régi kastélyát védte, mig

Fairfax ágyuval be nem törette. E régi lovagok jelenléte ócska kardjaikkal és pisztolytokjaikkal, s agg regéikkel Goring és Lundsford felől, harczias szint adott a »militia« szemléjének, a mi különben hiányzott volna. Még azon falusi gentlemaneket is, a kik fiatalabbak voltak, hogysem a parliament vasasaival kardcsapásokat válthattak volna, gyermekkoruk óta a csak imént mult háború nyomai környezték, s atyáik és nagybátyjaik hadi tettein kérődztek. Ekkép az angol »esquire« jellemét, a XVII. században, két elem alkotta, a melyeket nem igen szoktunk meg, egyesülve látni. Tudatlanságát és faragatlanságát, aljas izlését s durva beszédmódját merőben pórias természet és nevelés jelenségének tekintenék ma. Azonban lényegesen patricius volt ő, s nagy mértékben sajátjai voltak mind az erények, mind a vétkek, a melyek magas születésű, s tekintélyhez, rendtartáshoz és önbecsüléshez szokott emberek közt tenyésznek. Oly nemzedék, a mely megszokta a lovagias érzelmeket csupán a szép tudományok és mivelt erkölcsök kiséretében találni, nem könnyen fogja talyigásféle magaviseletű, beszédű és szóejtésű emberben képzelni saját képmását, a ki mindazáltal a rang és származás tekintetében finnyás, s készebb életét koczkáztatni, hogysem háza becsületén szenyfoltot türne. És pedig csupán e két dolog egybekapcsolása után, a melyeket soha sem vagy csak ritkán látunk egyesülve, lehet valódi fogalmunk azon paraszt aristocratiáról, a melyben I. Károly seregeinek fő ereje állott, s a mely utódai érdekeit soká pártolta ritka hűséggel.

A goromba, növeletlen és otthon ülő gentleman rendesen tory volt: de bár az öröködési egyeduralomhoz áldozatkészséggel ragaszkodott, az udvaronczok és minis-

terek iránt nem viseltetett előszeretettel. Azt hitte, s nem ok nélkül, hogy a Whitehall a legromlottabb fajú néppel van tele; hogy azon nagy öszleteket, a melyeket az alsóház, a visszaállitás óta megajánlott a koronának, részint ravasz politikusok orozták el, részint bohóczokra és külföldi kéjhölgyekre pazarolták. A büszke angol sziv boszúsággal telt el a gondolatra, hogy hona kormánya franczia parancsszótól függjön. Rendesen vén »cavalier« levén önmaga, vagy régi »cavaliernek« maradéka, keserű nehezteléssel gondolt a hálátlanságra, a melyel a Stuártok legjobb barátaikat jutalmazták. Kik zúgolódni hallották az elhanyagolás miatt, a mint vele bántak, s a pazarlásért, a mint vesztegették a kincseket Gwynn Nelli és Carwell aszszony fattyaira, késznek tarthatták őt pártütésre. Rosz kedve azonban csak addig tartott, mig a trón valóban veszélybe jött. Épen mikor azok, a kiket a fejedelem kincscsel és méltóságokkal halmozott, oldala mellől elpártoltak, testtel lélekkel gyülekeztek körüle azon falusi gentlemanek, a kik a jó szerencse napjaiban oly mogorvák és daczosok voltak. Igy, miután II. Károly rosz kormányzása ellen húsz évig zugolódtak, óltalmára jöttek a végszükségben, mikor saját államtitkárai és kamarásai elhagyták, s képessé tették őt, hogy az ellenzék fölött teljes diadalt nyerjen; s kétségtelenül öcscse, Jakab iránt is hasonló hűséget tanúsitanak, ha Jakab, legalább az utósó pillanatban, legerősb érzelmeiket sérteni tartózkodik. Mert egy intézmény, s csak is egy, volt, melyet még az öröködési egyeduralomnál is többre becsültek; s ez az intézmény az angol egyház. Szeretetök az egyház iránt nem volt tanúlmány, vagy elmélkedés kifolyása. Kevesen tudták volna közölök a szentirásból vagy az egyháztörténetből okát adni, miért

ragaszkodtak tanaihoz, szertartásához és szerkezetéhez; s mint osztály, az erkölcsiség azon törvényeit sem tarták szigoruan meg, a melyek minden keresztyén felekezettel közösek. De hosszas idők tapasztalása bizonyitja, hogy az emberek készek lehetnek mind halálig harczolni, vagy irgalom nélkül üldözni másokat, oly vallás miatt, a melynek hitét nem értik, s a melynek parancsait rendesen megszegik.

A falusi papok még a falusi gentlemaneknél is hevesebb toryk voltak, s aligha kevesbbé fontos osztályt képeztek. Meg kell azonban jegyezni, hogy a pap a gentlemanhez képest, sokkal alább állt, mint korunkban. A tized volt az egyház fő jövedelmi forrása; s a tized sokkal csekélyebb arányban állt akkor a jövedelemhez, mint jelenleg. King a parochiák és káptalanok összes bevételét csak négyszáznyolczvan ezer fontra becsülte évenként; Davenant szintén csak ötszáznegyvenöt ezerre. Jelenleg bizonyosan hétszerte több, mint ezen öszletek közől a legnagyobb. Az általános földjövedelem, egy becsűhez képest, sem növekedett ily arányban. Következőleg a rectorok és papok, a szomszéd földes urakhoz hasonlitva a XVII. században, sokkal szegényebbek voltak mint a XIX-dikben.

A papság társadalmi állását a reformátio tökéletesen megváltoztatta. Ez esemény előtt papok alkották a lordok házában a többséget, fényben és gazdagságban vetekedtek a legnagyobb világi zászlós urakkal, s olykor fölül is multák azokat, s rendesen kezeikben voltak a legmagasb polgári hivatalok. A főkincstárnok gyakran volt püspök. Főkorlátnok majd mindég az volt. A titkos pecsétőr s az állami levéltárak igazgatója rendesen egyháziak voltak. Papok végezték a legfontosb diplomatai foglalkozásokat. Szóval a közigazgatás azon nagy részét, melyre durva,

harczias nemesek nem voltak alkalmasok, a papság különös tulajdonául tekintették. Mihez képest olyan férfiak, a kiknek a tábori élet nem volt inyére s egyszermind az államban emelkedni kivántak, rendesen »tonsura« alá adták fejöket. A legjelesb családok fiai s a trón közel rokonai voltak ezek közt, Scroopok és Neville-k, Bourchier-ek, Straffordok és Pole-ok. A zárdák végtelen uradalmak jövedelmeivel s a tized mindazon roppant részével birtak, a mely most világiak kezében van. Igy szintén III. Henrik uralkodása közepéig a dicsvágyó s pénzszomjas temészetűek előtt egy életmód sem volt olyan kecsegtető, mint a papság. Azonban erőszakos forradalom jött. A zárdák eltörlése egyszerre megfosztotta a papságot gazdagsága nagyobb részétől s túlnyomóságától a felsőházban. Nem volt többé glastonburyi vagy readingi apát, ki a peerek közt ült, s egy hatalmas gróféval fölérő jövedelemmel birt. Elenyészett Wykcham és Wainflete Vilmos herczegi fénye. Oda volt a bibornok bibor kalapja s a legatus ezüst keresztje. Azon fensőbbséget is elvesztette a papság, a mely a nagy észmiveltség természetes jutalma. Egykor azon körülmény, hogy valaki olvasni tudott, már azon hiedelmet támasztotta, hogy a papi rendhez tartozik. De abban a korszakban, a mely oly világiakat szült, mint Cecil Vilmos és Bacon Miklós, Ascham Roger és Smith Tamás, Mildmay Valter és Walsingham Ferencz, — nem volt ok többé, a főpapokat hívni el egyházmegyéikből, hogy szerződéseket kössenek, a pénzügyre felügyeljenek, s kezeljék az igazságszolgáltatást. Nem csak nem tekintették többé a papi rendet magas polgári hivatalokra alkalmas tulajdonnak, sőt képességhiánynak kezdték tekinteni. Azon világias indokok tehát, a melyek azelőtt annyi ügyes, nagyravágyó s magasszületésű ifjat

vitt a papi öltöny fölvételére, megszüntek hatni. Kétszáz plebánia közől egy sem hozott be annyit, a mennyit jó születésű ember elég jövedelemnek tartott. Adott ugyan még az egyház jutalmakat; de csekély számmal: s a legnagyobbak is csekélyek voltak azon dicsőséghez képest, mely a papuralom fejeit egykor környezte. Koldusfélének tetszhetett Parker és Grindal háztartása azok előtt, kik Wolsey fejedelmi pompájára, palotáira, melyek a királyok kedvencz lakaivá lettek, a Whitehallra és Hampton-Courtra, a három költséges asztalra, melyeket ebédlőtermében naponként teritettek, kápolnájában a negyvennégy tündöklő misemondó ruhára, gazdag egyenruhás kengyelfutóira, s aranyozott csatabárdos testőreire emlékeztek. A papi hivatás ekkép a felsőbb osztályokra nézve elvesztette vonzerejét. Egy egész század folytán, mely Erzsébet trónralépte után következett, alig lépett egyetlen nemes származásu egyén a papi rendbe. II. Károly uralkodása végén két peer fia volt püspök, négy vagy öt peerfi volt fölszentelt pap, s birt értekesb javadalmat; de e ritka kivételek nem szüntették meg a rosz véleményt, a mely a testületet terhelte. A papságot, általában, köznépi osztálynak tekintették. S valóban egy gentlemanféle kinézésűre tiz házi cseléd esett. Számos olyan pap, a kinek javadalma épen semmi, vagy igen csekély volt kényelmes életre, világiak házában élt. Régi tapasztalás bizonyitotta, hogy e szokás a papi jellem lealacsonyitására vezetett. Laud erőködött változást eszközölni; s I. Károly ismételve határozott rendeleteket bocsátott ki, hogy magas állásu egyéneken kivül senki se merészeljen házi káplánt tartani. De e parancsok elavultak. A puritánok uralkodása idején az angol egyház sok, javadalmából kiüzött papja valóban csak ugy talált kenyeret és hajlékot, ha valamely

royalista gentleman háztartásához csatlakozott; s ama zavargó időkben alakult szokások a monarchia és püspöki rendszer visszaállítása után is soká fenmaradtak. Jó érzésű s mivelt értelmű emberek bizonyára szivességgel és udvariassággal voltak házaikban a káplán iránt. Azt tartották, hogy társalgásával, tudományos segélyezésével, lelki tanácsadásával bőven megszolgálja élelmét, szállását és fizetését. De a falusi gentlemanek közt nem volt általános ez az érzelem. A durva, tudatlan »squire«, a ki méltóságához tartozónak vélte, hogy házában az asztali imát naponként, teljes egyházi öltözetben, pap mondja el, talált módot, e méltóságot takarékossággal egyesítni. Lehetett találni fiatal levitát, — e kifejezés volt akkor szokásban, — a ki ebédért, egy kis szobácskáért s évenként tiz fontért nem csak papi teendőit elvégezte, nemcsak a legtürelmesb hallgató és czéllap volt, nem csupán mindég kész volt, jó időben tekézni, rosz időben ostáblázni, hanem a kertész vagy lovász fizetését is meg lehetett mellette kimélni. Olykor a baraczkfákat fölkötözte, olykor a kocsilovakat hajtotta a tisztelendő úr. Ő vette számba a kovács-árjegyzéket. Tiz mértföldnyire is elsétált egy izenettel vagy nyalábkával. Szabad volt a családdal ebédelnie; de megvárták tőle, hogy a legközönségesebb étkekkel beérje. Füstölt marhahússal és répával jól lakhatott; de mihelyt a süteményt és vajas pogácsát hordozták, fölkelt és félre állott, mig elő nem szólitották, hálát adni az ebédért, a melynek nagy részéből ki volt zárva.

Nehány évi szolgálat után talán »praesentát« nyert valamely javadalomra, mely őt eltartotta: de sokszor szükségesnek látta, kineveztetését »simoniaképen« vásárolni meg, a mi három négy nemzedéken át kimerithetlen forrásul

szolgált a gúnyiróknak. Megvárták tőle, hogy javadalmával nőt is vegyen. A nő rendesen a védúr szolgálatában állt; s jó volt, ha gyanú nem érte, hogy kelleténél inkább birta hajlamát. Valóban a házasságok minősége, a melyeket akkor a papok kötni szoktak, a legvilágosabban mutatja, milyen társasági helyzetben volt akkor e rend. Egy oxfordi iró, II. Károly halála után néhány hónappal, keservesen panaszolta, hogy a falusi ügyvéd és gyógyszerész a falusi papot megvetőleg lenézték, sőt minden tisztességes családú leánynak, egyebek közt, azon tanitást verték leginkább fejébe, hogy papi szeretőnek semmi biztatást ne adjon, s ha valamely fiatal kisasszony e parancsról megfeledkezett, majd ugy megrótták, mint tilos szerelem miatt *). Clarendon, a ki az egyház iránt bizonyára nem viseltetett rosz akarattal, a rendek összezavarodása jelenségéül említi, a melyet a nagy forradalom okozott, hogy nemes családbeli urhölgyek papokhoz mentek **) A lánycselédet tartották falusi paphoz legillőbb házastársnak. Erzsébet királynő, mint az egyház feje, forma szerint szentesíteni látszott ez előitéletet, külön rendeletet adván ki, hogy egy pap se bátorkodjék szolgálatbeli lányt ura vagy asszonya egyezése nélkül elvenni. Ezekhez képest a viszony a papok és leánycselédek közt, több nemzedéken át, végtelen trefaság tárgya volt; s nehéz is fogna lenni a XVII. század vigjátékaiban egy papot is találni, a ki szakácsnénál magasabb állásu mátkát kapott volna. Még II. György idejében is azon észrevételt tette az élet és erkölcsök legélesebb vizsgálója, a ki maga is pap volt, hogy, nagy háztartásban, a

*) Angliae Notitia, by T. Wood, of New College, Oxford 1685.
**) Clarendon élete, II. 21.

káplán volt utósó tartaléka oly komornának a ki rosz hirbe jött s a kinek azért föl kellett hagynia a reménynyel, hogy az udvarmestert hálóba kerítse *).

A pap, a ki házi káplánságát valamely javadalomért és nőért elhagyta, rendesen azt tapasztalta, hogy egyik bajt csak a másikkal cserélte. Ötven javadalom közt egy sem tette a papot képessé, hogy családját kényelmesen fölnevelje. A mint szaporodtak és nőttek a gyermekek, mindinkább nyomorúbb lett a pap háztartása. Mindég több több lyuk volt látható paplaka szalmafedelén s egyetlen hosszú öltönyén. Sokszor csak földe mivelésével, disznóhizlalással, trágyás szekeret rakva, birta megszerezni napi kenyerét; s a legnagyobb erőfeszitéssel sem mindég tudta elkerülni, hogy szentirását és téntatartóját a végrehajtó tiszt (bailiff) le ne foglalja. Ünnepe volt, midőn valamely nagy ház konyhájára bocsátották, s a cselédek sörrel és hideg étkekkel megvendégelték. Gyermekei csak ugy nőttek föl, mint a szomszéd parasztok gyermekei. Fiai az eke után jártak; s leányai szolgálni mentek. A tanúlást lehetlennek találta; mert javadalma eladásából sem került volna ki oly öszlet, a mennyiből egy jó hittani könyvtárt lehetett venni; s rendkivül boldognak kellett őt tartani, ha tiz vagy tizenkét öszszefüzezett kötete volt polczain, a bögrék és fazekak közt. Az éles és erős értelemnek is be kellett gyöpesednie ilyen nem kedvező körülmények közt.

Bizonyára az angol egyház akkor sem volt hiával kitünő jelességű, tudományos férfiaknak. De meg kell jegyezni, hogy e férfiak nem a nép között elszórva voltak. Nehány kevés helyre szorúltak össze, hol tudományszerzésre bőséges

*) Swiftől: »Directions to Servants.«

eszközök voltak, s a hol az ész erélyes foglalkozására gyakori alkalom adta magát elő *). Ily helyeken lehetett egyházférfiakat találni, a kiket az észtehetség, ékesenszólás, s az irodalom, tudomány és élet széles ismerete képesekké tön, hogy az egyházat eretnekek és hitlenek ellen diadalmasan ótalmazzák, a könnyelmű világi gyülekezetek figyelmét lekössék, a tanácsgyüléseknek irányt adjanak s a valást még a legfeslettebb udvar előtt is tiszteltté tegyék. Némelyek a metaphysícus hittan ösvényeit méregették; némelyek a bibliai kritikában birtak mélységes gyakorlottsággal; s némelyek az egyháztörténet legsötétebb részeibe hoztak némi fényt. Némelyek az okoskodástanban tökéletes mestereknek bizonyították magokat. Némelyek olyan szorgalommal és sikerrel üzték a szónoklatot, hogy beszédeik most is méltán tartatnak az irásmód példányainak. E jeles férfiak, alig egy kivétellel, az egyetemeken, a nagy székesegyházak mellett vagy a fővárosban voltak találhatók. Barrow nem rég halt meg Cambridgeben; s Pearson onnan ment át a püspöki székbe. Cudworth és More Henrik még ott éltenek. South és Pococke, Jane és Aldrik Oxfordban voltak. Prideaux a norwichi, s Whitby a salisburyi káptalanban élt. De leginkább a londoni papság volt, a melyről mindég mint külön osztályról volt szó, mely a rend hirnevét, tudományosság és ékesszólás tekintetében, fentartotta. A főváros legjelentékenyebb szószékein ezen időben igen sok jeles férfi volt, a kik közől választották nagy részint az egyház nagyait. Scherlock a »Temple«-ben szónokolt, Tillotson Lincoln collegiumában, Wake és Collier Jeromós

*) Eachard szorosan kijelöli a városi és falusi papság közt a különbséget, s mindenkinek észre kellett azt vennie, a ki azon kor egyháztörténetét tanulta

Gray collegiumában, Bournet a »Rollban«, Stillingfleet sz. Pál székesegyházában, Patrick sz. Pálnál, a Covent Gardenben, Fowler st. Gilesnél, Cripplegate, Sharp st. Gilesnél, Tenison sz. Márton, Sprat sz. Margit, Beveridge sz. Péter egyházában a Cornhillben. E tizenkét férfiú közől, a kik az egyházi történetben mind magasan állanak, tiz lett püspökké, négy érsekké. Egyszersmind a talán egyedül jelentékeny hittani munkák, a melyek falusi paptól származtak, Bull Györgytől voltak, ki utóbb sz. dávidi püspök lett; s Bull soha sem irta volna e munkákat, ha jószágot nem örököl vala, melynek eladásából oly könyvtárt birt gyüjteni, a melyhez hasonló Angliában valószinűleg egy falusi papnak sem volt soha *).

Az angol papság ekkép két részre oszlott, melyek tudományra, magaviseletre, s társadalmi állásra nézve nagyon különböztek egymástól. Az egyik osztály, mely udvarok és városok szolgálatára volt idomitva, minden ó és uj tudományban jártas férfiakat foglalt magában; férfiakat, a kik Hobbessel és Bossuet-tel a vita minden fegyverével mérkőzhettek, a kik beszédeikben a keresztyénség fönségét és szépségét oly valódi okoskodással s olyan erélyes szavakkal tudták előadni, hogy a lomha Károly is hallgatásba mélyedt, s az unatkozó Buckingham feledte a gúnyt; férfiakat, a kiket ügyességök, miveltségök és világismeretök képesekké tőn a nagyok és hatalmasok lelkiismeretének kormányzására; a kikkel Halifax szeretett értekezni az országok érdekeiről, s a kikről Dryden nem szégyenelte megval-

*) Bull élete Nelsontól. Mi szerfölötti nehézséggel kellett a falusi papságnak a könyvek szerzésében küzdenie, lásd Bray Tamás a biblia-terjesztő társulat alapitója, életét.

lani, hogy irni tőlök tanúlt *) A másik rész durvább és szerényebb foglalkozásra volt rendelve Szétszórva az országban főleg olyan egyénekből állott, a kik a kisebb bérlőknél és tisztesb szolgáknál se vagyonosabbak, se miveltebbek nem voltak. Azonban e paraszt papok, a kik kéve- és malacztizedeikből csak nyomorúltan élhettek, legkisebb kilátás nélkül, hogy valaha fensőbb papi hivatalra jussanak, — ezek voltak, a kikben a papi szellem leginkább megvolt. Azon egyháziak közől, a kik az egyetemek és főváros büszkeségei voltak s gazdagságra és lordi rangra emelkedtek, vagy okszerű kilátásuk volt emelkedhetni, — ezek közől egy számra, s jellemre még inkább tekintélyes rész az alkotmányos kormányzati elvekhez hajlott, barátságos viszonyban élt a presbyteriekkel, independensekkel és baptistákkal, örömest látott volna teljes türelmet minden protestáns felekezetre nézve, sőt abba is beleegyezett volna, hogy a becsületes és őszinte nemconformisták kiengesztelése végett, változásokat tegyenek a liturgiában. De a falusi papság irtózott az ilyes »latitudinarianismus«-tól. Valóban ez bűszkébb volt rongyos »reverendájá«-ra, mint előljárói patyolatukra és bibor fövegökre. Mivel világi körülményeiben alig volt, a mi őt a falusiaktól, a kiknek papolt, megkülönböztette, épen e tudat okozta, hogy szerfölött nagyra tartsa azon papi hivatal méltóságát, a mely egyedűli jogczime volt tiszteletre. Elszigetelve élvén s kevés alkalma levén nézeteit olvasás avagy társalgás utján kiigazgatni, egész

*) »Sokszor hallottam őt (Drydent) örömmel bevallani, hogy ha az angol prózában némi tehetséggel bir, annak köszönheti, hogy a nagy Tillotson érsek iratait gyakran olvasgatta.« Congreve ajánlószava Dryden szinműveihez. Hányan mondhatják el ezt iróink közől Pázmán munkáiról?

vad képtelenségökben hitte és tanitotta az elveszthetlen öröködési jog, szenvedőleges engedelmesség s ellennemállás tanait. A szomszéd dissenterekkel sokáig folytatván apró csatározást, igen gyakran azon roszért gyülölte őket, a melyet rajtok elkövetett *), s az »ötmérföldi« törvényben és abban, mely a titkos gyülekezésről szólott, nem talált más hibát, mint hogy e gyülőletes törvények még szigorubbak nem voltak. Mindazon befolyást, a melylyel hivatalánál fogva birt, szenvedélyes buzgalommal a toryk részére fordította; s e befolyás végtelen volt. Mivel a falusi rectort (pap) rendesen nem tekintették gentlemannek, mivel a kastélyból egyik kisasszony kezére sem merészelt vágyni, se a nagyok társalgási teremébe nem hivatott meg, hanem csak a lovászokkal és kulcsárokkal kellett dohányoznia és innia, — nagy tévedés volna, azt hinnünk, hogy a papság hatalma akkor csekélyebb volt, mint jelenleg. Valamely osztály befolyása sehogy sincs arányban azon tekintélylyel, a melyet tagjai egyénileg élveznek. A bibornok sokkal magasabban álló egyéniség, mint a koldúló barát; de sajnos tévedés volna, azt hinni, hogy a bibornokok testülete Európa közszellemére nagyobb befolyást gyakorlott, mint szent Ferencz szerzete. Irföldön jelenleg egy peer sokkal magasabb állást foglal el a társaságban, mint egy római katholikus pap; Munsterben és Connaughtban mindazáltal kevés választó kerület van, hol a papok szövetkezése valamely választást a peerek szövetkezése ellenében keresztül nem vinne. A XVII. században az egyházi szószék az volt a nép nagy részére nézve, a mi most az időszaki sajtó. Az

*) Az emberi természet gyöngéje, mint már Tacitus megjegyezte, gyűlölni, a kit megbántottunk.

egyházba járó parasztok közől alig látott egy valaha hirlapot vagy politikai röpiratot. Bármily roszúl volt lelkipásztoruk értesülve, mégis jobban volt, mint ők; minden héten alkalma volt beszédet intézni hozzájok, s beszédeire soha sem feleltek. Minden fontosabb körülményben sok ezer szószékről hangzottak a whigek ellen a szidalmak, s a buzditások, hogy engedelmeskedjenek az úr fölkentjének; s az eredmény valóban rettentő volt. Mindazon tényezők közt, a melyek az oxfordi parliament feloszlatása után az »exclusionis«-ták ellen erős visszahatást szültek, ugy látszik, a falusi papság szónoklata volt a leghatályosb.

A falusi gentlemanek és falusi papság hatalmát, a vidéki kerületekben, a yeomanry, e kiválólag férfias és emberséges faj hatása ellensulyozta némileg. A kis birtokosok, a kik saját kezeikkel mivelték saját földüket, s tisztességesen el voltak látva, a nélkül, hogy czimerekkel és sisakuk diszével hetykélkedtek, vagy törvényszéki ülnökségre vágytak volna, — sokkal kisebb részét képezték akkor a nemzetnek, mint jelenleg. Ha hitelt lehet adnunk azon kor legjobb statistikus iróinak, nem kevesebb, mint százhatvanezer földtulajdonos élt akkor apró szabad telkén, a kik, családaikkal, alkalmasint, az egész népesség egy hetedét tették. Azon kis földbirtokosok jövedelmét, a mit földük behozott, s nyereményöket és munkabéröket általában hatvan hetven fontra becsülték évenként. Ugy számiták, hogy azok száma, a kik saját földüket mivelték, nagyobb volt, mint azoké, a kik mások földeit bérlették.*) A »yeomanry« nagy része, a reformatio óta, a puritánságra hajlott,

*) Davenant becslését vettem itt föl, mely kevesebb, mint a Kingé.

a polgárháboru idején a parliament részén állt, a visszaállitás után folyvást presbyteri és independens papokat járt hallgatni, választásoknál szerényen pártolta az »exclusionist«-ákat, s még a »rye house«-i összeesküvés főlfedezése, s a whig főnökök földönfutókká tétele után sem szünt meg engesztelhetlen idegenséggel tekinteni a pápistaságot és kényuralmat.

Bármilyen nagy volt Angliában a változás a falusi életben, a forradalom óta; még zokkal csodálatosb volt, a mi a városokban történt. Jelenleg a nemzet egy hatodrésze harminczezernyi lakosnál népesebb tartományi városokban van egybehalmozva. II. Károly uralkodása alatt egy tartományi városnak sem volt az országban harminczezer lakosa; s csupán négy tartományi városban lakott tizezernyi nép.

A fővároshoz legközelebb, de végtelen távolságban, Bristol állott, Angliának akkor első kikötője, és Norwich, akkor az első angol müiparos város. Azóta mindkettőt nagyon felül haladták fiatalabb vetélytársak; holott mindkettő valóban nagy előmenetelt tön. Bristol népessége négyszer annyi lett. Norwiché kétszerte nagyobb.

Pepys, a ki Bristolt a visszaállitás után nyolcz évvel meglátogatta, meg volt lepetve a város fényétől. De nem igen nagy mértéket használt; mert azt a körülményt, mely szerint Bristolban az ember körülnézhet, a nélkül, hogy házaknál egyebet lásson, csodául jegyezte föl. Ugy látszik Londonon kivül, egy általa ismert helyen sem takarták el egészen az épületek az erdőket és szántóföldeket. Bármilyen nagynak tetszett is Bristol akkor, csak igen csekély részét foglalta el mostani területének. Kevés kitünő szépségü egyház emelkedett a nem igen szilárd alapon épült utczák tömkelegéből. Ha ez épületsorok közé kocsi vagy szekér

jött, félni kellett, hogy a házak közt megszorul, vagy alászakad a pinczékbe. A város körül tehát az árukat majd nem kizárólag kutyák által vont talyigákon hordták: s a leggazdagabb lakosok nem azzal tüntették föl vagyonosságukat, hogy aranyos kocsikon jártak, hanem hogy számos gazdag egyenruhás cselédség kiséretében sétáltak az utczákon, s finom étkekkel rakták meg asztalaikat. A keresztelési és temetési pompa sokkal felülmúlta mindazt, a mit Angliában bármely más helyen lehetett látni. A városbeliek vendégszeretete hires volt messze földön; főleg a mint a czukorfinomitók megvendégelték látogatóikat. Az étkeket kemenczékben készítették, s a legjobb spanyol borokat adták föl azokhoz, a melyeket »bristoli tej« név alatt ismert az egész ország. E fényüzést az északamerikai ültetvényekkel, s a Nyugotindiával üzött jutalmazó kereskedés nyereményeiből győzték. A gyarmati kereskedés iránt oly erős vólt a szenvedély, hogy alig találkozott Bristolban egy kis boltos a kinek egyik vagy másik, Virginiába, vagy az Antillákba menő hajón, némi üzlete nem volt volna. Ez üzérkedés olykor nem a legbecsületesb nemű volt. A korona birtokaiban, az Atlanti tengeren túl, a munka nagyon kapós volt; s e szükségletet némi részben az angol főbb kikötőkben rendszerezett emberlopással és lélekvásárlással fedezték. E rendszert sehol sem üzték oly serényen és oly kiterjedésben mint Bristolban. Magok e város főtisztviselői sem szégyenlettek ily gyűlöletes kereskedés által gazdagodni meg. A házak száma 1685-ben, a tüzhelyadó összeirása szerint, épen ötezer háromszáz volt. Alig hihetni, hogy egy házban többen laktak volna, mint London belvárosában; a »city«-ben pedig, mint a legjobb tekintély után tudjuk, ötvenöten laktak tiz házban. Bristol

népességének e szerint mintegy huszonkilencz ezer lélekből kellett állnia.

Norwich egy nagy és termékeny tartomány fővárosa volt. Püspök és káptalan székhelye. Főszékhelye az ország legfőbb műiparának. Közelebb némely tudományos ismeretekben kitünő férfiu lakott ott; s a főváros és egyetemeken kivül, egy város sem birt annyi vonzóval a kiváncsiakra nézve. A könyvtárt, muzeumot, sir Browne Tamás madárházát és füvészkertjét a »Royal society« tagjai hosszu utazásra tarták méltónak. Norwichnak udvara is volt kicsinyben. A város szivében állott a Norfolk herczegek ős palotája, melyet a legnagyobb városi laknak tartottak az országban Londonon kivül. E kastélyban, melyhez lapdázó udvar, tekéző gyöp és egy liget is tartozott a Wansum partján, gyakran székelt a Howardok nemes családja, kis fejedelmek módjára élén. A vendégeknek tiszta arany serlegekben szolgáltattak italt. Még a fogók és lapiczkák is ezüstből voltak. Olasz mesterek festményei diszitették a falakat. A teremek metszett drágakövek szép gyüjteményeivel voltak megrakva, a melyeket azon Arundel gróf vásárlott össze, a kinek márványai jelenleg Oxford ékességei közé tartoznak. 1671-ben Károlyt, udvarostól, gazdagon vendégelték itt. S minden látogatót szivesen láttak évenként karácsontól Három királyig. A nép számára tengerként folyt a sör. Három kocsi, melyek közől egyegy ötszáz fontba került, minden délután körüljárta a várost, hölgyeket hozni az ünnepélyre; s a tánczot mindég fényes lakoma követte. Midőn Norfolk herczeg Norwichba jött, ugy fogadták, mint egy fővárosába visszatérő királyt. Meghuzták a székesegyház, s a mancrofti szent Péter harangjait: tüzeltek a vár ágyui; s a polgárnagy (mayor) és al-

dermanek üdvözlő beszéddel udvaroltak dicső polgártársuknak. Norwich népességét, 1693-ban, valódi számitás szerint, huszonnyolcz- és huszonkilencz ezer lélekből állónak találták. *)

Norwichnál sokkal alább, méltóság és fontosság tekintetében mindazáltal magasan állottak némely régi megyei székvárosok. Ritkaság volt akkor, hogy falusi gentleman Londonba ment volna családostól. A megye székhelye volt az ő fővárosa. Olykor az év nagy részét ott töltötte. Általában igen sokszor oda vonzották őt a dolog és mulatság, a törvényszéki ülés, évnegyedes gyülés, választások, militia-szemlék, ünnepélyek és lófuttatás. Ott voltak a termek, a hol a birák, bibor öltönyben s láncsások és harsonások kiséretében, kétszer évenként megnyitották a királyi itélő bizottságot. Ott voltak a környék gabna-, marha-, gyapjú és komlóvásárai. Ott tartották az országos vásárokat, melyeket londoni kereskedők is látogattak, s hol a vidéki kalmárok évenként bevették a czukrot és irószereket, a vászon és aczélműárukat. Ott voltak a boltok, a hol a vidéki jobb családok fűszer- és divatárukat vásároltak. Némelyeknek e helyek közől érdekes történeti emlékek adtak tekintélyt, a középkor minden müvészetével s nagyszerüségével ékeskedő székesegyházak, paloták, a melyekben hosszú sorban laktak a főpapok, collegiumok, körül a dékánok és káptalaniak tisztes lakásaival, s várak, a melyek hajdan visszaverték a Nevilleket és de Vereket, mely lyek ujabban Rupert avagy Cromwell boszujának nyomait viselték magukon.

---

*) Lásd, Macaulay egyéb idézetei közt, Norwich megye és város történetét, 1768, s Norfolk történetét Blomefieldtől.

Ez érdekes városok közt York, az észak fővárosa, s Exeter, a nyugoté, voltak kitünők. Egyiknek sem lehetett tiz ezernél sokkal több lakosa. Worcesternek, a gyümölcsbor-vidék koronájának, nyolczezernyi volt; Nostinghamnak valószinűleg szintannyi. Gloucesternek, az elszánt védelemről, mely I. Károlyra veszélyt hozott, hiresnek, alkalmasint négy-vagy ötezer lakosa volt; Derbynek nem egészen négyezer. Shrewsbury egy terjedelmes és termékeny kerület főhelye volt. Ott tartották Wales tartomány törvényszékeit. Wrekin környékén sok mértföldnyire, városba menni, a gentry nyelvén annyit tett, mint Shrewsburyba menni. A tartományi uracsok és szépségek, tőlök telhetőleg,utánozták Severn-parti sétáikon, a saint-jamesparki divatokat. A lakosok száma hétezer körül volt. *)

Mindezen helyek népessége, a forradalom óta, sokkal több lett meg annyinál. Némelyiké hét annyira szaporodott. Az utczákat majd mind egészen ujra épitették. A

*) York város népessége, a Drake történeteiben idézett keresztelési és temetési jegyzékek szerint, 1730-ban, 13,000 körül volt. Exeteré 1801-ben 17,000. Worchester népessége épen az 1646-ki ostrom előtt volt megszámlálva. Lásd Worchester történetét Nash-tól. A negyvenévi szaporodást, a mennyit föl lehetett tenni, hozzá adtam. Nostingham népessége 1740-ben épen 10,000 volt. Lásd Dering történetét. Gloucester népességét a King által fölhozott tüzhely-adó összeirásában talált házak száma, s az Atkyns történetében idézett születési és temetési névsorok után bizvást következtethetni. Derby népessége 1712-ben 4000 volt. Lásd Wolley történetét. Kézirat, melyet Lyson »Magna Britannia«-ja emlit. Shrewsbury népességét 1690-ki összeirás szerint határoztam meg. Shrewsbury vigalmaira nézve lásd Farquhar »toborzó tisztét.« Farquhar leirása mellett szól egy ballada a Pepis-könyvtárban, a melynek refrainje: »Shrewsbury for ever.«

szalmát palával, a fát téglával cserélték föl. A kövezet és lámpák, a nagyobb boltok gazdag fénye, s a gentry lakainak kéjelmes csinossága csodásnak látszott volna a XVII. században. A megyék régi fővárosai mindazáltal, aránylag, korántsem olyan jelentékenyek, mint a voltak. Ujabb városok, a melyekről ritkán vagy soha sem emlékszenek kora történeteink, s a melyek képviselőket sem küldtek hajdan parliamentekbe, még élő emberek emlékezete óta oly nagyságra növekedtek, a melyet a jelen nemzedék álmélkodással és büszkeséggel, bárha nem is félelem és aggodalom nélkül szemlél.

E városok közől ugyan a főbbek, a XVII. században, a műipar tekintélyes székhelyeiül voltak ismeretesek, sőt gyors fejlődésöket és roppant gazdagságukat oly kifejezésekkel irták le, a melyek tréfásoknak látszanak az előtt, a ki mostani nagyságukat látta. A legnépesebb és leginkább gyarapodók egyike Manchester volt. A protector által föl volt hiva, hogy parliamentjéhez egy képviselőt küldjön, s II. Károly idejében úgy emlitik az irók, mint szorgalmas és gazdag helyet. Fél század óta hordott már gyapotot Ciprusból és Smyrnából; de a műipar még bölcsejében volt. Még nem tanulták meg Whitneytől, mikép lehessen majdnem mesés mennyiségben szerezni nyers anyagot. Még nem tanulták meg Arkwightől, mint kelljen azt varázs erejűnek látszó gyorsasággal és szabatossággal földolgozni. Az egész évi behozatal, a XVII. század végén, nem ment két millió fontra, mely öszlet jelenleg negyvennyolcz órai szükséget sem fedezne. E csoda-piacz, a mely népességre és gazdagságra nézve oly hirű fővárosokat felülhalad, mint Berlin, Madrid és Lisabon, — akkoriban roszul épült csekély mezőváros volt, a hol hatezer ember sem lakott. Egyetlen saj-

tója sem volt. Most száz nyomdája van. Egy kocsija se volt még. Most húsz ezer kocsigyártót tart el.

Leeds már is a yorkshirei posztókészitők főhelye volt: de az éltes lakosok még emlékeztek, mikor az első téglaház épült, a melyet akkor és azután sokáig vörös-háznak neveztek. Fennen dicsekedtek növekvő gazdagságukkal s a roppant posztópiaczczal, mely, szabad ég alatt, a hidon tartatott. Száz meg száz, sőt ezer meg ezer fontot fizettek le egyetlen jó vásárnapon. Leeds növekedő jelentékenysége folyvást magára vonta a kormány figyelmét. I. Károly helyhatósági kiváltságokkal ajándékozta meg a várost Olivér fölhivta, hogy az alsóházba egy tagot küldjön. De a tüzhelyadó-összeirásból bizonyosnak látszik, hogy, II. Károly uralkodása alatt, az egész helységnek, mely alatt számos falucskából álló kerületet képezett, nem volt több lakosa hétezer léleknél. 1841-ben felülhaladta a százötven ezeret.

Leedstől délnek, egy napi járásra, mocsáros vadon szélén, feküdt egy régi major, jelenleg gazdagon mivelt, akkor puszta és miveletlen, a melyet Hallamshírenek neveztek. Tömérdek vasa volt; s a durva bicskákat, a melyek ott készültek, ez egész országban árulták igen régi idők óta. Chaucer Godfréd is emlitette egyik canterbury beszélyében. De mint látszik, a kézműipar csekély előhaladást tőn a három század alatt, mely az ő korát követte. E tespedés talán onnan magyarázható, minthogy a kereskedés, ezen egész idő folytában, oly szabályozásoknak volt alávetve, a mint a földes ur és úriszéke jónak látta. A finomabb késmű-félét vagy a fővárosban csinálták, vagy a szárazról hozták be. Valóban az angol sebészek csak I. György uralkodása óta nem veszik többé Franciaországból azon

finom metsző-szereket, melyek az emberi testen műtétre szükségesek. A hallamshirei vasművek legnagyobb részét egy mezővárosba vitték, mely a tulajdonos vára közelébe települt, s I. Jakab uralkodásakor igen nyomorú helység volt, mintegy kétezer lakossal, a kiknek egy harmada csaknem éhenhaló s félig meztelen koldusból állott. Az egyházi névsorokból bizonyosnak látszik, hogy a népesség II. Károly uralkodása végén sem ment négy ezerre. Azonnal észrevette minden utas bizonyos nemű munka következményeit, mely az emberi test egészségére és erejére különösen ártalmas volt. A nép nagy része bénult tagu volt. Ez ama Sheffield, mely jelenleg hozzátartozóival, százhusz ezer lelket foglal magában, s a világ legtávolabb részeire küldözi bámulatos késeit, borotváit és műtevő szereit. *)

Birmingham nem tartatott eléggé fontos helynek, hogy Olivér parliamentjébe egy tagot küldjön. De a birminghami kézművesek már is tevékeny és gyarapodó faj voltak. Kérkedtek, hogy nagyra becsülik vasműveiket, nem ugyan, mint most, Pekingben és Limában, Bokharában és Timbuctooban, de Londonban sőt oly messze földön is, mint Irhon. Kevesbbé becsületes hirbe jöttek, mint hamis pénzverők. Az ő hamis groat-jaikra **) czélozva, adta a torypárt azon demagogoknak, a kik képmutatólag buzgalmat szinlettek a pápistaság ellen, a »birmighami« gúnynevet. 1685-ben azonban a népesség, mely most kétszáz ezernél alig kevesebb négy ezerre se ment. A birminghami gombok akkor kezdettek ismeretesek lenni; a birminghami lőfegyverekről meg szó se volt; s a helynek, hol két nemzedék

*) Huntertől Hallamshire története.

**) Közel tiz krajczár értékü pénznem.

mulva, Baskerville pompás díszkiadásai jöttek létre, bámulatra inditván Európa minden könyvárusait, — egyetlen rendes boltja se volt még, hol egy bibliát vagy naptárt lehetett volna venni. Johnson Mihály nevű könyvárus, a nagy Johnson Sámuel atyja, járt el Lichfieldről a vásárokra, s nyitott bódét nehány órára. Az irodalom e segédeszközét soká kielegitőnek találták. *)

Nagy kézműiparunk eme négy főhelye különös említést érdemel. Unalmas volna az ipar mindazon népes és gazdag telepeit előszámlálni, a melyek százötven év előtt egyház nélküli falucskák, vagy sivar puszták valának, a hol csupán szarvas és fajtyúk lakott. Nem kevesbbé észrevehető volt a változás azon torkolatokon, a melyeken az angol szövőszékek és kovácsműhelyek készitményei az egész világra szét ömledeztek. Liverpoolnak jelenleg mintegy háromszáz ezer lakosa van. A kikötőjében bejegyzett hajózat négyötszáz ezer tonnára megy. Többször volt eset, hogy vámházánál egy évben háromszorta nagyobb öszletet fizettek, mint az angol korona összes jövedelme volt 1685-ben. Postahivatalának bevétele, a posta-dij nagy leszállitása után is, felülhaladta az öszletet, a melyet az egész ország posta-rendszere béhozott a yorki herczegnek. Végtelen hajóműhelyei, rakhelyei, rak-és műtárai a világ csodái közé számláltatnak. S ugy tetszik mindazáltal, hogy eme műhelyek, rak- és műtárak is alig győzik Mersey óriási kereskedését; s a tulsó parton már gyorsan emelkedik egy vetélkedő város. Második Károly korában Liverpoolt, mint emelkedő várost, irták le, mely közelebb nagy előlépéseket

*) Blome's Britania, 1673; Birmingham története Hussontól; Johnson élete Bostwelltől stb.

tőn, s nyereséges kereskedést üzött Irfölddel és a czukorgyarmatokkal. A vámadó tizenhat év alatt nyolczszor annyi lett, s tizenötezer fontra ment évenként, a mit akkor roppant mennyiségnek tartottak. A népesség azonban alig lehetett több négy ezernél; a hajózat körülbelül tizennégyezer tonnát tett; kevesebbet, mint ma csak egyetlen első rendű indiai hajó tonna száma tesz; s a tengerészeket összesen nem lehet két száznál többre tenni. *)

Igy emelkedtek fel azon városok, a melyekben roppant értéket termeltek és halmoztak össze. Nem kevesbbé gyors volt azon, nagyon különböző városok fejlődése, a hol a másutt termelt és gyüjtött értéket, egészség vagy mulatás végett, költik. E városok közől némely jelentékenyebbek a Stuartok ideje óta jöttek létre. Cheltenham jelenleg nagyobb város, mint a XVII. század folytán bármelyik volt az országban, Londont magát kivéve. De a XVII. században s a XVIII-diknak kezdetén helyi történetirók Cheltenhamet csupán falusi község gyanánt emlitik, mely a cotswoldi halmok alján fekszik, s a melynek egyaránt jó szántófölde és legelője van. Hol most utczák és majorok fekszenek, derült sorozatban, gabona termett és marha legelt volt. Brightont olyan helynek irták, mely egykor iparos volt, melynek számos apró halász bárkái voltak, s jóléte tetőpontján több mint két ezer lakost számlált, a mely azonban gyors pusztulásnak indult. A tenger lassanként elmosta az épületeket, a melyek végre többnyire egészen elenyésztek. Kilenczven év előtt még lehetett látni egy régi erősség omladékait, a parton, föveny és tengeri növény közt; s öreg emberek még mutogatták az épületek alapjait, bizonyos

*) 1844-ben Liverpool vámjövedelme 4.365,526 font volt.

helyen, hol a habok száznál több kalyibát elmostak. E csapás után annyira elpusztult a helység, hogy papi állomását alig tartották birni érdemesnek. Nehány szegény halász azonban még szárogatta hálóit azon sziklákon, hol most kétszerte nagyobb és népesebb város áll, mint a Stuartok Bristolja, mely vidor és szeszélyes alaku homlokzatát mértföldről mértföldre láttatja a tengeren.

Angliának, a XVII. században, gyógyforrásai sem hiányzottak. Derbyshireből s a szomszéd megyékből Buxtonra járt a »gentry«, hol alacsony fahajlékokban szorultak össze, s zabpogácsával és bizonyos húseledellel vendégeltettek, a melyet a vendéglők ürühusnak mondottak, de a mit a vendégek erős gyanúba vettek, hogy ebhús. *) Tunbridge Wells, a fővárostól egy napi járásra, s az ország egyik leggazdagabb és miveltebb részében, sokkal több vonzóval birt. Jelenleg oly várost látunk ott, mely Anglia városai közt százhatvan év előtt, népességre nézve, negyedik vagy ötödik fogott volna lenni. A boltok fénye s a magán lakok kéjelme tova felülhaladja mindazt, a mit Anglia akkor fölmutathatott. Midőn az udvar, nem soká a visszahelyezés után, Tunbridge Wells-t meglátogatta, nem volt ott város, hanem, egy mértföldnyire a forrás körül, az akkoriban közönségeseknél valamivel tisztább és csinosabb paraszt-házak voltak szerte a zöldben. E kalyibák közt elmozdíthatók is találtattak, a melyeket a községben szántalpakon vontanak ide s tova. A London füstjét és zaját megúnt divatemberek nyárban olykor e kalyibákba jöttek fris leget színi, s a falusi életet némileg élvezni. Ez időszakon mindennap némi vásár volt a forrás közelében. A kenti

*) Browne Tamás utazása Derbyshireben.

földmivelők nejei és lányai téjfelt, cseresznyét, fürjet és egyéb madarat hoztak. Az alkudozás, enyelgés ezekkel, szalmakalapjaik és csinos lábaik dicsérgetése üditő időtöltésül szolgált a színésznőket és udvari hölgyeket megunt kéjenczeknek. Divatárusok, csecsebecsések, drágakőművesek jöttek Londonból, s bazart nyitottak a fák alatt. Itt a politikus kávéját és a »London Gazette«-t (londoni hirlapot) egyaránt föltalálta; amott nagyban játszottak, s szép estéken megjelentek a hegedűsök, és a zöld gyöp hajlongó füvén járták a mór tánczot. 1685-ben épen aláirást nyitottak a forrás látogatói közt templom épitésére, a melyet a toryk, a kiknek állt akkor mindenütt a világ, erővel szent Károly vértanunak akartak szentelni *).

De az angol gyógyforrásos helyek közt első helyen, vetélytárs nélkül, állott Bath. E város forrásai, a rómaiak ideje óta, hiresek voltak. Több századon át püspöki székhely volt. Az ország minden részeiből sereglettek oda a betegek. A király gyakran ott tartott udvart. Bath mindazáltal akkor csak négy vagy ötszáz házból álló tömkeleg volt, az Avon közelében egy régi sánczba beszorítva. Birjuk még a házaknak, melyeket a legszebbeknek tartottak azok közt, képmásait, s nagyon hasonlitnak a Radcliffe országut legaljasabb csárdáihoz és csapszékeihez. Az utazók az utczák szűk és csekély volta miatt akkor is panaszkodtak. Ama szép város, mely a Bramante és Palladio remekműveivel ismerős szemeket is elbájolja, s a melyet Anstey és Smollet, Burney Ferencz és Austen János szelleme classicus földdé tön, még nem létezett. A Milsom-utcza is csak nyilt mező volt a sánczokon kivül; s eleven sövények met-

*) Grammont emlékiratai; Kent történetei Hastedtől; s több költemény e korból. stb.

szették azt a tért, a hol most a »crescent« és »circus« van. A szegény betegek, kiknek a gyógyvíz rendelve volt, szalmán hevertek, oly helyen, a mely, egy azon korbeli orvos szavaival élve, fészer volt inkább, mint lakház. Mi a kényelmet és kéjelmet illeti, a melyet az egészségi vagy mulatási tekintetből Bathra jött divatos látogatók az ottani házak bensejében találtak, teljesebb és részletesb értesitéssel birunk, mint különben ily tárgyakról nyerhetni. Egy iró, a ki e városról mintegy három évvel a forradalom után értesitést adott, pontosan előadta a változásokat, a melyek ott, saját emlékezetére történtek. Állitja, hogy fiatalabb korában a forrást látogató gentlemanek olyan szobákban háltak, a melyek aligha jobbak voltak azon kamaráknál, a melyekben, az ő érésére, utóbb inasok laktak. Az ebédlő szobák nem voltak befüggönyözve, s a padlat koromból és gyönge sörből készült festékkel volt barnára mázolva, hogy a mocsok ne lássék meg. Egy fal se volt festve. Egy tűzhely- vagy kandalló-darab se volt márványból. A közönséges kőtáblát és vas lemezt, mely három-négy shillingbe került, bármely tüzhelynek elég jónak tartották. A legjobb lakások goromba gyapjuszövettel és kákából font székekkel voltak butorozva. Az olvasó, kit a polgárisodás és hasznos mesterségek előhaladása érdekel, hálát fog mondani a szerény helyleirónak, ki följegyezte e tényeket, s talán ohajtaná, vajha sokkal nagyobb igényü történetiróink olykor nehány lapot megkiméltek volna a hadjáratoktól és politikai cselszövényektől, hogy értesitették volna, miként néztek ki elődeink társalgótermei és hálószobái *).

*) Lásd egyebek közt dr. Peirce bathi történeteit és emlékiratait, 1723. Emliti Macaulay, hogy Bathnak 1717-ből egy térképe is volt kezében, melyet a főbb épületek rajza vesz körül.

A birodalom többi városaihoz hasonlítva, London, II. Károly korában, sokkal magasabban állott, mint jelenleg. London népessége most kevéssel több hatszor annyinál mint Manchesteré vagy Liverpoolé. II. Károly idejében London népessége tizenhétszerte több volt, mint Bristolé vagy Norwiché. Kétséges, ha volt-e valaha oly nagy királyság, a melyben a főváros népessége a másodikét tizenhétszerte fölülhaladta. Van ok hinni, hogy 1685-ben London, körülbelől félszázadig, a legnépesebb főváros volt Európában. A lakosok száma, mely jelenleg legalább is tizenkilenczszáz ezer, akkor, valószinűleg, kevéssel volt több fél milliónál *). Londonnak csupán egy kereskedő vetélytársa volt, melyet rég felülhaladott, — a gazdag és hatalmas Amsterdam. Az angol irók kérkednek a vitorlapóznaés árbocz-erdővel, mely a folyamot a hidtól egész a towerig elboritotta, s a bámulatos öszletekkel, a melyeket a Temze-utczai vámháznál beszedtek. Kétségtelen ugyan, hogy akkor a főváros kereskedése az ország összes kereskedéséhez aránylag sokkal nagyobb volt, mint jelenleg; eldődeink jámbor kérkedését mindazáltal korunkban szinte nevetségesnek kell találni. A hajózat, melyet ők hihetlen nagyságúnak véltek, ugy látszik, nem ment többre hetven ezer tonnánál. Ez ugyan akkor több volt az egész ország tonnaöszlete egy harmadánál; most azonban kevesebb, mint Newcastle tonnaöszletének negyed része, s aligha több csupán a Temze gőzöseinek tonnájánál. London vámadója 1685-ben háromszázharmincz ezer font körül volt évenként. Korunkban az évenként fizetett tiszta vámdij meghalad azon helyen tiz milliót **).

*) King szerint 530,000.

**) Macpherson kereskedelmi története, Chalmers becslése A

A ki Londonnak, II. Károly uralkodása végén kiadott térképeit vizsgálja, látni fogja, hogy akkor a mostani fővárosnak, ugy szólván, csak magva létezett. A város akkor, nem enyészett ugy el, mint most, észrevehetlen fokozatonként a vidékbe. A polgárisodás és vagyonosság nagy központjából nem nyúltak ki mezei lakok, orgona- és zanótfával (laburnum) körülvéve, hosszu sorokban, egészen Middlesex határiig, be egészen a tova Kent és Surrey szivébe. Még tervben sem volt semmi keleten ama raktárakból és mesterséges tavakból, a melyek most a Towertől Blackwellig terjednek. Alig állt fön egy azon nagyszerű épitmények közől nyugoton, a melyekben most a főranguak és gazdagok laknak; s Chelsea, hol most több mint negyvenezer lélek lakik, mintegy ezernyi népességű, csendes falu volt *). Északon marha legelt s vadászok jártak puskával és kutyákkal Marylebone falu környékén, s azon térség nagy részén, hol most Finsbury és Tower Hamlet van. Islington még pusztaság volt; s a költők szerették csöndét és nyugalmát a szörnyeteg London lármája és pezsgése ellenébe tenni **). Délre a fővárost külvárosaival több híd köti most össze, melyek nagyszerűség és szilárdság tekintetében nem állanak alább a Caesarok legjelesb müveinél. 1685-ben egyetlen szabálytalan boltíveken álló sorozat akadályozta a hajózást, a melyeken gyönge, omladékony

londoni kikötőbe tartozó gözösök tonnaöszlete 1847. végén 60,000 körül volt. A kikötő vámjövedelmét 1842-től 1845-ig szinte 11,000,000 font sterlingre becsülték.

*) Lysontól London környékei. 1680 és 1690 közt csak negyvenkét gyermeket kereszteltek évenként.

**) Cowley, a magányról.

házacskák függtek, s a dahomyi meztelen vad népek módjára, büzhödt emberfők voltak kitüzve.

A fővárosnak a tulajdonkép ugy nevezett »city« volt legjelentékenyebb része. A visszaállitás idejében nagyobbrészint fából és vakolatból volt épitve; a kevés tégla, a mit használtak, roszul volt égetve; az árutárak messze kinyultak az utczába, s azok fölött függtek a fensőbb emeletek. Ez épitészet nehány példányát még láthatni azon kerületekben, a melyeket a nagy tűz nem ért. Ezen tűz, egy pár nap alatt csaknem egy négyszög mértföldnyi területen nyolczvankilencz templomot és tizenháromzezer házat tett rommá. De a »city« ujra fölemelkedett, oly gyorsasággal, mely bámulást gerjesztett a szomszéd országokban. Szerencsétlenségre az utczák régi vonalait sok helyütt megtartották; s e vonalok, melyeket oly korban jelöltek ki, midőn még a herczegnők is lóháton utaztak, szükebbek voltak, hogysem két szekér egymás mellett könnyen elmehetett volna, s ekkép gazdag emberek lakhelyének, oly időben, mikor hat lovas kocsi divatos fényüzés volt, roszúl feleltek meg. Az épitészeti mód azonban sokkal fölülmulta az elenyészett cityét. Rendesen tégla volt az anyag, és pedig sokkal jobb minőségü, mint a melyet azelőtt használtak. A régi plebániaegyházak helyén sok új templom és torony emelkedett, a melyek Wren termékeny szelleme bélyegét viselték. A nagy pusztulás nyomai, egy helyen kivül, mindenütt teljesen eltöröltettek. De a hol szent Pál régi székesegyháza romjain a legjelesebb protestáns templom lassúdan emelkedett, még láthatók voltak a munkások csoportjai, az állások és a faragott kövek tömegei.

A »city« jelleme, ez idő óta, teljesen megváltozott. Jelenleg a tőzsérek, kereskedők s főbb boltárusok heten-

ként hat reggelen oda mennek üzletök végett: de a főváros más részeiben, vagy külvárosaiban laknak, csemetékkel és virágos kertekkel környezett mezei lakokban. E forradalom a magán szokásokban nem csekély fontosságu politikai forradalmat vont maga után. A leggazdagabb kereskedők nem tekintik többé a cityt oly ragaszkodással, minővel, mindenki természet szerént, vonzódik honához. Lelkökben nincsen az többé családi érzelmekkel és élvekkel összekötve. A tüzhely, a gyermekszoba, a társasági asztal, a nyugalmas ágy nincsenek többé ott. A »lombard« és a »hreadneedle« utcza csupán oly helyek, a hol dolgoznak és keresnek. Élvezni és költeni másuvá járnak. Vasárnapokon vagy estenként, munkaszünet után, némely terek és utczák, melyek nehány óra előtt sietö lábaktól s aggodalmas arczoktól pezsegtek, olyan hallgatagok, mint valamely erdő ligete. A kereskedelmi érdekek főbb emberei nem polgárok többé. Kerülik és majdnem megvetik a községi tisztségeket és kötelességeket. Oly embereknek hagyják azokat, a kik bár haszonvehetők s nagyon tiszteletreméltók, ritkán tartoznak azon fejedelmi kereskedőházakhoz, a melyeknek nevei világszerte ismeretesek.

A XVII. században a city volt a kereskedők lakhelye. A régi nagy »burgerek« még létező lakai irodákká és raktárakká változtak: de szemmellátható, hogy a nemesség akkori lakházainál nem voltak alábbvalók. Néhol félreeső és homályos udvarokban állanak, s csak alkalmatlan folyosókon juthatni hozzájok: területök azonban tágas, s alkatásuk nagyszerű. A pitvarok gazdag vésetű oszlopzatokkal és boltozatokkal voltak diszítve. A lépcsőzetekben nem hiányzik a nagyszerűség. A szobapadlatok gyakran, franczia divat szerint, koczkázott fából vannak. Sir Clayton

Róbert palotája, az ó zsidó városban, (Old Jewry) egy pompás lakomatermet foglal magában, melynek falai czédrussal voltak borítva, s az istenek és óriások harczait ábrázoló frescokkal ékitve. Sir Dudley North négy ezer fontot költött, mely öszlet akkor egy herczegtől is igen sok fogott lenni, társalgótermei gazdag butorzatára a »Basinghall«-utczában. Ily lakokban éltek, az utósó Stuártok alatt fényesen és vendégszeretőleg, a nagy kereskedési »czimek« főnökei. Az érdek és szeretet legerősb kötelékeivel voltak fűzve lakaikhoz. Ott töltötték ifjuságukat, ott kötötték barátságaikat, élvezték nejeik szerelmét, látták növekedni gyermekeiket, takaritották el szüleik holttetemeit, s várták saját földi maradványaik eltemetését. E körülmények közt erősen kifejlett az a legbensőbb honszeretet, a mely szük helyen egybeszorult társadalmak tulajdona. Az volt London a londoniaknak, a mi Athene az átheneieknek Perikles korában, s a mi Florencz a XV. században a florenczieknek. A polgár büszke volt városa nagyságára, kényes tiszteletigényeiben, hivatalaiban helyezte dicsvágyát, s buzgott szabadságai mellett.

II. Károly uralkodása utóján kegyetlen sérelmet ejtettek a londoniak büszkeségén. Elvették London régi chartáját; s ujra alakitották tisztviselőségét. Minden polgári hivatalnok tory lett; s a whigek, bár ellenfeleiket számra és értékre felülhaladták, minden helyi méltóságból kizárattak. E változás mindazáltal nem csökkentette sőt inkább növelte a helyhatósági kormányzat külfényét. Némely puritánok igazgatása alatt tudniillik, a kik utóbb a kormányt viselték, hanyatlott régi jó hirében a city konyhája: de az új tisztviselők alatt, a kik ünneplőbb felekezethez tartoztak, s kiknek asztalánál a Temple-baron tuli

rang és divat által megkülönböztetett vendégek gyakran voltak láthatók, a sok lakoma ismét élénkséget hozott a Guildhallba és a nagy egyesületek csarnokaiba. E lakomák alatt ódákat énekeltek zene mellett, melyeket a testület koszorús költője szerzett a király, a herczeg és a polgárnagy magasztalására. Erősen ittak és nagy volt a zaj. Egy szemtanu tory, ki e lakomázásban gyakran vőn részt, följegyezte, hogy az áldomások (egészségivások) után az ujjongatás szokása e vigalmas korszakban vette kezdetét *).

A polgári fő tisztviselő által kifejtett pompa majdnem királyi volt. Az aranyos hintó ugyan, melyet most a tömeg évenként megbámul, még nem volt. Fontos alkalommal lóháton jelent meg, hosszú lovas sereg élén, a melynél csak az volt fényesebb, a mely koronázás előtt a fejedelmet a Towerből a Westminsterbe kisérte. A »lord mayor« soha sem jelent meg a közönség előtt gazdag palástja, fekete bársony fövege, arany láncza, drágaköves ékszere s csatlósokból és testőrökből álló számos kiséret nélkül **). S a világ nem talált nevetségest a pompában, mely őt folyvást környezte. Mert semmivel sem volt az több, mint épen illő azon álláshoz, a melyet mint London városa erejének feje, s méltóságának képviselője, jogszerűen elfoglalt az államban. Azon város, a melyhez nemcsak ha-

*) North, a city Pindárja. Elragadtatásának maradt fen egy példánya :

»The worshipful sir John Moor !
After age that name adore !«

»Az érdemdus sir John Moor ! (t. i. éljen). Évek után is tisztelet e névnek.«

**) Chamberlaynetől Anglia állapota 1684 ; Angliae metropolis 1690 ; Seymour's London, 1734.

sonló, de mellé sorozható sem volt az országban, majdnem szintoly nagy befolyással birt Anglia közügyeire negyvenöt évig, a minőt Páris gyakorlott korunkban Franciaország közügyeire. Értelmiség tekintetében London az ország bármely más részénél sokkal fölebb állott. A kormány, melyet London támogatott, s a melyben az megbizott, egy nap alatt olyan pénzsegélyt nyerhetett, a mennyit a sziget egyéb részeiből csak hónapok alatt lehetett volna beszedni. S a főváros hadereje sem volt megvetendő. A mely hatalmat az ország más részeiben a főispánok (lord lieutenants) gyakoroltak, Londonban egy kitünő polgárokból álló bizottságra volt ruházva. Tizenkét gyalog és két lovas ezred állt e bizottság parancsa alatt. E posztós inasokból és szabólegényekből álló hadsereg, a melynek választott polgárok közől voltak kapitányai, s a városi tanácsosokból ezredesei, nem állott volna ugyan helyt rendes katonaság ellenében; de azon időben nagyon kevés rendes katonaság volt az országban. E szerint oly város, mely egy óra alatt, türhetően fegyverezve husz ezer embert állitott ki, a kikben nem hiányzott a természetes bátorság, nem minden hadi fegyelem, — ilyen város mondom, valóban becses szövetséges s félelmes ellenség volt. Nem ment feledésbe, hogy Hampdent és Pymet London polgárhada védte a törvénytelen zsarnokság ellen; hogy a polgárháború nagy válszakában a londoni polgárhad ment Gloucestert fölszabadítni az ostrom alól; vagy hogy a mozgalomban a katonai zsarnokok ellen, a kik Cromwell Rikhárd bukása után következtek, kitünő részt vőn London polgársága. Valóban nagyitás nélkül mondhatni, hogy ha a city ellene nincs, I. Károlyt soha sem győzik vala le, s hogy, a city segélye nélkül, bajosan helyezik vala viszsza II. Károlyt.

E tekintetekből magyarázhatni meg, miért történt hogy mindazon okok daczára, melyek az aristocratiát, sok éven át, lassanként nyugot felé vonzották, nehány főrangu egyén majdnem a legközelebbi időkig, a pénzcsarnok vagy a Guildhall szomszédságában maradt lakni. Shaftesbury és Buckingham, mikor a kormánynyal keserű és elszánt ellenzésben álltak, azt hitték, hogy cselszövényeiket sehol sem üzhetik oly alkalmasan és biztosan, mint a city hivatalnokai és polgárhada védszárnyai alatt. Shaftesbury tehát »Aldersgate«-utczában lakott, abban a házban, a melyet most is könnyen megismerhetni oszlopairól és ékitményeiről, Inigo gyönyörű müveiről. Buckingham a Charing Cross közelében lerontatta palotáját, a mely egykor a yorki érseké volt; s mig utczák és fasorok emelkedtek ott, a melyek most is fentarták nevét, Dowgatet választotta lakhelyül.

Ezek mindazáltal ritka kivételek voltak. Anglia nemes családai, majd mind, rég a város falain kivül költöztek. A kerület, hol városi házaik többnyire állottak, a city és azon tájékok között fekszik, a melyeket most divatszerüeknek tartanak. Nehány nagy ur még megtartotta ősi palotáit a part és a folyam közt. A »Lincons Inn Fields«-től délre és nyugotra fekvő pompás lakok, a convent gardeni »Piazza«, a »Southampton square« mely most »Bloomsbury square«, nevet visel és »Kingssquare«a Soho téren most Soho square« — voltak a legkedveltebb helyek. Bloomsbury squaret, Anglia egyik csodája gyanánt mutogatták a külföldi fejedelmeknek *). A Soho square-re, mely

*) Cosmo nagyherczeg utazásai.

épen akkor épült, büszkék voltak őseink, a miben aligha osztoznak velök maradékaik. Monmouth squarenek nevezték, midőn Monmouth herczeg szerencséje virágzóban volt; s déli oldalán az ő laka tornyosúlt. Homlokzata, bár nem kellemes, roppant és gazdagon diszített volt. A fő osztályok falain gyümölcsök, levelek és czimerek voltak szépen kivésve, s himzett selyem szőnyegek függöttek. E nagyszerű fény minden nyoma rég elenyészett; s az egykor jobbágias városrészben egy nagy úri lak sem található. Holborntól egy kissé észak felé, s a legelők és szántóföldek szélén, két nagy palota emelkedett, mindkettő tágas kerttel. Egyiket, a melyet akkor Southampton- majd Bedford-háznak neveztek, ötven év múlva elhordták, hogy egy új városnak tért csináljanak, a mely most, piaczával, utczáival és egyházaival nagy helyet foglal, s a XVII. században baraczkairól és szalonkáiról volt hires. A másik, a frescóiról és butorairól nevezetes Montague-ház, II. Károly halála után pár hónap mulva, földig leégett, s helyén csakhamar egy más, még pompásb Montague-ház épült, mely a művészet, tudomány és ismeretek annyi különféle és nagy becsű kincseinek tára volt sok ideig, a mennyit alig lehetett azelőtt egy fedél alá gyűjtve találni, s épen most adott helyet még fenségesb épületnek.

Az udvarhoz közelebb, az úgynevezett st. Jamestéren, épen akkor épült szent Jakab piacza és Jermyn utcza. Szent Jakab egyházát nem rég nyitották meg e városrész lakosi számára. A »Golden-square«-hez, hol a közelebbi nemzedék alatt lordok és államtitkárok laktak, még nem is kezdtek. Piccadillytól északra csak három négy magánálló, s többnyire mezei lak volt látható, a melyek közt legnevezetesb volt Clarendon költséges épülete, melyet Dun-

kirkháznak csúfoltak. Alapitója bukása után Albemarle herczeg vásárolta meg. Emlékezetét maiglan fentartja a Clarendon-hotel és Albemarle-utcza.

Ki akkor odavetődött, hol most a Regent-útcza legélénkebb s legnépesebb része van, egyedül találta magát, s oly szerencsés volt néha, hogy erdei szalonkára lőhetett. Északról eleven sövények közt ment az oxfordi út. Délre százötven, kétszáz ölnyire nehány nagy ház kertfalai voltak, a melyeket egészen városkivülieknek tekintettek. Nyugotra rét volt, hires forrással, a melytől sokkal utóbb a »Conduit-utcza« nevét kapta. Keletre mező volt, a melyen egy londoni sem mehetett akkor át borzalom nélkül. Ott, mint az emberek járkelésétől távol eső helyen, húsz év előtt, midőn a nagy dögvész dühöngött, egy vermet ástak, a melybe éjelenként halomnyi testeket döntöttek a halottas szekerek. Közhiedelem volt, hogy a föld a ragálylyal át meg át van hatva, s az emberi élet veszélyezése nélkül nem háborgathatni. Senki sem épitett ott, miglen két nemzedék elenyészett, a nélkül, hogy a dögvész visszatért volna, s mikor az iszonyatos helyet házakkal már rég körülvették.*)

Igen tévednénk, ha azt hinnők, hogy azon időben bármely utczának avagy térnek olyan kinézése volt, mint most. A házak ugyanis azóta többnyire vagy egészen, vagy nagy részben ujra épültek. Ha a főváros legdivatszerűbb részeit elénk állithatnók, ugy a mint voltak, megutálnók azok rondaságát, s büzhödt légkörük megmérgezne bennünket. A »Covent Garden«-ben, a nagyok lakhelyei köze-

*) A dögvészes tér még I. György uralkodása végén is látható London földterén.

lében, szennyes és lármás vásár volt. Kofák zsibongtak, talyigások verekedtek, s halommal volt a káposztatorzsa és rothadt alma Berkshire grófnő és a durhami püspök küszöbeinél.

A »Lincoln's Inn Fields« központja egy nyilt tér volt, hol a köznép, a Cardigan- és Winchesterháztól nehány ölnyire, estenként csoportozni szokott, hallgatni a kuruzslók beszédeit, s medvetánczot és a kutyáknak ökrökre uszitását nézni. A szemét mindenfelé ki volt ott hányva. Lovakat jártattak. A koldusok oly lármások és tolakodók voltak, mint a szárazföld legrosszabbúl kormányzott városában. A »lincoln's inn«-i koldus közmondássá lett. Az egész atyafiság minden könyörűletre hajlandó nagy úr czimereit és cselédruháját ismerte a környékben, s a mint ő lordságának hatlovas hintója megjelent, czúszva, sántikálva seregestől tódult utána. E rendetlenség sok baleset, s nehány törvényes eljárás daczára sem szünt meg, miglen II. György uralkodása alatt sir Jekyll József országos levéltárnok, a tér közepén leveretett, s majd megöletett. Akkor végre korlátokat állitottak ott, s egy szép kertet ültettek.

Szent Jakab tere (st. James square) a Westminster minden szemetének, hamujának, döglött kutyáinak és macskáinak gyülhelye volt. Most valamely verekedő gyüjtötte maga köré a népet. Majd egy szemtelen furakodott oda, s az aranyos termek ablakai előtt, hol az ország fő nagyjai, a Norfolkok, az Ormondok, Hentek és Pembrokok lakomákat és tánczvigalmakat adtak, fészert emelt épitési szereknek. E rendetlenségek egy egész nemzedék idején át tartottak, és sokat irtak azok felől, mig a lakosok a par-

liamenthez folyamodtak, hogy legyen szabad rácsokat állitni s fákat ültetni.

Ha ilyen volt a társadalom legfényüzőbb része által lakott vidék állapota, könnyen elhihetjük, hogy a nép nagy tömege olyan bajokat szenvedett, a melyeket most elviselhetleneknek tartanának. A kövezet istentelen volt; minden idegen rútúl gyalázta. A vizvezetés olyan rosz volt, hogy esős időben patakok támadtak az utczákon. Több tréfás verselő emlitette, minő dühvel rohantak e fekete folyócskák le a Snowhillen és Ludgate-hillen, bőséges adót hordván a Fleet árokba a mészárosok és zöldségárusok bódéi állat- és növényszemetéből. E keveréket, jobbra balra egyaránt, bőségesen fecskendették a kocsik és szekerek. Minden gyalogló tehát oly távol kivánta magát tartani a kocsiúttól, a mint csak lehetett. A szendék és félénkek elmentek a házfalak megől. A tolakodók és izmosak foglalták el ott a járást. Ha két házsártos szem bejött, összeütődtek kalapjaikkal s tolongtak, mig a gyöngébbet kilökték a csatorna felé. Ha csak szájhős volt, morogva állt odább, hogy lesz még idő. Ha verekedni kész volt, valószinűleg párbajjal végződött a találkozás a Montagueház mögött.

A házak nem voltak megszámozva. De csekély haszna is volt volna; mert a londoni kocsisok, szekeresek, teherhordók és lótófutók közől csak igen kevesen tudtak még olvasni. Olyan jeleket kellett használni, a melyeket a legtudatlanabb megértett. A boltokat tehát festett czimerekkel különböztették meg, a melyek az utczáknak vidor és grotesk tekintetet adtak. A »Charing cross«-tól a »Whitechapel«-ig szerecsenfők, királytölgyek, kék medvék és arany bárányok végtelen sorai közt vitt az út, a melyek eltűntek, mihelyt a köznép eligazitására többé szükségesek nem voltak.

Ha beesteledett, a járáskelés Londonban valóban bajos és veszélyes volt. Megnyiltak a padlásszobák ablakai, s mindenféle edényeket üritettek ki, keveset törődve az arra menőkkel. Az elesés, sértődés, csonttörés rendes dolog volt. II. Károly uralkodása utósó évéig tudniillik a legtöbb utczát mély sötétségben hagyták. Tolvajok és rablók büntetlenül üzhették mesterségöket: ezek mindazáltal aligha voltak a békes polgárokra nézve olyan félelmesek, mint a gonosztevők egy más osztálya. Féktelen urfiaknak kedvencz mulatságuk volt éjjelenként a városban kóborolni, ablakokat törni, gyalog hintókat fölforgatni, békes embereket megütlegelni, s otrombáúl faggatni a csinos nőket. A visszaállitás után több »dynastiái« uralkodtak az utczákon az efféle zsarnokoknak. A »Mun«-ok és »Tityre tu«-k a »Hectorok«-nak adtak helyet, s a Hectorok után mindjárt a »csavargó«-k következtek. Későbbi időszakban támadt a »Nicker,« a »Hawcubite,« s a még félelmesb »Mohawk« nevezet.*) A rend-fentartás eszközei igen nyomorú állapotban voltak. Volt egy tanács-végzés, mely azt rendelte, hogy több mint ezer éji őr, napnyugtától napkelteig, folyvást viraszszon a város fölött, s hogy e kötelességben, sor szerint vegyen részt minden lakos. De e rendeletet hanyagúl teljesitették. A fölhivottak közől kevesen hagyták el lakhelyeiket; s e kevesen is kellemesbnek találták sörházakban inni, mint az utczákon föl s alá járni.

Meg kell jegyezni, hogy II. Károly uralkodása utósó

*) Oldhamtől Juvenal harmadik gunyversének utánzása, 1682. Shadwelltől a »Scourers«, 1690. stb. Gyanitható, hogy a »Tityre tu«-k közől verték be némelyek, mint jó cavalierek, nem sokára a visszahelyzés után, Milton ablakait.

évében London rendőrségére nézve nagy változás vette kezdetét; olyan változás, mely a néptömeg boldogságát nem kevesbbé növelte talán, mint sokkal nagyobb hirű forradalmak. Egy elmés tervező, Heming Edvárd, bizonyos számu évre, kizárólagos szabadalmat nyert London világitására. Csekély dijért kötelezte magát, hogy sz. Mihálytól Boldogasszony napjáig, holdvilágtalan éjjeken, minden tizedik házajtó előtt világot éget hat órától éjfélig. Kik most látják a fővárost, mikép egész éven át, alkonyattól szürkületig, oly fényben uszik, a mely mellett a La Hogue és Blenheim ünneplésére történt kivilágitások elhalványúltak volna, talán mosolyognának Heming lámpáin, a melyek minden tizedik ház előtt, három éj közt egyszer, csekély ideig pislogtak: De nem ily érzelemmel voltak az egykoruak. Hevesen megtapsolták és dühösen megtámadták tervét. Az előhaladás barátai mint városa legnagyobb jóltevőjét magasztalták. Micsoda, kérdezték, mi Archimedes minden találmánya azon férfiu tökélyéhez képest, a ki fényes nappallá változtatta az éji sötétet? Ez ékesen hangzó dicséretek mellett a sötétség ügye sem maradt védelem nélkül. Voltak e korszakban esztelenek, kik az új világosság behozatalát, mint akkor nevezték, szintoly erősen ellenezték, mint korunkban ellenezték az esztelenek a himlőoltás és vasutak behozatalát, s mint ellenzették hihetőleg még régebben, a történet kora reggelén, az eke és betűjegy-irás behozatalát. Heming szabadalmának kelte után számos év mulva, nagy városrészek voltak még, a hol lámpát nem lehetett látni. *)

*) Angliae Metropolis, 1690, 17-ik fejezet, az »uj világosság«-ról. És Seymour Londona.

Könnyen elképzelhetjük, ez idők szerint, minő állapotban kellett London azon vidékeinek lenniök, a hol a társadalom söpreje lakott. E városrészek közől az egyik botrányos nevezetességre jutott. A city és Temple határán alapittatott a XIII. században a karmelita barátok zárdája, kiket fehér kalapjuk különböztetett meg. E ház terűlete, a reformatio előtt gonosztevők menhelye volt, s az adósoknak bezárás ellen ótalmazására fentartotta még kiváltságát. A fizetni nem képesek annálfogva a pinczétől kezdve a padlásig minden lakot elfoglaltak. Ezek közt igen sok gazember és korhely volt, a kiket menhelyökre még nálok is erkölcstelenebb nők követtek. A polgári hatalom ily lakosokkal népesült kerületben nem birt rendet tartani; s a fejér barátok zárdája ekkép mindazok kedvencz menhelye lön, a kik menekűlni ohajtottak a törvény korlátaitól. Bárha e hely mentességei csupán adósokra terjedtek ki, csalók, hamistanúk, irománykoholók és rablók is menhelyet találtak ott. Mert az ily kétségbeesett gyülevész közt egyetlen béketiszt élete sem volt biztos. »Segély«-kiáltásra kardokkal és furkókkal fegyverzett zsiványok, s dühös boszorkányok rohantak elő százanként nyársakkal és söprükkel; s a ki oda ment, szerencsésnek tarthatta magát, ha leöntözve, megverve, összetépve, szaggatva, a Heet-utczába menekűlhetett. Még Anglia főbirája parancsát sem lehetett egy század fegyveres nélkűl végrehajtani. A legsötétebb korszak vadonságának ilyes maradványaira lehetett találni, nehány lépésnyire azon szobáktól, a melyekben Somers történetet és törvényt tanult, azon kápolnától, a hol Tillotson egyházi szónoklatait tartotta, a kávéháztól, hol Dryden költemények és szinmüvek fölött mondott itéletet, s ama csarnoktól, a

melyben a »Royal society« Newton Izsák csillagászati rendszerét vizsgálat alá vette.

Mind a két város, a melyek akkor Anglia székhelyét képezték, saját vonzalmi középponttal birt. A kereskedés fővárosában a pénzcsarnok volt a vonzó középpont; a divat székhelyén a palota. De a palota nem tartotta fen olyan sokáig befolyását, mint a pénzcsarnok. A forradalom teljesen megváltoztatta a viszonyt az udvar és a társadalom magasabb osztályai közt. Lassanként észrevették, hogy a királynak, magán tehetségénél fogva, nagyon kevés adni valója volt; hogy a grófi koronákat és térdszalagokat, püspökségeket és követségeket, kincstárnoki és birói főhivatalokat, sőt a királyi olvasó és hálószoba hivatalait is nem ő maga, hanem tanácsadói osztogatták. Minden nagyravágyó és pénzszomjas belátta, hogy önérdekét sokkal inkább előmozditja, ha egy képviselt helység birtokát megszerzi, s a ministeriumnak valamely kétes ülésen át jó szolgálatot tesz, mint ha fejedelme társalkodója vagy épen kedvencze lenne. E szerint az udvaronczok sergét nem I. vagy II. György, hanem Walpole és Pelham etőtermeiben lehetett naponként találni. Az is megjegyzendő, hogy ugyanazon forradalom, a mely lehetlenné tette, hogy királyaink az állami hatalommal csupán személyes előszeretetök kielégitésére éljenek, több királyt adott nekünk, a kiket nevelésök és hajlamaik alkalmatlanokká tőnek, hogy kellemes és nyájas házi gazdák legyenek. A szárazon születtek és növeltettek. Szigetünkön soha sem érezék magokat otthonosan. Ha beszéltek is nyelvünkön, nem szépen és nem könnyen beszéltek. Nemzeti jellemünket teljesen soha sem értették. Nemzeti szokásainkhoz nehezen simultak. Tisztök legfontosabb részét jobban teljesitették, mint bármely uralkodó előttök: mert

szorosan a törvény szerint országoltak: de nem tudtak az ország első gentlemanei, a mivelt társaság fejei lenni. Ha vagy egyszer kiléptek is a feszességből, csak igen kis körben tették azt, a hol egy angol arcz alig volt látható; és soha sem voltak oly boldogok, mint ha egy nyárra szülőföldükre rándulhattak. Voltak ugyan napjaik nemességünk és gentrynk elfogadására; de e fogadás csak merő külsőség volt, s végre oly ünnepélyes szertartássá lett, mint valamely temetés.

Nem ilyen volt II. Károly udvara. A Whitehall, mikor ő lakta, a politikai cselszövény és divatos vigalmak gyülpontja volt. Födele alatt történt a fővárosi mendemondák és enyelgések egy része. Ki magát e fejedelem előtt kedvessé tudta tenni, vagy szeretőjének jó szolgálatát biztosithatta, nagyramenetelt remélhetett a világban, a nélkül, hogy a kormánynak bármely szolgálatot tett, avagy csak látásból is ismeretes volt volna valamely minister előtt. Ezen udvaroncz egy fregátot, amaz egy századot kapott; a harmadik kegyelmet nyert egy gazdag gonosztevőnek; a negyedik valamely koronajószágot olcsó haszonbérbe. Ha a király akaratát nyilvánitotta, hogy valamely ügytelen ügyész biróvá, vagy egy korhely baronet peerré neveztessék, némi kis zugolódás után, a legkomolyabb tanácsosok engedtek.*) E szerint az érdek folyvást vonzotta a folyamodók seregét a palota kapuihoz; s e kapuk mindenkor tárva voltak. A királyi lak a londoni jó társaságnak, egyedül a szélső whigeket véve ki, minden nap, és pedig nap hoszanta, nyitva állt. Nem igen talált valamely gentleman

*) Lásd North Róger értesitését, miként lett Whrignt biróvá, s Clarendon előadását, miként lett sir Savile György peerré.

nehézségre, hogy a király szine elé juthasson. A »levee« tökéletesen az volt, mit e szó hoz magával. Némely magasb rangu egyének minden reggel megjelentek, hogy uruk körül legyenek, és beszélgessenek vele, mig vendéghaját fésülték, és nyakravalóját megkötötték, s reggeli sétáján a parkban kisérjék őt. A kellően bevezetett egyének, különös meghivás nélkül, mindnyájan megjelenhettek, látni, mikor ebédel, vacsorál, tánczol és játszik, s élvezettel hallgathatták tőle elbeszéléseit, a miket valóban igen jól mondott el, worcesteri menekületéről, s hogy milyen nyomort szenvedett, midőn a nyafogó és mindenbe avatkozó skót papok kezében államfogoly volt. Kiket ő felsége a körüle állók közől megismert, sokszor nyájas megszólitást nyertek. Sokkal hatályosb királyi fogásnak mutatkozott ez, mint a melylyel atyja vagy nagyatyja élt valaha. A legkomolyabb köztársaságinak Marvel iskolájából sem volt könnyű ennyi jó kedélyűség és nyájasság bájainak ellenállani: és sok agg cavalier, kinek szive husz évig sajgott a meg nem hálált áldozatok és szolgálatok emléke miatt, egyszerre minden sebért és kobzásért kielégitve érezte magát fejedelmének szives bókja, és »istenáldja, öreg barátom«-ja által.

A Whitehall lön természetesen az ujdonságok fő piacza. Valahányszor hallatszott, hogy fontos dolog történt, vagy fog történni, a Whitehallba siettek az emberek, a kútfőnél nyerni értesülést. A folyosók ugy tüntek föl, mint most valamely »kör« (club) viszontagságos időben. Tele voltak emberekkel, a kik kérdezősködtek, vajon a hollandi posta megérkezett-e, minő ujságok érkeztek Francziaországból, vajon Sobiesky János megverte-e a törököt, s a génuai doge valóban Párisban van-e? Voltak dolgok, a mik-

ről bátran lehetett fenszóval beszélni. De olyak is voltak, a mikről suttomban kértek és adtak fölvilágositást. Halifax nyert-e előnyt Rochester fölött? Lesz-e parliament? York herczeg valóban elmegy-e Skócziába? Monmouth-t valósággal visszahivták-e Hágából? Igyekeztek olvasni a ministerek arczairól, a kik a tolongáson át a királyi terembe mentek, s meg visszatértek onnan. Mindenféle jóslatokat következtettek a hangból, a melyen ő fölsége a lord elnökkel beszélgetett, s a mosolyból, a melyre ő fölsége a titkos főpecsétőr tréfáját méltatta; s a remény és félelem, melyet e gyönge jelenségek gerjesztettek, nehány óra alatt elterjedt minden kávéházba st. James-től a Towerig.

A kávéházat nem csupán mellékesen kell emlitenünk. Valóban akkor azt nem ok nélkül lehetett fontos politikai intézménynek mondani. Éveken át nem volt parliamenti ülés. A város helyhatósági tanácsa nem a polgárok érzelmét képviselte immár. A nyilvános népgyűlések, szónoklatok, határozatok, s az izgatás mostani gépezetének egyéb eszközei még nem jöttek divatba. Olyasmi sem volt, mint most a hirlapok. Ily körülmények közt a kávéházak voltak a főváros közvéleményének fő közegei.

Az első efféle telepet egy kereskedő állitotta föl, a ki Törökországban a mohamedánok kedvencz italát megizlelte. A kényelem, mely szerint a város bármely részeiben találkozásokat lehetett kitűzni, s az estéket, igen csekély költséggel, társaságban lehetett tölteni, oly nagy volt, hogy a divat gyorsan elterjedt. Minden, felsőbb vagy középosztályhoz tartozó ember naponként eljárt kávéházába, ujdonságokat hallani és megvitatni. Minden kávéháznak volt egy vagy több szónoka, kiknek ékesszólását csodálkozva hallgatta a tömeg, s a kik, mint a hirlapirókat ne-

vezték korunkban, csakhamar negyedik renddé lettek az országban. Az udvar kedvetlenül nézte ez új hatalom emelkedését az államban. Danby kormánya alatt megkisérlették a kávéházak bezáratását. De minden pártbeliek annyira sínylették szokott összejöveteli helyöket, hogy általános fölzúdulás történt. Oly erős és egyetemes érzelem ellenében a kormány nem merte erőtetni a rendszabályt, a melynek törvényessége könnyen kérdés alá volt vehető. Tiz év mult azóta, s ez idő alatt folyvást emelkedett a kávéházak száma és befolyása. Az idegenek megjegyezték, hogy a kávéház volt, a mi Londont minden más várostól kiválólag megkülönböztette; hogy a kávéházban vannak a londoniak honn, s ha valaki egy gentlemannel találkozni akart, rendesen nem azt kérdezte, Fleet-streetben vagy Chancery Laneben lakik-e, hanem hogy a »Görög« vagy a »Szivárvány« kávéházba jár-e? Senki sem volt kizárva e helyekről, ha fllérét az ajtónál letette. De minden rang és életmódnak, minden vallásos és politikai véleményárnyalatnak megvolt saját főtanyája. A St. James-park közelében voltak házak, hol a piperkőczök (divatbohók) jöttek össze, a kiknek fejét és vállait oly nagy fekete vagy len vendéghaj fedte, minőt most a korlátnok vagy az alsóház elnöke visel. A parókákat Párisból hozták, valamint a szép uracs egyéb ékszereit is, himzett öltönyét, rojtos keztyűit és nadrághevederét. A társalgás azon a nyelven folyt, mely, miután rég megszünt divatos lenni, Foppington lord szájában még soká megnevettette a szinházi közönséget. *) Olyas volt a légkör, mint

*) E kiejtés sajátsága főleg abban állott, hogy, igen sok szóban az O-t A-nak mondták. Például s t o r k-ot s t a r k-nak mondták ki. Sunderland lord nagy mester volt az udvari hangejtésben, mint North Roger mondta.

valamely illatszerárus boltban. A dohánytól minden alakban irtóztak, az erős illatú burnótot kivéve. Ha valamely otromba, nem ismervén a ház szokásait, pipát kért, az egész társaság gúnyos arczkifejezései, s a szolgák rövid feleletei hamar meggyőzhették őt, hogy jobb lesz máshová mennie. Azonban nem messze kellett fáradnia. Mert a kávéházak, általában, oly dohányfüstösek voltak, mint bármely őrtanya; s az idegenek gyakran csodálkozásukat fejezték ki, hogy annyi ember elhagyja saját tüzhelyét, hogy örök füstben és tüzben üldögéljen. Sehol sem füstöltek oly szakadatlanul, mint Willnél. E hires kávéház, melly a Covent garden és Bowstreet közt feküdt, a szépirodalomnak volt szentelve. Ott folyt a beszéd a költői igazságszolgáltatásról s a hely- és időegységről. **) Ott volt egy párt Perrault és az új iskola mellett, s egy másik Boileau és a régi irók pártja. Egyik csoport a fölött vitatkozott, vajon az »Elvesztett paradicsom«-ot nem kelett volna-e rimekben irni. Egy másik előtt valamely irigy költőcske erőködött bebizonyitni, hogy a »Megmentett Velenczét« ki kellett volna fütyölni. Egy födél alatt sem volt többféle alak látható; grófok csillagokkal és térdszalaggal, papok reverendában és collareban, élénk jogászok, bámész egyetemi tanulók, fordítók és »index«-készitők durva szövetű, rongyos ruhában. Ott volt nagy tolongás a merre a Dryden János széke közelébe lehetett jutni. Télen e szék mindég a legmelegebb szögletben volt a tüz mellett; nyáron az erkélyen állott. Különös kedvezménynek tartották, köszönteni őt, s Racine utósó tragoediájáról vagy Bossu értekezése fölött a »hőskölteményé«-ről itéletét hallhatni. Egy szippantás burnót-szelenczéjéből

**) Szinmüvekben.

elég kitüntetés volt, hogy valamely heves ifju fejét elszéditse. Voltak kávéházak, a melyekben az első orvosoktól lehetett tanácsot kérni. Radcliffe János orvostudor, kinek 1685-ben legnagyobb gyakorlata volt Londonban, bowstreeti házából, a mely a város legdivatosb része volt akkor, azon órában, mikor épen telve volt a pénzcsarnok, minden nap, a Garraway kávéházába ment, s sebészek és gyógyszerészek által környezve, lehetett őt találni itt egy külön asztalnál. Voltak puritán kávéházak, a hol nem hallatszott esküvés, s hol sima hajú emberek vitáztak orrukból a választottság és kárhozat fölött; zsidó kávéházak, hol az amsterdami és velenczei sötét szemű pénzváltók köszöntötték egymást; s pápista kávéházak, a melyekben, mint a jó protestánsok hitték, a jézsuiták, császéik mellett, egy másik nagy tüzet terveztek, s ezüst golyókat öntöttek, a királyt meglőni.

E gyülekezési szokásoknak nem kis része volt akkor a londoniak jelleme képzésében. Valóban a londoni a vidéki angoltól egészen különböző lény volt. A két osztály közt nem volt meg akkor az összekötő kapocs, mely most van. Csak igen nagy urak szokták az évet a város és falu közt megosztani. Kevés lovag jutott háromszor életében a fővárosba. Az sem volt szokásban, hogy a tehetősb polgárok nehány hétig minden nyáron a mezők és erdőségek fris legét szivják. A fővárosi uracsra, valamely félreeső faluban, ugy rábámultak, mintha hottentotok közé került volna. Másfelöl ha valamely lincolnshirei vagy shropshirei földesúr a Fleet-streetben megjelent, úgy kivált a fővárosi nép közől, mint egy török vagy laskari. Ruházata, járása, kiejtése, s a mint a boltokra bámészkodott, az utczacsatornákba botlott, a teherhordókba ütközött, s a fedélcsator-

nák alá állt, — mindez a legjobb tárgyúl szolgált a csalóknak és csúfotüzőknek. A házsártosok az utczacsatornába lökték őt. A bérkocsisok tetőtől talpig befőcskendették. A tolvajok teljes bátorságban kikutatták lavagló köntöse bő zsebeit, mig ő a lord mayor diszmenete fényébe elmerülve állott. Csalók, a kiknek még sebes volt háta a korbácstól, hozzá furakodtak, s a legbecsületesb, barátságos gentlemaneknek látszottak előtte, a kikkel valaha találkozott. Festett arczu nők, kik már a Lewkner Lane-ben és Wheststoneparkban sem kellettek, grófnőknek és előkelő hölgyeknek adták ki magokat ő előtte. Ha Saint Jamesbe kérdezte az utat, Mile End felé utasitották. Ha boltba ment, mindjárt kiismerték benne a jó vevőt oly árukra nézve, a melyek másnak nem voltak eladhatók, mint a toldozott himzetek, réz gyürük és órák, a melyek nem akarnak járni. Ha valamely divatos kávéházba botlott, hányaveti emberek szemtelen gúnyjának, s jogászok komoly tréfáinak lön tárgya. Ingerülten és vérig boszantva tért csakhamar vissza jószágára, s bérlői hódolatában és jó pajtásai társaságában talált vigasztalást a kiállott bántalmakért és gyalázatért. Ott ismét nagy úrnak érezte magát; és senkit sem látott maga fölött, kivevén midőn az assizeknél a bihóhoz közel foglalt helyet, vagy, a »militia« szemléjekor, a lord lieutenantot üdvözölte.

Legfőbb ok, mely a társadalom külön elemeinek összeolvadását oly tökeletlenné tette, ama szerfölötti nehézségben volt, a mely elődeinket az egy helyről más helyre menetelben akadályozta. A betük és nyomtatás egyedüli kivételével, minden találmányok közt legtöbbet tettek nemünk polgárisodására azok, a melyek a távolságot megröviditették. A haladási eszközök minden tökélyesitése erköl-

csileg és értelmileg nem kevesbbé jótékony az emberiségre mint anyagilag, s nemcsak a természet és ipar különféle termékeinek kölcsönös cseréjét könnyebbíti, de nemzeti és tartományi ellenszenvek megszüntetésére, s az emberiség nagy családja minden ágainak egybekapcsolására is munkál. A XVII. században a londoni lakosok, majd minden gyakorlati tárgyra nézve, messzebb voltak Readingtől mint most Edinburghtól, s távolabb Edinburghtól, mint most Bécstől.

II. Károly alattvalói előtt mindazáltal nem volt egészen ismeretlen az az elv, a mely korunkban az emberi dolgokban példátlan változást idézett elő, mely a hajókat képesekké tette, hogy szél ellen és szélcsendben haladjanak, s a zászlóaljakat, hogy minden podgyászaikkal és ágyuszereikkel, a leggyorsabb televér lóéhoz hasonló gyorsasággal, országokon menjenek által. Worcester marquees már észrevette a hőség által megritkított gőz kiható erejét. Sok kisérlet után, sikerült egy durva gőzgépet állitnia föl, melyet tüzviz-műnek nevezett, s a melyet csodálatos és igen erős mozdonynak (instrument of propulsion) mondott. A marqueest azonban eszelősnek tartották, s pápistának ismerték. Találmányai ennélfogva nem találtak kedvező fogadtatásra. Tűzviz-müve talán értekezés tárgyául szolgált a »Royal Society« gyülésében, de semmi gyakorlati czélra nem fordították. Nem voltak sinútak, kivevén nehány fasinest a northumbriai kőszénybányák torkolatától a Tyne partjáig. Csekély volt a belföldi vizi közlekedés. A természetes folyók mélyitése és partozása körül tettek némi kisérleteket, de csekély sikerrel. Még tervben is alig volt egyetlen hajózható csatorna. Az angolok akkor csodálkozással és csak nem kétségbeesve szoktak ama roppant csa-

tornaásásról beszélni, a melylyel XIV. Lajos a Földközi tengert az Atlantival összekötötte. Gondolatukban is alig volt, hogy nehány nemzedék mulva, magán vállalkozók költségén, mesterséges folyók fogják behálózni saját honukat oly terjedelemben, a melynek hossza a Temzét, Severnet és Trentet összesen fölülhaladja.

Az útasokat és árukat rendesen töltött útakon szállitották egy helyről másra. S e töltések, mint látszik, sokkal roszabbak voltak, mint a vagyonoság és miveltség azon állapotához képest, a melyre a nemzet már eljutott, várni lehetett volna. A legjobb közlekedési vonalokon a vágások mélyek, az ereszkedők meredekek, s az utak sokszor olyanok voltak hogy homályban alig lehetett a kétfelől levő keritetlen gyöptől vagy ingoványtól megkülönböztetni. Toresby Rudolf, a régiségbuvár, a nagy északi uton, Barnby Moor és Tuxford között, majd útat tévesztett, s Doncaster és York közt valóban útat is vesztett. Pepys és neje, tulajdon kocsijokon utazván, Newbury és Reading közt eltévedtek Ugyanez útukban Salisbury közelében is letévedtek az utról, s félniök lehetett, hogy az éjet a sikon kell tölteniök. Az út csak jó időben volt egész széltében kocsinak járható. Sokszor jobbra balra mély volt az iszap; s a jó alapú vonal csak keskenyen emelkedett ki a sárfészekből. Ilyenkor gyakori volt a torúlás és czivakodás, s az útat gyakran elzárták a fuvarosok, kik közől egy sem akart csapást törni. Csaknem mindennapi dolog volt, hogy kocsik süppedtek meg, mig valamely szomszéd majorból fogatot nem szerezhettek, mely az iszapból kivontassa. S őszi időben még komolyabb bajokkal kellett küzdeniök az utasoknak. Thoresby, ki Leeds és a főváros közt szokott útazni, annyi tömérdek veszélyt és viszontagságot jegyzett föl naplójába

a mennyi a Jeges tengeren, vagy a Sahara pusztáján utazásra elég volt volna. Egyszer tudósitották, hogy Ware és London közt a vizek kiöntöttek, hogy az utazóknak uszással kellett menekülniök, s egy kalmár átgázolást kisértvén meg, életét vesztette bele. E hirek következtében elhagyta az országutat, s réteken vezették, a hol a nyereg kápáig érő vizben kellett lovagolnia. Egy más utában alig hogy a Trent árja el nem sodorta. Később Stamfordnál négy napig akadt fen az utak roszasága miatt, s akkor is csak úgy merészelte folytatni útját, hogy tizennégy alsóházi tag vette körébe, a kik egy társaságban, kalauzokkal és számos cselédséggel, mentek az országgyűlésre. A derbyshirei útakon folyvást félteniök kellett nyakukat, s gyakran kénytelenek voltak barmaikat megkönnyíteni és vezetni. A Walesből Holyheadre vezető útak oly állapotban voltak, hogy 1685-ben egy királyi helytartó Irföldre utazván, Saint Asaphtól Conwayig tizennégy (angol) mértföldet öt álló óráig tön. Conway és Beaumaris közt többnyire gyalogolni volt kénytelen; s nejét gyalog hintóban vitték. Kocsiját roppant nehézséggel és sok emberkéz segélyével hozták egészben utána. Rendesen a kocsikat szétszedték Conwayben, s erős walesi parasztok czepelték vállaikon a menali útig. Kent és Sussex némely részeiben, télnek idején, csak a legerősb lovak birtak a sáron átgázolni, a melybe, minden lépésre, mélyen sülyedtek. Sokszor több hónapig nem lehetett vásárokra menni. Mondták, hogy néha a föld terményeit el hagyták egy helyen rothadni, mig máshol, csak nehány mértföldnyire, a készlet korántsem fedezte a szükséget. E vidékeken a kocsikat rendesen ökrökkel vontatták Mikor György, dániai főherczeg a pethworhi pompás kastélyt, nedves időben meglátogatta, hat óra hosszat ment

kilencz (angol) mértföldnyire; s kocsiját mindkét oldalról izmos parasztoknak kellett tartogatni. A kocsik közől, melyeken hozzátartozói voltak, több földúlt és kárt szenvedett. Szolgálatából fönmaradt egy gentleman levele, a melyben a szerencsétlen udvaroncz panaszkodik, hogy tizennégy óra hoszat nem volt nyugta, csak midőn a kocsi feldúlt vagy megrekedt.

Az útak roszaságának egyik fő oka ugy látszik, a törvény hiányos voltában feküdt. Minden község köteles volt a határán átmenő országútat fóntartani. A parasztság évenként hat napi ingyen munkára volt szoritva. Ha ez nem volt elég, napszámot használtak, a melynek költségét a községadó fedezte. Kézzel fogható igaztalanság volt, hogy két nagy, egymással terjedelmes és gyarapodó kereskedést űző, város között az összekötő útvonalt a közöttök elszórt falusi nép költségén tartsák fen; s ez igaztalanság különösen kiáltó volt a nagy északi országútra nézve, a mely igen szegény és gyér népességű kerületeket kötött össze. A huntingdonshirei községek ugyanis nem voltak képesek azon országútat kiigazitani, melyet a yorkshirei nyugoti kerület és London közt nem szünő üzlet folyvást koptatott. A visszaállitás után csakhamar magára vonta a parliament figyelmét e sérelem; s törvényt hoztak, számos vámsorompói törvényeink közt a legelsőt, mely az árukra és útasokra csekély vámot vetett, e fontos közlekedési vonal némely részeinek jó állapotban tartása végett. De ez ujitás sok zúgolódást gerjesztett; s a fővárosba vezető többi fő útakra soká fenmaradt a régi rendszer. Végre történt változás, de sok nehézség mellett. Mert a legigaztalanabb és képtelenebb adót, a melyhez az emberek hozzá szoktak, gyakran sokkal több készséggel viselik, mint a legokszerűbbet, de újat.

Csak miután sok vámsorompót leromboltak erőszakkal, több kerületben katonaságot kellett használni a nép ellen, sok vérontás után lehetett jó rendszert hozni be. A józan ész lassanként diadalmaskodott az előítélet fölött; s szigetünket jelenleg közel harmincz ezer angol mértföldnyi vámút hasítja minden irányban.

A legjobb országutakon, II. Károly idejében, az árukat egy helyről másra rendesen postakocsikon szállitották. E szekerek szalmájába fészkelték magokat azon utasok, a a kiktől a kocsin vagy lóháton utazás nem telt, s a kik gyöngélkedés vagy podgyászuk terhe miatt gyalog nem mehettek. Nagyobb súlyú czikkelyek szállitása ez uton tömérdekbe került. Egy tonnáért Londontól Birminghamba hét fontot fizettek; Londonból Exeterig tizenkettőt. Egy tonnától körülbelül minden mértföldre tizenöt pence, egy harmaddal több, mint a mennyit utóbb vámos utakon fizettek, s tizenötször annyi, mint jelenleg a vasút-társaságok kérnek. A szállitási bér, sok hasznos áruczikkre nézve, tilalmi vámadóval fölért. A kőszén különösen csak azon kerületekben volt látható, a melyekben ásták, vagy a hová tengeren lehetett szállitni, a mint hogy déli Angliában »tengeri szén« név alatt volt ismeretes.

Mellékutakon, s átalában a Yorktól északra s az Exetertől nyugotra eső vidéken az áruczikkeket teherhordó lovakon szállitották hosszú sorban. Ezen erős és türelmes állatokkal, a melyeknek faja immár kiveszett, különös osztályú emberek bántak, kik sokat hasonlitottak a spanyol öszvéresekhez. Alacsony sorsu utas sokszor alkalmasnak találta, málhás nyergen, két köteg közt ülve, e merész kalauzok gondviselése alatt tenni meg utját. Ez útazási mód ke-

vésbe került. De a karaván lassú léptekkel haladt: s télen gyakorta kiállhatatlan volt a hideg.

A gazdagok rendesen saját kocsijokon, legalább is négy lóval, útaztak. Cotton, a tréfás verselő, megkisérlette Londonból Peakre csak kettős fogattal menni, de Saint Albanban ugy találta, hogy az utazás kiállhatlanúl unalmas lenne, s tervét megváltoztatta. Hat lovas hintót korunkban csak diszmenetben láthatni. Ily fogatok gyakor említése a régi könyvekben könnyen tévútra vezethet bennünket. Fényüzésnek tulajdonithatjuk, a mi valóban csak kellemetlen szükségből eredt. II. Károly korában hat lovon utaztak az emberek, mivel nagyon lehetett félniök, hogy kevesebb lóval a sárban rekednek. Még hat ló sem mindég volt elég. Vanbrugh, a következő ivadék alatt, sok humorral irja le, mint útazott föl Londonba egy ujdon választott parliamenti tag. Hat ló, a melyek közől kettőt az eke elől fogtak ki, minden erőködés mellett sem birta meggátolni, hogy a családi hintó egy kátyuban meg ne süppedt legyen.

A bérkocsizás ujabban nagyon tökélyesedett. A visszahelyezést közvetlenül követő években a »diligence« két nap ment Londonból Oxfordba. Az utasok Beaconsfielden háltak. Végre 1669 tavaszán nagy és merész újitást kisérlettek meg. Hirdették, hogy egy alkalmatosság, melyet röpülő kocsinak irtak le, az egész útat megteszi nap keltétől napnyugtaig. E derék vállalatot ünnepélyes tudomásúl vették és szentesitették az egyetem (university) főnökei, s ugy látszik, olyas érdeket ébresztett, mint korunkban egy új vasút megnyitása. Az alkorlátnok minden közhelyen kifüggesztett jelentésben adá tudtúl az indúlás óráját és helyét. A kisérlet teljesen sikerült. Reggeli hat órakor a kocsi az »All souls college« régi homlokzata előtt indult meg

a vállalkozó gentlemanek, kik az első kisérletet kiállották, ép egészségben szálltak le esti hét órakor londoni fogadójukban. A testvér egyetem vetélkedése fölébredt, s csakhamar még egy gyorskocsi állott elő, mely az útasokat egy nap alatt szállitotta Cambridgeből a fővárosba. II. Károly uralkodása végén háromszor indult hetenként gyorskocsi a fővárosokba. Azonban, ugy látszik, postakocsi, sőt postaszekér sem járt észak felé Yorkon, s nyugotnak Exeteren túl. A gyorskocsi (flying coach) rendes napi járása nyáron ötven (angol) mértföld volt; de télen, mikor az útak roszak, s az éjek hosszúk voltak, alig harmincznál több. A chesteri, yorki és exeteri kocsi szép időben rendesen négy nap alatt ért Londonba, de karácsonkor csak hatod napra. Az útasok, számra hatan, mind a kocsiban ültek. Mert oly gyakoriak voltak a balesetek, hogy igen veszélyes volt volna a fedelen ülni. A kocsibér nyáron átalában két pence és fél penny körül volt, télben valamivel több.

Ez útazási mód, melyet az angolok ma kiállhatlanúl lassúnak tekintenének, őseink előtt csodával határosnak, s valóban veszélyes gyorsaságúnak tetszett. Egy II. Károly halála előtt nehány hónappal megjelent munkában, ugy magasztalják a gyors kocsikat, mint a melyek minden járművet sokkal felülhaladnak, a melyet valaha ismert a világ. Gyorsaságuk különös dicséret tárgya volt, s a szárazföldi posták rest járásával diadalérzettel hasonlitották egybe. Az ilyes dicsekvésekbe mindazáltal panasz és kifogások hangjai is vegyültek. Az új gyorskocsik fölállitása kellemetlenül érintette sok osztály érdekeit; s mint történni szokott, sokan voltak hajlandók merő ostobaság- és átalkodottságból, lármát ütni az újitás ellen, csupán mivel újitás volt. Szenvedélyesen vitatták, hogy ez útazási mód a lótenyész-

tésre s a lovaglás nemes ügyességére nézve kártékony lesz; hogy a Temze, mely a tengerészeknek soká iskolája volt, megszünik fő közlekedési eszköz lenni Londonból föl Windsornak s le Gravesendnek; hogy a nyergesek és sarkantyúművesek százanként megbuknak; hogy sok fogadó, a melyekben lóháton utazók meg szoktak szállani, elhagyatnak, s többé semmit sem jövedelmeznek; hogy az uj kocsik nyáron igen melegek, télen nagyon hidegek; hogy az utasokat betegek és rivó gyermekek szörnyen untatják; hogy a kocsi némelykor oly későn ér a fogadóba, hogy lehetlen vacsorát kapni, s gyakran oly korán indul, hogy nem kaphatni reggelit. Ez okoknál fogva komolyan ajánlották, hogy egy nyilvános kocsiba se legyen szabad négy lónál többet fogni be, hetenként egyszernél többször indulni, vagy harmincz (angol) mértföldnél többet tenni naponként. Remélték, hogy ha e szabályzatot elfogadják, a betegeket és bénákat kivéve, mindenki visszatér a régi utazásmódra. Ilyes nézeteket tartalmazó kérvényeket nyujtott be a királyi tanácsba London városa több társulata, több tartományi város és némely megyék törvényszéke. Mosolygunk az efféle dolgokon. Nem lehetetlen, hogy maradékainkon lesz a sor mosolyogni, ha majd azon ellenzés történeteit olvassák, a melyet a XIX. század haladásai ellen a haszonvágy és és előitélet kifejt.

A gyorskocsik minden vonzereje mellett, erős egészséges férfiaknál, a kik nem voltak igen terhelve podgyásszal, még mindig szokásban maradt lóháton tenni hoszú útakat. Ha az útas sürgösen akart haladni, postalovakat vett. Gyors hátas-lovakat minden nagy útvonalon lehetett találni illő távolságban. A bér (angol) mértföldenként egy lótól három pence, s a kalauzé állomásonként négy pence

volt. Ily módon, jó útban sokáig oly gyorsan lehetett utazni, mint bármely Angliában ismerete alkalommal, mig a gőzkocsit be nem hozták. Mindaddig nem voltak könnyű postakocsik; és a kik saját kocsijukon utaztak, nem válthattak rendesen lovakat. A királynak mindazáltal és a főtisztviselőknek módjában volt lóváltást rendelni. Igy Károly rendesen egy nap alatt ment a Whitehallból Newmarketbe, körülbelül ötven (angol) mértföldnyi távolságra, róna földön; s alattvalói ezt nagy tevékenység jeléül tekintették. Evelyn szintén megtette az útat Clifford főkorlátnok társaságában. A kocsiba hat ló volt fogva, a melyeket Bishop Stortfordon s Chesterfordon megint változtattak. Az útasok éjjel értek Newmarketbe. Az ilyen utazási módot, ugy látszik, csupán fejedelmeknek és ministereknek való, rendkivüli kéjüzésnek tarták.

Bármikép történt az utazás, az utazók, ha csak számosan és jól fegyverkezve nem voltak, nem kis veszélyben forogtak, hogy utukat állják és kirabolják. Minden főuton volt lovas útonálló, a minő gonosztevőt nemzedékünk csak könyvekből ismer. Különösen London közelében a nagy országútak mellett a tágas téreken kalandoztak az ily nemű rablók. Hounslow Heath, a nagy nyugoti út mellett, s Finchley common a nagy északi útban, talán a leghiresb tanyáik voltak. A cambridgei diákok remegtek, ha fényes nappal is, az eppingi erdőség közelébe érkeztek. Tengerészek, a kiket épen kifizettek Chatamben, sokan voltak kénytelenek átadni erszényeiket Gadshillnál, a mely helyet, mint Poins és Falstaff rablásai szinhelyét, mintegy száz évvel azelőtt, a legnagyobb költő *) hiressé tette. A köz-

*) Shakespeare IV. Henrikben stb.

hatóságok, ugy látszik, sokszor nem tudtak mit tenni a rablókkal. Egykor a »Gazette«-ben hirdetve volt, hogy bizonyos egyének, a kiket erős gyanú terhel, hogy utonállók, a kik ellen azonban nincsenek elegendő bizonyságok, Newgateben lovagló öltözetben ki fognak állittatni: egyszesmind lovaik is láthatók lesznek: s minden gentleman a kit kiraboltak, fölhivatott e különös látmány megtekintésére. Más alkalommal nyilván kegyelmet ajánlottak egy rablónak, ha némi, rendkivüli értékű, nyers gyémántokat visszaad, a melyeket a harwichi postaszekér megállitásakor elvett. Rövid időn egy más hirdetmény jelent meg, mely a fogadósokat intette, hogy a felsőség szeme rajtok függ. Állitották, hogy bünös egyetértésök képesekké teszi a zsiványokat, hogy az útakat büntetlenül háborgassák. Hogy e gyanúk nem voltak alaptalanok, némely akkori töredelmes rablók halálelőtti vallomásai mutatják, a kik, mint látszik, a fogadósoktól sok részben hasonló szolgálatokat fogadtak el, mint a minőket Farquhar Bonifácza tőn Gibbetnek.

Az utonálló sikere és biztossága végett szükség vala, hogy merész és ügyes lovas volt legyen, s külseje és magaviselete illő egy szép ló urához. A tolvajok közt tehát némi aristocrata állást foglalt el, megjelent a divatos kávé- és játékházakban, s versenytéreken jó módú emberekkel tőn fogadásokat. Gyakran valóban jó házból való s jó növelésű volt. Az ily nemű rablók neveihez ennélfogva némi regényes érdek csatlakozott, s csatlakozik talán még most is. A köznép mohón hallgatta a regéket vadságukról és merészségökről, alkalmilag tanusitott nagylelkűségökről és jó indulatukról, szerelmeikről, csodás szabadulásaikról, kétségbeesett harczaikról, s férfias magokviselete felől a tör-

vényszék előtt és vesztőhelyen. Igy Nevison Vilmosról, a yorkshirei nagy haramiáról, beszélték, hogy minden északi fuvarosra évnegyedes adót vetett, s azért nemcsak nem bántotta őket, sőt minden egyéb zsiványok ellen is megótalmazta; hogy a legudvariasb módon kérte el az erszényeket; hogy a mit a gazdagoktól elvett, a szegényeknek bőven adakozott belőle; hogy a királyi kegyelem egyszer megmentette életét, de újra szerencsét kisértvén, végre, 1685-ben, Yorkban akasztófán halt meg *). Beszélték, hogy lett Richmond herczeg franczia apródja, Duval Claudius, utonállóvá, s egy félelmes csapat vezérévé, s abban a megbecsülésben részesült, hogy egy királyi hirdetményben, a nagyobb gonosztevők ellen, első helyen fordult elő neve; miként állitotta meg csapata élén egy asszonyság kocsiját, a melyben négyszáz font értékű zsákmány volt; hogy csak száz fontot vőn el s megengedte, hogy a szép tulajdonosnő a többit egy tánczczal, a melyet vele a gyöpön járt el, megváltsa; hogy élénk udvariassága minden nők szivét elrabolta; hogy ügyessége a kardforgatásban és pisztolyozásban minden férfiu előtt rettentővé tette, hogy, végre, 1670-ben bormámorában fogták el; hogy magas rangu hölgyek látogatták őt börtönében, könyezve járúltak közbe életéért; s a király kegyelmet is ad vala neki, ha Morton biró, az utonállók félelme, ellen nem szegűl, fenyegetőzvén, hogy hivatalát leteszi, ha a törvényt tökéletesen végre nem hajtják; s hogy a végrehajtás után testét, czimerek, viaszgyertyák, fekete szőnyegek és gyászolók teljes pompájával kör-

*) Genttől York története. Egy más, Biss nevü rablót Salisburyben akasztottak föl 1695. Egy ballada maradt fen róla, melyben ugy állittatik elő, a mint magát birái előtt védi.

nyezett helyre tették ki, mig ugyanazon kegyetlen biró, a ki a korona kegyelmezését akadályozta, tisztviselőket nem küldött, szétzavarni a gyásztisztelgést. Ez adomákban kétségkivül igen sok mese van; mindazáltal megérdemlik az említést; mert hiteles és egyszersmind fontos tény, hogy elődeink az ilyes regéket, akár igazak voltak, akár nem, kiváncsian és hiszékenyen hallgatták.

Mindazon különféle veszélyt, mely az utazót környezte, rendkivül növelte a sötétség. Éjjelre tehát rendesen hajlékot keresett; s azt nem volt nehéz találnia. Régi időktől fogva hiresek voltak Anglia fogadói. Első nagy költőnk leirta, mi jó ellátást találtak azokban a XIV. század vándorai. Southwarkban a »Tabard« tágas szobáiban és ólaiban huszonkilencz személyre volt hely lovaikkal együtt. Az étel igen jó volt, s a borok olyasok, a melyek a társasággal ugyancsak itatták magokat. Kétszáz évvel utóbb, Erzsébet uralkodása alatt, eleven szinekkel festi Harrison Vilmos a nagy fogadók bőségét és kényelmét. Európa száraza, ugymond, nem mutathat föl ahhoz hasonlót. Voltak, a melyekben két-háromszáz ember lovastól együtt könnyen el volt látható lakással, élelemmel. Bámúlni lehetett az ágyakat, szőnyegeket, s mindenek fölött a sok szép tiszta fejérneműt. Gyakran drága ezüst edényt tettek az asztalokra. Oly fogadóczimerek is voltak, a melyek harmincz, negyven fontba kerültek. A XVII. században Angliának sok igen jó fogadója volt minden rangúak számára. Néha az útas valamely kis faluban oly korcsmára talált, a melyben, mint Walton leirta, a téglázott pitvar tisztára volt sikálva, a falakon körüskörül balladák függtek, a lepedők levendulától illatoztak, s hol égő tüzet, jó pohár sört, egy tál fris pisztrángot, a közel patakból, kevés pénzért kapha-

tott. A nagyobb vendégfogadókban selyemfüggönyös ágyakat, válogatott étkeket és franczia vörös bort talált az ember, a legjobb féléből, a melyet Londonban ittak. A vendéglősök sem olyanok voltak, mint irták, miként más fogadósok. A szárazon a fogadós zsarnoka volt azoknak, a kik küszöbén átléptek. Angliában szolgájuk vala. Az angol soha sem volt otthonosabb, mint midőn fogadójában kényelemnek adta magát. Gazdag emberek is, kik saját házaikban minden kéjelmet élvezhettek, estéiket sokszor töltötték valamely szomszéd vendéglő társalgó teremében. Ugy látszik, azt hitték, hogy a kényelmet és fesztelenséget sehol sem élvezhetik oly mértékben. Ez érzet, sok nemzedéken át, nemzeti sajátság maradt. A fogadók fesztelensége és közkedvessége beszély- és drámairóinknak sokáig szolgáltak anyagúl. Johnson azt mondta, hogy a vendéglői szék az emberi boldogság trónja; és Shenstone gyöngéd panaszt emelt, hogy, — bármi nyájas legyen, egy házfödél alatt sem fogadja az utast oly meleg üdvözlet, mint a melylyel fogadókban találkozhatni.

Mostani fogadóinkban sok kényelmet föltalálhatni, a mi Hampton courtban és a Whitehalban ismeretlen volt. Általában mindazáltal bizonyos, hogy vendégfogadóink tökéletesedése nem haladt egy nyomon útaink és szállitási eszközeink fejlődésével. Nem is csoda; mert föltéve, hogy minden más körülmény egyenlő, a fogadók szükségkép ott legjobbak, a hol a szállitási eszközök a legroszabbak. Minél gyorsabb az utazás, annál kevesbbé fontos dolog, hogy az utas sok kellemes szállóhelyet találjon. Százhatvan év előtt, ha valaki távol megyéből jött a fővárosba, rendesen tizenkét vagy tizenötször evett, s ötször, hatszor meghált az utban. Ha előkelő volt, kényelmes sőt kéjelmes asztalt és szállást igény-

lett. Most egyetlen téli nap Londonba röpűlünk Yorkból avagy Exeterből. Most tehát az útas, csupán nyugvás és jóllakás végett ritkán szakítja félbe utját. Minek következtében száz meg száz legjobb vendégfogadó teljesen elpusztúlt. Rövid időn egyetlen ilyen fogadót sem fogunk találni, kivevén, a hol az idegenek foglalkozás avagy kedvtöltés miatt időznek.

A jelen nemzedéket gúnyra inditaná azon mód, a mint távol helyek közt történt a levelezés; olyas volt mindazáltal, mely az ó világ mivelt nemzeteiben, vagy Raleigh és Cecil kortársaiban álmélkodást és irigységet ébresztett volna. I. Károly alatt rosz, tökéletlen levélszállitási rendszert hoztak be, a melyet a polgárháború elsöpört. A köztársaság alatt ismét fölfogták e rendszert. A visszaállitáskor a postahivatal tiszta jövedelmét, a mely a költségek levonása után fenmaradt, York herczegnek adták. Legtöbb útvonalon a levélmálhák minden másodnap küldettek el és érkeztek meg. Cornwallban, a lincolnshirei lapályokon, s a cumberlandi halmok és tavak közt hetenként csak egyszer érkeztek levelek. Ha a király útazott, a fővárosból minden nap indult posta oda, hol az udvar mulatott. London és némely parti helyek közt is naponként volt közlekedés; s ez előjog néha Tunbridge-, Wells- és Bathra is ki terjesztetett azon időszakban, mikor e helyeket a nagyok ellepték. A málhákat lóháton vitték, éjjel nappal mintegy öt angol mértföldet számitva egy órára.

Ezen intézmény jövedelme nem csak a levélvitel dijából állott. Csupán a postahivatalnak volt joga, postalovakat adni; s a milyen gondosan őrizték ez egyedáruságot, következtethetni, hogy nyereséges volt. De ha az útas fél óráig várt, a nélkül, hogy postalovakat kapott volna, szabad volt lovat bérlenie, a hol talált.

London részei közt a levelezés könnyítése eredetileg nem a postahivatal föladata volt. II. Károly uralkodása alatt egy vállalkozó londoni polgár, Dockwray Vilmos, nagy költségen, fillérpostát állitott, mely üzletes és népes utczákban, a pénzcsarnok közelében, naponként hat-nyolczszor, s a külvárosokban négyszer vitt házhoz leveleket és csomagokat. E javitásnak szokás szerint, erősen ellenszegültek. A kihordók panaszolták, hogy érdekeikbe ütközik a terv, s a hirdetményeket, a melyekben felőle a közönség értesittetett, leszaggatták. A Godfrey halála és Coleman iratainak fölfedezése által okozott ingerültség épen tetőpontján volt. Fölriadtak tehát, hogy a penny-posta pápista találmány. Oates, mondák, a nagy tudor, gyanakodni látszik, hogy a terv élén jézsuiták állanak, s ha a málhákat megvizsgálják, árulással tele találandják. A vállalat hasznos volta, mindazáltal, oly szembeszökő volt, hogy meghiúsult minden ellenzés. A mint kiviláglott, hogy a vállalat nyereséges lesz, York herczeg emelt panaszt ellene, mint egyedárúsága sértése ellen, s a törvényszékek az ügyet részére döntötték el.

A postahivatal jövedelme kezdet óta folyvást növekedett. A visszaállitás évében, az alsóház bizottsága, szoros vizsgálat után, mintegy huszezer fontra becsülte a tiszta jövedelmet. II. Károly uralkodása végén a tiszta bevétel nem sokkal volt kevesebb ötvenezer fontnál; a mit akkor bámulatos mennyiségnek tartottak. Az összes bevétel hatvanezer font körül volt. Egy egyszerű levél vitelbére nyolczvan angol mértföldre két pence, nagyobb távolságra három pence volt. A postabér a csomag nehézsége szerint nagyobbodott. Most egy egyszerű levelet Skót- avagy Irföld végső határiig egy pennyért visznek; s a postalovak egyed-

árusága rég megszünt. A postaosztály összes évi jövedelme mindazáltal többre megy tizennyolczszázezer fontnál, s a tiszta jövedelem több mint hétszázezer font. E szerint alig lehet kétség iránta, hogy a jelenleg postán küldött levelek száma hetvenezerszerte akkora, mint II. Jakab trónraléptekor volt.

A régi málhaposták terhének nem volt jelentékenyebb része a hirlapoknál. 1685-ben nem volt, nem is lehetett semmi afféle, mint korunkban a londoni napi lapok. Se a szükséges tőkét, se a szükséges ügyességet nem lehetett erre föltalálni. A szabadság is hiányzott, oly hiány, a mely nem kevesbbé fontos, mint akár a tőkéé, akár az ügyességé. A sajtó ugyan, akkor nem volt elővizsgálat alatt. Az engedélyi törvény, melyet a visszahelyzés után nem sokára hoztak, 1679-ben megszünt. E szerint történetet, szónoklatot avagy költeményt, bármely közhivatalnok előleges helyhenhagyása nélkül, bárki nyomtathatott; de a birák egyértelmüleg azt tartották, hogy e szabadság nem terjed ki a hirlapokra, s hogy Anglia köztörvénye szerint, a korona fölhatalmazása nélkül, senkinek sem volt joga politikai ujdonságokat nyomatni *). Mig a whig párt még félelmes volt, a kormány jónak találta alkalmilag elnézni e szabály megszegését. A kizáratási törvény fölött folyt nagy harcz alatt, sok hirlap kiadását elnézték; minő volt a »Protestáns értesitő,« »Folytonos értesitő,« »Honi értesitő,« »Igaz ujdonságok« és a »Londoni Merkur.« Ezek közől egy sem jelent meg kétszernél többször hetenként. Egyik sem volt egy kis levélnél nagyobb tartalmu. A mennyi tárgyat egy-egy egész éven át magában foglalt, mindössze nem

*) London Gazette, máj. 5, és 17-iki szám, 1680.

volt több mint a mennyit gyakran a »Times« két számában találunk. A whigek legyőzetése után nem volt többé szükség a királynak kiméletesen élnie azzal, a mit minden birái kétségtelen előjogának nyilvánitottak. Uralkodása végén egy hirlap kiadatását sem türték engedélye nélkül: s engedélyét kizárólag a »London Gazette« kapta meg. A »London Gazette« csak hétfőn és csütörtökön jelent meg. Tartalma volt rendesen vagy egy királyi hirdetmény, két, három tory »adresse,« két, három előléptetési jelentés, tudósitás a Duna mellől a császári seregek és a janicsárok közt folyt valamely csatáról, egy utonálló személyes leirása, két tisztes személy között nagy kakasviadal jelentése, vagy jutalomhirdetés valamely elveszett kutyáért. Két középszerű lapot tőn az egész. A mit a legfőbb érdekű tárgyakra nézve közöltek, a legszárazabb és modorosb alakban volt közölve. Néha ugyan, ha a kormány jónak látta valamely fontosabb tárgyban a köz kandiságnak eleget tenni, mellékletet adtak, mely teljesb részleteket közlött, mint a Gazette-ben lehetett kapni: de se a Gazette, se a kormány által nyomtatott toldaléklap nem foglalt magában olyan értesitést, a melynek közzététele az udvar szándokaival ellenkezett. A legfontosabb parliamenti viták, a legfontosabb állampörök, a melyekről történetünk emlékezik, mély hallgatással mellőzvék *). A fővárosban némileg a kávéházak pótolták a hirlapokat. Oda tódultak a londoniak, mint a régi atheneiek a köztérre, meghallani, van-e valami ujság. Ott megtudhatta az ember, milyen otrombául bántak a Westminsterhallban az előtti napon egy whiggel, mily borzasztó hireket közöl-

* Például az 1685-ki fontos parliamenti eseményekről, vagy a hét püspök pöréről és föloldoztatásáról egy szó sincs a Gazetteben.

nek az edinburghi levelek a »covenant« hiveinek kinpadra vonatásáról, mi rútul megcsalta a hajózati hivatal a koronát a hajóhad élelmezésében, s milyen sulyos nehézségeket tőn a titkos főpecsétőr a kincstár ellen a tüzhely-adót illetőleg. De a kik a politikai küzdelem nagy szinhelyétől távol laktak, csak ujságlevelek *) által értesülhettek az ott történtekről. Ilyen levelek irása Londonban keresetmóddá lőn, mint jelenleg India benszülöttei közt. Az ujságiró kávéházról kávéházra járt s hireket gyüjtött, befurta magát, ha érdekes pör forgott fön, az »Old Bailey« ülestermébe, sőt talán a Whitehall karzatára is bebocsátást eszközlött, s megirta, hogy néz ki a király meg a herczeg. Igy gyüjtött anyagot heti tudósitásaira, a melyek némely megyei város vagy tisztviselőség fölvilágositására voltak szánva. Ilyen forrásokból meritették a legnagyobb tartományi városok lakosi s a gentry és papság nagy testülete, majd mind, a mit koruk történetéről tudtak. Föl kell tennünk, hogy Cambridgeben szintannyian voltak, mint, Londont kivéve, a legtöbb helyen az országban, kiváncsiak tudni, mi történik a világban. S mindamellett Cambridgeben, II. Károly uralkodása alatt, a törvény tanárai és a szép mesterségek tudorai sok ideig csupán a »London Gazette«-re voltak ujdonság tekintetében, szorúlva. Végre egy fővárosi ujdonságiró szolgálatát használták. Nevezetes nap volt, midőn az első ujdonságlevelet Londonból a cambridgei egyetlen kávéház asztalára kitették. A vagyonos ember falusi lakában türelmetlenül várta az ujságlevelet. Egy hét alatt, a hogy megérkezett, húsz család kezén megfordult. A szomszéd »squire«-eknek az octoberi napokon beszélgetésre, s a szom-

*) Irott leveleket ért szerző, nem hirlapokat.

széd papoknak éles szónoklatokra szolgáltattak anyagot a whigség és pápistaság ellen. A régi nemzetségek levéltáraiban, szorgalmas keresés után, kétségkivül sok ilyen érdekes naplót lehetne még fölfedezni. Közkönyvtárainkban találhatni nehányat; s egy sorozat, mely a sir Mackintosh Jakab által gyüjtött irodalmi kincseknek nem legértéktelenebb része, e munka folytán alkalmilag emlittetni fog *).

Alig kell mondanom, hogy tartományi lapok akkor még nem voltak. Valóban, a fővárost s a két egyetemet kivéve, alig volt egy könyvnyomtató az országban. Angliában, a Trenttől észak felé, ugy látszik Yorkban volt az egyetlen nyomtató intézet **).

A kormány nem csak a »London Gazette« utján igyekezett a nép közt politikai értesitéseket terjeszteni. E hirlap szerény hirfüzért foglalt magában, minden magyarázat nélkül. Egy más lap, mely az udvar pártfogása mellett jelent meg, fejtegetésekből állott, ujdonságok nélkül. E lapot, melyet »Observator«-nak neveztek, egy öreg tory röpiratszerző, Lestrange Roger, adta ki. Lestrangeben se készség, se álnokság nem hiányzott; irásmódja, bár durva, s bizonyos csevegő modor által, melyet akkor a zöld asztalnál és

*) Szerző köszönetet mond barátja, Mackintosh családjának, hogy e férfiu becses gyüjteményeit közölték vele, melyet Mackintosh köz- és magánlevéltárakból akkor gyüjtött egybe, midőn hasonló munka irásáról gondolkodott.

**) Gent Tamás élete. Az 1724-beli minden nyomda teljes névsora Nichols »Irodalmi adomáiban a XVIII. századból« található. Nehány év alatt a nyomdák száma nagyon szaporodott; s mégis harmincznégy megye volt, ezek közt Lancashire, a hol könyvnyomtató nem találtatott.

vendéglőben élcznek tartottak, eltorzíttatott, nom volt él és erő nélkül. De vad és egyszersmind nemtelen természete, minden sorban, a melyet irt, kimutatta magát. Midőn az »Observator« először megjelent, epéssége némileg menthető volt. Mert akkor a whigek hatalmasok voltak; s számos ellenféllel kellett küzdenie, a kiknek tartózkodás nélküli erőszakossága igazolni látszott a kiméletlen visszatorlást. De 1685-ben minden ellenzés le volt verve. Nemes lélek nem volt volna képes bántalommal illetni oly pártot, mely nem felelhetett, s foglyok, számüzöttek és tönkretett családok nyomorát súlyositani: de Lestrange gonosz indulata előtt a sir nem volt menedék, a gyásznak háza nem szentély. II. Károly uralkodása utósó honapjában Jenkyn Vilmos, egy nagy hirű öreg »dissidens« pap, a kit kegyetlenül üldöztek, csupán mivel az isteni szolgálatot az egész protenstáns Európában közönségesen divatozott szertartás szerint végezte, szenvedések és nélkülözések miatt meghalt Newgateben. A nép rokonszenvének kitörését nem lehetett visszatartóztatni. A testet mintegy százötven kocsi kisérte sirba. Még udvaronczok arczán is bánat ült. Sőt a megfontolatlan király is némi érdeklődést mutatott. Csupán Lestrange egymaga orditott vad örömrivalgással, kinevette a »trimmerek« számakozási gyöngeségét, fennen kiáltotta, hogy az istenkáromló vén gonosztevőt igen igazságos büntetés érte, s fogadta, hogy minden alakos szentek és vértanuk ellen nem csak halálukig, hanem holtuk után is háborút visel. Ilyen volt a lapnak szelleme, mely az időben a tory pártnak, s főleg a lelkipásztoroknak oraculumul szolgált.

A postán szétküldhető irodalom képezte akkor nagy részint a vidéki papság és törvényszéki tisztviselők lelki-

táplálékát. Nagy csomagoknak egy helyről másikra szállitása oly nehézségekkel járt, hogy egy terjedelmes mű a »Miatyánk-sorról« hoszabb idő alatt jutott el Devonshirebe vagy Lancashirebe, mint most Kentuckybe. Emlitettük már, mily szüken voltak a falusi papok még a hittudósnak legszükségesb könyvekkel is ellátva. A gentry házai sem voltak inkább bővében. Kevés megyei lovagnak volt olyan könyvtára, a minőt most inasszobákban vagy kisebb kalmárok boltzugában is rendesen találhatni. Nagy tudósnak tartották szomszédai azon squire-t, a kinek ablakában, halászó horogvesszők és madarász fegyverek közt, ott hevert Hudibras és Baker kronikája. Tarlton tréfái s a »Keresztyénség hét hőse«. Egy körözö könyvtár, vagy olvasó társaság sem volt még a fővárosban se: a fővárosban mindazáltal oly tudománykedvelők, a kik drágán vásárolni nem birtak, képesek voltak magokon segiteni. A nagy könyvárusok boltjai, a sz. Pál temetője közelében, minden nap és naphosszat tömve voltak olvasókkal; s ismerős látogatónak sokszor megengedték, hogy egy egy kötetet haza vigyen. A vidéken nem volt ilyen alkalom, s minden ember kénytelen volt megvenni, a mit olvasni akart.

Mi a földes asszonyt és leányait illeti, egész irodalmuk rendesen egy ima- s egy házi gyógyszerész könyvből állott. Igaz ugyan, azzal, hogy falusi magányban éltek, keveset vesztettek. Mert fensőbb körökben s oly körülmények közt is, a melyek az elme kiképezésére a legtöbb könnyűséggel kinálkoztak, kétségkivül roszabbúl növeltettek e korszakban a nőszemélyek, mint a tudományok föléledése után bármikor. Régebben az ó szellem remekeit tanulták. Napjainkban ritkán forditnak a holt nyelvekre figyelmet; de ismerik Pascal és Moliére, Dante és Tasso, Goe-

the és Schiller nyelvét; s nem lehet tisztábban és bájosabban beszélni ángolúl, mint mivelt aszonyaink beszélnek és irnak. De, a XVII. század utófelében, a női elme mivelése, mint látszik, egészen el volt hanyagolva. Ha valamely kisaszonynak a legfölületesbb irodalmi ismerete volt, egész csodának tartották. Magas születésű, előkelő növelésű, s a természettől jó értelemmel megáldott hölgyek sem voltak képesek anyanyelvökön egy sort is leirni olyan szófüzési és helyesirási hibák nélkül, a minőket most egy jótékony intézetben növelt leány is szégyenlene elkövetni *).

Könnyű kitalálni, miért volt igy. A tulságos szigor természetes következménye, a kicsapongó feslettség volt akkor divatban: s a feslettségnek nem maradt el rendes következménye, a nők erkölcsi, értelmi sülyedése. Testi szépségök iránt durva és szemtelen hódolás volt a divat. De a bámulat és vágy, a melyet gerjesztettek ritkán volt tisztelettel, vagy bármely lovagias érzéssel vegyülve. A mely tulajdonok őket társakká, tanácsadókká, bizalmas barátokká teszik vala, inkább visszaijesztették, mint vonzották volna a whitehalli ledéreket. A mely udvari hölgy ugy öltözködött, hogy teljesen eleget tőn fejér keble igényeinek, a ki jelentékenyen kacsingatott, buja módon tánczolt, legjobban értett a feleseléshez, s kamarásokkal és testőrkapitányokkal huzalkodni, csuf verseket illetlen kifejezésekkel

*) Szerző jegyzetben Mária királynőnek a hágai könyvtárban levő pompás bibliába tett saját kezü irását idézi például; »This book was given the king and I, at our crownation. Marie K.« Pedig, ugymond, e királynő a természettől jó tehetségekkel birt, egy püspök által növeltetett, a történetet és költészetet kedvelte, s jeles férfiak által mások fölött kitünő hölgynek tartatott.

MAGYAR TUDOMÁNYOS

énekelni, avagy tréfából apród öltönyt venni föl nem szégyenlett, az ilyen hölgynek valószinűbben voltak az udvarban lovagjai és csodálói, inkább várhatta, hogy a királyi figyelem megtiszteli, s valószinűbb volt, hogy gazdag és nemes férjre teszen szert, mint Grey Johanna, vagy Hutchinson Lucia. Ily körülmények közt a női tökélyek mérlege igen alant állt; s veszélyesebb volt e mértéken felül, mint alatta lenni. A legnagyobb tudatlanságot és ledérséget illőbbnek tartották a hölgyhez, mint a puritánság leggyöngébb szinezetét. Azon igen is magasztalt hölgyek közől, a kiknek arczképeit Hampton-Court falain még mindég csodáljuk, valóban igen kevesen szoktak acrostichonoknál, gunyiratoknál s Clelia és a »Nagy Cyrus« fordításainál becsesebb valamit olvasni.

Még e nemzedék miveltebb gentlemaneinek irodalmi ismeretei is kevesbbé voltak, mint látszik, alaposak és mélyek, mint az azelőtti vagy későbbi időszakban. Legalább a görög tanulmány, II. Károly idejében, nem virágzott úgy közöttünk, mint a polgári háború és forradalom közben, és sokkal a forradalom után megint virágzott. Voltak kétségkivül tudósok, a kik az egész görög irodalmat ismerték Homertöl Photius-ig: de e tudósokat, majdnem kizárólag csak az egyetemeknél levő egyháziak közt lehetett találni, s az egyetemeknél is kevesen voltak, s nem becsülték őket kellőleg, Cambridgeben épen nem tartották szükségesnek, hogy a hittudós képes legyen a szentirást eredetiben olvasni *). Oxford sem állott magasabb fokon. Midőn III.

*) North Roger beszéli, hogy János testvére, ki Cambridgeben görög nyelv tanára volt, keserüen panaszolta, hogy az akadémiai papság a görög nyelvet általában elhanyagolja.

Vilmos uralkodása alatt, Krisztus egyháza a phalarisi levelek eredetisége védelmére, egy emberként fölkelt e nagy collegium, mely akkor a nyelvtan főszékhelyének tartatott az országban, nem volt képes annyi attikai jártasságot előállitani, a mennyivel jelenleg minden nagy köziskolában több ifjú bir. Könnyen föltehetni, hogy az egyetemeken elhanyagolt holt nyelvet, a világban élő emberek nem igen tanúlják. Azelőtt a görög költészet és szónoklat Raleigh és Falklandnak éleménye volt. A görög költészetben és szónoklatban később élvet talált Pitt és Fox, Windham és Grenville. De a XVII. század utósó felében aligha volt Angliában egy kitünő államférfiu, a ki Sophoclesből avagy Plátóból élvezettel tudott volna olvasni egyetlen lapot.

Jó latin tudósok számosan voltak. Róma nyelve ugyanis még nem vesztette el egészen uralkodói jellemét, s Európa sok részében szüksége volt még arra az utazónak vagy diplomatának. Sokkal általánosabb tökély volt tehát, jól beszélni latinúl, mint korunkban; és se Oxford, se Cambridge nem volt szükében költőknek, a kik fontosabb alkalommal, a trón zsámolyára szerencsés utánzásait tehették le ama verseknek, a melyekben Virgil és Ovid Augustus nagyságát magasztalták.

De még a latin is tért engedett egy ifjabb vetélytársnak. Franciaország ezidőben a fensőség majd minden nemeit egyesülve birta. Hadi dicsősége tetőponton állott. Hatalmas szövetségeseket legyőzött. Kötéseket parancsolt. Nagy városokat és tartományokat hóditott meg. Castilia büszkeségét az elsőség átengedésére kényszerítette. Parancsolta az olasz fejedelmeknek, hogy lábai zsámolya elé boruljanak. A legnagyobb volt tekintélye az életmiveltség minden viszonyaiban, a párviadaltól a menuetig. Ő hatá-

rozta meg, mily szabásu legyen a gentleman öltözete, milyen hosszu vendéghaja, milyen magas vagy alacsony sarka, s milyen keskeny avagy széles kalapján a szalag. Az irodalomban egész világnak ő szabott törvényt.-Nagy iróinak hire betöltötte Európát. Racinehoz hasonló tragicus költőt, Molièrehez fogható vigjátékirót, oly kedves mulattatót, mint Lafontaine, oly ügyes ékesenszólót, mint Bossuet, egy más ország sem volt képes fölmutatni. Olasz- és Spanyolország irodalmi dicsősége lehanyatlott; Németországé még nem is hajnallott. E szerint azon jeles férfiak szelleme, a kik Párisnak diszei voltak, annál ragyogóbb fényben tűnt föl, minél kedvezőbb volt az ellentét. Valóban Franciaország uralma ezidő szerint oly nagy volt az emberiség fölött, a milyenre a római köztársaság soha sem emelkedett. Mert ha Róma politikailag uralkodott, müvészet, tudomány tekintetében Görögországnak volt alázatos nevendéke. Franciaország a szomszéd országokon mindazon felsőséget gyakorolta egyszersmind, a melylyel Róma Görögország fölött, és a melylyel Görögország birt Róma fölött. A franczia csakhamar általános nyelvvé, a társas divat és diplomáczia nyelvévé lön. Több udvarnál szabatosabban és szebben beszéltek azon a fejedelmek és főrangúak, mint saját anyai nyelvökön. Szigetünkön kevesbbé volt e szolgaiság, mint a szárazon. Se jó, se rosz tulajdonaink nem utánzás eredményei. De bár kedvetlenül és ügyetlen módra, még itt is hódoltak szomszédaink irodalmi fensőségének. A dallamos toskán nyelv, a mely Erzsébet udvarában a divaturacsok és hölgyek közt oly otthonos volt, alászállt becsében. Azt a gentlemant, ki Horáczot avagy Terentiust idézte, jó társaságban rendkivül pedánsnak tartották. De ha töredékesen franczival vegyitette társalgását, a lehető legjobb jelét adta tehet-

ségeinek és miveltségének *). Az itészet új törvényei, az irásmód új példányai jöttek divatba. A mesterkélt szendeség, mely Donne verseit elferditette, s a melyet Cowleyéiben megróttak, eltünt költészetünkből. Hazánk nyelve kevesbbé fönséges, mesterségesen bonyolitott, s kevesbbé változatosan hangzatossá lön, mint azelőtt volt, de sokkal világosabbá, fesztelenebbé, s vitára és előadásra alkalmasabbá. E változásokban lehetetlen a franczia szabály és franczia példány befolyását észre nem venni. Nyelvünk nagy mesterei, legnagyobb becsű munkáikban, franczia szavak használatában tetszettek magoknak, ha szintoly kifejező és hangzatos angol szó kinálkozott is **); s Franciaországból hozták be a rímes tragoediát, ez idegen növényt, mely, a mi földünkön tengett és csakhamar elhalt.

Jó volna, ha iróink amaz illemességet is utánozták volna, a melyet nagy franczia kortársaik mindég szem előtt tartottak; mert az akkori angol szinművek, gúnyversek, dalok és beszélyek feslettsége nem kis árnyat vet nemzeti hirünkre. A roszat könnyű forrásáig nyomozni. Az elménczek és puritánok soha sem voltak jó barátságban. Soha sem szenvedhették egymást. Az emberi élet egész rendét különböző szempontokból, különböző világitásban látták. Mit az egyik komolyan vett, a másik tréfát üzött belőle. A miben örömet lelt az egyik, boszantotta a másikat. A szigoru

*) Butler igen élesen megrótta ezt egy gúnyversében.

**) A legbotrányosabb példa, a melyre emlékszem Drydennek egy költeményében van, melyet II. Károly koronazására irt. Ő bizonyára nem menthette magát nyelvszegénységgel, minél fogva idegen nyelvből kellett volna szavakat kölcsönöznie. Ime az érintett példa:

»Hither in summer evenings you repair
To taste the f r a i c h e u r of the cooler air.«

puritán előtt a legártatlanabb kedvcsoszszanás bünnek látszott. A könnyelmübb és vidor természetüeknek a buzgó atyafiak ünnepélyessége bő anyagot szolgáltatott nevetségre. A hitjavitástól a polgárháborúig, majd minden elmésségre hajlandó iró talált alkalmat, megtámadni azokat a sima fejü, szuszka, siránkozó szenteket, a kik gyermekeiknek, keresztelésekor Néhémiás könyvéből adtak neveket, a kik a »zöld Jakab« *) látására följajdultak lelkeikben, s istentelenségnek tartották karácson napján mazsola levest izlelni. Eljött végre az idő, midőn a nevetők arczai elkomorúltak. A rideg, feszes hitbuzgók, miután két nemzedéken át sok jó elmésség tárgyául szolgáltak, fegyverre keltek, győztek, uralkodtak, s mérges mosoly közben lábaik alá tiporták a csufolók egész seregét. A kedv és csintalanság által ejtett sebeket azzal a komor és engesztelhetlen rosz indulattal torlák meg, a mely a vakbuzgók sajátja, a kik gyülölségöket erénynek tartják. A szinházakat bezáratták. A szinészeket kikorbácsolták. A nyomdákat szigoru elővizsgálók őrködése alá vetették. A Muzsákat saját kedves mulató helyeikről, Cambridgeből és Oxfordból számüzték. Cowley, Crashaw és Cheveland kivettettek collegiumaikból. Az akadémiai megtiszteltetés lépcsőire jelölt ifjunak nem kellett többé Ovidféle epistolákat, vagy virgili pásztori költeményt irnia, hanem a »supralapsarian-ok synodusa« előtt szigorúan kérdőre vonták, hogy mely napon és mely órában vette észre újjászületését. E rendszer, természetesen, sok képmutatót szült. Tisztes öltöny és

*) A kéményseprők szokása volt, május elsején egyik legmagasb termetü társukat zöldágakkal és virágokkal haimozott kúp alakú kosárba tenni, hogy egészen zöldnek látszott.

mogorva arcz leplezte több évig a szabad élet és boszú vágyait. Végre betelt a vágy. A visszahelyezés ezer meg ezer lelket szabaditott föl a már türhetlenné vált járom alól. Viszont megkezdték a régi harczot, de újabb indulatossággal. Nem portyáztak többé, harcz volt életre halálra. A kerekfejű azoktól, a kiket üldözött, nem várhatott egyéb kegyelmet, mint a kegyetlen rabszolgahajtó várhat a föllázadt rabszolgáktól, a kiken még látszanak a nyakvas és korbács sebhelyei.

Az élcz és puritánismus között a háboru nem sokára az élcz és erkölcsiség harczává fajult. Az ellenség, melyet az erény grotesk torzképe ingerelt föl, nem sokára magát az erényt sem kimélte. Bántalommal illették mindazt, a mit az énekelve-beszélő kerekfejű tiszteletben tartott. Mindent pártoltak, a mit az elvetett. Minthogy az gyarlóságait az ájtatosság köpenyével födte, neki bátorodtak az emberek, hogy legbotrányob büneiket cynicus szemtelenséggel föltolják a közönség szemei elé. Mert az a tiltott szerelmet vad szigorral büntette, gunyt üztek a szüzies tisztaságból és házassági hűségből. Azon szenteskedő beszédmód ellenében, a mely a kerekfejű shibolete volt, más nem kevesbbé képtelen és sokkal gyülöletesb beszédmódot kezdtek. Mihelyt csak amaz szentirási szólásformákra nyitotta meg száját, az uj fajtáju élczesek és finom gentlemanek soha sem szólhattak, hogy oly fajtalanságokat ne beszéltek volna, a miket most bármely teherhordó szégyenlene, s a nélkül, hogy teremtőjök nevét ne vették volna föl, hogy átkozza meg, sülyeszsze el, verje meg, tegye tönkre és vesse pokolra amazokat.

Nem csoda tehát, hogy szépirodalmunk, midőn a régi polgári és egyházi szerkezettel együtt föléledt, erkölcstelen-

ségbe süllyedt. Csak kevés kitünő férfiu maradt ment a ragálytól, a kik egy korábbi, jobb időszak emberei voltak. Valler költeményeiben még mindég ugyanazon érzelmekkel találkozunk, a melyek egy lovagiasb nemzedéket lelkesitettek. Cowley, ki hűsége és irói működése által egyaránt kitünt, bátran szót emelt az erkölcstelenség ellen, mely a hűséget és irodalmat egyképen beszenyezte. Egy hatalmasb költő, a kit szenvedés, veszély, szegénység s egyszersmind vakság vön kisértet alá, a körüle tomboló ocsmány lármától nem zavarva meg, oly magasztos és szent éneken elmélkedett, mely nem lett volna méltatlan amaz égi Erények ajkaihoz, a kiket semmi viszontagság által el nem homályositható benső szemeivel látott, a mint a jáspis padlón amarant és arany koronáikat görgették. Butler erőteljes és termékeny szellemét, ha nem kerülte is el egészen az uralkodó ragályt, csak gyöngébb mértékben érintette e kór. E férfiak elméje azonban oly világban képződött, a mely már elenyészett. Nem sokára egy ifjabb, élczes nemzedéknek adtak helyet; s e nemzedéknek Drydentől le Durfeyig, kemény szivü, arczátlan, nagy szájú, egyszersmind otromba és embertelen szabadosság volt általános jelleme. Ezen irók befolyása kétségkivül kártékony volt; s mégis kevesbbé volt kártékony, mintha nem voltak volna annyira megromolva. A méreg, a melyet terjesztettek, oly erös volt, hogy, nem sok idő mulva, undorral vetették vissza. Egy sem értette közölök a mesterséget, hogy kell a tilos élvek előadását mindazzal, a mi kedveltető és nemesebb, egybekötni. Egyik sem érezte, hogy némi illemet még a bujaság sem nélkülözhet, hogy a leplezés vonzóbb lehet a meztelenségnél, hogy a képzelődés finom érintések által, a melyek azt önműködésre inditják, sokkal erősebben föl-

gerjeszthető, mint durva leirások által, a melyeket szenvedőleg fogad el.

A puritánellenes visszahatás szelleme, II. Károly uralkodása alatt, szintén az egész szépirodalmat áthatotta. De e szellem leglényege a vigjátékokban található. A szinházak, a melyek a puritánok vakbuzgó uralma idején zárva voltak, ismét megteltek. Régi vonzerejökhez új s még hatalmasabb vonzerők járúltak. Oly rendezés, ruha s egyéb diszitmény kápráztatta a sokaság szemeit, a minőt most hitványnak vagy nevetségesnek tartanánk, mely azonban azok előtt, kik a XVII. század előbbi korszakában a »Remény« mocskos padain s a »Rózsa« szalmafödele alatt ültek, hihetetlenül pompásnak fogott volna tetszeni. A nemi kecsek varázsát hivták segélyül a művészet bűbájához: s az ifjú néző oly gerjedelmekkel szemlélte a szeretetre méltó nők által személyesitett gyöngéd, tüzről pattant hősnéket, a melyek ismeretlenek voltak Shakespeare és Johnson kortársai előtt. A szinházak, a mely naptól fogva megnyittattak, bűn iskoláivá lettek: s magától terjeszkedett a gonosz. Az előadások feslettsége hamar elriasztotta a józan nézőket. A dévajok és erkölcstelenek, a kik ott maradtak, évről évre erősebb ingert kivántak. Ekkép a művészek a nézőket rontották, a nézők a művészeket, mig annyira ment a dráma elfajulása, kogy bámulatosnak tetszik mindazok előtt, a kik nem veszik figyelembe, hogy a legtúlságosabb megszoritások természetes eredménye a legnagyobb féktelenség, s hogy a képmutatás korszakára, a dolgok rendes folyama szerint, a szemtelenség korszaka következik.

Semmi sem jellemzi inkább azon időket, mint a hogy a költők törekedtek nők szájába adni legfajtalanabb verseiket. A legkicsapongóbb szerkezetűek az epilogok vol-

tak. Ezeket többnyire kedvencz színésznők szavalták; és semmi sem tetszett annyira a romlott közönségnek, mint a durva, illetlen sorokat szép leánytól hallani szavalni, a kiről föltették, hogy ártatlanságát még nem vesztette el*).

Szinpadunk sok cselszövényt és jellemet vőn azidőben a spanyoloktól, francziáktól és a régi angol jelesb iróktól: de drámairóink mindent beszennyeztek, a mihez nyultak. Kezeik közt Calderon méltóságos és emelkedett szellemű castiliai lovagjainak házai bűn aklaivá, Shakespeare Violája keritőnévé, Moliére misantropja nőrablóvá, Ágnese házasságtörővé lettek. Mi sem lehetett oly tiszta, oly hősies hogy romlottá és nemtelenné ne vált volna, ha e romlott és nemtelen lelkűek átalakitották.

Ilyen állapotban volt a dráma; s a dráma volt a szépirodalom azon ága, mely a költőnek legtöbb kilátást nyujtott, hogy tolla után megélhet. Olyan silány volt a könyvek kelete, hogy a legjobb nevű iró is csak csekélységen adhatta el legjobb munkáját. Nem lehet nagyobb példa, mint Dryden utósó munkájának, a »Mesék«-nek sorsa. E könyv akkor jelent meg, midőn közönségesen el volt ismerve legelső angol költőnek az élők között. Mintegy tizenkét ezer sorból áll. A versezet bámulatos; az előadások és leirások tele élettel. Palamon és Arcite, Cimon és Iphigenia, Theodore és Honoria, ma is gyönyörködteti mind az itészeket, mind az iskolás ifjakat. A gyüjteményben van »Sándor ünnepélye«, a legdicsőbb óda nyelvünkön. A nyomtatási jogért Dryden kétszázötven fontot kapott, kevesebbet, mint korunkban két czikkelyért fizet valamely szemle**).

*) Collier Jeromós erélyesen kikelt e rút szokás ellen.

**) A szerződést lásd Drydennek Walter Scott által közrebocsátott kiadásában.

Pedig az alku, mint látszik, nem volt igen rosz. Mert a könyv lassan kelt el; s a szerző már tiz évig pihent sirjában, mire a második kiadásra szükség volt. Ki szinpadra irt, sokkal nagyobb öszletet nyerhetett, sokkal kevesebb fáradsággal. Southern hétszáz fontot vett be egyetlen darabjából. Otway koldusból egy ideig bőségre emelkedett, hogy »Don Carlos«-a sikerült. Shadwellnek százharmincz fontot jövedelmezett az »Alsacziai squire« egyetlen előadása. Minek következtében szinmüveket irt a kinek csak irószágból kellett élnie, akár volt rá benső hivatása, akár nem. Igy Dryden is. Mint gúnyversiró vetélkedik Juvenállal. Mint tankőltemény-szerző, némi gonddal és tanulmánynyal, talán Lucretiussal versenyezhetett. A lyrai költők közt, ha nem a legfőnségesebb, bizonyára a legragyogóbb és élénkebb szellemű. De a természet, mely sok ritka adománynyal elhalmozta, megtagadta tőle a drámairói tehetséget. Mindazáltal legjobb évei minden erejét drámaszerzésre pazarolta. Sokkal tőbb itélőtehetséggel birt, hogysem észre ne vette volna, hogy a jellemek dialogok által kifejezése nem volt hatalmában. Mindent elkövetett, hogy e gyöngeséget olykor pompás szavalással, vagy hangzatos verseléssel, olykor feslett dolgokkal fedezze, a melyek az erkölcstelen, világias közönség izlésének nagyon is megfeleltek. Még sem aratott soha oly szinpadi sikert, a milyen egynémely iró munkálatait jutalmazta, a ki átalában sokkal alábbvaló tehetségű volt nálánál. Szerencsésnek tartotta magát, ha száz guineát szerzett egy darabból; csekély dij, mindazáltal szembetünőleg több, mint a menynyit hasonló mennyiségű munka után más uton szerezhetett volna.

Oly csekély volt a jutalom, a melyet akkor a tehetségek a közönségtől nyerni képesek voltak, hogy kénytelenek

voltak a nagyok megadóztatásával pótolni jövedelmöket. Minden gazdag és jó indulatu lordot oly alkalmatlan koldulással és aljas hizelgéssel zaklattak, a mely korunkban hihetetlennek látszik. A pártfogótól, kinek valamely munkát ajánlottak, megvárták, hogy egy erszény aranynyal jutalmazza az irót. Valamely könyv ajánlásáért adott tiszteletdij sokkal nagyobb volt, mint a mennyit bármely kiadó fizetett a nyomtatási jogért. E szerint sokszor csak azért nyomtattak könyveket, hogy ajánlani lehessen azokat. E magasztalással üzérkedésnek az lön eredménye, a mit várni lehetett. Nem tekintették költőre nézve szégyenletesnek a hizelgést, a mely gyakran a kegyeletlenség tetőpontjára emelkedett. Függetlenséget, igazmondást, önbecsülést, nem várt tőle a világ. Valóban, erkölcsi tekintetben, olyas lény volt, ki a keritő és koldus között állott.

Egyéb bünökhez, a melyek az irói jellemet lealacsonyitották II. Károly uralkodása vége felé a pártszellem legvadabb kicsapongása is járult. Az irók, mint osztály, a puritánság elleni régi gyülölség által, indittatva, az udvar részére álltak s hasznos szövetségesekre találtak, bennök. Dryden, különösen, jó szolgálatot tön a kormánynak. »Absolon és Achitophel«-e, az újabb kor eme legnagyobb gunyverse, álmélkodással töltötte el a fővárost, sőt a vidéken is példátlan gyorsasággal elterjedt, s bárhol volt látható, keserűen sértette az »exclusionist«-tákat s fölbátoritotta a torykat. De a bámulat közben, melyet a nemes irásmód és verselés iránt szükségkép érzünk, nem kell a nagy különbségekről a jó és rosz között megfeledkeznünk. A szellem, mely azon időben Drydent és némely társait a whigek ellen ingerlette, megérdemli, hogy ördöginek nevezzük. Azon gonosz napokban a szolgalelkű birák

és sheriffek nem tudtak oly gyorsan vért ontani, a mint a költők zaja kivánta. A szinpadon nyilván elszavalt versek még tőbb áldozatot kivántak, játékot üztek az akasztással, s keserűen gunyolták azokat, a kik, a veszély óráiban, a király mellett állván, most tanácsolták neki, hogy legyőzött elleneivel nagylelkűen bánjék, s hogy a vétek- és gyalázatosságból mi se hiányozzék, nők szavalták az ilyen verseket, a kik rég megtanúlván kivetközni minden szeméremből, most minden szánakozást levetkezni tanultak *).

Nevezetes dolog, hogy mig az angol szépirodalom ekkép ártalmassá és nemzeti gyalázattá lett, az angol szellem oly változást idézett elő a tudományban, mely mind végiglen az emberi értelem legnagyobb müvei közé fog számitatni. Bacon terméketlen földbe, s mostoha időszakban, szórta el a jó magot. Nem várt kora termést, s végrendeletében szükségkép a következő korszaknak hagyta hirnevét. Bölcselme egy egész nemzedéken át, zavarok, háborúk és számüzések között, kevés jól rendezett főben tenyészett lassacskán. Mig uralomért vivtak a pártok, egy bölcsekből álló csekély testület jó indulatu megvetéssel fordúlt el a tusától, s azt a nemesb működést tűzte föladatául, mely az ember uralmát az anyag fölött terjeszti. A mint a nyugalom helyreállott, könnyen találtak e tanítók figyelmes hallgatókra. Mert a fegyelem, a melyen a nemzet át ment, a közszellemet igen alkalmas állapotba hozta, a verulami tanok elfogadására. A polgári zavarok fölzaklatták a mivelt osztályok lelkitehetségeit, s olyan nyugtalan tevé-

*) Ha van olvasó, ki e kifejezéseimet igen szigoruaknak találná, azt tanácsolnám neki, olvassa meg Dryden epilogját a »Guise herczeg«-hez, s jusson eszébe, hogy azt nő szavalta el.

kenységet és kielégithetlen tudvágyat idéztek elő, a mely merőben imeretlen volt azon ideig. De az érintett zavarok következtében általánosan gyanúval és megvetéssel fogadták a politikai és vallásos újitásokat. Husz éven át az eszes, termékeny szellemű férfiaknak fő foglalkozása volt, alkotmányokat faragni elnökkel, és főhivatalnok nélkül, öröködési kormánytanácscsal és sorsozás utján választottal, egy éves avagy örökös tanácscsal. Mindent megkisérlettek e tervekben. Teljesen kidolgozták a képzelt kormányalak összes részleteit, elnevezéseit, szertartásait, a polemarchokat és philarchokat, tribusokat és galaxiakat, a fő archont és fő strategeket. Hogy mely sorsoló szekrények legyenek zöldek, melyek vörösek, mely golyók aranyból, melyek ezüstből, mely tisztviselőknek kelljen kalapot, kiknek fekete bársony főveget hordaniok, mikép vigyék a buzogányt, s mikor kelljen a heroldnak levenni fővegét, s száz egyéb hasonló csekélységet mind komolyan fontolóra vettek, s rendezték nem mindennapi tehetségű és tanulmányú emberek. De ezen ábrándok ideje lejárt; s ha vagy egy konok köztársasági múlatta is még magát azokkal, a kinevetéstől és büntető eljárástól való félelem rendesen rábirta, hogy ábrándjait magának tartsa. Népszerűtlen és veszélyes volt akkor egy szót is szólani az egyeduralom alaptörvényei ellen: de merész, szellemdús férfiak, kárpótlásúl, megvetőleg bánhattak azzal, a mit a természet alaptörvényeinek tartottak azelőtt. Az egyik csatornában megszoritott ár nagy erővel tört a másikba által. A forradalmi szellem, megszünvén a politikában működni, példátlan erélylyel és merészséggel a természettan összes ágaira vetette magát. 1660, a régi alkotmány visszaállitásának kora, egyszersmind ama korszak, honnan az uj bölcselem tulnyomósága veszi kez-

detét. Ez évben jött létre a »Királyi társulat,« mely hivatva volt, főtényezője lenni sok egymást követő dicső és üdvös javitásnak *). Nehány hó mulva divatba jöttek a tapasztalati tudományok. A vér átöntése, a légmérés, a higany megállapitása foglalta el a közszellemben azt a helyet, a melyet azelőtt a »Rota« vitái foglaltak el. A tökéletes kormányról szőtt álmok helyett oly szárnyakról álmadoztak, a melyeken a Towerből az apátságba lehetne röpülni, s két gerinczű hajókról, a melyek a legdühösebb zivatarban sem sülyednének el. Minden osztály át volt hatva az uralkodó érzelemtől. Valahára egyesült a »cavalier« és kerekfejű, a püspöki rendszer hive és a puritán. Hit- és jogtudósok, államférfiak, nemesek, herczegek előmozditották a Baconféle bölcselet diadalát. A költők versenyző hévvel énekelték meg az aranykor közeledését. Cowley, eszmedús és elmésségtől ragyogó sorokban sürgette a választott nemzedéket, hogy az igéret tejjel mézzel folyó földét vegye birtokba, azt a földet, a melyet nagy szabaditójuk és törvényhozójuk mintegy a Pisgah tetejéről látott, de a melybe nem engedtetett bejutnia **). Dryden több buzgalommal, mint tudománynyal vegyitette szavát az általános örömzajba, s oly dolgokat jósolt, a melyeket se maga, se más valaki nem értett. A »Royal Society,« — ugymond — nem sokára a földgolyó végső partjára vezetend, s ott a hold tökéletesb látásával fog bennünket gyönyörködtetni. Két ügyes és nagyratörekvő főpap, Ward, salisburgi püspök, és Wilkins, chesteri püspök, a mozgalom vezérei közt tüntették föl magokat. Ékesen irta meg e mozgalom történetét egy ifjabb hittudós,

*) Sprattól: »History of the Royal Society.«

**) Cowley odája a »Royal Society«-hez.

a ki pályáján nagyra volt emelkedendő, Sprat Tamás, később rochesteri püspök. Mind Hale, az országbiró, mind Guildfort, a főpecsétőr elloptak nehány órát hivatalaiktól, hogy a vizálltanról irjanak. Valóban az első légmérők, a melyeket Londonban árultak, Guildford közvetlen igazgatása alatt készültek. Egyideig a ledér Buckingham figyelmében a vegytan osztozott a borral és szerelemmel, a szinházzal és játszó asztallal, az udvaroncz és népizgató cselszövényeivel. Rupertnek tulajdonitották a »mezzotinto« föltalálását; s róla nevezték el azt a különös üvegcsöppet, mely sok ideig mulattatta a gyermekeket s zavarba hozta a tudósokat. Károlynak magának is volt dolgozó műhelye, hol sokkal tevékenyebb és figyelmesb volt, mint tanácsasztalánál. Mivelt gentlemanben szükséges jellemvonás volt, hogy a légszivattyukról és teleskopokról tudjon valamit beszélni; s még a szép hölgyek is illőnek látták egyszer s másszor némi hajlamot fitogatni a tudomány iránt, hat lovas hintón jártak megnézni Gresham ritkaságait, s kitört belőlök az öröm, látván, hogy a delej valóban magához vonzza a tűt, s hogy a nagyitó üveg a bolhát oly nagynak mutatja, mint egy veréb.

Mint az emberi szellem minden nagy mozgalmában, kétségkivül volt ebben is, a mi mosolyt idézhet elő. Általános törvény, hogy bármely működés, bármely tan divatossá lesz, veszteni fog azon méltóságból, a melylyel birt, midőn csekély, de komoly kevesebbségre volt szoritva, s csupán önmagáért szerették. Igaz, hogy némely egyének bohóságai, a kik, a nélkül hogy valódi képességgel birtak volna rá, szenvedélyt mutattak a tudomány iránt, — megvető gunyra szolgáltattak anyagot azon, előbbi nemzedékbeli gunyversiróknak, a kiknek nem volt kedve ujra tanulni,

a mit ifjuságukban máskép tanultak.*) De nem kevesbbé igaz, hogy az akkori angolok a természet magyarázásának nagy munkájában akkép jártak el, mint az előtt soha egy időszakban és egy nemzet sem. Körüljárt Bacon Ferencz szelleme, a merészség és józanság e csodás vegyűlete. Erősen hitték, hogy az egész világ tele van az emberi boldogságra nézve legfontosb titkokkal; s hogy az ember teremtőjétől birja a kulcsot, mely kellően használva, útat nyit előtte. Egyszersmind az a meggyőződés uralkodott, hogy a természettanban csupán az egyes tények szorgalmas vizsgálata által lehetséges az általános törvények ismeretére jutni. E nagy igazságoktól mélyen áthatva láttak föladatukhoz az új bölcselem tanárai, s mielőtt egy századnegyed elmult, bőséges foglalót adtak mindarra, a mi azóta teljesedésbe ment. A mezőgazdasag javitását már megkezdték. Új növényeket tenyésztettek. Uj gazdasági segédszereket alkalmaztak. Uj trágyanemeket használtak.**) Evelyn, a »Royal Society« ünnepélyes jóváhagyása mellett, oktatást adott honfiainak a mezőgazdaságban. Temple, szabad időközeiben, sok kisérletet tön a kertészetben, s megmutatta, hogy sok jóizű gyümölcsöt lehet mesterségesen Angliában tenyészteni, mely kedvezőbb éghajlat alatt honos. Az orvoslás, a mely Francziaországban még bölcsejében volt, s kimerithetlen anyagot szolgáltatott Moliérenek méltó

*) Ugy hiszem, Butler volt az egyetlen valódi tehetség a forradalom és visszaállitás közben, a ki az új bölcselet iránt, mint akkor nevezték, keserű ellenséges indulatot mutatott. Lásd gúnyversét a »Royal-Society«-ről, s az »Elefánt a holdban« cziműt.

**) Aubruey leirta, mily könnyen tőnek akkor kisérleteket mezőgazdáink, s mi könnyen hoztak be javitásokat. »Natural History of Wiltshire. 1685.«

gunyra, Angliában tapasztalati uton haladó tudománynyá lett, s Hippocrates és Galenus daczára, mindennap tön némi előmenetelt. Gondolkodó fők először fordították figyelmöket az egészségi rendőrség fontosságára. Az 1665-ki nagy dögvész a főváros hibás épitészete, csatornázata és szellőztetése gondos vizsgálat alá vételére inditotta őket. Az 1666-ki nagy tűzvész alkalmat nyujtott nagy kiterjedésű, átható javitásra. Ez egész tárgyat szorgalmasan vizsgálgatta a »Royal Society«; s e testület javaslatainak kell egy részben tulajdonitani azon változásokat, a melyek noha messze elmaradtak a közjó kivánatától, mindazáltal nagy különbséget idéztek elő a régi és ujabb London közt, s valószinüleg teljesen véget vetettek hazánkban a dögvész pusztitásainak. Ugyanezen időben alkotta sir Petty Vilmos, egyike azon társaság alapitóinak, a politikai számtant, a politikai bölcselet szerény, de nélkülözhetlen szolgáját. A természet minden országát kikutatták. E korra esnek Boyle vegytani találmányai és Sloane első növénytani vizsgálatai. Akkor történt, hogy Ray a madarakat és halakat ujra osztályozta, s hogy Woodward figyelme az ásványokra és kagylókra irányoztatott. Egyik ábrándkép a másik után tünt el, mely a világot a sötétség korszakában ámitotta, mielőtt világosság lett. A csillagvetés (astrologia) s a vegytan álkémlete (alchymia) tréfaságok lettek. Nem sokára alig volt egy megye, hol a »Quorum«-ok *) közől többen megvetőleg el nem mosolyodtak, ha egy vén asszonyt állitottak eléjök, mivel söprünyélen lovagolt, vagy marhadögöt idézett elő. De az emberi ismeretek ama legnemesb és legnehezebb ágai, a

*) A törvényszéki ülnökök neve, egy birói parancstól, mely e szón kezdődött.

melyekben inductio és mennyiségtani bebizonyitás segitette elő az igazság föltalálását, voltak azok, a melyekben az angol szellem legnevezetesb foglalásait tette e korban. Wallis János új alapra állitotta a súlyegyentan egész rendszerét. Halley Ödön a légkör tulajdonait, a tenger apályát és dagályát, a delejesség törvényeit, s az üstökösök pályáit vizsgálgatta; s tudomány dolgában se munkától, se veszélytől, avagy számüzetéstől nem ijedt vissza. Mig ő sz. Ilona sziklabérczén a déli égöv csillagzatairól térképet rajzolt, emelkedett Greenwichben nemzeti csillagvizsgáló intézetünk; s Flamsteed János, az első királyi csillagász, épen megkezdte azon vizsgálódások hosszu sorát, a melyről földgolyónk bármely része hálás tisztelettel emlékezik. De bármily kitünők voltak e férfiak, árnyékot vet dicsőségökre egy halhatlan név mindent fölül ragyogó fénye. Newton Izsákban az értelmi hatalom két oly neme, a melyek közt semmi közösség nincsen, s a melyeket ritkán találhatni az erő igen magas fokára fejlődve, melyek mindazáltal a természettan legfensőbb köreiben egyaránt szükségesek, — olyképen voltak egyesülve, mint soha azelőtt, vagy azután. Lehettek a tisztán mennyiségtani, s lehettek a tisztán tapasztalati tudományokra szintoly szerencsés alkotásu elmék, mint az övé: de a bizonyitó (demonstrativ) és inductiv tehetség oly magas fensőségben s olyan tökéletes összhangzásban egy főben sem volt együtt. Talán a scotisták és thomisták korában még az ő tehetsége is szintúgy parlagon maradt volna, mint sok más, csekélyebb értelmiséggel történt. Szerencsére azon kor szelleme, a melybe őt sorsa helyezte, kellő irányt adott elméjének; s értelme tizszeres erővel hatott vissza a kor szellemére. 1685-ben, minden fénye mellett, csak kelőben volt még hirneve: szelleme azon-

ban már délfokán állott. Nagy műve, az a mű, a mely a természetbölcselem legfontosabb tartományaiban forradalmat idézett elő, be volt fejezve, de még nem volt közrebocsátva, s épen a »Királyi társulat« vizsgálata alá volt terjesztendő.

Nem könnyű kimagyarázni, hogy a nemzet, mely szomszédait a tudományban annyira megelőzte, miért maradt hátra tőlök a művészetben. De igy állt a tény. Igaz, hogy az épitészetben, e mesterségben, mely félig tudomány, a melyben kitűnő jelességre csak mérnök juthat, a melyben a a szépség mértéke egyenesen vagy közvetve a hasznosságtól függ, s a melynek alkotásai, részben legalább, csupán a tömegszerűtől nyerik fönséges voltukat, — e mesterségben, mondom, hazánk egy valóban nagy férfiúval dicsekhetik, Wren Kristóffal; s a tüzvész, mely Londont romba döntötte, oly alkalmat adott tehetségei kifejtésére, a melyre nincs példa az ujabb történetben. Nem volt ő képes, mint jóformán egy kortársa sem, az athénei csarnok komoly szépségével, a gót csúcsivezet megható fönségével versenyezni, vagy talán csak méltányolni is azokat: de az Alpoknak felénk eső oldalán született emberek közől egy sem utánozta több sikerrel Olaszország palotaszerű egyházainak nagyszerűségét. Még a büszke Lajos sem hagyott egyetlen művet is maga után, mely szent Pál egyházával kiállaná az összehasonlitást. De II. Károly uralkodása végén egyetlen angol festő vagy szobrász sem volt, a kinek neve maiglan élne. E meddőség rejtélyes némileg; mert a festészek és szobrászok épen nem voltak megvetve, avagy roszul fizetve. Társadalmi állásuk szintoly magas volt, mint jelenleg. Jövedelmök, a nemzet vagyonosságához vagy az értelem másféle alkotásaihoz képest még több volt, mint most. A bőkezű

pártfogás, mely a művészekre kiterjedt, tömegestől vonzotta azokat partjainkra. Lely, a ki a Hamilton által magasztalt gyöngéd szépségeket, gazdag hajfürtöket teljes ajkakat és epedő szemeket számunkra föntartotta, westfali volt. 1680-ban halt meg, miután sokáig fényesen élt, lovagi ranggal tiszteltetett meg, s művészi ügyessége által szép vagyont gyüjtött. Rajzolatainak és festményeinek jeles gyüjteménye, királyi engedélynél fogva, a whitehalli lakomatermekben állitatott ki, s árverés utján huszonhatezer fontnyi, majd nem hihetetlen öszleten kelt el, a mely öszlet az akkori gazdag emberek értékéhez képest nagyobb arányban áll, mint korunkban százezer font állana. Lely után Kneller Godfréd hazánkfia következett, a ki először nemessé, aztán baronetté lön, fényes házat tartott s szerencsétlen vállalatokban sok pénzt elvesztett, és mégis képes volt nagy értéket hagyni családjára. A két hollandi születésü Vandevelde-t az angol bőkezüség vonzotta, hogy közénk települjenek, s a király és nemesei számára nehány oly tengeri képet festettek, a melyek a legszebbek közé tartoznak a világon. Egy más hollandi, Varelst Simon, fölséges napraforgókat és tulipánokat festett, olyan áron, milyenről azelőtt nem is álmodtak. Verrio, egy nápolyi, a szobapadlatokat és lépcső melletti falakat Gorgonokkal, Múzsákkal, nymphákkal és satyrokkal, az erény és bün képleteivel, nektárt ivó istenekkel, s diadalmenetet tartó borostyán koszorus fejedelmekkel festette tele. Ekkép szerzett jövedelme képessé tette őt olyan asztalt tartani, mely a költségesebbek közé tartozott Angliában. Csupán windsori festményeiért hét ezer fontot kapott, mely öszlet elég volt akkoriban egy mérsékelt igényü gentlemant egész életére kényelmes állapotba helyezni, s több volt sokkal, mint a mennyit Dryden negyven

évi irói működése alatt a könyvárusoktól kapott. Verrio fősegéde és utóda Laguerre Lajos Franciaországból jött. Ama kor két leghiresebb szobrásza szintén idegen volt. Cibber, kitől a »furia« és »búskomolyság« hatásteljes jelképek most is ékesítik Bedlamet, dán volt. Gibbons, kinek varázs képzelmének és ügyes kezének több palotánk, collegiumok és egyházak legszebb ékitményeiket köszönik, hollandi volt. Még a pénzmintákat is franczia metszők készítették. Valóban hazánk csak György uralkodása óta dicsekhetik egy nagy festészszel, s III. György ült a trónon, mielőtt valamely szobrászára büszke lehetett volna.

Ideje bevégeznünk Anglia állapotáról, II. Károly uralkodása alatt, e leirást. Egy igen nagy fontosságu tárgy azonban még érintetlen maradt. Mitsem mondtunk még a nép nagy tömegéről, mely az ekét tartotta, az ökrökkel bánt, Norvich szövőszékein dolgozott, s szent Pál egyházához a a portlandi köveket vágta. Nem is mondhatunk igen sokat. Épen a legszámosabb néposztály, a melyről a legkevesb tudósitásaink vannak. Azon időben az emberszerszeretők még nem tartották kötelességnek, s a demagógok nem nyereséges dolognak, a munkások nyomoráról szónokolni. A történetirás sokkal inkább el volt foglalva az udvarokkal és táborokkal, hogysem a pór kunyhója vagy a kézmüves padlás-szobája számára egy sort is föntartott volna. A sajtó sokszor egyetlen nap alatt több értekezést és szónoklatot közöl jelenleg a munkások sorsáról, mint akkor, a forradalom és visszaállitás között, huszonnyolcz év alatt, összesen közöltek. De nagy tévedés volna a panasz szaporodásáról a nyomor bármikép növekedésére következtetni.

A köznép állapotának ismertető jele főleg a napibér mennyisége; s miután a XVII. században a köznép négy

ötöde földmiveléssel foglalkozott, mindenek előtt az iránt kell tisztába jőni, mennyi volt a földmivelési iparág napszáma. S van módunk e tárgyban föladatunkra nézve meglehetősen tisztába jőni.

Sir Petty Vilmos, a kinek csak puszta állitása is nagy fontosságu, értesit bennünket, hogy azon munkásnak, a ki egy napi dolgáért négy pencet és élelmezést, vagy élelmezés nélkül nyolc pencet kapott, nem a legrosszabbúl folyt sorsa. Petty számitása szerint tehát egy hétre négy shilling jó kereset volt a földmivelőnek.

Számos adatunk van, hogy e számitás nem jár távol az igazságtól. 1685 kezdetén a warwickshirei törvényszék birái, az Erzsébet egyik törvénye által rájok ruházott hatalomnál fogva, évnegyedes gyüléseikben szabályozták a megyére nézve a napi béreket, s kihirdették, hogy minden munkabérlő, a ki a meghatározott öszletnél többet ad, és minden napszámos, a ki többet fogad el, büntetés alá esik. A közönséges földmíves napszámát márcziustól septemberig épen a Petty által emlitett öszletben, számszerint hetenként négy shillingben állapitották meg. Septembertől márcziusig csak három shilling és hat pence volt egy hétre a napi bér.

De akkor, mint most, igen különböző volt a paraszt keresete az ország különböző részeiben. Warwickshireben hihetőleg mintegy a középszámmal egyező, a Skóczia határihoz közel megyékben azon alul volt a napszám: de kedvezőbb kerületek is voltak. Ugyanaz évben, 1685-ben, egy devonshirei gentleman, Dunning Richard, egy kis értekezést adott ki, melyben a megyéjebeli szegénységet irja le. Kétségtelen, hogy jól értette tárgyát; mert nehány hó mulva munkáját újranyomták, s a tisztviselők, a kik Exeter-

ben évnegyedes gyülésre jötték össze, minden községi hivatalnok figyelmébe nagyon ajánlották. Szerinte a devonshirei pór napibére, élelem nélkül, öt shilling volt egy hétre.

Még jobb volt a paraszt sorsa St. Edmund's Bury közelében. A suffolki tisztviselők 1682. tavaszán a napszám meghatározása végett összegyülvén, ott, azt határozták, hogy, a hol a munkás élelmet nem kap, bére hetenként télen öt shilling, nyáron hat legyen.

1661-ben, a chelmsfordi törvénytevők az essexi munkások heti bérét, élelmezés nélkül, télen hat, nyáron hét shillingre határozták. Ugy látszik, hogy a visszaállitás és forradalom közben ez volt az országban a földmives legmagasabb napszáma; s meg kell jegyezni, hogy a mely évben e határozat történt, az élelmi szerek rendkivül drágák voltak. Hetven shilling volt egy quarter buza, a mit most szinte éhségkori árnak tartanának.

E tények teljes öszhangzásban vannak egy más ténynyel, mely teljes figyelmet látszik érdemelni. Világos, hogy oly hazában, a hol senkit sem kényszerithetni, hogy katonává legyen, a hadsereg sorait nem lehet betölteni, ha a kormány a rendes mezei munkabérnél sokkal kevesebbet ajánl. Most egy sorezredbeli közlegény zsoldja és sörpénze hét shilling- és két pencere megy hetenként. E zsold, a nyugdij reményével együtt, sem vonzza elegendő számmal az angol ifjuságot; s szükségesnek találják a hiányt a munsteri és connaughti szegényebb nép közől tetemes újonczozással pótolni. A gyalog közkatona bére 1685-ben csak négy shilling és nyolcz pence volt hetenként; mindamellett kétségtelen, hogy a kormány azon évben, igen rövid idő alatt, nehézség nélkül sok ezer angol ujonczot kapott. A köztársaság hadseregében a gyalog közlegény heti bére hét

shilling volt, tudnillik a mennyit II. Károly alatt egy káplár kapott; s hét shilling hetenként elégnek tartatott, a hadsorokat a középnél általában határozottan különb férfiakkal betölteni. Mindent összevéve tehát, úgy látszik, okszerüen következtethetni, hogy, II. Károly uralkodása alatt, a paraszt rendes napszáma nem ment többre hetenként négy shillingnél; de az ország némely részeiben öt, hat, sőt nyári hónapokban hét shillinget is fizettek. Jelenleg azt tartják, hogy az a vidék, a hol a munkás hetenként csak hét shillinget szerez, az emberiséget sértő állapotban van. A bér általában sokkal magasabb; s szerencsés megyékben a földmivelő heti bére tizenkét, tizennégy sőt tizenhat shillingre fölmegy.

A kézműiparban használt munkások napszáma mindég nagyobb volt a földmivelőkénél. 1680-ban egy alsóházi tag megjegyezte, hogy a hazánkban fizetett nagy bér lehetlenné teszi, hogy szöveteink az indiai szövőszékek készitményeivel a versenyt kiállják. Az angol kézmüves, ugymond, a helyett, hogy, mint a bengali benszülött egy rézpénz darabért rabszolgamunkát tenne, naponként egy shillinget követel. Más adat is van, a mely igazolja, hogy egy shilling volt e napi bér, a melyre az angol iparos igényt tarthatni vélt; sokszor azonban kénytelen volt kevebbért is dolgozni. A köznépnek akkor nem volt szokása, közértekezés végett, összejöveteleket tartani, szónokolni, s folyamodásokkal járulni a parliamenthez. Ügyét egy hirlap sem fogta föl. Szeretetök és gyülölségök, örömük és bújok durva rimekben nyilatkozott. Történeteiket nagy részben csak balladáikból kell tanúlni. Egyik legnezetesb népdalt, melyet II. Károly idejében Norwich és Leeds utczáin énekeltek, még az eredeti lapon lehet olvasni. A munka he-

ves és keserű följajdulása a tőke ellen. Szól a régi jó időkről, midőn a gyapjuiparnál alkalmazott minden kézműves olyan jól élt, mint egy haszonbérlő. De azon idők elenyésztek. Most a szövőszéki nehéz munkával is alig lehet naponként hat pencenél többet keresni. Ha a szegények panaszkodtak, hogy ily csekélységből nem élhetnek, azt mondták nekik, hogy szabadságukban áll a bért elfogadni, vagy nem dolgozni. Ily nyomoru bérért kénytelenek dolgozni az érték szerzői, korán kelvén s későn feküvén, mig a posztós mesterek, evés, ivás és hivalkodás közt meggazdagszanak. A költő azt állitja, hogy ha igazság volna a világon, a szövők egy shillinget kapnának naponként *). Bátran elmondhatjuk ennélfogva, hogy a forradalom előtti nemzedék idejében, Anglia nagy kézműtelepeinél, a munkás jól fizetettnek tarthatta magát, ha hat shillinget keresett hetenként.

Megjegyzendő itt, hogy az a szokás, mely szerint a gyermekeket idő előtt munkára fogják, a mit az állam, e minden gyámoltalanok jogszerű véde, korunkban bölcsen és emberségesen eltiltott, e szokás, mondom, a XVII. században, annyira elhatalmozott, hogy a kézműipar terjedelméhez képest, szinte hihetetlennek látszik. Norwichben, a posztóüzlet főhelyén, hat éves kis teremtést már alkalmasnak véltek munkára. Némely irók e korból, s köztök olyanok is, a kiket kizárólag emberszeretőknek tartottak, örömre fakadva emlitik, hogy azon egy városban igen gyönge koru fiuk és leánykák a fölött, a mi saját eltartásukra szükséges, évenként körülbelül tizenkétezer fontnyi értéket hoznak létre. Minél gondosabban vizsgáljuk a mult történeteit,

*) E balladát lásd a brit muzeumban.

annál több okot találunk, eltérni azok véleményétől, a kik azt képzelik, hogy korunk csak új társadalmi bajokat szült. Az az igaz, hogy a roszak, alig egy kivétellel, régiek. Ujdon az értelem, mely a roszat kiismeri, s az emberszeretet, mely azt orvosolja.

Ha a posztószövőkről más nemű mesteremberekre megyünk át, vizsgálataink majdnem ugyanazon eredményekre vezetnek. A greenwichi kórház biztosai, több nemzedéken át, jegyzéket vittek a különböző mesteremberek dijáról, kiket az épület igazitása körül használtak. E hiteles följegyzésekből kitetszik, hogy százhúsz éven át a cserépfedők napi keresete fél koronás *), és négy shilling tiz pence közt, a kőműveseké fél koronás és öt shilling három pence közt, az ácsoké fél koronás és öt shilling öt pence közt, a bádogosoké három shilling és öt shilling hat pence közt állott.

Világosnak látszik e szerint, hogy a munkabér, pénzértékben véve, 1685-ben nem volt több, a mostaninak felénél; s kevés oly anyag ára nem volt a mostaninál felényivel drágább, mely a munkásokra nézve igen fontos. A sör kétségkivül sokkal olcsóbb volt, mint jelenleg. A hús is olcsóbb volt, olyan drága mindazáltal, hogy százezernyi családok izét sem ismerték **). A búza árában csak igen csekély változás volt. Egy quarter középára, II. Károly utósó tizenkét éve alatt, ötven shilling volt. Olyan kenyeret tehát, a minőt most a dolgozó házakban adnak, egy

*) Egy forint $1^1/_3$ kr. pengő pénzben.

**) King »Natural and political Conclusions« czimü müvében, nagyjára 880,000 családra tette az angol köznépet. Ezek közül, szerinte 440,000 evett állati tápszert kétszer hetenként. A többi 440,000 épen nem evett, vagy csak egyszer egy hétben.

yeoman vagy boltos asztalán is ritkán lehetett látni. A nemzet nagy többsége majdnem egyedül rozsból, árpából és zabból élt.

A forró égövi tartományok, bányák termékei, az erőmüvek készítményei határozottan drágábbak voltak, mint jelenleg. Azon életkényelmek közé, a melyekért a munkásnak 1685-ben több pénzt kellett adnia, mint 1848-ban, számitandó a czukor, só, kőszén, gyertya, szappan, lábbeli, harisnya, s átalában minden ruha- és ágynemű. Hozzá adhatjuk, hogy a régi öltönyök és ágyneműek nem csak drágábbak, de kevesbbé használhatók is voltak.

Meg kell jegyeznünk, hogy azon munkások, a kik keresetök után magokat és családaikat képesek voltak eltartani, nem voltak a társadalom legszükölködőbb tagjai. Még egy egész nagy számu osztály volt, mely községi segély nélkül nem élhetett. Alig lehet a köznép állapotának jelentékenyebb tanujele, mint az az arány, a melyben az érintett osztály áll az egész társadalomhoz. Jelenleg, hivatalos jelentések szerint, a férfiak, nők és gyermekek, a kik segélyt kapnak, rosz évben egy tized, jó évben egy tizenharmad részét teszik Anglia népességének. King, az ő korában, egy ötöd résznél többre tette; s e becslést, a melyet, minden tiszteletünk mellett is tekintélye iránt aligha tulságosnak nem fognánk mondani, kiválólag alaposnak nyilvánitotta Davenant.

Nekünk sem hiányzanak teljesen eszközeink, hogy hozzávethessünk. A szegényadó kétségkivül a legsúlyosb teher volt, a melyet elődeink viseltek akkor. II. Károly uralkodása alatt évenként közel hétszázezer fontra számitották, sokkal többre, mint akár a fogyasztási, akár a vámadó, s majd nem félannyira, mint a korona összes jö-

vedelme. A szegényadó gyorsan emelkedett, s, ugy látszik, rövid idő alatt nyolcz és kilencz százezer font között volt évenként, azaz a mostaninak egy hatod része. A népesség akkor a mostaninál egy harmaddal kevesebb volt. A legkisebb napibér a mostaninak felét tette; minélfogva alig tehetni föl, hogy a mit egy szegény egyremásra segélyül nyert, felényivel több lehetett volna a mostaninál. Ugy látszik tehát, hogy az angol nép azon részének, mely akkor községi segélyt nyert, jóval nagyobbnak kellett lennie, mint a mely most részesül segélyben. Jó az ilyen kérdésekről némi kételylyel szólani: de bizonyára mindeddig soha sem mutatták meg, hogy a szegénység a XVII. század utósó negyedében kevesebbé sulyos teher, vagy kevesebbé komoly társadalmi baj volt legyen, mint saját korunkban*).

Egy tekintetben meg kell engedni, hogy a polgárisodás előhaladása csökkentette a legszegényebb néposztály egy része anyagi jólétét. Emlitve volt már, hogy a forradalom előtt sok ezer angol négyszög mértföld ingovány, erdőség és gyöpség volt, a mely most bekeritve és mivelés alatt van. E vadon föld nagy része, törvény szerint, közös

*) A szegényi törvény iránt kiküldött bizottság tizennegyedik jelentése, B. és C. Függelék.— King és Davenant a szegények és lakosok számát 1696-ban, csak nem hihetetlenül, 1.330,000-re teszik, 5.500,000 népesség mellett. 1846-ban mint a hivatalos jelentésekből kitetszik, csak 1.332,089-re ment azok száma. kik segélyt nyertek, 17.000,000 népesség mellett. Pedig meg kell jegyezni, hogy a hivatalos jelentésekben ugyanazon szegény igen valószinüleg többször is fordul elő. — Ohajtanám, hogy az olvasó De Foe röpiratát: »Alamizsna nem felebaráti szeretetből« s a greenwichi táblákat, melyek M. Cullock kereskedelmi szótárában e szó alatt »Prices« (árak) elófordulnak, olvassa meg.

volt, s nagy része, mely törvény szerint nem volt közös, olyan csekély értékkel birt, hogy a tulajdonosok valóban közhasználatra engedték. Ily tájékon oly mértékben türtek irtásokat és foglalásokat, a mely most megfoghatlan. Az ott lakó paraszt durva életmódjához, csekély vagy épen semmi fáradsággal szerezhetett alkalmilag egy izletes tál étket, s elláthatta magát tüzelővel télire. Egy kis nyáj kecskét tartott a hol most virágzó gyümölcsös van. Szárnyas vadat fogott a mocsáron, a melyet az óta rég kiszáritottak s a hol most gabona és burgonya terem. Turfát ásott, a hol most lóhert termesztenek, s vajáról és sajtjáról híres rét diszlik. A földmivelés előhaladása, s a népesség szaporodása szükségkép megfosztotta őt ez előjogoktól. De e veszteségekkel szemközt az előnyök egész sorát lehet fölhozni. A polgárisodás és tudományok által okozott jótétemények nagy része közös minden osztálylyal. A szántóvető most egy óra alatt elér, jószágával együtt, a vásárra, a mi százhatvan év előtt egy napi útjába került. Az útcza, mely most a mesterembernek egész éjen át biztos, alkalmas és fényesen kivilágitott sétahelyül szolgál, százhatvan év előtt napnyugta után olyan sötét volt, hogy kezét sem láthatta, oly roszúl kövezve, hogy folyvást nyaktöréstől kellett félnie, és olyan rosz őrizet alatt, hogy mindég veszélyben forgott, hogy leütik és csekély keresetét elrabolják tőle. Jelenleg minden cserépfedőnek, a ki a fedélről leesik, minden keresztutcza-seprőnek, a kit elgázolnak, oly ügyességgel kötik be sebeit, teszik helyre tagjait, a mit, százhatvan év előtt bármely Ormondféle nagy lord, vagy Claytonhoz hasonló főfő kereskedő sem volt volna képes megvásárolni. Némi nagy ártalmakat a tudomány irtott ki; némelyeket a rendőrség száműzött. Az emberi élet határideje az egész or-

ságban s kűlönösen a városokban meghosszabittatott. 1685. évet nem számitották a kórosak közé; 1685-ben mindazáltal a fővárosban egynél több halt meg minden huszonhárom lakos közől *). Most negyvenre esik egy halott a fővárosban. A XIX. és XVII. század Londona közt, egészségi tekintetben, sokkal nagyobb a különbség, mint a rendes állapotban és cholerában levő London között.

Még fontosabb a társaság minden osztályaira, s különösen az alsó osztályokra nézve, az a jótékonyság, mely a polgárisodás szeliditő befolyásából a nemzeti jellemre származott. Az a jellem ugyan alapjában, sok nemzedéken át, ugyanaz volt, a mennyiben valamely egyéni jellem alapját azonosnak lehet mondani faragatlan, eszmenélküli, iskolás gyermekben és kimivelt, tökélyesitett férfiuban. Kellemes látni, hogy Anglia közszelleme érettség felé haladván, egyszersmind szelidült, s hogy, idők multával, nem csak bölcsebb, de jobb néppé is lettünk. Alig van a XVII. század történeteiben vagy fölszinesb irodalmában egyetlen lap, a mely tanúságot nem tenne, hogy őseink kevesbbé voltak emberiek, mint maradékaik. A fegyelem a műhelyekben, iskolákban, családokban, bár nem hatályosb, mint jelenleg, végetlenül keményebb volt. Jó születésü és növelésü gazdák meg szokták verni cselédeiket. A tanitók nem tudták növendékeiket másként valamire tanitni, ha csak nem verték. Tisztes állásu férfiak sem szégyenlették verni nejeiket. Az ellenséges felek engesztelhetlenségéről fogalmunk is alig lehet. Voltak whigek, készek zugolódni, hogy miért engedték Straffordot meghalni, mielőtt saját szemei előtt elégették volna beleit. Voltak toryk, kik bántalmak-

*) A meghaltak száma 23,222. — Petty's Political Arithmetic.

kal és gunynyal illették Russelt, midőn kocsija a Towerből a vérpadra, a »Lincolns Inn Fields«-re ment. A néptömeg szintoly kevés irgalmat tanúsitott alsóbb rendű szenvedők iránt. Ha valamely bünöst szégyenpadra állitottak, szerencsés volt, ha a tégladarabok és utczakövek záporában élete megmaradt. Ha deresre kötötték, körül tolongotta a sokaság, kérvén a hóhért, hogy jól adja meg a ficzkónak, hadd ordítson. Törvényszéki napokon gentlemanek mulató kirándulásokat rendeztek Bridewellre, hogy korbácsoltatni lássák a nyomorult némbereket, a kik kendert törtek. Egy ember, a kit, mivel a bíróság előtt felelni nem akart, halálra kinoztak, egy asszony, a kit pénzhamisitásért elégettek, kevesebb részvétet gerjesztett, mint most valamely feltört hátu ló, vagy tulerőtetett ökör iránt éreznek. Oly viadalok, a melyekhez hasonlitva az öklöző verekedés finom és emberies látmány, a város nagy részének kedvencz mulatságai közé tartoztak. Nagy sokaság sereglett össze a gladiatorokat nézni, mint vagdalták darabra egymást halálos fegyverekkel, s örömkiáltásokra fakadt, midőn egy vívó ujját avagy szemét elvesztette. A fogházak poklok voltak a földön, mindennemű bűn és gonosz iskolái. Törvényszék idején a kiaszott és sápadt vádlottak oly büzös és dögvészes légkört hoztak föl magokkal kamráikból, mely a birákon, ügyészeken és esküttekeu ugyancsak megboszulta őket. S mindazon nyomort mély közönnyel szemlélte a társadalom. Sehol sem volt az az érzékeny és nyugtalan szánalom, a mely, korunkban, a gyárakban dolgozó gyermeket, a hindu özvegyet, a szerecsen rabszolgát is hatályos ótalom alá veszi, mely minden kivándorlót szállitó hajó élelemtárát és vizhordóit kikutatja, mely minden csapásra, a melylyel a részeg katona hátát illetik, fölháborodik, mely

nem akarja türni, hogy a börtönbe zárt tolvajt roszúl tartsák vagy munkával tulterheljék, s a mely folyvást azon van, hogy még a gyilkosnak is megtartsa életét. Igaz, hogy a könyörnek is, mint minden egyéb más érzelemnek, az ész kormánya alatt kell állania, s hogy e kormány hiányában, némi nevetséges és sajnos eredményeket idézett elő. De minél bővebben tanúljuk a mult évkönyveit, annál inkább örvendünk, hogy kegyteljes korban élünk, olyan korban, mely irtózik a kegyetlenségtől, s midőn az érdemlett büntetéssel sem szivesen és csak kötelességérzetből fenyitnek. E nagy erkölcsi változással kétségkivül minden osztály nyert: de legtöbbet nyert a legszegényebb, a leginkább függő és védtelen osztály.

Az olvasó elé terjesztett adatok általános eredménye, ugy látszik, alkalmasint minden kételyt kizár. S mindazáltal, e világos adatok daczára is, sokan kedvesebbnek fogják képzelni a Stuártok Angliáját, mint a melyben élünk. Első tekintetre különösnek látszhatik, hogy valamely társadalom, a mely folyvást nyugtalan sietséggel halad előre, folyvást gyöngéd epedéssel tekintsen vissza a multra. E két hajlam azonban, bármily összeférhetlennek látszik is, könnyen magyarázható ugyanazon elvből. Mindkettő azon állapot iránti türelmetlenségünkből származik, a melyben épen vagyunk. E türelmetlenség, mig egy felől az előbbi nemzedéket felülhaladni ösztönöz bennünket, egyszersmind azok boldogsága túlbecsülésére tesz hajlandokká. Némi tekintetben ugyan oktalanság és hálátlanság bennünk, hogy elégedetlenek vagyunk azon állapottal, a mely folyvást javulóban van. Ha a jelennel teljesen meg volnánk elégedve, megszünnénk kutatni, működni, takarítani a jövő számára.

S elégületlenek levén a jelennel, természetes, hogy igen is túlbecsüljük a múltat.

Valóban hasonló csalódásban vagyunk, mint a mely az arab pusztában tévútra vezeti a vándort. Minden száraz és kopár a karaván mögött: de messze távolban, elől és hátul, üditő vizek tükröznek. A vándorok sietnek előre, s nem találnak homoknál egyebet, a hol egy óra előtt tavat láttak. Visszatekintenek, és tavat látnak, a hol, egy óra előtt, homokban gázoltak. Ugy látszik, hasonló csalódások kisértik a nemzeteket hoszu pályájuk minden szakán a szegény és vadon állapotból föl a gazdagság és polgárisodás legmagasb fokaira. De, ha a délibáb felé elszántan viszaindulunk, ugy találjuk, hogy a mesés régiség országiig visszavonúland az elöttünk. Divatos mostan azon időkbe helyezni Anglia aranykorát, midőn a nemes urak oly kényelmeknek hiával voltak, a melyeket jelenleg az inasok is nélkülözhetleneknek tartanának, midőn a boltosok és haszonbérlők oly kenyeret reggeliztek, milyennek csak láttára is zendülés támadna egy mostani dologházban, midőn az emberek a legtisztább legü vidékeken korábban haltak el, mint jelenleg városaink legmirigyesb zugútczáiban, s midőn városaink sikátoraiban korábban haltak el, mint most Guiana partjain. Ránk is kerül majd a sor, hogy meg fognak előzni, s ránk is kerül a sor, hogy irigyelni fognak. Igen, lehet, hogy a XX. században a dorsetshirei paraszt nyomoru fizetésnek tartand egy hétre tizenöt shillinget; hogy Greenwichben az ács tiz shillinget kap majd naponként; hogy a munkások rendesen, szintúgy húst esznek ebédre, mint most rozskenyeret; hogy az egészségi rendőrség és orvosi találmányok az emberi élet középidejét nehány évvel meg fogják hoszabbitani, hogy sok életkényel-

met és kéjelmet, a mi jelenleg ismeretlen vagy igen kevesekre van szoritva, minden iparkodó és takarékos munkás megszerezhet. S mindazáltal, meglehet, hogy divatos lesz azt állitni, hogy a vagyonosság öregbedése s a tudomány előhaladása csak keveset boldogitott sokak rovására, s Victoria királynő uralkodásáról mint oly időszakról beszélni, mikor Anglia igazán a vigalom hona volt, midőn valódi testvéri rokonszenv kötött egybe minden osztályt, midőn a gazdag nem facsart könyeket a szegény szemeiből, s a szegény nem irigyelte a gazdagok fényét.

IV. FEJEZET.

II. Károly halála meglepte a nemzetet. A természettől erős testalkata volt, s nem látszott szenvedni a kicsapongás miatt. Kéjelgései közben is mindég gondja volt egészségére; s hosszu életet és erős vénséget igért életmódja. A milyen tunya volt minden alkalommal, mely az ész megfeszitését kivánta, olyan tevékeny és kitartó volt testgyakorlatokban. Ifjú korában hires lapda-játszó, s még hajlott korában is fáradatlan gyalogló volt. Rendes járása olyas volt, hogy a kiket a tisztelet ért, társul csatlakozhatni hozzá, bajosan győzték ki vele. Korán kelt, s rendesen három, négy órát töltött a szabadban. Mielőtt a st. james'-sparki pázsitról elszállt a harmat, már lehetett őt látni sétálni a fák között, játszani vizsláival s magot hinteni kacsáinak; s az ilyen foglalkozások tették őt kedveltté a köznép előtt, mely mindég szereti fesztelenül látni a nagyokat.

Végre, 1684 utója felé, kissé elővette őt, mint hitték, a köszvény, s akadályozta szokott mozgásában. Dolgozóteremében töltötte most reggeli óráit, hol a higany tulajdonai körül tett kisérletekkel mulatta magát. Véralkata szenvedni látszott a zárkozás miatt. Semmi látszható oka nem volt nyugtalanságra. Országa csöndes; nem volt nyomasztó pénzszükében; hatalma nagyobb, mint valaha; a

párt, mely soká daczolt vele, földre tiporva; de vidor kedélye, mely balsorsban nem hagyta csüggedni, hiányzott e boldog időben. Csekélység is elég volt most, leverni azon rugékony lelki tehetségeket, a melyekben a bukás, száműzés és inség közepett támaszt talált volt. Izgatottsága tekintetében, szavaiban gyakran mutatkozott, annyira, hogy alig lehetett várni oly embertől, a kit oly kiválólag jellemzett a jó kedély és jó növelés. Föl sem tették, hogy egészségében komolyan szenved.

Palotája ritkán mutatott vidorabb és botrányosabb látmányt, mint 1685. febr. 1-sején, vasárnap estve. Néhány tisztes egyéniség, a kik, akkori szokás szerint, oda mentek, bemutatni fejedelmöknek hódolatukat, s azt várták, hogy ily napon illő fényben tünjék fel udvara, elképedett és eliszonyodott. A whitehalli nagy képcsarnok, a Tudorok pompájának e bámulatos maradványa, dorbézolókkal és játékosokkal volt tele. Ott ült a király, fecsegve és enyelegve három nővel, a kiknek kecse három nemzetnek volt büszkesége, s gyalázata vétkök. Itt volt Palmer Borbála, Cleveland herczegnő, nem ifjúdan többé, de még láthatók voltak rajta azon büszke kéjdús szépség nyomai, a mely husz év előtt minden férfi szivet meghóditott. Portsmouth herczegnő is itt volt, a kinek szelid gyermekvonásait franczia élénkség deritette. Mancini Hortensia, Mazarin herczegnő, a nagy bibornok unokahuga, egészitette ki a kört. Szülőföldéről, Olaszországból, korán az udvarhoz került, hol nagy bátyja volt a fő. Gazdagsága és saját bájai tömérdek előkelő udvarlót gyüjtöttek körüle. Számüzetésében maga Károly is vágyott, bár hasztalan, kezére. Ugy látszott, mi sem hiányzik vala neki, a mit a természet és szerencse adhat. Arcza gyönyörü volt a dél gazdag szépsé-

gében, értelme gyors, magatartása kecses, rangja magas, vagyona tömérdek; féktelen szenvedélyei azonban átokká változtatták mindezen áldásokat. Elviselhetlennek tartotta ki nem elégítő házassága boldogtalanságát, megszökött férjétől, oda hagyta roppant gazdagságát, s miután Rómát és Piemontot álmélkodásba ejtette kalandjaival, Angliába települt. Háza kedvencz gyülhelye volt a tehetségeknek és világfiaknak, a kik mosolyáért és asztaláért eltürték pajkossága és rosz szeszélye gyakori kitöréseit. Rochester és Godolphin gyakran az állam ügyeiről is megfeledkeztek társaságában. Barillon és Saint Evremond társalgó teremében találtak vigasztalást Párizsból lett hosszas számüzetésökért. Vossius tudományossága és Waller szelleme naponként azon volt, hogy hizelgjen körüle, hogy mulattassa őt. Beteges kedélye azonban erősb izgató szereket igényelt, s a ledérségben, »basset«-ben *) és bizonyos székfüves, mézes szeszes italban kereste azokat. Mig Károly e három szultánnővel csevegett, Hortensia franczia apróda, ki elbájolta dalaival a Whitehalt, mi miatt gyakran ajándékokat kapott, drága ruhákat, kis lovakat és guineaket, nehány szerelmes dalt dúdolt. Húsz udvaroncz egy társaságban kártyázott egy hosszú asztalnál, melyen halommal állott az arany. Épen panaszolta a király, hogy nem egészen jól érzi magát. Nincs étvágya estelizni: ez éjjel nem nyughatott zavartalan; más nap reggel azonban, szokás szerint, korán fölkelt.

Nehány nap ôta, a titkos tanácsában tusázó felek szorongva várták e reggelt. A küzdelem Halifax és Rochester közt közeledni látszott a döntő perczhez. Halifax, nem elégelvén, hogy vetélytársát a kincstári hivatalból már ki-

*) Kártyajáték, melyet négyesben szoktak játszani.

szoritotta, magára vállalta, megmutatni, hogy a pénzügyek kezelésében oly becstelenséget vagy hanyagságot követett amaz el, hogy a közszolgálatból elbocsáttatással kell büntetni. Még azt is suttogták, hogy elnök urat (lord president) alkalmasint a Towerbe küldik. A király igérte, hogy közelebbr l megvizsgálja a dolgot. Második februar volt a nyomozásra kitüzve; s több pénzügyi hivatalnokot rendeltek elő könyveikkel e napra. De a sorsnak nagy változása következett.

Alig kelt ki Károly ágyából, midőn szolgái észrevették, hogy előadása zavart volt, s gondolatai szórakozottaknak látszottak. Több előkelő gyült egybe, szokás szerint, borotválkozni és öltözni látni fejedelmét. Károly erődött szokott derült modorában társalogni velök; kisértetes tekintete azonban meglepte és nyugtalanitotta azokat. Egyszerre csak elfeketült arcza, szemei forogtak, fölkiáltott, szédelgett, s lord Bruce Tamás karjai közé hanyatlott. Egy orvos, ki a királyi görebek (retorták) és olvasztó tégelyek fölügyelésével volt megbizva, szerencsére épen jelen volt. Nem volt nála érvágó; tollkéssel nyitott eret. Folyt a vér; a király mindazonáltal eszméletlenül maradt.

Ágyába vitték, hol Portsmouth herczegnő rövid időn, feleségi bizalmassággal borult rá. Azonban zajt ütöttek. A királyné és York herczegné a szobába rohantak. A kegyencz ágyasnő kénytelen volt saját termeibe vonulni. E termeket háromszor romboltatta le, s háromszor épittette ujra szeretője, hogy szeszélyét betöltse. A kandalló is tömör ezüsttel volt kirakva. Több szép képet, a melyek tulajdonkép a királynéi voltak, átvittek a kéjnő lakába. A mellékasztalok drága munkájú ezüst edényekkel voltak rakva. A falüregekben szekrények állottak, a japáni művészet

remekei. A Párisban szőtt szőnyegeken, oly szinekkel, a melyekkel az angol gyárak nem versenyezhettek, czifra tollú madarak, tájképek, vadászati darabok, Saint Germain pompás előcsarnoka, Versailles szobrai és szökőkútai voltak festve *). E bűnön és gyalázaton szerzett fény közepett a legnagyobb bánatnak adta magát a boldogtalan nő, mi, az igazat megadva, nem csupa önzésből származott.

A Whitehall ajtait, melyek rendesen minden jövőmenőnek nyitva állottak, most bezárták. Oly egyének azonban, a kiknek arczai ismeretesek voltak, most is bebocsátást nyertek. Az előtermek és csarnokok fulladásig megteltek immár; sőt a betegszobába is peerek, titkos tanácsosok és külföldi követek gyülekeztek. London minden nevesebb orvosa meg volt híva. Annyira ment a politikai ellenségeskedés, hogy egy némely whig orvos jelenlétét egészen rendkivüli körülmény gyanánt tekintették **). Egy római katholikus, Short Tamás is megjelent, a ki ügyességéről mindenesetre nagyon hires volt. Több orvosi rendelet fenmaradt. Egyet tizennégy orvos irt alá. A betegtől sok vért eresztettek. Meleg vasat tettek fejére. Bizonyos undok röpülő szavat, melyet emberagyból vontak ki, töltöttek szájába. Eszméletre jött; de szemlátomást a legveszélyesb állapotban volt.

A királyné egy ideig serényen ápolta. York herczeg alig hagyta el testvére ágyát. A primás és négy püspök épen Londonban voltak. Egész nap a Whitehallban maradtak, s éjjel fölváltva virrasztottak a király szobájában. A hirek roszulléte felől gonddal és aggodalommal töltöt-

*) Evelyn naplója, január 24. 168½.

**) Dugdale levelezései.

ték el a fővárost. Mert könnyűded természete és nyájas modora által megnyerte a nemzet nagy része vonzalmát; s a kik nem szerették is őt, többre becsülték elvtelen könyelműségét, testvére rideg, sötét vakbuzgalmánál.

Csütörtökön reggel, febr. 5-kén, azt a hirt hozta a »London Gazette«, hogy ő felsége javulófélben, s az orvosok véleménye szerint, veszélyen kivül van. Minden egyházban meghuzták a harangot e jó hirre; s az utczákon előkészületeket tőnek örömtűzhez. Este azonban hire ment, hogy visszaesett a király, s minden reményről lemondtak az orvosok. A közszellem igen ingerült volt; zavargásra mindazáltal nem látszott hajlam. York herczeg, a ki már elkezdett parancsokat osztani, állította, hogy a »city« egészen nyugott, s minden nehézség nélkül ki lehet őt kiáltani, mihelyt testvére kiadja lelkét.

A király sokat szenvedett, s panaszolta, hogy ugy érzi, mintha tüz égetné belül. Azonban oly erővel tűrte szenvedését, a mit alig lehetett föltenni elpuhult, kéjelmes természetéről. Nyomorának látása annyira hatott nejére, hogy elájult, s eszméletlenül vitték szobájába. Az ott levő főpapok eleitől fogva intették őt, hogy készüljön a halálra. Kötelességőknek tartották még inkább sürgetni most. Sancroft Vilmos, canterburyi érsek, egy tiszteletre méltó, istenes, de szük eszű férfiú, még nagyobb szabadságot vőn. »Ideje, ugymond, hogy kimondjam; mert nem soká azon biró szine elé jut felséged, a ki előtt nincs személyválogatás«. A király egy szót sem felelt.

Aztán Ken Tamás, Bath és Wells püspöke, kisérlette meg rábeszélő erejét. Tehetséges és tudományos, élénk kedélyű és tiszta erényű férfiú volt ez. Nagyobb munkái rég feledésbe mentek; reggeli és esteli háladásait azonban ezer

meg ezer házban ismétlik naponként. Bár, miként a rendjebeliek többnyire, buzgó hive volt az egyeduraságnak, nem volt hizelgő. Mielőtt püspökké lőn is, föntartotta tiszte tekintélyét, midőn, az udvar Winchesterben léte alatt, nem engedte, hogy Gwynn Leonora azon házban lakjék, a mely egyházi székéhez tartozott. A király elég okos volt, becsülni e férfias jellemet. Minden főpapoknál jobban szerette Kent. Mindazáltal hasztalan vette most elő a jó püspök minden ékesszólását. Ünnepélyes és megható intéseire annyira meg voltak hatva és ihletve a körülállók, hogy többen úgy hitték közölök, ugyanazon szellem szállotta őt meg, mely az ó világban, Nathán és Elias beszédei által, bünbánatra intette a bünökbe merült fejedelmeket. Csak Károlyt nem inditotta meg. Nem mondott ugyan ellen, midőn a »betegek látogatásaért« imádkoztak. Az egyházférfiak zaklató kérdéseire válaszolta ugyan, hogy bánja, a mit vétett; s eltürte, hogy a »fölmentés«-t az angol egyház szertartása szerint mondják ki rája: de, midőn kivánták, nyilvánitsa, hogy az egyház kebelében hal meg, nem látszott érteni, a mit mondtak, és semmikép sem vehették rá, hogy a püspökök kezeiből elfogadja az úrvacsorát. Asztalt hoztak ágya mellé kenyérrel és borral, de hasztalan. Majd azt mondta, hogy a dolog nem olyan sietős, majd meg, hogy igen gyönge.

Sokan az istenes dolgok megvetésének tulajdonitották e közönbösséget, mások a merevenségnek, mely a halált gyakran megelőzi. A palotában azonban volt nehány egyén, a ki jobban tudta okát. Károly soha sem volt a fenálló egyház őszinte tagja. Lelke soká ingadozott a »hobbismus« és pápistaság közt. Mig egészsége jó és lelke nem volt megtörve, gúnyoló vala. Kevés komoly pillanatában katholi-

kus. York herczeg tudta ezt, de egészen saját érdekeivel volt elfoglalva. Bezáratta a külső kapukat. Testőr-csapatokat állitott föl a »city« különböző részeiben. Sőt a haldokló király alig megismerhető aláirását is megtudta szerezni egy okirat alá, mely által bizonyos közjövedelmeket, a melyek csak a trónváltozásig voltak megajánlva, három évre haszonbérbe adták. E dolgok annyira elfoglalták Jakab figyelmét, hogy, noha máskor kiméletlen és idétlen buzgalommal igyekezett hiveket szerezni egyházának, most nem is gondolt rá, hogy testvére utósó szentség nélkül halhat meg. E hanyagság annál rendkivülibb volt, mivel York herczegné, a király fölszólitására, azon reggel, melyen a király roszúl lett, már figyelmeztette őt, hogy sziveskedjék egyházi segélyről gondoskodni. Ez egyházi segélyt végre sem a kegyes nő és sógorasszonya közbenjárásának köszönhette Károly. A hivalkodó, bűnös élet, nem irtott ki Portsmouth herczegnőből minden vallásos érzést, s minden gyöngédséget, mely neménck dicsősége. Barillon, a franczia követ, a ki a király után tudakozódni jött a palotába, látogatást tőn nála. A legleverebb állapotban találta. A herczegnő egy rejtekszobába vezette őt, s egészen kitárta szivét előtte. »Nagy mondani valóm van, ugymond, önnek. Ha megtudnák, veszélyben forogna fejem. A király valódi hű katholikus; de meghal, a nélkül, hogy egyházával kiengesztelődnék. Alvószobája tele protestáns papokkal. Nem mehetek be, a nélkül, hogy botránynt ne okozzak. A herczeg csak magára gondol. Beszéljen ön vele. Emlékeztesse, hogy egy lélek üdve forog fön. Most ő az ur. Kiüritheti a szobát. Menjen ön azonnal, vagy késő lesz.«

Barillon sietett az alvóterembe, félrevonta a herczeget, s eljárt megbizásában. Jakabot furdalta a lelkiisme-

ret. Fölriadt, mintha álomból ébresztették volna föl, s azt mondta, hogy semmi sem fogja őt akadályozni, szent kötelessége teljesitésében, a mit igen soká halasztott. Különböző terveket hánytorgattak, meg elvetettek. Végre parancsolta a herczeg, hogy a jelenlevők vonuljanak félre, az ágyhoz ment, lehajlott s valamiről susogott, a mit senki sem érthetett, de a miről azt hitték, hogy valamely államügyi kérdés. Károly hallhatólag válaszolta: »igen, igen, teljes szivemből.« A franczia követen kivül senki sem sejtette a körülállók közől, miszerint a király ohajtását fejezte ki, hogy a római egyház keblébe fölvétessék.

»Hozzak papot?« mondá a herczeg. »Igen, öcsém« válaszolá a beteg. »Az istenért, csak hamar. De nem; meggyülne miatta bajod.« »Ha életembe kerülne,« monda a herczeg, »még is keritnék papot.«

De nem is volt könnyü dolog ilyen czélra és azonnal papot találni. Mert törvény volt akkor, hogy ha valaki a római katholikus egyháznak követőt szerez, főbenjáró vétket követ el. Castel Melhor gróf, egy portugáli nemes, a ki politikai zavarok által honából kiüzetvén, az angol udvarnál vendégszeretettel fogadtatott, vállalta magára, hogy lelkészt kerit. Saját honfitársaihoz folyamodott, a kik a királyné szelgálatában álltak; de ugy találta, hogy káplánai közől egyik sem tudott annyira angolul, vagy franczíául, hogy a királyt meggyóntathatta. A herczeg és Barillon már a velenczei követhez akartak papért küldeni, midőn meghallották, hogy bizonyos Huddleston János nevü Benczeféle szerzetes épen a Whitehallban van. Ezen férfiú, nagy önfeláldozással, megmentette a király életét a worcesteri csata után, s személyére nézve, a visszaállitás óta, mindég némi kiváltságokban részesült. Midőn a hamis tanúságok

dühre gyulasztották a nemzetet, a pápista papok elleni legkeményebb kiáltványokban is mindég kivételül emlitették Huddleston nevét. Önként ajánlkozott ő, hogy ismét koczkára veti életét fejedelméért; de még egy bökkenő volt. A tisztelendő atya olyan tudatlan volt, hogy nem tudta, mi a mondandó ilyen fontos alkalommal. Castel Melhor közbenjárására azonban egy portugal paptól kapott némi oktatást, s igy neki készülve, egy hátulsó lépcsőn vezette őt föl Chiffinch, egy megbizható szolga, a ki, ha azon kor gunyverseinek hinni lehet, gyakran egészen másnemű látogatókat vezetett föl ugyanazon följáráson. A herczeg ekkor, a király nevében parancsolta, hogy minden jelenlevő hagyja el a szobát Durac Lajoson, Feversham grófon, és Granville János Bath grófon kivül. Protestáns volt mindkét gróf; de meg volt győződve Jakab, hogy számithat hűségökre. Feversham születésére nézve franczia nemes és a nagy Turenne unokaöcssse, törzstiszt volt az angol hadseregben, s a királyné kamarása. Bath főkamarás volt.

A herczeg parancsát teljesitették s még az orvosok is visszavonultak. Ekkor megnyitották az oldalajtót, s Huddleston atya belépett. Köpeny volt vetve szent öltönyére s fürtös vendéghaj fedezte nyirt fejét. »Fölség, mondá a herczeg, e jó ember egykor megmentette ön életét. Most itt van, hogy lelkét mentse meg.« Károly erötlen hangon felelé: »isten hozta.« Huddleston jobban eljárt tisztében, mint várni lehetett. Az ágyhoz térdelt, elsusogta a gyóntatást, elmondta a fölmentést és föladta az utósó kenetet. Kérdezte a királytól, föl akarja-e venni az urvacsoráját. »Minden bizonynyal, mondá Károly, ha nem vagyok rá méltatlan.« Az ostyát behozták. Károly erőtlenül megkisérlette fölkelni, hogy letérdepeljen előtte. A pap intette, hogy marad-

jon fekve, s biztositotta őt, hogy isten elfogadja a lelki megalázást, s nem kivánja a test megalázását. A királynak oly nehezére volt az ostyát lenyelni, hogy ajtót kellett nyitni s egy pohár vizet hozatni. E szertartás után, a bünbánó elé tartotta a barát a feszületet, fölhivta őt, hogy a megváltó szenvedéseire függeszsze végső gondolatait, és visszavonult. Az egész szertartás mintegy három óranegyedig tartott; s ez idő alatt, az udvaronczok az előszobában gyanakodó sejtelmeiket suttogva és jelentékeny pillanatokkal közölték egymással. Végre megnyilt az ajtó, s a sokaság ismét ellepte a betegszobát.

Már késő este volt. A király sokkal derültebbnek látszolt a történtek után. Ágyához vitték tövénytelen gyermekeit, Grafton, Southamton, és Northumberland herczegeket, Cleveland herczegnő fiait, Saint Albans herczeget, Gwynn Leonora fiát, és Richmond herczeget, Portsmouth herczegnő fiát. Károly mindnyájokat megáldotta, de különös gyöngédséggel beszélt Richmonddal. Egy arcz hiányzott, a kinek jelen kell vala lennie. A legidősb és legszeretettebb gyermek számüzött vándor volt. Nevét csak egyszer sem emlitette atyja.

Éjszaka Károly komolyan ajánlotta Portsmouth herczegnőt és fiát Jakab ótalmába. »És, tevé hozzá jószivűleg, ne hagyd szükségben szegény Nellit.« A királyné Halifax által mentette ki magát távolléte miatt. Izente, hogy sokkal roszabbul van, hogysem ágya mellett lehetne, s bocsánatot kér, ha valamivel, akarata ellen, meg találta bántani. »Ő kér tőlem bocsánatot, szegény asszony!« kiálta Károly; »én kérek azt tőle teljes szivemből.«

A reggeli fény a Whitehall ablakaira vetődött; s Károly kérte a jelenvoltakat, vonják félre a függönyöket,

hadd lássa még egyszer a napvilágot. Megjegyzé, hogy ideje fölhuzni egy ágya közelében álló órát. Soká emlegették e kis körülményeket, mint megannyi elvitathatlan jelét, hogy egészen magánál volt, midőn római katholikusnak vallotta magát. Azoktól, a kik egész éjen át körüle állottak szobájában, bocsánatot kért az alkalmatlanságért, melyet nekik okozott. Istentelenül hosszas ideig haldoklott, ugymond; de remélte, hogy azért megbocsátnak neki. Ez volt utósó szikrája azon rendkivüli udvariasságnak, mely anynyiszor le tudta igézni a méltán felindult nemzet haragját. Viradat után csakhamar elállott a haldokló szava. Tiz óra előtt már elvesztette eszméletét. Tömérdek ember sereglett templomba reggeli istentiszteletre. Midőn a királyért imádkoztak, a hangos sohajok és zokogás mutatták, mi mélyen érez népe iránta. Pénteken délben, februar hatodikán, csöndesen elszenderült.

Az időben a köznép Európaszerte, s Angliában még inkább, megszokta a fejedelmek halálát, főleg ha népszerűek voltak s haláluk váratlan volt, a legundokabb és sötétebb gyilkolásnak tulajdonitani. Igy vádolták I. Jakabot hogy megmérgezte Henrik herczeget. Ekkép vádolták I. Károlyt, hogy megmérgezte I. Jakabot. Igy, midőn a köztársaság alatt, Erzsébet herczegnő Carisbrookban meghalt, fenszóval állitották, hogy Cromwell arra az esztelen és nyomoru alávalóságra vetemült, hogy mérget kevert a fiatal leányka ételébe, a kit semmi gondolható oka nem lehetett bántani. Nehány évvel utóbb magának Cromwell testének gyors föloszlását valami halálos italnak tulajdonították, melyet gyógyszerében adtak be. Alig volt lehetséges, hogy II. Károly halála hasonló hirekre ne szolgáltatott legyen alkalmat. A közönség füle számtalanszor el volt telve élete

ellen szőtt pápista összeesküvésekkel. Minélfogva sok kedélyben erős hajlam volt már gyanúra; s szerencsétlenségre sok körülmény forgott fön, a melyek az ekkép elfogúlt kedélyeket meg látszottak győzni, hogy bűnt követtek el. A tizennégy orvos, kik a király ágya fölött tanácskoztak, egyik a másiknak s mindenik önmagának is ellenmondott. Némelyek azt hitték, hogy baja nyavalyatörés s hagyni kell őt, hogy magát kialudja. A többség azt mondta, a szél ütötte meg; s órákig kinzották, mint valamely hindut a bitón. Majd abban állapodtak meg, hogy lázban szenved, s az ellen kell gyógyitani. Egyik orvos azonban ellenezte e gyógymódot, s biztositotta a királynét, hogy társai, szeme láttára, megölik férjét. Annyi tanácsadótól lehetlen volt egyenetlenségnél és ingadozásnál egyebet várni. A gyógytan nagy tudorainak e habozásából nem ok nélkül következtették sokan az avatatlanok közől, hogy a betegség rendkivűli származásu. Van ok hinni, hogy valóban borzasztó gyanú keletkezett Shortban, a ki, noha ügyesen értette hivatását, izgatott idegű s képzelődő ember volt, a kinek észleléseit könnyen megzavarhatta a félelem azon gyülöletes gyanusitásoktól, a melyeknek, mint római katholikus, leginkább ki volt téve. Nem csodálhatjuk tehát, hogy a legvadabb mesék nagyszámmal keringtek és hitelt találtak a nép között. Ő felsége nyelve annyira földagadt, mint egy marhanyelv. Méregpor-üledéket találtak agyvelejében. Kék foltok voltak mellén. Fekete foltok vállain. Valamit tettek burnotszelenczéjébe. Valamit tettek levesébe. Portsmouth herczegnő tett mérget csokoládéjába. A királyné tett mérget egy tál aszalt körtvélybe. Említést érdemelnek az ily mesék; mert némi mértéket szolgáltatnak azon nemzedék értelmisége és erénye felől, mely olyan mohón kapott

az ilyeseken. Hogy korunkban semmi ilyes hir nem kap köztünk hitelre, még ha oly életnek vet is véget valamely hirtelen betegség, a melyhez nagy érdekek csatlakoznak, részint az orvosi és vegytani ismeretek előhaladásának kell ugyan tulajdonitani, de részben azon előhaladásnak is, melyet a nemzet a helyes itélet, igazság és emberiség tekintetében tőn.

Mikor mindennek vége volt, Jakab a betegágy mellől visszavonult szobájába, hol, egy óranegyedig, egyedül maradt. E közben egybegyűltek a titkos tanácsosok, a kik a palotában voltak. Az új király megjelent, s fölül az asztalnál elfoglalta helyét. Szokás szerint, a titkos tanácshoz mondott beszéddel kezdette kormányzását. Sajnálkozását fejezte ki a veszteség fölött, a melyet az imént szenvedett, s igérte, hogy követni fogja a rendkivüli szelidséget, mely az utóbbi uralkodást jellemezte. Tudva van, ugymondá előtte, hogy kényuralmi hajlammal vádolták. Ez azonban nem az egyedüli valótlanság, a melyet felőle terjesztettek. El van határozva, mind az államban, mind az egyházban fentartani a fenálló kormányt. Ismeri az angol egyház kitünő hűségét. Azért mindég lesz rá gondja, segélni és ótalmazni azt. Tudja továbbá, hogy az angol törvények mellett oly nagy király lehet a milyen csak ohajt lenni. Nem fogja hagyni saját jogait; de tisztelni fogja mások jogát. Előbb koczkáztatta életét hona védelmében, és senki által sem hagyja magát megelőztetni igaz szabadságai fentartásában.

E beszéd nem volt a fejedelem tanácsosai által gondosan előre készitve, mint ma az ilyféle alkalmi beszédek. Rögtönzött kifejezése volt az új király érzelmeinek, nagy fölindulás pillanatában. A titkos tanács tagjai öröm és hála-zajban törtek ki. Az elnök lord, Rochester, társai ne-

vében, reményét fejezte ki, hogy ő fölsége nagy becsű nyilatkozata közhirré fog tétetni. Az államügyész, Heneage Finch, kikérte magának a jegyzőséget. Burgó hive volt az egyháznak, s mint ilyen, természetesen ohajtotta, hogy az épen nyilvánitott kegyelmes igéreteknek tartós nyoma maradjon. »Ez igéretek, monda, olyan mély benyomást tőnek rám, hogy szóról szóra ismételhetem. Hamar kész volt a föltevéssel, Jakab elolvasta, helybenhagyta, s elrendelte közhirrétételét. Később azt mondta, hogy kellő megfontolás nélkűl tette e lépést, hogy meg nem gondolt kifejezései az egyházat illetőleg igen is erősek voltak, s hogy Finch oly ügyességgel, mely akkor figyelmét elkerülte, még erősebbekké tette.

A királyt kimeritette a hoszas virasztás és nagy izgatottság. Nyugonni ment. A titkos tanácsosok, tiszteletteljesen alvószobájába kisérvén őt, visszatértek az ülésbe, s rendeleteket tőnek a kikiáltási ünnepélyre. A testőrhad fegyverben állott; a hirnökök megjelentek diszöltönyeikben; s a pompa minden zavar nélkűl ment véghez. Boros hórdókat ütöttek az utczákon csapra, s minden átmenőt megkináltak, hogy igyék az új fölség egészségére. De bárha olykor hallatszott egy kiáltás, a nép nem volt vig hangúlatban. Sok szemben könyeket lehetett látni; s föltűnt, hogy alig volt egyetlen szobalány Londonban, a ki megnem kisérlette egy darab gyászt szerezni Károly tiszteletére.

A temetést sokat ócsárolták. Valóban egy nemes és gazdag alattvalóhoz is alig volt az méltó. A toryk némi tartózkodással kárhoztatták az új királyt szükkezűségeért; a whigek élesen megrótták, hogy nincs benne testvéri szeretet; a »convenant« buzgó hivei Skócziában tombolva hir-

deték, hogy betelt a gonosz fejedelmekre mondott régi átok, hogy az elkötözött zsarnokot oly tisztességgel temették el, mint egy szamarat. Jakab iránt mindazáltal, uralkodása kezdetén, sok jó akarat mutatkozott a nép részéről. A titkos tanácshoz mondott beszéde nyomtatva megjelent, s igen kedvező benyomást szült ránézve. Tehát ez azon herczeg, a kit a pártoskodás száműzött, s születési jogától megfosztani törekedett, mivel Anglia vallásának és törvényeinek ellensége. Diadalmaskodott; a trónra ült; s első tette volt nyilvánitani, hogy az egyházat ótalmazandja, s népe jogait lelkiismeretesen tiszteletben fogja tartani. Azon ítélet, a melyet minden párt képzett magának jelleme felől, növelte minden kiejtett szava fontosságát. A whigek fenhéjázónak, engesztelhetlennek, konoknak mondták őt, ki nem hajt a közvéleményre. A toryk, magasztalván fejedelmi erényeit, gyakran panaszolták, hogy elhanyagolja azon fogásokat, a melyekkel népszerűséget szerezhetni. Még gunyversekben sem tüntették őt föl oly férfiúnak, a ki nem szivéből tett nyilatkozatokkal, s igéretekkel, a melyeket nem akar megtartani, vadászná a nép kegyét. A trónraléptét követő vasárnap sok egyházi szószéken fölvették beszédét. »Egyházunk érdekében, kiáltott föl egy hódoló egyházi szónok, a királyi szót birjuk immár, oly király szavait, a ki soha sem volt roszabb szavainál.« E nyomatékos mondat gyorsan bejárta a várost és vidéket, s majd az egész torypárt tábori jelszava lett.

Az állam nagy méltóságainak helyei a trónváltozás által megürültek; s Jakabnak határoznia kellett betöltésök iránt. Az utóbbi ministerség tagjai közől kevesen számolhattak kegyére. Sunderland, államtitkár, s Godolphin, főtárnok pártolták a kirekesztési törvényt. Halifax. a titkos

pecsétőr, az okoskodás páratlan hatalmával ellenezte azt. De Halifax halálos ellene volt a kényuralomnak és pápistaságnak. Félelemmel látta ő a franczia fegyverek előhaladását a szárazon, s a franczia arany befolyását Anglia tanácsosaira. Ha tanácsát követik, szorosan megtartják vala a törvényeket: kegyelmesen bánnak vala a legyőzött whigekkel: a parliamentet kellő időben egybehívják; a hazai pártok kiengesztelését megkisérlik; s megint a hármas szövetség elvei szerint vezetik vala a külügyeket. Ezek miatt szerfölött magára vonta Jakab ellenséges indulatát. A főpecsétőrről, lord Guildfordről, bajosan lehetett mondani, hogy valamelyik udvari párthoz tartozik. Épen nem lehetett őt a szabadság barátjának nevezni; mindazáltal oly tisztelettel volt a törvény betűje iránt, hogy épen nem volt kész szolgája a kényuralomnak. A tulzó toryk ezért »trimmer«-nek nevezték, s Jakab oly ellenszenvel viseltetett iránta, melybe sok megvetés vegyült. Ormond, ki főudvarmester és irföldi alkirály volt, ekkor Dublinben székelt. Neki minden más alattvalónál több igénye volt a király hálájára. Hősileg küzdött I. Károlyért; osztozott a számüzetésben II. Károlylyal; s a visszaállitás után, minden kisértések daczára, szeplőtlenül megtartotta hűségét. Bár a »cabal«-ministerség uralma alatt kegyvesztésbe jött, soha sem vegyült pártoskodó ellenzésbe, s a pápista összeesküvés és kirekesztési törvényjavaslat napjaiban a trón legfőbb védei közt állott. Agg volt már, s épen a legborszasztóbb sorscsapás érte. Oly fiat kisért sirba, a ki őt legőszintébben megsiratta volna, a daliás Ossoryt. Kitünő szolgálatai, tisztes kora, s a szerencétlenség, mely házát érte, a nemzet közrészvéte tárgyává tették Ormondot. A »cavalierek« mind koránál, mind érdemeinél fogva, fejöknek tekintették

őt; s a whigek tudták, hogy habár mindég hű volt az egyeduralom ügyéhez, se a kényuraságnak se a pápistaságnak nem volt barátja. De bármily magosan állt is a közbecsülésben, nem igen számolhatott új ura kegyére. Jakab ugyan is még alattvaló korában, sürgette testvérét, hogy teljes változást eszközöljön Irföld közigazgatásában. Károly beleegyezett; s már ki volt csinálva, hogy néhány hó mulva Rochestert nevezik ki helytartónak.

Rochester volt egyedűl a »cabinet«-ben, a ki az új király kegyében magasan állott. Mindenki azt várta, hogy őt állítják közvetlen az államügyek élére, s hogy minden egyéb főhivatalban változás lesz E várakozás csak egy részben mutatkozott alaposnak. Rochester főtárnok lett s e minőségben, első minister. Se tengernagyot, se tengerészügyi kormánytanácsot nem neveztek ki. Az új király, a ki szeretett a tengerészeti ügy részleteivel foglalkozni, s ügyes irnok lett volna a chatami hajóműhelyekben, elhatározta, hogy önmaga lesz saját tengerészügyi ministere. Ő alatta Pepys Sámuelre bízták e fontos közigazgatási ágat a kinek nevét könyvtára és naplója mind ez ideig eleven emlékezetben fentartotta. A világ szemei előtt az utósó fejedelemnek egy szolgája sem esett kegyvesztésbe. Sunderland annyira megvetette minden ügyességét, annyi közbenjárót használt, s annyi titoknak volt birtokában, hogy meghagyták nála a nagy pecsétet. Godolphin készségét, szorgalmát, tapasztaltságát és hallgatagságát sem könnyen lehetett nélkülözni. Midőn a kincstárnál nem kellett többé, a királyné kamarásává tették. E három lord tanácsát minden fontos kérdésben megkérdezte a király. Halifaxot, Ormondot és Guildfordot illetőleg azt határozta, hogy nem bocsátja még el őket, hanem csak megalázza és boszantja.

Halifaxról kimondták, hogy a főpecsétőrséget letevén, a titkos tanács elnökségét kell elvállalnia. Sok küzdés után engedelmeskedett. Mert, habár a titkos tanács elnöke magasabban állt, a főpécsétőr, sokkal befolyásosabb tisztviselő volt akkor emez, mint a »lord presidentnél.« Rochester nem feledte a tréfát, a melyet az ő rovására csináltak, midőn a kincstártól elmozdították, s jól esett neki, hogy most rajta a sor örvendeni, hogy vetélytársát »földobták a lépcsőn.« A titkos pecsétet Rochester idősb testvérére, Henry Clarendon grófra bizták.

Barillon előtt nyilvánitotta Jakab, hogy legnagyobb ellenszenvet érez Halifax iránt. »Jól ismerem őt, soha sem tudok benne bizni. Semmi része ne legyen a közügyekben. Mi azon helyet illeti, melyet adtam neki, épen abból lássa, mi kevés befolyása van.« Halifax irányában azonban illőnek tartották egészen más hangon szólani. »A mi történt, mind feledve van«, mondá a király, azon szolgálaton kivül melyet ön a kirekesztési törvény fölött folyt vitákban tőn nekem.« Gyakran idézték e nyilatkozatot, bizonyságául, hogy Jakab nem olyan bosszúvágyó volt, mint ellenei mondták. Ugy látszik, épen nem volt méltó azon dicséretekre, a melyekkel barátai őszintesége miatt halmozták.

Ormondot udvariason értesitették, hogy szolgálatait nem veszik többé Irföldön igénybe, s meghivták, hogy térjen vissza a Whitehallba, átvenni a fő udvarmesteri tisztséget. Ő készen engedelmeskedett, de nem igyekezett eltitkolni, hogy az új intézkedés a legmélyebben sértette érzelmeit. Elutazása előtti este nagyszerű lakomát adott a dublini őrhad tiszteinek. Ebéd után fölkelt, sziniglen töltött borral egy poharat, s midőn fölemelte, kérdezé, elöntött-e

csak egy csöppet. »Nem, uraim; mondjanak bármit az udvaronczok, még nem sülyedtem kiskoruságba. Kezem még nem vonja meg szolgálatát; s karom nem erősebb szivemnél. Jakab király egészségére!« Ez volt utósó búcsúszava Ormondnak Irföldön. A főbirák kezében hagyta a közigazgatást, s Londonba ment, hol a köztisztelet szokatlan jelenségeivel fogadták. Sok előkelő úr ment elébe. Hintók kisérték őt hoszu sorban a saint James-térre, hol palotája volt; s tömérdek sokaság lepte el a tért, hangos kiáltásokkal fogadván őt.

A nagy pecsétet Guildfordnál hagyták: de egyszersmind kiáltó méltatlanságot követtek el rajta. Elhatározták, hogy egy más, erélyesb és merészebb szellemű törvénytudót neveznek mellé a közigazgatásba. E választott férfiu sir Jeffreys György a királyi főtörvényszék főbirája volt. E férfiú romlottsága példabeszéddé lett. Mindkét nagy angol párt vetekedő hévvel támadta meg emlékezetét: mert a whigek legembertelenebb ellenöknek tartották; s a toryk jónak találták, ráháritani a gyalázatot mindazon bünökért, a melyek diadalukat bemocskolták. Szorgalmas és lelkismeretes kutatásból meg fogjuk látni, vajon azok a borzasztó történetek, a melyeket róla beszéltek, igazak-e avagy túlzottak. De a részrehajlatlan történetiró csak igen keveset képes mellőzni azon tömérdek alávalóságból, mely ez elveteműlt biró emlékezetét terheli.

Élénk, erélyes lelkű ember volt Jeffreys, már természeténél fogva, a szemtelenség és rosz szenvedélyek képmása. Alig nőtt ki a gyermekkorból, midőn az »Old Bailey« sorompói előtt megkezdette gyakorlatát, hol az ügyészek mindég oly féktelen szabadsággal beszéltek, mely a Westminsterhallban ismeretlen volt. Itt, sok éven át, főleg

azzal foglalkozott, hogy a nagy főváros megrögzött gonosztevőihez kérdéseket és keresztvallásokat intézett. A naponkénti érintkezés becstelen nőkkel és tolvajokkal annyira fölébresztette és kifejtette tehetségeit, hogy a legtökéletesb faggató lett szakában. Minden gyöngédség mások érzelmei iránt, minden önbecsülés, az illemnek minden érzéke kiirtatott lelkéből. Rendkivül hatalmában volt a szónoklatnak az a módja, melyen gyülölségét és megvetését kifejezi a pór. A szitok és mocsok azon áradozó kifejezéseivel, a melyek szótárát képezték, aligha képes volt volna versenyezni a halpiacz és »medve-kert.« Tekintetének és hangjának mindég kiállhatlannak kellett lennie. E természeti előnyöket azonban, — mert mint látszik ilyeneknek tartotta azokat, — annyira kifejlesztette, hogy nem igen volt, a ki fölindulás nélkül láthatta avagy hallhatta volna őt, lázas dühében. Szemtelenség és vadság ült homlokán. Szeme nézése büvös hatást gyakorolt a szerencsétlen áldozatra, kire függesztve volt. Homloka és szeme azonban kevessbbé borzasztók voltak, mint szájának durva vonásai. Ugy orditott dühében, mondá valaki, a ki őt gyakran hallotta, mint a végitéleti menydörgés. E tulajdonokat, még ifju korában hozta magával az Old Bailey sorompóitól a birói székbe. Korán törvényszéki hivatalnok, majd londoni »recorder« *) lett. Mint biró a city üléseiben, már elárulta azon hajlamokot, a melyek utóbb, magasabb állásában, nem irigylendő halhatlanságot szereztek neki. Már észrevették benne a leggyülöletesb bünt, a melyre az emberi természet képes: az élvet a szerencsétlenség, mint ilyen, fölött. Valódi ördögi kárörömmel hirdette a bünösöknek itéletöket. Könyeik

*) Törvénytudó a városi hivatalnokok gyülésében.

és esdekléseik, mint látszik, kéjelmesen csiklándozták érzékeit; szerette őket ájulásig gyötreni, szertelen körülményességgel adván eléjök, mi mindent kell szenvedniök. Például, ha alkalma volt elrendelni, hogy valamely szerencsétlen nő kiállitatván, megkorbácsoltassék: »Hóhér, kiálta, különös gondotok legyen ez asszonyra. Derekasan megkorbácsoljátok, ficzkók. Korbácsoljátok, mig vére lefoly. Karácson van, hideg idő az asszonyságnak, levetkezni. Legyetek rajta, hogy fölmelegitsétek vállait!« Szintugy elemében volt, midőn a nyomorú Muggleton Lajosra, azon részeges szabóra mondott itéletet, a ki magát prófétának tartá. »Szemtelen gazember!« orditá Jeffreys, »igen, igen szeliden fogsz lakolni!« E szelid büntetés egy része a bitóraállitás volt, mi közben a nyomoru rajongót majd agyon hajigálták tégladarabokkal.

Ekkor már a Jeffreys szive annyira megkeményült, hogy zsarnokoknak a legroszabb eszközül volt használható. Eddig csak a londoni hatóságtól várta pályáján az előléptetést. S azért kerekfejűnek vallotta magát, s mindég nagyobb örömben látszott lenni, ha a pápista papoknak elmondhatta, hogy elevenen fölhasitják őket és saját szemeikkel láthatják, hogy égetik meg beleiket, mint ha rendes halálitéleteket hirdetett ki. De mihelyt elérte mindazt, a mit a city adhatott, azonnal áruba bocsátotta az udvarnál ércz homlokát és mérges nyelvét. Chiffinch volt segélyére, a ki mindennemű becstelen szerzésekben megszokta a hajhász szerepet. Sok szerelmi és politikai cselszövényt eszközölt; de bizonyára soha sem tön botrányosabb szolgálatot urainak, mint midőn Jeffreyst a Whitehallba vitte. A renegát csakhamar pártfogóra talált a konok és boszuszomjas Jakabban. Károly azonban, a kiben, minden nagy hibái mellett

is, semmi olyas elveteműltség és kegyetlenség nem volt, mindég undorral és megvetéssel tekintett rá. »Ez embernek, mondá a király, se tudománya, se esze, se erkölcsisége, de több a szemtelensége, mint tiz kikötött csavargónak.« Volt mindazáltal, a mit senkire sem lehetett bizni, a kiben tisztelet volt a törvény iránt és becsületérzés; s ekkép Jeffreys, oly életkorban, midőn minden ügyész boldognak tarthatja magát, ha valamely fontos ügy vitelét rábizzák, a királyi törvényszék főbirája lett.

Ellenségei sem tagadhatták, hogy voltak némi kitünő birói tulajdonai. Törvényes ismeretei ugyan csak igen alárendelt gyakorlat eredményei voltak. De oly szerencsés alkotású értelemmel birt, mely az álokoskodás tömkelegein s az alaktalan tények halmazán keresztül, mindég a valódi pontra tört. Eszének azonban csak ritkán vette egészben hasznát. Roszlelkű s kényuralmi természete még polgári ügyekben is örökké megzavarta itélőtehetségét. Törvényszéke elé állani, annyi volt, mint valamely fenevad barlangjába jutni, melyet senki sem fékezhetett, s a melyet czirogatás és támadás egyképen dühbe hozott. Gyakran eskükkel és szitkokkal vegyes őrült mocskolásokra fakadt vádlók és vádlottak, ügyészek és közvádlók, tanúk és esküttek ellen. Hangja és kinézése félelmet ébresztett már ifjú gyakorló ügyvéd korában. Most midőn az ország legfélelmesb törvényszéke élén állt, valóban kevesen voltak, a kik nem remegtek előtte. Józan korában is borzasztó volt szenvedélyessége. Rendesen azonban ködbe borúlt esze, s rosz szenvedélyeit ingerelte a mámor gőze. Estéit többnyire dorbézolva töltötte. Kik őt csak poharazás közben látták, azt vélhették róla, hogy otromba és dőre ember ugyan, a ki rosz-társaságban s aljas időtöltésben találja magát jól,

de jó pajtás és jó kedélyű. Mindég bohóczok környezték ilyen alkalommal, többnyire a leghitványabb szélkelepek, kik előtte folytatták gyakorlatukat. Ez emberek bolondot űztek egymásból, piszkolták egymást, hogy őt mulattassák. Részt vön aljas beszédeikben, együtt danolt velök, s ha fejét nehezen birta, ittas elérzékenyűléssel barátkozott és csókolódott velök. De bár ugy tetszett, hogy eleinte a bor ellágyitja szivét, rövid idő mulva merőben különböző eredménye volt. Gyakran ment űlésbe, miután a törvényszéket jó soká megvárakoztatta, a nélkül, hogy mámorát egészen kialudta volna, tüzes arczczal, s őrültéihez hasonló meredt szemekkel. Ilyen állapotban pajtásai, kik a mult éjet vele töltötték, kitértek utából, ha eszök volt: mert a bizalmas leereszkedés emlékezete föltüzelte roszlelkűségét; s minden alkalmat megragadott, hogy szitkokkal halmozza el őket. Számos csúf tulajdona közt nem a legkevesbbé gyülöletes volt azon öröme, ha a közönség előtt leordithatta és megsemmisithette azokat, a kiket ittas nyájaskodásában maga fölbátoritott, hogy kegyeire számolhassanak.

A szolgálatokat, melyeket a kormány várt tőle, nem csak irtózás nélkűl, de tomboló készséggel teljesitette. Első tette volt az Algernon Sidneyn elkövetett birói gyilkosság. E kezdeménynyel teljes öszhangzásban volt, a mi következett. Tisztes toryk panaszolták, mily szenyfoltot vetett egy ily magas hivatalnok vadsága és illetlen magaviselete az igazságszolgáltatásra. De a mely kihágások iszonynyal töltötték el e férfiakat, becsülésre szereztek igényt Jakab előtt. Jeffreys tehát, Károly halála után, ülést nyert a cabinetben és peerséget. Ez utóbbi megtisztelés különös jele volt a királyi tetszésnek. Mert, a mióta a XIII. században újra

rendezték az ország törvénykezési rendszerét, egyetlen főbiró sem lett felsőházi tag.

Guildford most minden politikai tisztében háttérbe, s csupán azon ügyekre látta magát szoritva, a melyekben a méltány (equity) szempontjából biráskodott. A titkos tanácsban Jeffreys keresett udvariatlansággal bánt vele. Minden befolyás a törvénykezési hivatalok osztására a főbiró kezeiben volt, s az ügyészek jól tudták, hogy a főbiró hajlamát megnyerni legbiztosabb út volt, ha a főpecsétőr iránt tiszteletlenséget tanúsitottak.

Alig egy pár óráig volt király Jakab, s már vita támadt a két törvénykezési főnök közt. A vámok csak Károly életére voltak megajánlva, s azért nem szedhette azokat törvényesen az új fejedelem. Több hétbe került volna szükségkép, mig új alsóházat fogtak választani. Ha, addig, a vámszedést fölfüggesztik vala, a közjövedelem csökkent, a kereskedés rendes folyama megszakadt volna; miből nem hárul vala haszon a fogyasztókra, s csupán azon szerencsés nyerészkedők nyertek volna, a kiknek szállitmánya történetesen a trónváltozás és a parliament összejövetele közben érkezett volna meg. Kereskedők ostromolták a kincstárt, a kiknek raktárai tele voltak vámolt gabnával, s nagyon aggódtak, hogy az olcsóság tönkre teszi őket. Részrehajlatlan embernek meg kell vallania, hogy oly eset volt a fenforgó, a melyben a kormányt igazolhatni, ha a szorosan törvényes ösvényről eltér. De ha szükség eltérni az alkotmányos útról, az eltérésnek nem kell nagyobbnak lennie, mint épen a szükség hozza magával. Guildford érezte ezt, s oly tanácsot adott, a mely becsületére válik. Javasolta, hogy a vámot folyást szedjék, de más bevételektől elkülönözve tartsák a kincstárban, mig a parliament egybegyűl. Ekkép

a király, midőn megsérti a törvény betüjét, tanusitandja hogy szelleméhez kivánja magát alkalmazni. Jeffreys egészen más nézetben volt. Tanácsolta, hogy Jakab rendelményt bocsásson ki, mely szerint az ő fölségének akarata és tetszése, hogy a vámot folyvást fizessék. E tanács egészen a király szellemében volt. A főpecsétőr eszélyes javaslatát elvetteték, mint a mely egy whighez, vagy, mi még roszabb, egy »trimmer«-hez volt illő. Hirdetményt adtak ki, egészen a főbiró előterjesztése szerint. Sokan várták, hogy ezen eljárás miatt erőszakos kitörésben nyilvánúl a köznehezteles; de csalatkoztak. Az ellenzés szelleme még nem ébredt föl; s az udvar bizton merhetett oly lépéseket, a melyek öt év előtt, lázadást szültek volna. A cityben, mely csak nem rég olyan nyugtalan vala, alig volt hallható némi zugolódás.

A kiáltvány, mely hirűl adta, hogy a vámokat folyvást szedendik, tudatta egyszersmind, hogy a parliament rövid időn egybe fog gyűlni. Sok belküzdés után határozta el Jakab az ország rendeinek egybehivását. A pillanat ugyan igen kedvező volt általános választásra. A Stuártház tróralépte óta soha sem volt a képviselő testület oly jó hangúlatban az udvar iránt. De az új fejedelem lelkét olyan aggodalom tartotta elfogúlva, a melyről, annyi idő után, sem lehet szégyen és boszuság nélkül emlékezni. Tartott tőle, hogy a parliament egybehivásával a franczia király nehezteléséť vonja magára.

A franczia király keveset törődött azzal, hogy a két angol párt közől melyik győz a választásokban: mert, a visszahelyezés óta, mindenik parliament féltékeny volt a Bourbonház hatalma növekedésére, bármilyen hangulatban volt a belügyek körül. Csekély különbség volt a részben a whigek és a büszke vidéki nemesek közt, a kikben állott a

tory párt fő ereje. Lajos tehát se vesztegetést se fenyegetést nem kimélt, hogy Károlyt akadályozza a házak egybehivásában; s Jakab, a ki testvére külpolitikájának titkaiba kezdettől fogva be volt avatva, mihelyt Anglia királya lett, szintugy zsoldosává és hűbéresévé vált Franczia-országnak.

Rochester, Godolphin és Sunderland, a kik most a benső titkos tanácsot képezték, igen jól tudták, hogy előbbi uruk a versaillesi udvartól rendesen pénzt fogadott el. Jakab tőlök kért tanácsot, hogy czélszerű-e egybehivni a törvényhozást. Ők elismerték ugyan, mi nagy fontosságú Lajost jó kedélyben tartani; de úgy tetszett nekik, hogy a parliament egybehivása kérdés alá sem jöhet. Bármily türelmesnek látszik a nemzet, türelmének is vannak határai. Az alapelv, hogy a király csak az alsóház egyezése mellett követelhet pézt az alattvalóktól, mély gyökeret vert a közvéleményben: s bárha, rendkivüli szükségben, a whigek is készek voltak nehány hétig oly adót fizetni, a melyet nem az állam rótt rájok, kétségtelen, hogy a toryk is ellenszegülnének, ha az ilyes rendkivüli adóztatás tovább tartana, azon különös körülményeknél, a melyek egyedül igazolják azt. A házaknak tehát egybe kell jőniök; s ez igy levén, minél előbb hivatnak egybe, annál jobb. Még azon rövid halasztás is helyrehozhatlan bajt okozhatna, mig Versaillesba jelentést tehetnek iránta. Az elégületlenség és gyanu hamar áthatná a társadalmat. Halifax panaszt emelne, hogy az alkotmány alaptörvényei meg vannak sértve. A főpecsétőr, a milyen gyáva pedáns szórszálhasogató, mellé állana. A mit önként kellett volna, végre akarva nem akarva fog kelleni tenni. Ugyanazok a ministerek, a kiket ő felsége a közvéleményben lealázni kivánt, az ő ro-

vására szereznének népszerűséget. A nemzet rosz hangulata eldöntő befolyással lenne a választásokra. Ez okok megczáfolhatlanok voltak. A király tehát tudatta az országgal, hogy parliamentet akar tartani. De a legnagyobb aggodalommal igyekezett magát kimenteni, hogy Francziaország iránt tartozásáról és tiszteletéről eljárásában nem feledkezett meg. Egy magánszobába vitte Barillont, s mentegetőzött, hogy ily fontos lépést Lajos előleges jóváhagyása nélkül mert tenni. »Biztositsa ön urát, mondá Jakab, hálám és ragaszkodásom felől. Tudom én, hogy védelme nélkül mit sem tehetek. Tudom, minő zavarokat okozott neki testvérem, hogy nem tartott szorosan Francziaországgal. Gondom lesz rá, hogy a házak a külügyekbe ne avatkozzanak. Ha legkisebb hajlamot veszek bennök észre, bajt okozni, hazaküldöm őket. Közölje ön ezeket az én jó testvéremmel. Remélem, nem veszi rosz néven, hogy tanácsa kikérése nélkül kezdtem valamihez. Neki joga megvárni, hogy tanácsát kikérjem; s nekem ohajtásom, mindenben kikérni azt. De ez esetben csak egy heti halasztás is komoly eredményeket fogott maga után vonni.«

E gyalázatos mentegetéseket, másnap reggel, Rochester ismételte. Barillon ndvariasan fogadta, Rochester vérszemet kapva, már pénzt is kért. »Nem fog sziklára hullani« ugymond; ön ura nem fordithaja jobb helyre jövedelmeit. Terjeszsze elé ön komolyan, mily fontos dolog, hogy Anglia királya ne népétől, hanem csupán Francziaország barátságától függjön.«

Barillon sietett Lajossal közleni az angol kormány kivánatait: de Lajos már megelőzte azokat. Mihelyt meghallotta Károly halálát, első tette volt angol váltókat venni össze, ötszáz ezer livre értékig, mely öszlet körülbelül har-

minczhétezer ötszáz font sterlinget tesz. Ilyen váltókat nem könnyű volt akkor egy nap alatt összeszerezni, Nehány óra alatt, mindazáltal, meg volt az egész, s azonnal futárt küldtek Londonba. Barillon, mihelyt kapta a küldeményt, azonnal a Whitehallba sietett, közleni az örömhírt. Jakab nem szégyenlett öröm- és hálakönyeket hullatni, vagy szinleni. »Csupán ön királya tesz, ugymonda, ily lekötelező, ily nemes dolgokat. Soha sem hálálhatom meg eléggé. Biztosítsa ön siromiglan ragaszkodásomról.« Rochester, Sunderland és Godolphin egymás után jöttek karjaikba szorítni a követet, s megsugni neki, hogy uj életet adott uruknak.

De bár Jakab és hű tanácsosai, Lajos megelőző készsége által kellemesen meg voltak lepetve, sehogy sem voltak megelégedve az ajándék öszletével. Minthogy azonban tartottak tőle, hogy alkalmatlan koldulásukkal botrányt okoznak, csak távolról emlitették kivánatukat. Nyilvánitották, hogy koránt sincs szándokuk alkudozni oly nagylelkű jótevővel, mint a franczia király, s hogy egészen megbiznak bőkezűségében. Egyszersmind azonban a nemzeti becsület nagy áldozatával igyekeztek őt hajlandóvá tenni. Júl tudták, hogy politikája egyik főczélja, birtokaihoz csatolni a belga tartományokat. Anglia, bizonyos szerződésnél fogva, melyet Spanyolországgal Danby kincstárnoksága alatt kötöttek, köteles volt ellenállani Francziaország minden támadásának e tartományok ellen. A három minister értesitette Barillont, hogy uruk e kötést nem tartja többé kötelezőnek. Károly eszközölte azt, mondának: talán kötelezőnek kellett lennie rá nézve; testvére azonban nem hiszi, hogy őt is kötelezze. A legkeresztyénibb király tehát, a nélkül, hogy Anglia részéről ellenállástól kelljen félnie, végre-

hajthatja Brabant és Hennegau birodalmához kapcsolását. Egyszersmind elhatározták, hogy rendkivüli követség menjen Lajoshoz, biztositni őt Jakab hálája és vonzalma felől. E küldetésre olyan férfiat választottak, a ki még nem igen kitünő állást foglalt el, de a kinek hirneve, a becstelenség és dicsőség e különös vegyülete, betöltötte később az egész polgárisult világot.

A visszaállitás után csakkamar, a Hamilton élénk tolla által megdicsőitett vigalmas és kicsapongó időkben, az ifju és kéjüzésben tüzes Jakabot elbájolta első neje egyik udvari hölgye, Churchill Arabella. Az ifju nő nem volt szép: de Jakab sem volt izlésében válogató; s bevallott szeretője lőn az. Egy lovagias származásu szegény »cavalier« lánya volt ez, — ki a Whitehallba jött s az egyeduralmat és uralkodókat magasztaló, rég elfelejtett szellemtelen és izléstelen lap közrebocsátása által magát nevetségessé tette. A Churchillok szorongató szükségben voltak; hüségök forró volt; s ugy látszik Arabella elcsábitása miatt nem éreztek egyebet, azon kellemes meglepetésnél, hogy olyan együgyü leány oly nagy szerencsét tön.

Helyzete valóban nagy hasznára volt rokonainak; de egy sem volt közölök oly szerencsés, mint idősb testvére János, egy csinos ifju, a ki tiszt lett a gyalog testőrségben. Gyorsan emelkedett az udvarban és hadseregnél, s csakhamar föltünt, mint divatos világfi. Termete parancsoló volt, arcza szép, magaviselete rendkivül megnyerő, egyszersmind olyan méltóságos, hogy a legszemtelenebb hetvenkedők sem mertek valamire szabadságot venni ellenében; kedélyén, a legsértőbb és izgatóbb körülmények közt is, mindég tudott uralkodni. Növelése annyira el volt hanyagolva, hogy anyanyelvén a legközönségesebb szót sem tudta elol-

vasni: éles és élénk fölfogása azonban bőven kipótolta a tanulás hiányát. Nem volt szónok: de, ha nyilvánosan kellett szólnia, tanúlt szónokok irigyelték természetes ékesszólását. Bátorsága bámulatosan hideg és rendűletlen volt. Számos aggodalmas és veszélyes éven át soha, egy alkalommal s egy pillanatra sem vesztette el legkevesebbé is csodás lelki erejét.

Huszonhárom éves korában segélyűl küldték őt ezredével a franczia haderőhez, a mely épen Holland ellen működött. Vidor merészsége által ezernyi jeles katonák közől kitűnt. Hadi ügyességét agg tisztek kénytelenek voltak tisztelni. Nyilvános köszönetet mondottak neki a sereg előtt, s Turenne bizalmának és becsülésének, a ki akkor katonai dicsősége tetőpontján állott, számos jelében részesült.

Fájdalom, Churchill János fényes tulajdonaihoz a legundokabb neműek csatlakoztak. Némi hajlamok, melyek különösen ifjuban csúfak, hamar kezdettek benne mutatkozni. Még kicsapongásaiban is haszonleső volt, s nagy öszleteket fizettetett magának a nők által, a kik bőkezűbb szeretők zsákmányaiból gazdagodtak meg. Egy ideig szenvedélyes, noha ingatag gyöngédséggel szerette őt Cleveland herczegnő. Egyszer meglepte őket a király, s az ablakon kellett kiugrania. A herczegnő ötezer fontnyi ajándokkal jutalmazta e lovagias merényt. Az okos ifjú lovag azonnal ötszáz font évi jövedelmet vön ez öszleten, bizonyos zálogjószágban. Már ekkor sok nagy arany darabja volt élére rakva, melyeket ötven év mulva, mídőn herczeg, országnagy s Europa leggazdagabb alattvalója lett, illetetlenül találtak rejtekben.

A háboru bevégzése után York herczeg udvartásá-

hoz csatlakozott, Németalföldre és Edinburgba kisérte pártfogóját, s szolgálataiért skót peeri méltósággal s az egyetlen angol dragonyos ezred parancsnokságával jutalmazták. Neje Jakab ifjabb leánya, a dán herczegnő családja körül volt alkalmazva.

Churchill lordot küldték most, rendkivüli követképen, Versaillesba. Meg volt bizva, az angol kormány forró háláját kifejezni, a nemeslelkűleg ajándékozott pénzért. Eleinte azt is akarák, hogy egyszersmind még többet kérjen Lajostól; de, kellő megfontolás után, attól tartottak, hogy e gyöngédtelen kapzsiság rosz hatással lesz a jótevőre, ki önként oly kitünőleg tanusitotta bőkezüségét. Churchill tehát oda volt utasitva, hogy köszönetet mondván a multért, jövöre nézve semmit se szóljon.

Jakab és miniszterei azonban mikor épen tiltakoztak is minden alkalmatlankodás ellen, nagyon világosan értésre tudták adni, hogy mit ohajtanak és várnak. A franczia követben ügyes, buzgó, s talán nem egészen érdeknélküli közbenjárójok volt. Lajos tön némi nehézségeket, hihetőleg hogy ajándokai becsét emelje. Nehány hét mulva mindazáltal még tizenöt száz ezer livret kapott Versaillesből Barillon. Utasitása volt, hogy ovatosan használja ez összletet, mely mintegy száz tizenkét ezer font sterlinget tön. Föl volt hatalmazva, hogy harminczezer fontot adjon az angol kormánynak, az uj alsóház tagjainak megvesztegetésére. A többire nézve utasitása volt, hogy rendkivüli szükség esetére tartsa föl, mint például a parliament föloszlatása vagy fölkelés.

E szerződések gyalázatosságát mindenki elismerte: valódi mivoltát azonban, ugy látszik, gyakran félreismerték, mert, ha bár a Stuartház két utósó királyának külpoliti-

kája, mióta Barillon levelezései közrebocsátvák, nem talált köztünk magasztalóra, van mindamellett egy párt, a mely menteni törekszik belpolitikájukat. Pedig világos, hogy bel- és külpolitikájok közt szükséges és fölbonthatlan összeköttetés van. Ha csak nehány hónapig is fentartják vala künn a haza becsületét, kénytelenek lettek volna belkormányzásuk egész rendszerét megváltoztatni. Sehogy sem fér össze, dicsérni azt, mivel vonakodott a parliament szellemével egybehangzólag kormányozni, s mindamellett gyalázni, hogy Lajos dictatorsága alá adta magát. Mert csupán egy választásuk volt, vagy Lajostól, vagy a parliamenttől függeni.

Jakab, az igazat megadva, örömest választott volna harmadik utat: de nem volt. Rabja lőn Franciaországnak: de nem volna helyes megelégült rabszolgaként tüntetni őt fel. Elég lelke volt, hogy koronként önmagára boszankodjék, minthogy ilyen szolgaság alá adta magát, s nyugtalanul ohajtott szabadulni attól; s több külhatalmasság ügyviselői szorgalmasan élesztgették e hajlamot.

Trónralépése minden küludvarnál reményeket és félelmet ébresztett: s igazgatása kezdetét aligha kisebb érdekkel kisérte a külföld, mint saját alattvalói. Csak egy kormány ohajtotta, hogy a viszály, mely három nemzedéken át dulta Angliát, örökössé legyen. Minden más kormány, köztársasági és egyeduralmi, protestáns és rómaikatkolikus egyaránt, ohajtotta szerencsés végét látni azon szavaroknak.

A Stuártok és parliamenteik között folyt hoszú tusának természetét nagyon tökéletlenül fogták ugyan föl a külföldi államférfiak: de minden államférfiúnak szükségkép be kellett látnia, minő eredményt idézett elő az a tusa az europai hatalmak súlyegyenére nézve. Rendes körülmények

közt a bécsi és madridi udvarok rokonszenve kétségtelenül az alattvalóival küzdő fejedelem részén fogott lenni, s főleg olyan kath. fejedelemén a ki eretnek alattvalókkal állott tusában: mindezen rokonszenveket azonban fölülhaladta most egy erősb érzés. A franczia király nagysága, dölyfe és igaztalansága által okozott félelem és gyülölség tetőpontra hágott. Szomszédai méltán kétkedhettek, mi veszélyesebb, harczban állani-e, avagy békében élni vele. Mert békében folyvást fosztogatta és gúny tárgyává tette őket; s a had szerencséjét hasztalan kisérlették meg ellene. Ilyen szorongattatás közepett a legnagyobb aggodalommal tekintettek Angliárá. Vajon a hármas szövetség, vagy a doveri kötés elvei szerint fog-e eljárni? E lépéstől függött összes szomszédainak sorsa. Anglia segélyével ellen lehetett állani Lajosnak: de nem volt segély várható tőle, mig önmagában meg volt hasonolva. A trón és a parliament közt folyt viszály kezdete előtt, első rangu hatalmasság volt: a mely napon e tusa véget ért, ismét első rendü hatalom leendett; de mig a viszály eldöntetlen maradt, tétlen, bűbéresi állásra volt kárhoztatva. Nagy volt a Plantagenetek és Tudorok alatt: s nagygyá lőn ismét azon fejedelmek alatt, a kik a forradalom után uralkodtak: de a Stuartház királyai alatt üres lap volt Europa földrajzán. Elvesztette az erély egy forrását, s nem szerzett másikat. A hatalom azon neme, a mely a XIV. században képessé tette Angliát, hogy Franczia- és Spanyolországot megalázza, megszünt létezni. A hatalom azon neme, mely a XVIII. században újra megalázta Franczia- és Spanyolországot, még nem volt életre keltve. A kormány nem volt immár korlátolt egyeduralom a középkori mintára. S még nem lett korlátolt egyeduralommá az újkori minta szerint.

Mindkét különböző rendszer hibái mellett, egyik előnyével sem birt. Államszerkezetünk elemei, öszhangzás helyett, akadályozták és megsemmisítették egymás működését. Mindenütt kihágás, összeütközés, rendetlenség. A fejedelem főleg azon volt, hogy a törvényhozás jogait csorbitsa A törvényhozás főleg azon volt, hogy a fejedelem kiváltságait nyirbálja. A király készséggel fogadta az idegen segélyt, a mely őt megmentette a kötekedő parliament irányában nyomoru függéstől. A parliament megtagadta a királytól a nemzeti becsület künn fentartásának eszközeit, mivel igen alapos volt félelme, hogy ezen eszközöket otthon kényuralom alapitására forditják vala. E féltékenységnek az lön eredménye, hogy hazánk, minden bő segédforrásai daczára, oly kevés nyomatékkal birt a keresztyénségben, mint Savoy vagy Lothringia (Loraine) herczegség s bizonyosan kisebb nyomatékkal, mint a kis Holland tartomány.

Francziaországnak nagyon érdekében állt, a dolgok ez állapotát minél tovább fentartani. *) Minden más hatalomnak nagyon érdekében állott, véget vetni annak. Europa közohajtása volt, hogy Jakab a törvény- és közvéleménynyel összehangzólag kormányozzon. Még az Escurialból is levelek jöttek, a melyek komolyan azt a reményt fejezték ki, hogy Anglia uj királya jó viszonyban álland a parliamenttel és népével. **) Sőt magából a Vaticanból is

*) Lásd többek közt Barillon levelét (1687. 28. febr. 10. marcz.) Lajoshoz, hol az világosan ki van mondva. S hogy ez az europai, különösen a bécsi udvar előtt sem volt titok, mutatja Leopold császár levele (1689. mart 30 april 9.) Jakabhoz. stb.

**) Que sea unido con su reyno, y en todo buena intelliguencia con el parlamento. A spanyol király irata Don Pedro Ronquillohoz, mart 16—26. 1685.

intéseket intéztek a római kath. hit melletti túlbuzgalom ellen. Odescalchi Bencze, ki XI. Incze név alatt lépett a pápai székbe, mint világi uralkodó, mindazon aggodalmakban osztozott, a melyekkel más fejedelmek Francziaország előhaladását kiserték. Egészen saját okai is voltak a nyugtalanságra. Szerencsés körülmény volt a protestáns vallásra nézve, hogy épen midőn az utósó katholikus király lépett trónra Angliában, a kath. egyházat egyenetlenség gyöngitette s új hitszakadás fenyegette. Olynemű viszongás támadt Lajos és Incze közt, a minő a XI. században dühöngött a császárok és pápák között. Lajos. a ki a rajongásig buzgó volt a római egyház tanai mellett, de makacs a királyi tekintély védelmében, vádolta a pápát, hogy a franczia korona világi jogaiba avatkozott, s a pápa viszont őt vádolta, hogy a kulcsok lelki hatalma körébe csapott át. A király bármily rátartó volt, nem kevesbbé határozott szellemmel jött összeütközésbe. Incze, minden magánviszonyban a legszelidebb, a legjobb ember volt: de, midőn hivatalosan szólott szent Péter székéről, VII. Gergely és V. Sixtus nyelvén beszélt. A vita komolylyá lőn. A király némely hivatalnokait átok alá vetették. A pápa hivei számüzettek. A király főbb párthiveit püspökökké tette. A pápa megtagadta tőlök az »institutio«-t. Azok elfoglalták a püspöki palotákat és jövedelmeket; de nem volt illetőségök, a püspöki tisztekben eljárni. Mielőtt a viszály véget ért, harmincz főpap volt Francziaországban, a kinek se bérmálni, se kenetet osztani nem lehetett.

Ha, Lajoson kivül, bármely akkor élt fejedelem vegyült volna hasonló vitába a Vaticannal, minden protestáns kormány részén lett volna. De a franczia király dölyfös nagyravágyása oly félelmet és visszatetszést okozott, hogy

mindenki számithatott a köz rokonszenvre, a kinek elég bátorsága volt, vele szembeszállani. Még lutheranusok és kálvinisták, a kik mindég tiltakoztak a pápa ellen, — még azok sem állhatták meg, hogy szerencsét ne kivántak legyen neki a zsarnok ellen, a ki egyetemes magán-uralomra vágyott. Igy történt, hogy a jelen században, a kik VII. Piusban az Antikrisztust látták, nagy tetszéssel szemlélték ez Antikrisztust daczolni Napoleon óriási hatalmával.

Az ellenszenv, a melyet Incze Francziaország iránt érzett, képessé tette őt engedékeny és szabadelmű szempontból fogni föl az angol ügyeket. Lelkét kétségkivül megörvendeztette az angol nép visszatérése a nyájhoz, a melynek pásztora volt. De sokkal bölcsebb férfiú volt, hogysem azt higye, hogy oly merész s nyakas népet a királyi hatalom erőszakos és alkotmányellenes gyakorlata által lehessen a római egyházba visszatéríteni. Könnyű volt előre belátni, hogy, ha Jakab vallása érdekeit törvénytelen és népszerűtlen eszközökkel kisérli meg előmozditatni, a kisérlet roszúl fog kiütni; a gyülölség, a melylyel az eretnek szigetbeliek az igaz hitet tekintették, még tüzesebb és erősebb lett volna, mint valaha; elméjökben válhatlanul egyesült volna a protestantismus fogalma a polgári szabadsággal, s a pápistaságé a kényuralommal. Egyszersmind a király is gyanu és idegenkedés tárgya leendett a nép előtt. Anglia, mint I. Jakab, I.és II.Károly alatt, még mindég harmad rendű hatalom fogott lenni, s Francziaország korlátlanúl uralkodandott az Alpok és a Rajna közt. Más részről hihető volt, hogy ha Jakab eszélyesen és mérséklettel jár el, pontosan megtartja a törvényeket, s parliamentje bizalmát megnyerni törekszik, képes leszen hitsorsosai részére nagy könnyitéseket eszközölni. Először a büntető törvények fogtak ele-

nyészni. Aztán a polgári képességeket megszoritó szabályok. S egyszersmind az angol király és nép egyesülten az europai szövetség élére állván, áthághatlan korlátokat vethetnek vala Lajos vágyainak.

Incze véleményét támogatták azon előkelő angolok, a kik udvarában tartózkodtak. Legelőkelőbb volt ezek közt Howard Fülöp, Britannia egyik legnemesb házának ivadéka, egy részről egy Arundel gróf, más részről egy Lennox herczeg unokája. Fülöp sok ideig tagja volt a szent testületnek: közönségesen Anglia bibornokának tartatott; s a szent szék főtanácsosa volt minden, hazáját illető ügyben. A protestáns rajongók zaja számüzte őt; s családja egyik tagja, a szerencsétlen Strafford boszújoknak esett áldozatúl. De se saját, se háza szenvedései nem keseritették el annyira kedélyét, hogy megfontolatlan tanácsadó lett volna. Minden levél tehát, melyet a Vaticanból a Whitehallba küldött, türelmet, mérsékletet s az angol nép előítéletei iránt kiméletet ajánlott.

Jakab lelkében nagy lön a meghasonlás. Igaztalanság volna róla föltennünk, hogy a hűbérnöki állás természetének megfelelő volt. Szerette ő a tekintélyt. Nagyra tartotta személyes méltóságát. Sőt nem egészen hiányzott benne olyas érzés, mely a honszeretettel némileg rokon. Fájt lelkének a gondolat, hogy a királyságnak, mely fölött uralkodott, sokkal kevesebb jelentősége volt a világban, mint sok államnak, a mely csekélyebb természeti előnyökkel birt; s hő szivvel hallgatta a külföldi követek sürgetéseit, hogy tartsa fen rangja méltóságát, álljon egy nagy szövetség élére, legyen ótalmazója a sértett nemzeteknek, s törje meg azon hatalom gőgjét, mely félelemben tartja a szárazföldet. E buzditások oly gerjedelmeket okoztak szivében, a melyeket

könnyelmű és elasszonyiasult testvére nem ismert. E gerjedelmeket azonban hamar legyőzte egy erősebb érzés. Az erélyes külföldi politika szükségkép engesztelő politikát föltételezett otthon. Nem volt lehetség Franciaország hatalmával szembeszállni, s egyszersmind lábbal taposni Anglia szabadságait. A végrehajtó hatalom semmi nagy dologhoz nem kezdhetett az alsóház támasza nélkül, s ennek támaszát csak véleményével egyező eljárás által lehetett megnyerni. E szerint ugy találta Jakab, hogy a mely két dolog után leginkább vágyott, nem érhetni el együtt. Azt is ohajtotta, hogy künn félelmes és tiszteletes legyen. De főbb ohajtása volt, korlátlanúl uralkodni otthon. Az ellenkező irányok közt, a melyek között szive hányatott, egy ideig határozatlanul ingadozott ide s tova. Saját lelki küzdelme a habozás és őszinteséghiány különös színében tüntette föl a köz eljárást. A kik vezérfonal nélkül akartak politikája tömkelegében eligazodni, nem voltak képesek megfogni, mint lehet ugyanazon ember, azonegy hétben, olyan nagyratartó és olyan alacsony. Lajost magát zavarba hozták azon szövetséges hóbortosságai, a ki nehány óra alatt alázatosságból kihívó magaviseletre, s ebből megint alázatosságra ment által. Most azonban, midőn Jakab egész magaviselete szemünk előtt van, egyszerűnek látszik ez állhatatlanság magyarázata.

Trónralépte pillanatában kétkedett, vajon a királyság békesen alájaveti-e magát. Az előbb még oly hatalmas »exclusionisták« fegyverre kelhettek ellene. Nagy szüksége lehetett franczia pénzre és seregre. Nehány napig tehát hizelgő és koldus szereppel kellett beérnie. Alázatosan mentette magát, hogy a franczia kormány jóváhagyása nélkül, egybe merte hívni parliamentjét. Sürgösen kérte a franczia

segélyt. Sirt örömében a franczia váltók miatt. Különös követséget küldött Versaillesba, oly megbizással, hogy biztositsa az udvart hálája, ragaszkodása és hódolása felől. De alig ment el a követség, s már változtak érzelmei. Mindenütt zavargás, egyetlen lázitó kiáltás nélkül kiáltatott ki. A szigetország minden coronerei értesitették, hogy alattvalói nyugottak és engedelmesek. Neki bátorodott. A lealázó viszony, a melyben egy idegen hatalom irányában állt, türhetlennek látszott. Büszke, szőrszálhasgató, kérkedő, czivakodó lett. Olyan fennen beszélt koronája méltóságáról s hatalma egyensúlyáról, hogy az egész udvar teljes forradalmat várt az ország külpolitikájában. Parancsolta Churchillnak, adjon kimeritő jelentést a versaillesi ünnepélyességről, hogy a mint fogadták az angol követséget, viszont hasonló de nem nagyobb tiszteletben részesitessék a franczia követ. E változás hirét örömmel értették Madridban, Bécsben és Hágában. Lajosnak először kedve telt benne. »Az én szövetségesem, ugymond, fennen beszél; pedig szintoly gyöngédséggel van pistolaim iránt, mint testvére volt valaha.« De Jakab megváltoztatott magaviselete s a remények, a melyeket e viselet az Osztrákház mindkét ágában gerjesztettek, csakhamar komolyabb figyelmet kezdettek ébreszteni. Megvan még a nevezetes levél, a melyben a franczia király erős gyanuját fejezi ki, hogy megcsalták, sőt a pénzt is ellene forditották, a melyet maga küldött a Westminsterbe *).

Ez időközben Anglia felüdült a jó Károly halála által okozott gyászos aggodalomból. A toryk hangosan hirdették ragaszkodásukat új urukhoz. A whigek gyülölségét

*) Lajos Rarillonhoz, máj. 22. jun. 1. 1685. Burnet I., 623.

a félelem fékezte. A nagy tömeg, a mely se tory, se whig állandóan, hanem fölváltva majd a toryság, majd a whigság felé hajlik, a toryk részén volt még. A visszahatás, mely az oxfordi parliament feloszlatására következett, még nem meritette ki erejét.

A király hamar kisérletre tette protestáns barátai hüségét. Alattvaló korában zárt ajtóknál szokta a misét hallgatni azon kis kápolnában, a melyet neje részére rendeztek be. Most kinyittatta az ajtókat, hogy a kik hódolatukat bemutatni jöttek, mind szemtanui lehessenek a szertartásnak. Midőn az ostya fölemeltetett, különös zavar támadt az előteremben. A római katholikusok térdre borúltak; a protestánsok gyorsan odahagyták a termet. Majd új szószéket állitottak a palotában; s bőjtben, az államegyház buzgó hiveinek nagy botránykozására, folyvást pápista papok tartottak beszédeket.

Még komolyabb jelentőségű újitás következett. Eljött a nagy hét; s a király elhatározta, szintazon pompával hallgatni misét, a melylyel elődei környezték magokat, midőn a fenálló vallás egyházaiban megjelentek. Tudatta szándokát három legbensőbb tanácsosával, s kivánta, hogy hozzá csatlakozzanak. Sunderland, a kinek mindegy volt bármely vallás, készséggel beegyezett. Godolphin, mint a királyné kamarása, már szokva levén karját nyujtani urnőjének, midőn imaházába ment, semmi lelkismeretességet nem csinált belőle, hogy Rimmon házában hivatalosan meghajtsa magát. De Rochester nagy zavarba jött. Befolyása az országban főleg a papság és toryk által terjesztett azon véleményen alapult, hogy buzgó és ernyedetlen hive az egyháznak. Ugy látszott, igazhitűsége elegendő ellensúly azon hibák ellenében, a melyek egyébaránt a legnépszerűtlenebb emberré

tették őt az országban, t. i. határtalan dölyfe, féktelenül heves véralkata s egészen otromba modora ellenében. Félt, hogy ha enged a király kivánatainak, szerfölött fog sülyedni pártja becsülésében. Némi tusakodás után engedelmet nyert az ünnepekre elhagyni a várost. A többi nagy polgári méltóságok rendelést kaptak, helyeiken lenni húsvét vasárnapján. A római egyház szertartásait, százhúsz év után, megint királyi fénynyel végezték a Westminsterben. A testőrség föl volt állitva. A térdszalag lovagjai felöltötték a nagy szalagot. Somerset herczeg, a ki rangban második volt az ország világi nemesei közt, vitte az állam kardját. Magas állásu lordok hosszú sorban kisérték a királyt székébe. De föltünt, hogy Ormond és Halifax az előteremben maradtak. Nehány évvel előbb lovagiasan védték Jakab ügyét többek ellen, kik most elől, körüle tolongtak. Ormondnak nem volt része a katholikusok mészárlásában, Halifax Straffordot büntelennek merészelte nyilatkoztatni. Mig a köpenyforgatók, kik azt szinlelték, hogy a pápista királynak csak gondolatától is iszonyodnak, s nem szánták ártatlanul vérét ontani egy pápista peernek, most taszigálták egymást, hogy a pápista oltárhoz közelebb juthassanak: az ugynevezett »trimmer«-nek volt némi joga, büszke viszszavonultságában, örvendeni a népszerűtlen gúnynévnek.

E szertartás után egy hétre saját vallásos előitéleteinek sokkal nagyobb áldozatot tön Jakab, mint protestáns alattvalóitól ő maga kivánt. April 25-én, az ország védszente névünnepén, koronázták meg. Az »Abbey« és »Hall« fényesen volt diszitve. A királynő és peernők jelenléte oly diszt kölcsönzött az ünnepélynek, mely az utóbbi király nagyszerű beigtatásakor hiányzott. De a kik arra a beigtatásra emlékeztek, azt mondták, hogy most egy nagy dolog

hiányzott. Régi szokás szerint a fejedelem, koronázás előtt, összes hirnökeivel, biráival, tanácsosaival, lordjaival, és fő hivatalnokaival ünnepélyes menetet tartott a towerből a Westminsterbe. Midőn az utósó és legdicsőségesb lovas diszmenet átvonult a fővároson, a visszaállitás okozta érzelmek még tetőpon voltak. Diadalivek boritották az utat. A Cornhill, Cheapside St. Paul's Church Yard, a Fleet-street és a Strand egészen állványokkal volt beszegve. Az egész city meg volt mintegy hiva, a legragyogóbb és ünnepélyesb alakban látni a királyságot. Jakab költségvetést rendelt készitni hasonló diszmenethez, s úgy találta hogy szinte felényibe kerül, mint a mennyit neje fölpiperézésére szánt. Elhatározta tehát pazarnak lenni, a hol takarékosnak kellett lennie, s szükkezüsködni, a hol a pazarlás menthető lett volna. Százezer fontnál többet adtak ki a királyné öltözetére, s a toweri diszmenet elmaradt. Szembetünő ezen eljárás ferdesége. Ha a külfénynek van némi haszna államügyekben, csupán arra jó, hogy a sokaság képzelődését foglalkodtassa. De a legképtelenebb dolog, a népet elzárni oly látmánytól, a melynek fő czélja, épen a tömegre hatni, Jakab sokkal észszerűbben jár vala el mind bőkezüség, mind takarékosság szempontjából, ha szokott pompával vonult volna Londonon által keletről nyugotra, s úgy intézkedett volna, hogy neje öltözetét kevesbbé gazdagon rakják meg gyöngyökkel és drága kövekkel. Példáját mindazáltal sokáig követték utódai; s öszleteket, a melyekkel, jól használva, a nemzet nagy részét különösen ki lehetett elégiteni, forditottak oly látmányra, melyhez csak három, négy ezer előjogos egyén lön bocsátva. A régi szokást végre, némileg, fölújitották. Victoria királynő koronázása napján volt diszmenet, a melyben sok hiány lehetett, a melyet mindazáltal

részvéttel és élvezettel szemlélt félmillió alattvalója, s kétségkivül sokkal nagyobb tetszést, sokkal nagyobb lelkesedést idézett elő, mint az a jóval költségesebb szinmű, a melynek csak bizonyos válogatott kör volt szemtanúja.

Jakab parancsolta Sancroftnak, hogy röviditse az ünnepélyt. Nyilván azt az okot adták, hogy a nap igen rövid mind arra, a minek lenni kellett. De a ki a tett változtatásokat vizsgálja, ugy találja, hogy valóban némely dolgokat akartak mellőzni, a mik egy buzgó római katholikus vallásos érzelmeire botránkoztatók voltak. Mellőzték az úrvacsora kiszolgáltatásakor a felolvasást. Elhagyták azt a szertartást, hogy a fejedelemnek gazdag kötésü angol bibliát nyujtsanak át s intsék őt, hogy minden földi kincs fölött becsülje a könyvet, a melyről ő azt tanulta, hogy eretnekséggel van fertőztetve. A mi mindazáltal e kurtitások után is fennmaradt, elegendő volt, aggodalmakat ébreszteni azon férfiú lelkében, a ki őszintén hitte, hogy az angol egyház eretnek társaság, a melynek kebelében nincs üdvesség. A király áldozott az oltárnál. Részt látszott venni a litaniában, a melyet a püspökök énekeltek. Elfogadta e hamis profétáktól a szokásos szent fölkenést, s látszó alázatossággal térpedelt le, midőn a szent lelket kérték le reá, a kik véleménye szerint, annak gonosz és átalkodott ellenségei. Oly nagyok az emberi természet ellenmondásai, hogy e férfiú, a ki vallásos vakbuzgalmában három országot dobott el, készebb volt olyasmit elkövetni, a mi csak alig volt kisebb dolog a hitehagyásnál, mint lemondani arról a gyermeki élvezetről, hogy a királyi hatalom jelképies czafrangjaival fölruháztassék.

Turner Ferencz, elyi püspök, tartott szent beszédet. Azon irók közé tartozott ő a kik még mindég utánozták

Williams érsek és Andrews püspök elavúlt irmodorát. Olyan képtelen dolgokból állott a beszéd, a melyeket hetven év előtt talán bámultak volna, de gúnyra fakasztották azt a nemzedéket a mely Sprat, South és Tillotson tisztább ékesenszólásához szokott. Salamon király volt Jakab király. Adonijah — Monmouth. Joab egy »rozsházi« összeesküvő; Shimei egy whig röpiviró; Abiathar egy tisztes, de balul vezérlett vén »cavalier.« Bizonyos hely a krónikák könyvében ugy magyaráztatott, hogy a király a parliament fölött áll: s egy másik bizonyságul idéztetett, hogy csupán őt illeti a polgári had vezérlete. A beszéd vége felé igen ovatosan czélzott a szónok azon uj és bajos állásra, a melybe az egyház a fejedelem irányában jött, s emlékeztette hallgatóit, hogy Constantius Chlorus, bár maga nem volt keresztyén, becsülte azon keresztyéneket, a kik hüvek maradtak vallásukhoz, s megvetőleg bánt azokkal, a kik hitök elhagyásával hitték megnyerhetni kegyét. Az istentiszteletre fényes lakoma következett a csarnokban, a lakomára pompás tűzi játék, s a tűzi játékra sok rosz költemény.

E pillanatban érte tetőpontját a tory párt lelkesedése. Az uj király trónralépte óta még egyre hordták a fóliratokat, a melyek mély tiszteletet tolmácsoltak személye és állása iránt, s keserű kifakadásokkal voltak telve a legyőzött whigek ellen. A middlesexi tisztviselőség hálát adott istennek, hogy meghiusította azon királygyilkosok és »kizárók« terveit, a kik nem elégelvén, hogy egy áldott fejedelmet megöltek, az egyeduralom alapjait is szét valának rombolandók. Gloucester városa átkot mondott a vérszomjas gazemberekre, a kik megkisérlették ő felségét öröködési jogától megfosztani. Wigan polgárai biztosították fejedelmöket, hogy védeni fogják minden összeesküvő

Achitófelek és pártütő Absolonok ellen. A suffolki nagy esküttszék reményét fejezte ki, hogy a parliament minden »kizáró«-t (excluders) számüzend. Sok testület kötelezte magát, hogy soha sem küld olyan embert az alsóházba, ki arra szavazott, hogy Jakabtól vegyék el születésjogát. Még a főváros is igen alázatos volt. A jogtudósok és kereskedők vetélkedtek egymással a szolgaiasságban. A »Court« és »Chancery« testületei forró ragaszkodási és hódolati nyilatkozatokat tőnek. Minden nagy kereskedelmi társaság, a keletindiai, áfrikai, törökországi, moszkovai, hudson's-bayi társulatok, a marylandi, jamaicai és egyéb kereskedők mindnyájan nyilvánitották, hogy igen örömest alkalmazzák magokat a királyi rendelményhez, a mely szerint a vámot folyvást kell fizetniök. Bristolban, a szigetország második városában, viszhangra talált London. De sehol sem volt a hódolat szelleme erősebb, mint a két egyetemen. Oxford nyilvánitotta, hogy soha sem tér el azon vallásos elvektől, a melyek föltétlen engedelmességre kötelezik a király iránt. Cambridge szigoruan kárhoztatta azon zavargó emberek erőszakosságát és árulását, a kik rosz lélekkel megkisérlették régi medréből elvezetni az öröködés folyamát.

Több ideig ilyes föliratokkal volt tele a »London Gazette« minden száma. De nem csupán a föliratokban tűntetik föl a toryk buzgalmukat. Az uj parliamentet illető rendeletek már ki voltak bocsátva, s általános választás zaja tartotta izgatottságban az országot. Soha sem történt választás az udvarra nézve olyan kedvező körülmények közt. A kiket a pápista összeesküvés a whigekhez riasztott, százanként, ezerenként térittettek megint a torykhoz a »rozsházi« összeesküvés által. A megyékben a gentlemanek közt

három száznyi sőt nagyobb, tulnyomó többségre számolhatott a kormány, s a papság közt majd minden tagra. Azon várhelyek, a melyek egykor a whigek erősségei voltak, vagy törvényes itélet által fosztattak meg kiváltságleveleiktől, vagy önkéntes lemondással előzték meg az itéletet. Most oly módon alakittattak át, hogy bizonyos volt, hogy a koronához hű tagokat küldenek. Hol a városiakban nem lehetett bizni, a szomszéd squire-kre ruházták a választási jogot. Némely kisebb nyugoti hatóságokban többnyire az őrhad kapitányaiból és hadnagyaiból állottak a választók. A választási hivatalnokok mindenütt az udvar érdekében működtek. A főispán és biztosai minden megyében egy hatalmas, tevékeny, őrködő választmányt alakitottak a szabadosak megnyerése és félemlítése (intimidating) végett. Ünnepélyesen intették a népet ezer meg ezer papi székből, hogy egy whig jelöltre se szavazzanak, mert az előtt lesznek felelősek, a kitől vagyon a hatalom, s a ki a lázadást nem csekélyebb halálos bünnek mondá, mint az ördöngösséget. Mindezen előnyöket nemcsak lehetőleg használta az uralkodó párt, de olyan szemtelen módon viszszaélt azokkal, hogy komoly, gondolkodó férfiak, a kik veszély idején hüvek voltak az egyeduralomhoz, s a köztársaságiakat és a hittől elszakadottakat nem szerették, megdöbbentek s rosz idők közeledését jósolták ez előzményektől.

A whigek mindazáltal, bár méltán lakoltak hibáikért, megveretve, lehangolva és rendezetlen állapotban sem hagyták el a tért küzdelem nélkül. Még mindég nagy volt számuk a városi kereskedők és kézmüvesek közt, s a szabadosok (yeomanek) és egyéb földmüvesek közt a mezőségen. Nehány kerületben, például Dorsetshire és Sommersetshireben ezek képezték a népség nagy többségét. Az uj-

don rendezett »borough«-okban semmit sem tehettek: de minden megyében, hol kilátásuk volt, kétségbeesetten küzdöttek. Betfordshireben, a melyet utóbb az erényes és szerencsétlen Russel képviselt, győztek a kézföltartással, de leszavazták őket. Essexben ezernégyszáz szavazatuk volt ezernyolczszáz ellenében. A northamptonshirei választáson oly erőszakosan tört ki a köznép gyülölsége az udvari jelölt ellen, hogy katonaságot állitottak föl a székváros piaczán, s parancsot adtak, golyóra tölteni. Még nevezetesb a buckinghamshirei tusa története. A whig jelölt, Wharton Tamás, lord Wharton Fülöp idősb fia, ügyességéről és bátorságáról egyaránt kitünő férfiú volt, a ki hivatva volt több kormány alatt jelentékeny, bár nem mindég tisztességes szerepet játszani a politikában. Egy azon alsóházi tagok közől, kik a kizáratási »bill«-t a lordok sorompója elé vitték. Az udvar tehát minden eszközt hajlandó volt használni, megbuktatására. Az országbiró Jeffreys maga elment Buckinghamshirebe, bizonyos Hacket nevű gentleman támogatására, ki a szélső tory érdekeket védte. Csatatervet készitettek, a melynek sikeréről nem volt kétség. Elterjesztették, hogy a szavazás Ailetburgban fog történni; s Wharton, kinek ügyessége a korteskedésben páratlan volt, e hitben tevé rendelkezéseit. A sheriff azonban, előleges értesités nélkül, Newport Pagnellbe tette át a választást. Wharton és barátai siettek oda, de ugy találták, hogy Hacket, a ki be volt avatva a titokba, minden vendéglőt és lakot lefoglalt immár. A whig szabadosok kénytelenek voltak sövényhez kötni lovaikat s a kis város körül a réteken hálni szabad ég alatt. A legnagyobb nehézséggel járt annyi ember és állat részére, olyan rövid idő alatt, csak frisitőt is kapni, mind a mellett, hogy Wharton egyátalán nem

kímélte a pénzt, ha hiúsága és pártszelleme föl volt izgatva, s ezerötszáz fontot adott ki egy nap, a mi akkor roppant öszlet volt. Azonban úgy látszott, az igaztalanság még növelte Bucks szilárd yeomanei Hampden János választói fiainak, bátorságát. Nem csak megválasztották Whartont; de képes volt fölösleges szavazatait egy mérsékelt nézetü férfiú részére fordítani, s az országbiró jelöltét megbuktatni.

Cheshireben hat napig tartott a tusa. A whigeknek mintegy ezerhétszáz szavazatuk volt, a toryknak közel kétezer. A whig párti köznép ingerült volt, kiáltozta: »le a püspökökkel!« ingerkedett a papsággal Chester utczáin, egy tory párti urat leteritett, ablakokat tört s a constableket megtámadta. A polgárhad hivatott föl, végetvetni a zavargásnak, s együtt maradt, védeni a győztesek ünnepélyeit. A szavazat végeztével öt ágyulövés hirdette az egyház és korona diadalát. A harangok szóltak. Az ujdon választottak diszmenettel vonúltak a »city Cross«-ba, zeneszó mellett, lovagok és squirek hoszú sora kiséretében. A menet, vonulás közben, énekelte - »Üdv a nagy Caesarnak!« e hódoló dalt, a melyet nem rég Durfey irt, s a mely, noha szintén megvetésre méltó, mint minden, a mit Durfey irt, majd olyan népszerü volt akkor, mint nehány évvel utóbb a »Lillibullero« lett. A »cross« körül volt a polgárhad fölállitva: örömtüzet gyujtottak: a »kirekesztési bill«-t megégették: s hangos fölkiáltások közt ittak Jakab király egészségéért. Másnap vasárnap volt. A »militia« hoszú sorban állt a székesegyházhoz vezető utczákon. A megye két lovagját (választottát) nagy pompával kisérte az egyházba a város tiszti kara, meghallgatták a dékán beszédét, hihetőleg

a szenvedőleges engedelmesség kötelességéről, s aztán a polgárnagy (mayor) megvendégelte őket.

Northumberlandban sir Fenwich János győzelmét, ez udvaronczét, a kinek neve olyan szomoru nevezetességre jutott utóbb, oly körülmények kisérték, a melyek Londonban is érdeket gerjesztettek, s a melyeket méltóknak tartottak, ministerek jegyzékeiben is megérinteni. Newcastlet nagy kőszénrakásokkal világitották ki. Az egyházak tornyai örömet hangoztattak. A »kirekesztési bill« másolata s egy fekete szekrény, hasonló ahhoz, a melyben a népmonda szerint a II. Károly és Walters Lucia közötti házasságszerződés volt, nyilván, zajos kiáltozás közben, adatott a lángoknak martalékul.

A választások eredménye általában az udvar legvérmesebb várakozásait is felülmúlta. Jakab örömmel tapasztalta, hogy egyetlen fillért sem lesz szükség szavazatvételre fordítani. Azt mondta, hogy, mintegy negyven tagot kivéve, az alsóház egészen ugy van, mintha maga nevezte volna ki. S ez alsóházat, az akkori törvény szerint, uralkodása végeiglen megtarthatta.

Biztos levén a parliament támogatásáról, most egészen a boszú kéjének engedhette magát. Engesztelhetlen természetű volt; s még alattvaló korában olyan bántalmakat és méltatlanságokat szenvedett, a melyek engedékeny természetű embert is nagy és maradandó neheztelésre inditanának. Különösen bizonyos fajú emberek támadták meg példátlan és leirhatlan alávalósággal és kiméletlenséggel becsületét és életét: a kik az összeesküvésben tanúskodtak. Menthető, hogy ezeket gyűlölte; mert, még napjainkban is, undort és irtózást okoz nevök emlitése minden pártnál, minden felekezetben.

Nehányan e nyomorúltak közől már kivül voltak az emberi igazságszolgáltatás körén. Bedloe elvetemültségében halt meg, a megbánás és szégyen legkisebb jele nélkül. Őt Dugdale követte sirba, mint mondják, őrültségbe ejtve rosz lelkismerete furiái által, s nagy jajgatással kérvén azokat, a kik ágya körül álltak, távolitsák el Strafford lordot. Carstairs is oda volt. Csupa irtózat és kétségbeesés volt vége; s utósó pihegése közben, mondta szolgáinak, hogy lökjék őt valamely gödörbe, mint a kutyát, mert nem méltó, hogy keresztyén temetőben nyugodjék. Oates és Dangerfield azonban még hatalmában volt azon szigoru fejedelemnek, a kit megbántottak. Jakab, trónralépte előtt kevéssel, becstelenités miatt pörbe fogta Oatest: s az esküttszék százezer fontnyi roppant birságra itélte. A vádlottat letartóztatták, s fogságban ült, mint adós, a kiszabadulás reménye nélkül. Károly halála előtt nehány héttel a middlesexi nagy esküttszék két hamis esküvési vádat állapitott meg ellene. A választások bevégeztével csakhamar tárgyalás alá jött a pör.

A felsőbb és közép osztályokban alig volt még Oatesnek egyetlen barátja. Minden értelmes whig meg volt már győződve, hogy ha előadásainak van is némi tényalapja, ez alapra roppant költeményt épitett. De a köznépben nagy számu rajongó most is köz jótevőnek tekintette őt. Jól tudták ez emberek, hogy, ha elmarasztalják, itélete a legszigorubb fog lenni, s azért fáradatlanul kisérleteket tőnek elszöktetésére. De bár csak adósság miatt volt bezárva, vasra verték őt a King's Bench börtöne igazgatói; s még igy is bajosan lehetett bizton megőrizni. A szelindeket, mely ajtajánál őrködött, megmérgezték; s a pöre kezdete előtti éjszaka kötélhágcsót vittek szobájába.

Az nap, a melyen a törvényszék elé állitották, a Westminsterhall tömve volt nézőkkel, köztök sok katholikus, kiváncsi látni üldözőjök nyomorát és megaláztatását. Néhány év előtt már a kik a törvényszékek üléseit járták, mindnyájan jól ismerték rövid nyakát, borzéihoz hasonló görbe lábait, keskeny pávian-homlokát, biborvörös arczait, és szörnyü hoszú állát. A nép bálványa volt akkor. Bárhol megjelent, mindenütt süvegelték. Kegyétől függött az ország nagyainak élete és vagyona. Most változtak az idők; s a kik előbb a hon megmentőjének tartották, sokan borzadtak ez ocsmány arczvonások látására, a melyekre az istenség nyomta az elveteműltség bélyegét.

Kétségtelenül bebizonyittatott, hogy ez ember, hamis tanusággal, szántszándékosan több ártatlan egyént meggyilkolt. Hasztalan hivatkozott a legelőkelőbb parliamenti tagokra, a kik őt jutalmazták és magasztalták, hogy bizonyságot tesz érdekökben. Nehányan azok közől, a kikre hivatkozott, eltávoztak. Egy sem mondott semmit is mentségére. Egy közőlök, Huntingdon gróf, keserűn kifakadt ellene, hogy megcsalta a házakat, s ártatlan vért ontatott általok. A birák oly szerfölötti megvetéssel bántak a fogolylyal, mely a legsúlyosabb esetekben sem igen illik a birói tekintélyhez. Ő mindazáltal semmi jelét nem árulta el a félelemés szemére mnek, s a kétségbeesés engedével állotta az ügyészek, birák és tanúk részéről ellene özönlött megtámadásokat. Mindkét vádra nézve bünösnek itélték. Büntette, erkölcsi szempontból, a legterhesebb nemű gyilkosság volt, de a törvény előtt csak a kevesbbé súlyos esetek (misdemeanor) közé tartozott. A törvényszék azonban sulyosabbá akarta tenni büntetését a főbenjáró bűnösökénél, s nem csak halálra, hanem a legborzasztóbb kinzással akarta ha-

lálra itélni őt. Arra itélték, hogy a papságból kivetköztetvén, a »Palace Yard«-ban állitsák bitóra, vezessék körül a Westminsterhall mellett, gyalázata bélyegével fején, a börze előtt ismét bitóra állitsák, s az »Aldgate«-től a »Newgate«-ig, s két nap mulva megint a »Newgate«-től »Tyborn«-ig vesszőzzék. Ha, véletlenül, túl találná élni e borzasztó büntetést, rabságban tartassék élte hoszaiglan. Évenként ötször kellett kihozatnia börtönéből s bitóra állitatni a főváros különböző részeiben.

E kemény itélet szigorun lön végrehajtva. Az nap, hogy a palota- udvarban kikötötték, kövel dobálták, s félni kellett, hogy darabokra szaggatják. De a cityben nagy erő gyült egybe párthiveiből, föllázadtak s fölforgatták a bitót. Azonban nem voltak képesek kedvenczöket megszabaditni. Attól tartottak, kogy borzasztó itélete elől méreg által kisérti meg a szabadulást. Annálfogva minden ételére és italára gondosan vigyáztak. Másnap reggel kihozták börtönéből, hogy először megvesszőzzék. Már korán tömérdek sokaság lepte el az utczákat az Aldgate-től az Old Baileyig. A hóhèr oly szokatlan kegyetlenséggel mérte csapásait, hogy meglátszott, miszerint kűlönös utasitást kapott. A vér patakzott a bünösről. Egy ideig rendkivűli türelmet mutatott: végre elhagyta makacs hősködése. Borzasztó volt hallani orditását. Többször elájúlt; de a verés folyton folyt. Midőn feloldozták, úgy látszott, annyit szenvedett a mennyit csak az emberi test, föloszlás nélkűl, szenvedni képes. Kérték Jakabot, engedje el a második vesszőzést. Röviden és világosan felelte: »csak tovább, mig egy szikrája van az életnek testében.« Kisérletet tőnek, a királyné közbenjárását kérni ki; de az boszúsan megtagadta, egy szót is szólani olyan nyomorúlt mellett. Negyvennyolcz órányi időköz

után már újra kihozták Oatest börtönéből. Nem tudott lábán állani, s szánon kellett Tyburn-ig vontatni. Egészen eszméletlennek látszott; s a toryk hiresztelték, hogy erős italokkal tompította el magát. Bizonyos egyén, a ki az ütéseket e napon megolvasta, állitotta, hogy ezerhétszáz volt. Életben maradt a szerencsétlen, de oly nyomorultan, hogy tudatlan és rajongó tisztelői csodásnak hitték felüdülését, s ártatlansága bizonyságául hivatkoztak rá. A börtön ajtait bezárták utána. Több hónapig maradt vasban a Newgate legsötétebb üregében. Mondák, hogy e magányban egészen búskomolyságba esett, egész napokon át ült ott, mély sohajtásokat bocsátva, kezeit összekulcsolva, s szemeire húzva kalapját. Nem csupán Angliában ébresztettek ez események nagy érdeket. Millio meg millio romai katholikusnak, a kik intézményeinkről és pártjainkról mit sem tudtak, hallomására jutott, hogy az igaz hit követői ellen különösen embertelen üldözés dühöngött szigetünkön, hogy sok kegyes férfi szenvedett vértanuságot, és hogy Oates Titusz volt a főfő gyilkos. Nagy volt tehát az öröm a távol tartományokban, midőn hire ment, hogy elérte őt isten igazsága. Metszetek keringtek róla egész Európában, a mint a bitón nézett ki, s a deres előtt kuczorgott; epigrammairók, sok nyelven, élczeskedtek tudorsága fölött, a melyet állitólag a salamancai egyetemtől nyert, megjegyezték, hogy miután homloka nem tudott pirulni, illő hogy háta legyen piros. *)

*) Többek közt egy hollandi rézmetszetben látta szerző Oates bünhödését, latin versekkel, melyekből a következő sorokat idézi:

»At Doctor fictus non fictos pertulit ictus,
A tortore datos haud molli in corpore gratos,
Disceret ut vere scelera ob commissa rubere.«

Bármily borzasztóak voltak Oates szenvedései, nem értek föl büneivel. Anglia régi törvénye, mely már elavulttá lön, a hamis tanút, a ki hamis esküvése által halált okozott, ugy tekintette, mint gyilkost.*) Bölcsen és jogosan; mert az ilyen tanu, valóban, leggonoszabb gyilkos. Azt a bünt, hogy ártatlan vért ontott, ama másikkal tetézte, hogy megsértette a legünnepélyesb kötelezettséget, a melyre valaki embertársai irányában léphet, s azon intézményeket, a melyekre a közönségnek tisztelettel és bizalommal kell tekintenie, borzasztó igaztalanság eszközeivé, s köz idegenkedés tárgyaivá aljasitotta. A közönséges gyilkolás által okozott ártalom épen nem áll arányban az oly gyilkolás eredményével, a melyre az itélőszékeket használják eszközül. Az élet megsemmisítése magában távolról sem okoz olyan irtózást, mint a kivégzés. A szenvedő hoszas lelki küzdelme, minden hozzátartozó gyalázata és nyomora, a szenyfolt, mely a harmadik, negyedik nemzedékre is kiterjed, — félelmetesb dolgok magánál a halálnál. Általában bizton állithatni, hogy egy nagy család atyja könnyebben elviseli, ha szerencsétlenség vagy betegség minden gyermekétől megfosztja, mint hogy csak egy azok közől hóhér keze által veszszen. A hamis tanúság által okozott gyilkosság tehát a legsúlyosb foku: s Oates számos ilyen gyilkosságot követett el. A reá mért büntetést azonban mégsem igazolhatni. Midőn a papságból kivetköztetésre, s élet-hosziglan tartó börtönre itélték, ugy látszik, a birák áthágták törvényes hatalmukat. Kétségkivül illetőségük volt vesszőzést rendelni; s a törvény ez ütések számának sem szab határt. De a törvény világos szelleme szerint

*) Lásd Blackstone Commentárait.

semmi olyas büntettet, mely nem tartozott a legsúlyosb bűnesetek közé, nem lehetett keményebben büntetni, mint a »felonia« súlyosb eseteit. Ilyes felonia esetében is csak akasztani lehetett. A birák, mint gondolták, halálra veretni itélték Oatest. A törvény hiánya nem elég mentség: mert a törvény hiányain a törvényhozásnak kell javitnia, s nem a törvényszékeknek tágitniok, s legkevesbbé szabad kinzás és halálbüntetés végett terjeszteni kiebb a törvény rendeletét. Az sem elég mentség, hogy Oates rosz ember volt; mert többnyire a bünös szenvedi először a kinokat, a melyeket aztán, az előzményeknél fogva, ártatlanok elnyomására használnak. Igy volt a jelen esetben. Az irgalmatlan veszszőzés csakhamar rendes büntetéssé lett könnyebb nemű politikai büntettekre. A kormány ellen ejtett vigyázatlan szavakért oly borzasztó kinokra itélték az embereket hogy egész komolyan kivánták, hogy főbenjáró pörbe vonják, és akasztófára itéljék őket. Szerencsére e gonosznak hamar elejét vette a forradalom s a »bill of rights« azon szakasza, mely minden kegyetlen és szokatlan büntetést kárhoztat.

Dangerfield gazságának nem volt annyi ártatlan áldozata, mint Oatesének; mert Dangerfield csak akkor kezdte a hamis tanúskodást, midőn az összeesküvési mondák már enyészőben voltak, s az esküttek nem voltak többé könnyenhivők. Nem hamis esküvés miatt állitották törvény elé, hanem más, kevesbbé súlyos vád, gúnyiratszerzés miatt. A »kirekesztési bill« által okozott izgatottság közben bizonyos beszélyt adott ki, a melyben némi hamis és aljas rágalmak voltak az elhunyt és a mostani király ellen. E kiadásért most, öt év mulva, egyszerre csak elfogták, a titkos tanács elé állitottak, bebörtönözték, megpörö.ték,

elmarasztalták, s az Aldgate-tól a Newgateig s innen a Tyburnig tartó korbácsolásra itélték. A nyomorult nagy szemtelenséggel viselte magát a perfolyam alatt; de midőn itéletét meghallotta, halálos kétségbe esett, elveszettnek tartotta magát s alapigét (text) választott halotti beszédéhez. Sejtelmei teljesültek. Koránt sem csapdosták olyan irgalmatlanul, mint Oatest; de nem is birt ő Oates lelki és testi vas erejével. Végrehajtás után bérkocsiba tették s visszavitték Dangerfieldet tömlöczébe. Midőn a »Hatton Garden« szögletéhez ért, egy Francis nevű tory gentleman megállította a szekeret, s otromba könnyelműséggel kiáltotta: »Nos, barátom, meleg volt önnek a reggel?« A vérző fogoly dühbe jövén e bántalomra, átkozódva felelt. Francis azonnal képébe vágott nádpálczájával, mi által szeme megsérült. Dangerfieldet haldokolva vitték Newgatebe. Azon nyomorú hatalmaskodás megboszantotta a körülállókat. Megcsipték Francist, s csak nehezen lehetett megakadályozni, hogy szét nem szaggatták. Dangerfield testének látása, a mint az ütések által borszasztóan meg volt szaggatva, sokakat arra inditott, hogy halálát, ha nem is egyedül, de főleg a rámért büntetésnek tulajdonitották. A kormány és főbiró azonban illőnek tartották az egész vádat Francisra háritani, s mint gyilkost bepörölték és kivégezték őt. Utósó szavai a legérdekesb emlékei közé tartoznak ama kornak. Azon vad szellem, a mely őt bitóra vitte, utósó perczigien nem hagyta el. Végső fohászai, melyekben isten irgalmába ajánlotta lelkét, hűségi kérkedéseivel s a whigek elleni gúnyokkal vegyültek. Az a gonosz hir jött keringésbe, hogy neje szerelmi viszonyban volt Dangerfielddel, a ki igen csinos ember és hires udvarló volt. Az átkozott csapás, mondának, szerelemféltésből történt.

A haldokló férj félig nevetséges, félig megható komolysággal védte neje becsületét. »Erényes asszony az, ugymond: hű törzs ivadéka, s ha volt volna benne hajlam, megszegni házassági esküjét, legalább is toryt, s az államegyház hivei közöl, választott volna szeretőt.«

Ugyanez idő tájban egy vádlott jelent meg a »Kings bench« sorompói előtt, a ki igen kevéssé hasonlított Oateshez és Dangerfieldhez. Egy kitünő pártfőnök sem őrizte meg inkább, a polgári és vallásos viszongás hoszas évein át, tisztaságát, mint Baxter Rikhárd. A puritánok legszelidebb és mérsékeltebb osztályához tartozott ő. Ifjú volt, midőn a polgárháboru kitört. Ugy hitte, hogy a házak részén van az igazság; s minden lelki aggodalom nélkül káplánkodott a parliamenti hadsereg egyik ezredénél; tiszta s némileg kétkedő értelme s erős igazságszeretete azonban megóvta őt minden kihágástól. Azon volt, hogy fékezze a katonaság rajongó erőszakosságát. Kárhoztatta a főtörvényszék (forradalmi) eljárásait. A köztársaság idejében elég merész volt több alkalommal, egyszer még Cromwell előtt is, szeretetet és tiszteletet hirdetni hona ó intézményei iránt. A királyi család számüzetése alatt Baxter leginkább Kidderminsterben élt s egészen lelkészi tiszte foglalta el. Szivéből üdvözölte a visszaállitást, s őszintén ohajtotta, hogy egyesülés jöjjön létre a püspöki és presbyteri rendszer hivei közt. Mert azon időben ritka elfogulatlansággal igen csekélynek tartotta az egyházszerkezet kérdését a keresztyénség nagy alapelveihez képest, s midőn a főpapság a leggyülöletesb volt is az uralkodó hatalmak előtt, akkor sem csatlakozott a püspökök elleni zajongáshoz. A küzdő felekezeteket kiengesztelni nem sikerült. Baxter osztozott száműzött barátai sorsában, visszautasitotta a herefordi

püspökséget, elhagyta a kidderminsteri egyházat, s egészen a tudományokra adta magát. Hittani munkái, bár sokkal mérsékeltebbek, hogysem bármely párti rajongóknak tetszettek volna, nagy tekintetben állottak. Buzgó államegyháziak kerekfejűnek nevezték; s a nem conformisták »erastianismussal« és »arminianismussal« vádolták. De szivét, becsületességét, élete tisztaságát, tehetségei hatalmát s nagy tudományosságát mindenik felekezet jobb és bölcsebb férfiai elismerték. Politikai nézetei, minden elnyomatás daczára, melyet ő és sorsosai szenvedtek, mérsékeltek voltak. Jól volt azzal a kis párttal, a melyet a whigek és toryk egyaránt gyülöltek. Nem járulhat, ugymond, a trimmerek kárhoztatásához, ha arra gondol, a ki megáldotta a békeszerzőket.

Az uj szövetséghez irt egyik magyarázatában némi keserüséggel panaszkodott az üldözés miatt, a melyet a dissenterek szenvedtek. Sulyos bünnek tartották akkor az állam és egyház ellen, ha csak panaszra nyitották ajkaikat, a kiket, a közimakönyv nem használása miatt, tüzhelyeiktől elüztek, vagyonukból kifosztottak és bebörtönöztek. Lestrange Roger, a kormány bajnoka s az egyház »oraculum«-a, megfúvta a hadi kürtöt az »Observator«-ban. Vádat koholtak. Baxter némi időt kért készülni védelmére. Épen mikor Oates ki volt kötve, az nap jelent meg Baxter, meggörnyedve az aggság és gyöngélkedés terhe alatt, a Westminster-csarnokban, hogy kérelmét megtegye. Jeffreys szájáról egyre folytak a düh kifakadásai. »Egy perczet se — orditá — élete megmentésére. Csak ugy el tudok én bánni a szentekkel, mint a gonoszokkal. Ott áll Oates a bitó egyik oldalán; s ha Baxter a másikon állana, az ország két legnagyobb gazembere volna egymás mellett.«

Midőn a »Guildhall«-ba került a pör, számosan lep-

ték el a törvényszéket, a kik Baxtert tisztelték és szerették. Mellette állott Sates Vilmos tudor, egyik legkitűnőbb nemconformista lelkész. Két nagyhirü whig ügyész, Pollexfen és Wallop, jelentek meg a vádlottért. Alig kezdé Pollexfen beszédét az esküttekhez, midőn a főbiró kifakadt: »Pollexfen, én ismerem önt. Meg fogom önt bélyegezni. Ön a felekezet pártfogója. Ez itt egy vén semmirekellő, a hittől elszakadt gonosztevő, képmutató gazember. Gyülöli a liturgiát. Csak könyv nélküli, hosszadalmas éneklő beszéd kellene neki.« S aztán felforgatta szemeit ő lordsága, összekulcsolta kezeit, s Baxter vélt imádkozási modorát majmolva, énekelni kezdte orrából: »Uram, mi vagyunk a te néped, a te választott néped, a te kedves néped.« Pollexfen gyöngéden emlékezteté a törvényszéket, hogy ő felsége az utóbbi király, püspökségre tartotta Baxtert érdemesnek. »S mi lelte a vén oktondit, kiáltá Jeffreys, hogy nem fogadta el?« Most egészen az őrültségig hágott dühe. Kutyának mondá Baxtert, s esküdött, hogy semmi igaztalanság nem esik rajta, ha az egész városon végig verik a semmirekellőt.

Wallop kezdett szólni, de ő sem járt jobban elődénél. »Ön minden ilyen piszkos ügyben benne van, mr. Wallop,« mondá a biró. »Ügyész uraknak szégyenleniök kellene ily pártos gazemberek mellett ügyködni.« Az ügyvéd megint megkisérti a szóhoz jutást, de hasztalan. »Ha nem tudja ön kötelességét,« — monda Jeffreys, — »én fogom önt rá megtanitani.«

Wallop leült; Baxter maga igyekvék szóhoz jutni. De a főbiró mindannyiszor folytonos mocskolódásban és megtámadásban tört ki. »Uram, — szóla az öreg, — dissenterek épen a miatt kárhoztattak, mert tisztelettel szól-

tam a püspökökről.« — »Baxter a püspökök mellett!« — kiáltá a biró — valóban furcsa dolog. Tudom én, mit ért ön a püspökökön, olyan magaféle gazficzkókat, kidderminsteri püspököket, pártoskodó, zsémbes presbyteriánokat!« Baxter megint szólani akart, s megint ráordita Jeffreys: »Rikhárd, Rikhárd, azt hiszed, hogy általad be hagyjuk mérgeztetni a törvényszéket? Rikhárd, te vén gazember vagy. Te egy szekérre való könyvet irtál, s minden könyved annyira tele lázasztással, mint a tojás tápszerrel. Isten nevében végezni fogok veled. Látom, czimboráid közől sokan várják, hogy mi lesz az ő nagy mesterökből. És itt, — folytatá, szemeit vadúl Batesre szegezvén, — itt, ön oldalánál, van egy rokonpárti tudor. De, a mindenható kegyelméből, szét foglak morzsolni mindnyájatokat.«

Baxter elhallgatott. Ifjabb védői közől azonban egyik utószor még megkisérlé a védelmet, s igyekvék mutogatni, hogy azon szavaknak, a melyek miatt vádat emeltek, nem az az értelme van, a mint a vádlevélben van véve. E szempontból kezdé olvasni a szöveget. De azonnal ledörgék. »Ne változtassák önök »conventiculum«-má a törvényszéket.« Sírni hallottak sokakat Baxter környezői közől. »Fityogó borjak!« mondá a biró..

Jó hirnevű tanuk voltak jelen, s azok közt az államegyházból is nehány pap. De a főbiró mit sem akart hallani. »Azt véli lordságod, szóla Baxter, hogy ily pörben, mint ez, bármely esküttszék bünösnek itél valakit?« — »Biztositom önt, Mr. Baxter, monda Jeffreys: ne legyen önnek arra gondja.« Jeffreysnek igaza volt. A sheriffek a kormány szolgái voltak. Az esküttek a toryk legdühösb párthivei közől választatván, egy perczig értekeztek, s a

»bünös« kimondásával tértek vissza. »Mylord«, monda Baxter, midőn a törvényszéket elhagyá, »volt egykor egy főbiró, a ki egészen másként bánt volna velem.« Tudós és erényes barátjára, sir Hale Mátéra czélozott. »Egy valamive való ember sincs Angliában — felelé Jeffreys — a k téged gazembernél egyébnek tartana.«

Az itélet, az akkori időkhez képest, még szelid volt. Nem tudhatni bizonyosan, a mi a birák tanácskozmányában történt. A nemconformisták azt hitték, s igen való szinű, hogy a főbirót három birótársa leszavazta. A mint mondák, ő azt javaslá, hogy Baxtert dereshez kötve, egész Londonon át verdestessék. A többség azonban ugy hitte, hogy egy kitünő lelkészre nézve, a kit egy századnegyed előtt püspökséggel kináltak meg, s a ki már hetvenedik évébe lépett, nehány élesebb szóért, elég büntetés lesz a pénzbirság és börtön.

A modor, a mint Baxterrel bánt azon biró, a ki a »cabinet« tagja s a fejedelem kegyencze volt, félreismerhetlenül mutatta, minő érzéssel viseltetett a kormány, azon időben, a protestáns nemconformisták iránt. Ez érzelem azonban még kiáltóbb és borzasztóbb jelekben nyilatkozott. A skócziai parliament egybegyűlt. Szándékosan siettette Jakab e testület ülését, s későbbre halasztotta az angol házakét, remélvén, hogy az Edinburghban adott példa jó hatással lesz a Westminsterre. Mert északi országa törvényhozása olyan alázatos volt, mint Bretagne és Burgund tartományi rendei, a kiknek XIV. Lajos elnézte, hogy némely hajdani megbizásaikkal mulassák magokat. Csupán »episcopalista« ülhetett a skót parliamentben. sőt választási joggal sem birt más; s a püspöki rendszer hive Skócziában mindég tory volt. Igy alakult gyülekezetben kevés

ellenzéstől lehetett tartani a királyi kivánatok ellenében; s még e gyülés sem hozhatott törvényt, egy udvari bizottság előleges jóváhagyása nélkül.

Készséggel megadtak mindent, a mit a kormány kivánt. Pénzügyi tekintetben ugyan kevés eredménye volt a skót rendek bőkezüségének. Adtak, mindazáltal, a mennyi csekély erejökből telt. Örökre megajánlották a koronának azon adókat, a melyek az utóbbi királyt illették, s a melyeket az ő idejében negyvenezer font strerlingre becsültek évenként. Továbbá kétszáztizenhatezer skót fontot ajánlottak meg ráadásul Jakabnak, élte fogytaiglan, a mi tizennyolczezer font sterlinggel ér föl. Az egész öszlet, a mi tőlök telt, mintegy hatvanezer fontra ment évenként, alig valamivel többre, mint a mennyi minden tizennégy napban befolyt az angol kincstárba.

Kevés pénzt adhatván, a rendek a hiányt hű biztositások és barbar törvények által pótolták. A király egy levélben, a melyet az ülés megnyitásakor felolvastak, szenvedélyes kifejezésekkel szólitotta föl őket, hogy uj törvényeket hozzanak az ellenszegülő presbyteriek ellen, sajnálatát fejezvén ki, hogy foglalkozásai nem engedik, királyi székéből személyesen javaslania ilyen törvényeket. Teljesitették parancsait. A korona ministerei által készitett törvényt, mely ama szerencsétlen korban e szerencsétlen hon törvényeit kegyetlenségben jóval fölülmulta, hamar elfogadták. Kevés, de hatályos szavakban elhatározták, hogy halállal és jószágvesztéssel büntessék mindazt, a ki valamely titkos imaházban papol, vagy mint pap avagy hallgató szabad ég alatt tartott ilyes gyülekezetben részt veszen.

E törvény, mely a király inditványára ment át oly gyülekezetben, a mely akaratának hódolt, különös megjegy-

zést érdemel. Mert tudatlan irók gyakran oly fejedelemnek ábrázolták őt, a ki hirtelenkedő és megfontolatlan volt ugyan az eszközök választásában, de a legnemesb czélja volt, a mit egy uralkodó követhet, a teljes vallásszabadság létesítése. S nem tagadhatni, hogy élte némely szakai, a többitől elkülönözve s felületesen vizsgálva, támogatni látszanak e kedvező itéletet jelleméről.

Alattvaló korában, több évig, üldözött volt: s az üldözésnek a szokott eredménye volt reá nézve. Szellemének, bármi gyönge és korlátolt vala, hasznára volt e szigoru fegyelem. Midőn ki volt zárva az udvarból, tengernagyságból, és titkos tanácsból, s félnie kellett, hogy a trónból is kirekesztik, csupán mivel az átváltozásban és a római szék tekintélyében hitt, oly gyors előmenetelt tön a türelem tanaiban, hogy Miltont és Locke-t is megelőzte. Mi lehet jogtalanabb, mondá gyakorta, mint büntetéssel sujtani a véleményeket, a melynek csak a tettekre kellene vonatkoznia? Mi eszélytelenebb, mint visszaútasitani a jó katonák, tengerészek, jogtudósok, diplomaták és pénzügyérek szolgálatát, mert a szentségek és szentek számára nézve máskép vélekednek? Könyvnélkül megtanulta a közhelyeket, a melyekben minden felekezet oly áradozó, midőn üldözés alatt van, s a melyeket oly könnyen elfeled mindenik, ha a visszatorlás hatalmában áll. Valóban oly jól mondta föl leczkéjét, hogy a kiknek alkalmuk volt őt hallani e tárgyról, sokkal több értelmet és ékesszólást tőnek róla föl, mint a mennyivel igazán birt. Nyilatkozatai több jámbor egyént s talán önmagát is fölültették. Buzgalmának azonban a lelkismeret jogai mellett vége lett a whig párt uralmával. Mihelyt fordult a szerencse, mihelyt nem kellett többé mások üldözésétől tartania, mihelyt tőle függött, másokat üldözni, azonnal

mutatkozni kezdettek valódi hajlamai. Sokszorosan gyűlölte a puritánokat, vallásos és politikai, öröklött és személyes gyűlölséggel. Ugy tekintette őket, mint a menny, s az egyházban és államban minden törvényes tekintély elleneit, mint nagyanyja és nagyatyja, atyja és anyja, testvére és saját ellenségeit. Ki oly hangosan panaszkodott a pápisták ellen hozott törvényekért, ugy nyilatkozott most, hogy nem képes megfogni, mint lehet valaki olyan szemtelen, hogy a puritánok elleni törvények eltörlését inditványozza.*) A kinek kedvencz beszédtárgya volt, hogy minő igaztalanság a polgári tisztviselőktől vallásos esküt kivánni, — ő maga hozta be Skócziába, midőn mint alkirály székelt ott, a legszigorubb vallásos esküt, a melyet valaha ismertek az országban. Ki méltó boszankodását fejezte ki, ha saját vallása papjait akaszták és fölnégyelték, élvet talált a »covenant« hiveinek jajgatásában, s kinaik látásán, midőn térdeiket meglapitotta a spanyol csizma. Ilyen hangulatban lépett a trónra, s Skóczia alázatos rendeitől, hűségök legbiztosabb zálogául a legvérengezőbb törvényt kivánta és nyerte meg, a melyet szigetünkön a protestáns nem conformisták ellen valaha hoztak.

E törvénynyel egész kormányzási szelleme teljes összhangzásban volt. A heves üldözés, mely alkirálysága alatt dühöngött Skócziában, az naptól fogva, midőn fejedelemmé lett, borzasztóbbá lőn, mint valaha. A grófságok, a melyekben legszámosabban voltak a »covenant« hivei, a hadsereg féktelenségének voltak áldozatul engedve. A hadsereggel vegyült a »militia«, a legerőszakosabbakból és elvetemültebbekből azok közöl, a kik magokat »episcopalisoknak« nevez-

*) Jakab élete Clarketól.

ték. Azon bandák közt, a melyek ama szerencsétlen vidékeket nyomták és pusztították, főleg a Claverhouse Graham Jakab által vezényletett dragonyosak tüntek föl. Hire volt, hogy ez istentelen emberek a pokol kínait szokták játszani tivornyáikon, s ördögök és kárhozott lelkek nevein nevezték egymást. E pokolnak a földön feje, bizonyos kitünő bátorságú, s hadi ügyességű, de ragadozó és istentelen, vad jellemű és kemény szivű katona, oly nevet hagyott fen, melyet különös gyülölséggel említnek, a hol csak skót faj lakik e föld szinén. Nem volna vége hossza, ha mindazon bünöket elő akarnók sorolni, a melyekkel ez ember, s a hozzá hasonlók, a nyugoti lapály földnépét az őrülésig kínozták. Legyen elég nehány adat; és pedig csupán azon két hét történeteiből, midőn a skót parliament Jakab kívánatára, példátlan kegyetlenségű, új törvényt hozott a dissenterek ellen.

Brown Jánost, egy szegény lanarkshirei fuvarost, különös kegyessége miatt, közönségesen keresztyén fuvarosnak nevezték. Több év mulva, midőn Skóczia nyugalmat, jólétet és hitszabadságot élvezett, öreg emberek, a kik emlékeztek ama rosz napokra, úgy irták őt le, mint isteni dolgokban jártas, feddhetlen életü s annyira békeszerető embert, hogy a zsarnokok semmi egyéb miatt nem köthette k bele, kivevén, hogy az episcopalisok közistentiszteletétől elvonja magát. Első májusban elfogták Claverhouse dragonyosai, gyorsan kikérdezték, »nemconformistaság« miatt elmarasztották, s halálra itélték. Mondák, hogy még a katonák közt sem volt könnyű végrehajtót találni. Mert a szegény ember neje jelen volt: egy kis gyermeket vezetett kézen: s könnyen észre lehetett venni, hogy egy másikat hord szive alatt; még azon szilaj, kőszivű emberek is, a kik egymást

MAGYAR TUDOMÁNYOS

Beelzebub és Apollyon gúnynévvel illették, visszarettentek attól a nagy elvetemültségtől, hogy szemei előtt öljék meg férjét. A fogoly, e közben, az öröklét közel kilátása által átszellemülve, ihletettként hangosan és buzgón imádkozott, mig Claverhouse, dühében, agyon lőtte. Hiteles tanuk előadása szerint az özvegy, fájdalmában fölkiálta: »jó, uram, jó; majd eljő a leszámolás napja;« s a gyilkos felelé: »ember előtt tudok felelni tettemről, s mi az istent illeti, azt is magamra veszem.« Hire volt mindazáltal, hogy áldozatának végnyögései kiirthatlan benyomást tőnek fásult lelkismeretére s kőkemény szivére.

Ötödik májusban két kézmüvest állitottak Ayrshireben egy tizenöt katonából állott haditörvényszék elébe, Gillies Pétert és Bryce Jánost. Még megvan a vádirat. Nem valamely lázadási cselekvénynyel terhelték a foglyokat, hanem hogy ugyanazon veszélyes tanokhoz ragaszkodnak, a melyek másokat lázadásra vittek, s hogy csupán az alkalom hiányzott nekik, azon tanok szerint cselekedniök. Az eljárás rövid volt. Nehány óra alatt mindkét vádlottat elitélték, fölakasztották, s a bitófa alatt mindkettőt egy gödörbe vetették.

Tizennegyedik május nem csak egy nagy büntettről emlékezetes. Nehány szigoru kálvinista a kárhozat tanából azt következtette, hogy a legfőbb lény örök végzése elleni gonoszság valakiért imádkozni, a ki kárhozatra van elrendelve. Három szegény munkást, a kik el voltak telve a szeretetlen istenséggel, Glasgow szomszédságában letartóztatott egy tiszt. Kérdezték őket, akarnak-e imádkozni, Jakab királyért. Vonakodtak, kivevén, ha a választottak közé tartozik. Egy csapat lövészt állitottak föl. A foglyok

letérdeltek: bekötötték szemeiket; s egy óra mulva, hogy elfogták őket, a kutyák nyalták véröket.

Mig ez történt Clydesdaleban, nem kevesbbé borzasztó eljárás tanuja volt Eskdale. Egy száműzött »covenanter« betegségbe esett, bizonyos tisztes özvegyasszony házában talált menedéket, s ott meghalt. A testet fölfedezte laird (lord) Westerhall, e kis zsarnok, a ki a «covenant« napjaiban rendkivüli buzgalmat tanúsitott a presbyteri egyház mellett, s a visszaállitás óta, a kormány kegyét hitehagyása által szerezvén meg, egy hitehagyott engesztelhetlenségével gyűlölte a felekezetet, a melytől elpártolt. Ez ember leromboltatta a szegény nő házát, elhordatta butorzatát, őt magát, ifjabb gyermekeivel bolyongani engedte a mezőkön, Endre fiát azonban, a ki még gyermek volt, Claverhouse elé hurczolta, ki véletlenül a megye azon részén járt. Claverhouse épen különösen szelidebb hangulatban volt. Sokan ugy hitték, hogy nem egészen a régi maradt, mióta a szegény fuvarost meglőtte. De Westerhall igen buzgolkodott hűsége bizonyitásában, s kicsikarta a megegyezést. Fegyvert töltöttek, s a fiut fölszólitották, hogy húzza arczára sapkáját. Nem akarta, s a bibliával kezében állt szemben gyilkosaival: »Én szemeitekbe nézhetek, ugy monda; semmit sem tettem, a miért pirulhatnék. De hogyan mentek ti azon nap elé, midőn itélet leszen fölöttetek, a mint e könyvben meg van irva?« Lerogyott, s a lápba temették.

Ugyanez napon két nő szenvedett halált vallásáért Wigtonshireben: Maclachlan Margit és Wilson Margit, az első egy koros özvegyasszony, az utóbbi tizennyolcz éves leány. Kegyelmet ajánlottak nekik, ha a pártütő covenantiak ügyétől elpártolnak, s a püspöki egyház istentiszteletét látogatják. Vonakodtak; s vizbefojtásra itéltettek.

Olyan helyre vitték őket, a melyet a tenger naponként kétszer eláraszt, s a homokba ásott czölöpökhöz kötötték a mély és alacsony vizállás határán. Az idősb szenvedőt közel kötötték a nyomuló árhoz, remélvén hogy utósó küzdései elrémitik az ifjabbikat, hogy megadja magát. Borzasztó volt a látvány. De az életben maradt hölgy bátorságát oly magasztos lelkesedés emelte, a minőről csak a vértanuk történetei emlékeznek. Látta mint tódul a tenger közelebb, közelebb, de nem adta jelét félelemnek. Imádkozott és zsoltárokat énekelt, miglen a hullámok elnémították. Miután kiállotta a halál fájdalmait, kegyetlen irgalomból föloldozták őt s megint életre hozták. Midőn magához jött, kérve kérték szánakozó baráti és szomszédai, hogy engedjen. »Kedves Margit, mondd csak egyszer, isten tartsa a királyt!« A szegény leány, szigoru hittanához hüven, rebegé: »tartsa meg isten, ha az az ő akarata!« Barátai most az elnöklő tisztet ostromlák. »Mondta; valóban, sir, mondta azt.« »Meg akarja hitét tagadni?« kérdé amaz. »Soha!« kiáltá a leány. »Én Krisztusé vagyok; bocsássatok engem.« S a hullámok utószor csaptak össze fölötte. *)

*) Wilson Margit sirirata a wigtoni temetőben, következő:

»Murdered for owning Christ Supreme
Head of this Church, and no more crime,
But her not owning Prelacy,
And not adjuring Presbytery,
Within the sea, tied to a stake,
She suffered for Christ Jesus' sake.«

Azaz: »megölték, mivel Krisztust vallotta az egyház fejének; s más büne nem volt, csupán hogy nem a főpapi rendszert követte, s nem tagadta meg a presbyterséget. A tengerben, czölöphöz kötve szenvedett (halált) Jézus Krisztusért.«

Igy kormányozta Skóciát az a fejdelem, a kit tudatlan emberek a vallásszabadság barátjaként tüntettek föl, a kinek az volt szerencsétlensége, hogy igen bölcs és igen jó volt korához képest. Sőt azok a törvények is kárhozatosan szelideknek látszottak előtte, a melyek szerint ekkép kormányozhatott. Mig tisztei gyilkosságokat követtek el, a mint épen előadtuk, új törvény alkotását sürgette a skót parliamenttől, a melyhez képest minden előbbi törvényeket könyörületeseknek lehet mondani.

Bár nagy volt hatalma, régi és tisztes törvények korlátozták azt Angliában, melyeknek megszegését a toryk sem igen szenvedték volna. Itt nem hurczolhatta a hadi törvényszék elé a »dissenterek«-et, nem élvezhette az örömet, a spanyol czizmákban elájulni látni őket. Itt nem fojthatta vizbe a fiatal lányokat, mivel nem akarták megtagadni hitöket, se a szegény földnépét nem lövethette agyon, mivel kétkedtek, vajjon a választottak közé tartozik-e ő. Azonban Angliában sem szünt meg üldözni a puritánokat, a menynyire hatalma terjedt, mig bizonyos események, a melyekről később szólandunk, arra nem vették, hogy egyesülést tervezzen a puritánok és pápisták közt, az államegyház lealázása és kifosztása végett.

A protestáns dissenterek egy osztálya iránt ugyan, uralkodása e korábbi idejében is, némi gyöngédséggel viseltetett, — a »barátok (friends) társulata« iránt. E különös testület iránt részrehajlása vallásos rokonszenvből magyarázható; mert mindazok közt, a kik Jézus isteni küldetésében hisznek, a római katholikus és quaker között van legnagyobb különbség. Képtelennek látszhatik az állitás, hogy épen e körülmény szolgált kapcsolatul a római katholikus és quaker között; még is ez volt az eset. Mert, két

ellenkező irányban, annyira eltértek attól, a mit a nemzet nagy tömege igaznak ismert, hogy még szabadelvű férfiak is rendesen a legszélesebb türelem körén kivül esőnek tekintették mindkettőt. Igy a két szélső felekezetnek, épen mivel szélsők voltak, közös és a közbenső felekezetekétől különböző érdekök volt. S a quakerek semmi bántalmat nem követtek el Jakab és háza ellen. Községet sem alakítottak, mig atyja és a hosszú parliament közt a harcz végéhez nem közelgett. Kegyetlenül üldözte őket nehány forradalmi kormány. A visszaállitás óta, sokszoros rosz bánás daczára, hunnyászkodva alávetették magokat a királyi hatalomnak. Mert bár olyan előzményekből indúltak ki, a melyeket az angol egyház lelkészei eretnekségnek tartottak, azt az eredményt vonták azokból, a mit az angol egyház lelkészei, hogy semmiféle fejedelmi zsarnokság nem jogosithatja tettleges ellenállásra az alattvalókat. Soha sem jöttek nyomába, hogy quaker irt volna a kormány ellen gúnyiratot. Soha sem vegyült a quaker összeesküvésbe a kormány ellen. Községök nem csatlakozott a kirekesztési bill melletti zajongásba, s ünnepélyesen kárhoztatták a »rozsházi« összeesküvést, mint pokoli tervet, s ördögi cselekményt *). Valóban ők akkor igen kevés részt vőnek a polgári viszongásokban; mert nem voltak, mint most, együtt nagy városokban, hanem rendesen mezőgazdasággal foglalkoztak, a mitől lassanként azon boszantások miatt idegenedtek el, hogy, sajátságos ellenszenvők daczára, tizedet kellett fizetniök. Távol tartották tehát magokat a politikai harcz szinhelyétől. Sőt elvök volt, házi körben is kerülni minden politizálást. Mert, az ilyes beszélgetés, nézetök sze-

*) Sewel-től a quakerek története. X. k.

rint, ártalmas lelkök tiszta szellemiségére s megzavarja magokviselete komoly nyugalmát. Évi gyülekezéseik ismételve intették akkori testvéreiket, hogy ne bocsátkozzanak államügyi beszédekbe. Élő emberek is emlékszenek még, hogy azok a komoly vének, a kik egy korábbi nemzedék szokásait megőrizték, rendszeresen ellenzették az ilyes világi fecsegést. *) Természetes volt, hogy Jakab nagy különbséget tön ez ártatlan nép, s azon heves és nyugtalan felekezetek közt, a melyek keresztyéni kötelességnek tartották a zsarnoknak ellenszögűlni, a melyek Német-, Franczíaországban és Hollandban háborut viseltek törvényes fejdelmeik ellen, s négy nemzedéken át különös ellenségeskedést tanusitottak a Stuartház iránt.

Lehetséges volt egyébaránt sokat segítni a római katholikusokon és quakereken, a puritan felekezetek szenvedéseinek enyhítése nélkül. Egy törvény volt akkor életben, a mely mindenkit súlyosan büntetett, ha vonakodott letenni a fensőségi esküt, melyet tőle kivántak. E törvény azonban nem nagy baj volt a presbyteriekre, independensekre és baptistákra nézve; mert mindnyájan készek voltak istent hivni föl bizonyságul, hogy idegen főpapok és hatalmasságok irányában minden szellemi összeköttetésről lemondanak. De a katholikus nem tehetett rá esküt, hogy a pápának hatósága ne legyen Angliában, s a quaker semmire sem akart eskünni. Más részről se a római katholikust, se a quakert nem érintette az »ötmértföldi« törvény, mely talán a »Statute book« minden törvényei közt a legterhesebb volt a puritán nemconformistákra.

A quakereknek egy hatalmas és buzgó ügyészök volt

*) Clarkson a quakerségről. Különös szokásaik; V. fejezet.

az udvarban. Bárha ők, mint osztály, alig avatkoztak világi dolgokba, s a politikát, mint lelki érdekeikre ártalmas foglalkozást, kerülték, egyikök mindazáltal, a ki a többieknél állás és vagyon tekintetében előkelőbb volt, a legmagasb körökben élt, s a királyhoz folyvást bejáratos volt. Ez a nagyhirű Penn Vilmos. Atyja tengernagysági biztos volt, üléssel birt a parliamentben, lovagi méltóságra emeltetett, sőt peerségre nyilt kilátása. Fia fényes növelésben részesült, s a hadi pályára volt szánva, de még ifju korában megzavarta kilátásait, s elidegenítette barátait, bizonyos, mint akkor általában tartották, eszelős eretnek csoporthoz csalatkozván. Többször küldték a »Tower«-be, s gyakran a »Newgate-be. Az »Old Bailey« elé állitották, mivel a törvény tilalma daczára papolt. Egy idő óta mindazáltal kibékült családjával, s oly hatalmas pártfogást sikerült megnyernie, hogy, mig Anglia börtönei hitsorsosaival voltak tele, ő, több éven át, minden háborgatás nélkül gyakorolhatta hitvallását. Az utóbbi kormány vége felé, bizonyos régi adósság fejében, a melylyel a korona tartozott neki, nagy terjedelmű földet kapott Északamerikában. E vidékre, melyet akkor csupán az indián vadászok népesitettek, hivta meg üldözött barátait. Gyarmata még bölcsejében volt, midőn Jakab trónra lépett.

Jakab és Penn közt régóta bizalmas viszony létezett. A quaker most udvari emberré, sőt mondhatni, kegyenczczé lön. A karzatról naponként a terembe hivták, s hosszas kihallgatást nyert gyakran, mig peereknek kellett az előteremben várakozniok. Mindenfelé susogták, hogy több valódi hatalma van használni és ártani, mint sok főméltóságu nemesnek.*) Csakhamar hizelgők és kérelmezők vették kö-

*) Historia quakeriana, lib. II. 1639, Croetetől.

rül. Házát gyakorta Kensingtonban, reggelenként, több mint kétszáz kérő ostromolta, Azonban drágán fizette meg látszatos szerencséjét. Még saját felekezete is elhült iránta, s rágalommal fizettek szolgálataiért. Hangosan vádolták hogy pápista, sőt jézsuita. Sokan állították, hogy St. Omersben növelték, s mások, hogy Rómában avatták föl. E rágalmak ugyan csak a könnyenhivő sokaságnál találhattak hitelt: de e rágalmak közé alaposabb vádakat is kevertek.

Merő igazságot mondani Pennről, merész föladat; mert inkább mondaköri (mythical) mint történeti egyéniség. Egymással vetélkedő nemzetek s ellenséges felekezetek találkoznak dicsőitésében. Anglia büszke nevére. Egy nagy köztársaság, az Atlanti-tengeren túl, olyan tisztelettel tekinti őt, minőt az athéneiek éreztek Theseus iránt, vagy a rómaiak Quirinus iránt. Az a tekintélyes társulat, a melynek tagja volt, apostolként tiszteli őt. Más hitű kegyes férfiak közönségesen úgy tekintik, mint minden keresztyén erény dicső példányát. Egyszersmind egészen különböző faju bámulói is hirdetik magasztalását. A XVIII. század franczia bölcselői elnézték, neki, a miket vakbuzgósági agyrémeinek neveztek, a papok megvetése s világpolgári jóakarata miatt, a mely részrehajlatlanul minden népre s minden vallásra kiterjedt. Minélfogva neve minden polgárisult országban egy jelentésű lett a becsületességgel és emberszeretettel.

S nem is egészen érdemetlen e nagy névre. Penn kétségtelenül kitünő erényekkel birt. Erős vallásos kötelességérzet s hő vágy volt benne az emberiséget boldogitani. Egykét nagy fontosságu pontra nézve tisztább fogalmakkal birt, mint fölvilágosult emberek közt is divatoztak az ő korában; s mint olyan tartomány tulajdonosa és tör-

vényhozója, a mely majd egészen lakatlan levén, midőn birtokába jött, alkalmas terül szolgált erkölcsi kisérletekre, azon ritka szerencsében részesült, hogy elméleteit teljes tisztaságukban, a fenálló intézmények sérelme nélkül, vehette gyakorlatba. Mindég tiszteletes leszen emlékezete, mint oly gyarmat alapitójának, a mely, egy vad néppel érintkezésében, a miveltség nyujtotta tulnyomósággal soha sem élt vissza, s törvényhozónak, a ki, az üldözés korában, a vallásszabadságot tette államszerkezete sarkkövévé. Iratai és élete azonban elég adatot nyujtanak, hogy nem volt nagyobb tehetségű ember. Nem birt ügyességgel mások jelleme kiösmerésében. Bizalma magánál kevesbbé erényes emberek iránt nagy tévedésekbe és bajokba ejtette. Lelkesedése valamely nagy elv mellett arra vitte őt, hogy más nagy elveket sértett meg, a melyeket szenteknek kellett tartania. S egyenessége sem mindég állotta ki a kisérleteket, a melyeknek ama fényes és mivelt, de mélyen romlott társaságokban ki volt téve, a melyekbe most vegyült. Az udvart egészen udvarlási és nagyravágyási cselszövények tartották forrongásban. Folyton folyt a kitüntetésekkel, hivatalokkal és kegyelmezésekkel üzött kereskedés. Természetes volt, hogy azon férfiut, a kit naponként láttak a palotában, s a kiről tudták, hogy szabad bejárása van a fölséghez, gyakran ostromolták, hogy befolyását olyan czélokra használja föl, a melyeket a szigoru erkölcsiségnek kárhoztatnia kellett. Penn becsületessége rendületlen állott a rágalom és üldözés ellenében. De most, királyi mosoly, női tetszelgés, vén diplomaták és udvaronczok csábitó ékesszólása s finom hizelgése által ostromoltatva, szilárdsága ingadozni kezdett. Czimek és szólásformák csusszantak ki alkalmilag szájából és tollából, a melyek ellen annyiszor kikelt. Jó volna, ha ez en-

gedékenységnél a nagy világ szokásai iránt egyéb roszat nem követ vala el. Fájdalom, nem titkolhatni el, hogy nagy része volt némely tárgyalásokban, a melyeket nem csak saját társasága szigoru törvényei, hanem minden becsületes ember közvéleménye kárhoztat. Aztán ünnepélyesen tiltakozott, hogy kezei tiszták a tilos nyereménytől, s hogy soha semmi jutalmat nem fogadott el azoktól, a kiket magának lekötelezett, bár könnyen csinálhatott volna, mig az udvarnál befolyása tartott, százhusz ezer fontot. *) Ez állitás teljes hitelt érdemel. De a hiuságot szintugy meg lehet vesztegetni, mint a kapzsiságot; s tagadhatlan, hogy Penn körül addig hizelegtek, mig részt vőn némi menthetetlen eljárásokban, a melyekből mások vontak hasznot.

Először igen dicséretesen használta föl befolyását. Erélyes előterjesztést tőn a quakerek sérelmeiről az uj királynak, a ki örömmel látta, hogy lehetséges e békes felekezeten s a római katholikusokon enyhiteni, a nélkül, hogy hasonló kedvezésben részesitsenek más osztályokat, a melyek akkor üldözés alatt voltak. Névsort készitettek a foglyokról, a kik ellen pört rendeltek, mivel nem tőnek esküt, vagy nem jártak templomba, s a kiknek hűségéről bizonyitványokat terjesztettek a kormány elé. Ezeket fölmentették s megparancsolták, hogy hasonló eljárást ne kezdjenek, mig a király ki nem jelenti akaratát. Ezen uton mintegy ötszáz quaker s még több római katholikus nyerte vissza szabadságát. **)

---

*) Penn levele Popplehez.

**) Nincs nyoma, hogy egyetlen nem-quaker és nem római katholikus is visszanyerte volna szabadságát. Croese a kiszabadult quakerek számát ezernégyszáz hatvanra teszi.

S most eljött az angol parliament összejövetelének ideje. Az alsóházi tagok oly számosan gyülekeztek a fővárosba, hogy nagy kétség volt vajon teremök, a mint akkor rendezve volt, elég tágas lesz-e. Az ülést közvetlenül megelőzött napokat a közügyek fölött értekezésre használták egymás közt és a kormány ügyvivőivel. Nagy gyülést tartott a hódoló párt a »Fountain-Tavern«-ben; s Lestrange Rogernek, a kit csak nem rég lovaggá ütött a király, s Worchester-város a parliamentbe megválasztott, fő része volt e tanácskozások vezetésében.

Hamar kitűnt, hogy az alsóháziak közől nagy résznek olyan nézetei vannak, a melyek nem egészen egyeztek meg az udvaréival. A vidéki tory gentlemanek, alig egy kivétellel, mindnyájan fen akarták tartani a »Test act«-át és a »Habeas Corpus«-t; s nehányan arról beszéltek, hogy csak bizonyos évekre szavazzák meg a közjövedelmeket. Egyébaránt egyáltalán készek voltak, szigorú törvényeket hozni a whigek ellen, s a kirekesztési törvény minden pártolóit örömest megfosztották volna a hivatalképességtől. Másfelől a király ohajtotta, hogy a jövedelmeket egész életére szavazzák meg, a római katholikusokat bocsássák hivatalokra, s töröljék el a »Habeas corpus act«-át. E három tárgy feküdt nagyon szivén; s egyáltalában nem volt hajlandó azok helyett a büntető törvényt az »exclusionisták« ellen elfogadni. Sőt nem is fogott volna neki e törvény tetszeni; mert az »exlusionisták« bizonyos osztálya magasan állott kegyében, az, a melynek Sunderland volt képviselője, mely az összeesküvés napjaiban csak azért csatlakozott a whigekhez, mivel nálok volt az uralom, s a mely a koczka fordultával szintén megváltozott. Jakab ugy tekintette ez elpártoltakat, mint a legszolgaibb eszközöket czéljai kivite-

lére. Nem azon daczos szivű cavalierektől várhatott szerencséjében aljas és lelkismeretlen önmegadást, a kik hüvek voltak balsorsában. A kik nem a szabadság vagy vallás melletti buzgalomból, hanem csupán haszonlesésből és félelemből segitettek elnyomni őt, midőn tehetetlen volt, épen azon emberek, ugyanazon vágy és félelem által indittatva, segitik őt népe elnyomásában, miután hatalmassá lett.*)

Habár boszuálló, de nem minden kivétel nélkül volt az. Egyetlen példát sem hozhatni föl, hogy nemes szánakozást mutatott volna azok iránt, a kik becsületes szándokból s a közérdekben szegültek ellene. De gyakran kimélte s előmozditotta azokat, a kiket aljas indok vitt bántására. Mert az aljasság, a mely alkalmas zsarnoki eszköznek kinálkozott, oly nagybecsű volt előtte, hogy még akkor is némi kegyességgel bánt azzal, midön az ő rovására üzte játékát.

A király kivánatait különböző utakon közölték az alsóház tory tagjaival. A többséget könnyü volt rábeszélni, hogy hagyjanak föl a »kirekesztők« elleni büntetőtörvény minden gondolatával, s hogy ő fölségének életére ajánlják meg a jövedelmeket. De a »Test« és »Habeas corpus cat«-át illetőleg nem nyerhettek kielégitő biztositást az udvar küldöttei.**)

Május tizenkilenczedikén nyitották meg az ülést. Az alsóházi padok sajátszerű látmányt nyujtottak. Az a

*) Az »exclusionisták« ezen osztályáról irta Lajos Barillonhoz: »L' intérêt qu'ils auront à effacer cette tâche par des services considerables les portera, selon toutes les apparences, à les servir plus utilement que ne pourroient faire ceux qui ont toujours été les plus attachés à sa personne.« 1685, május 15—25.

**) Barillon, majus 4—14. 1685.

nagy párt, a mely a három utósó parliamentben tulnyomó volt, törpe kisebbséggé olvadott össze, s alig egy tizenötöd részét tette a háznak. Az ötszáz megyei és városi követből csak százharminczöten ültek már a parliamentben. Könnyű belátni, hogy ilyen nyers, tapasztalatlan emberek testületének, némi fontos tulajdonokra nézve, jóval alantabb kellett állania, mint mai képviselő gyülekezeteink általában.

A ház vezetését két skócziai peerre bizta Jakab. Az egyik, Middleton Károly, gróf Middleton, miután fő hivatalt viselt Edinburghban, az utóbbi király halála előtt kevéssel az angol titkos tanács tagja s államtitkár lőn. Graham Rikhárd, viscount Preston, adatott mellé, a ki sok ideig követi állomáson volt Versaillesban.

Az alsóház első dolga volt az elnök- (speaker) választás. Hogy ki legyen az, soká folyt e fölött a vita a titkos tanácsban. Guildford sir Meres Tamást ajánlotta, a ki mint ő, trimmer volt. Jeffreys, a ki egy alkalmat sem mulasztott el a főpecsétőrrel összetüzni, sir Trevor Jánost hozta javaslatba. Ez féligmeddig zugügyész, s egyébként játékos volt, mindkét hivatásához méltó érzelmekkel és elvekkel lépett a közéletbe, tányérnyalója lett a főbirónak s alkalmilag nem roszul tudta utánozni pártfogója mardosó nyelvét. Mint várni lehetett, Jakab Jeffreys kedvenczének adta az elsőséget, Middleton ajánlotta s ellenzés nélkül választották meg.

Eddig könnyedén ment minden. De egy nem mindennapi tehetségű ellenfél várt alkalomra. Seymour Edvárd, Berry Pomeray Castle, Exeter város követe volt ez. Seymourt születése egy rangra emelte Európa legelőkelőbb alattvalóival. Egyenes fi örököse volt ő azon Somerset herczegnek, a ki VIII. Henrik király sógora, és Angolország

»protectora« volt. A Somerset herczegség első rendelkezése szerint a »protector« ifjabb fiát elébetették az idősbnek. Az ifjabbiktól származtak a Somerset herczegek. Az idősbiktől azon család ered, a mely Berry Pomeroyban lakott. Seymournak nagy vagyona volt, s nyugoti Angliában messze terjedő befolyása. És nem csupán a vagyon és születés előnyével birt. Egyike volt a legügyesebb szónokoknak és ügykezelőknek az egész országban. Sok ideig ült az alsóházban, tanulmányozta szabályait és szokásait s egészen beletalálta magát különös hangulatába. Az utóbbi uralom idejében oly körülmények közt választották elnökké, a melyek különösen becsessé tették e kitüntetést. Több nemzedék folytán csak törvénytudót választottak e székbe; s ő volt az első vidéki gentleman, a kit tehetségei és ismeretei képessé tőnek a hosszas elévülés megszegésére. Azután magas politikai hivatalra jutott s a titkos tanácsban ült. De fennhéjázó s összeférhetlen természete annyi kedvetlenséget okozott, hogy vissza kellett vonulnia. Tory volt s az államegyház hive; minden erővel ellenezte a »kirekesztési billt«; a whigek üldözték őt jó napjaikban: s azért bátran merészelt oly hangon beszélni, a mely miatt bármely gyanus köztársaságit a »tower«-be küldtek volna. Sok ideig állt bizonyos parliamenti szövetség élén, a melyet »nyugoti szövetség«-nek neveztek, s számos devonshirei, sommersetshirei és cornwalli gentlemant foglalt magában.

Minden alsóházban nagy tekintélylyel bir olyan tag, a ki gazdagsággal és előkelő származással ékesenszólást, tudományosságot és ügykezelési jártasságot párosit. De főleg oly házban kellett roppant befolyással birnia ily tagnak, a melyből azon kor több jeles szónoka és parliamenti vezére ki volt zárva, s a mely oly emberekkel volt tele, a

kik soha sem hallottak tanácskozást. Az erkölcsi súly hiányzott ugyan Seymour Edvárd jellemében. Kicsapongó, istentelen, romlott és büszkébb volt, hogy sem szokott udvariassággal társalgott volna, de nem elég büszke visszautasítni a tilos nyereményt. De olyan hasznos szövetséges, s oly ártalmas ellen volt, hogy gyakran azok is vadászták kegyét, a kik leginkább gyűlölték őt.

Most rosz hangulatban volt a kormány irányában. A nyugoti »borough«-ok átalakitásában néhol sértették érdekeit: hiuságát sértette, hogy Trevort emelték az elnöki székbe; s hamar talált alkalmat megboszúlni magát.

Május huszonkettedikén hivták meg az alsóház tagjait a lordok háza sorompóihoz; s a király, trónon űlve, mondott beszédet mindkét házhoz. Nyilvánitotta, hogy erős szándoka fentartani az egyház és állam létező kormányzatát. E nyilatkozat hatását azonban gyöngitette az alsóházhoz intézett rendkivűli intése. Tart tőle, ugymonda, hogy időről időre akarják neki a pénzt megajánlani, azon reményben, hogy ekkép kényszeritik gyakrabban hívni egybe őket. De figyelmeztetnie kell őket, hogy nem enged ily bánásmódot maga irányában, s ha gyakran egybe akarnak hivatni, jól kell bánniok vele. Miután világos volt, hogy pénz nélkül nem lehet a kormányt folytatni, e kifejezésekben benfoglaltatot, hogy, ha nem adnak neki annyi pénzt, a mennyit ohajt, venni fog magának. Különös, hogy e beszédet hangos örömkiáltásokkal fogadták a tory gentlemanek a sorompóknál. Az ilyen kiáltozás akkor napi renden volt. Most azonban, számos év óta az a komoly és illemes szokás van a parliamentben, hogy a trón minden nyilatkozatait, akár kedvezők, akár nem, tiszteletteljes csöndben hallgatják meg.

Akkori szokás szerint miután a király előadta röviden a parliament egybehivatása okait, a főpecsétőr a közügyek állásáról részletesben értesítette a házat. Guildford elődei, Clarendon, Bridgeman, Shaftesbury és Nortingham példájára, beszédet készitett, azonban, nagy boszuságára, ugy találta, hogy szolgálatára nem volt szükség.

Mihelyt visszatértek saját teremökbe az alsóház tagjai, inditványozták, hogy a király jövedelmeinek megállapitása végett, bizottsággá alakuljanak.

Most fölállt Seymour. A róla még fenlevő rajzok után magunk elé varázsolhatjuk a mint fölállott, hü képmását, ama kicsapongó, büszke gentry főnökének, müvészileg rendezett s divatosan gazdag hajfürtökkel vállai körül, s a kéj és dacz kifejezésével szemében és ajkain. Nem akarja, mondá a büszke »cavalier«, hogy a parliament megvonja a koronától a kormány vitelének eszközeit. De parliament-e ez valóban? Nem ülnek-e számosan e padokon, a kikről mindenki tudja, hogy nincs joguk itt ülni, a kiknek választását vesztegetés mocskolta be, a kiket rettentés által erőszakosan tukmáltak a választókra, s a kiket olyan testületek küldtek, a melyeknek nem volt törvényes állásuk? Nem alakitottak-e át több választó testületet, királyi szabadalmak s emlékezetet haladó joggyakorlat daczára? A választó hivatalnokok nem lelkismeretlen ügyviselői valának-e az udvarnak? Látván, miként van maga a képviselet elve rendszeresen megtámadva, nem tudja hogyan alkalmazza az alsóház tisztes nevét azon gentlemanek csoportjára, a kiket maga körül szemlél. Azonban soha sem volt idő, midőn a közjó inkább megkivánta volna, hogy a parliamentnek nagy legyen tekintélye. Roppant veszélyek fenyegetik az ország egyházi és polgári alkotmányát. Köztudomásra

van, nem szükség mutogatni, hogy a »Test act« a vallás védfala, s a »Habeas corpus act«, a szabadság védfala, lerombolásra van kitűzve. Mielőtt olyan fontos kérdések fölött határozunk, hadd tájékozzuk legalább, van-e rá joga a törvényhozásnak. Hadd vizsgáljuk mindenek előtt, mint mentek végbez a választások. S lássunk hozzá, hogy a vizsgálat részrehajlatlan legyen. Mert ha azon meggyőződésre jutna a nemzet, hogy ez uton nem várhatni segélyt, rajtunk fogják majd az igazságot kiszolgáltatni, a mit most adni vonakodunk.« Végül inditványozta, hogy mielőtt pénzt ajánlanának, a választások ellen intézett kérvényeket vegyék fontolóra s egy tagot se bocsássanak szavazatra, a kinek ülésjoga kérdés alatt van.

Semmi helyeslés nem hallatszott. Egy tag sem merte pártolni az inditványt. Valóban Seymour sokat mondott, a mit senki sem mondhatott volna büntetlenül. Az inditvány vita nélkül bukott meg s még naplóba sem ment. De roppant hatást szült. Barillon tudatta urával, hogy sokan, a kik nem merték pártolni e nevezetes beszédet, szivökben helyeselték azt, hogy közbeszéd tárgya lett egész Londonban, s hogy, a mint látszik, maradandó lesz hatása a közvéleményre.

Az alsóház azonnal bizottsággá alakult s a királynak, egész életére, megajánlotta mindazon jövedelmet, a mit testvére birt.

Az egyház buzgó hivei, a kik a ház többségét képezték, abban a hitben látszottak lenni, hogy az a készség, a melylyel Jakab kivánatait, a jövedelmekre nézve, teljesitették, némi engedmény várására jogositja őket. Mondták, hogy ők sokat tőnek kedveért, s most a nemzet érde-

kében kell tenniök valamit. A ház tehát vallásügyi bizottsággá alakult, vizsgálni, miként lehet legjobban az államegyház biztositását eszközölni. E bizottságban két határozatot fogadtak el egyértelműleg. Az első hő ragaszkodást nyilvánitott az angol egyház iránt. A másodikban fölhivták a királyt, hogy a büntető törvényeket hajtassa végre mindazok ellen, a kik nem annak az egyháznak tagjai.

A whigek ugyan szerették volna, ha a protestáns dissentereket türték, s csupán a római katholikusokat üldözték volna. De a whigek csekély és lehangolt kisebbség voltak. Annálfogva lehetőleg kevessé igyekeztek föltünni, fölhagytak pártnevökkel, nem törekedtek ellenséges hallgatóikra rátolni nézeteiket, s folyvást minden inditványt pártoltak, a mely a parliament és udvar között az egyetértés megzavarására volt irányozva.

Midőn a hitügyi bizottságban történteknek hire ment a Whitehallba, a király szerfölött megharagudott. Igazán nem is vádolhatni őt, hogy a toryk eljárása miatt megneheztelt. Ha ugy voltak hangolva, hogy a büntető törvény szigoru végrehajtását megkivánják, kérdésen kivül pártolniok kellett volna a kirekesztési törvényt. Mert képtelenség volt pápistát ültetni a trónra s aztán tőle követelni, hogy üldözze azon hit követőit, a melyen kivül, nézete szerint, nincsen üdvösség. Ha szelidebb végrehajtással enyhitette a király Erzsébet véres törvényeit, nem sértett alkotmányos elvet. Csupán a hatalommal élt, a mely mindég a koronát illette. Sőt csak azt tette, a mit később tőnek sorban a reformatio tanai mellett buzgó királyok, Vilmos, Anna s a Brunswickház fejedelmei. Ha türte volna, hogy a katholikus papokat, a kiknek életét a törvény sérelme nélkül

megmenthette, akaszszák, fölhasitsák és négyeljék, azért, mivel előttök szent kötelességben járnak el, azok gyűlölségét és megvetését is magára fogta vonni, a kiknek előítéletei miatt tette ezt a gyalázatos engedményt; s az utóvilág egyértelműleg magasztalja vala, ha csak annál maradt volna, hogy kétségtelen kegyelmezési jogával nagy kiterjedésben élvén, saját egyháza követőinek valódi türelmet biztosítson.

Az alsóháziak, bővebb megfontolás után, érezték, hogy esztelenül cselekedtek. Egyszersmind nyugtalanitotta őket a hir, hogy a király, kire ők vakbuzgó tisztelettel tekintettek, rendkivül ingerült. Siettek tehát jóvátenni hibájokat. A házban egyhangúlag elvetették a határozatot, a melyet a bizottságban egyhangúlag elfogadtak, s kijelentették, hogy teljes bizalommal megnyugszanak ő felsége kegyelmes igéretében, mely szerint ótalmazandja azt a vallást, a mely előttök kedvesebb életöknél.

Három nappal utóbb a király értesítette a házat, hogy testvére némi adósságokat hagyott hátra, s hogy a hajóhadi és tüzérségi készlet fogytán van. Rögtön elhatározták, hogy uj adókat kell kivetni. Dudley North, a főpecsétőr ifjabb testvére megbizatott, az utakat és módokat kimutatni. Dudley North kora egyik legtehetségesebb embere volt. Ifjabb korában a Levanteba küldték, a hol sok ideig kereskedői vállalatokkal foglalkozott. Ily helyzetben a legtöbb ember elhanyagolná tehetségeit. Mert Smyrnában és Konstantinápolyban kevés könyv volt, és kevés értelmes társas kör. De az ifju üzér erős értelemmel birt, mely nem szorult kül segédeszközökre. Magánya közben mélyen elmélkedett a kereskedés bölcseletéről, s lassanként egy bevégzett, csodálatos elméletet gondolt ki, lényegben hason-

lót ahhoz, a melyet, száz évvel utóbb, Smith Ádám fejtett ki. Több évi távollét után nagy vagyonnal tért vissza Angliába Dudley North, s Londonban, a cityben, nyitott üzletet, mint törökországi kereskedő. Elméleti és gyakorlati mély ismeretei kereskedelmi ügyekben, s az az értelmesség és elevenség, a mint nézeteit fejtegette, hamar reá vonták az államférfiak figyelmét. A kormány fölvilágosult tanácsadóra s egyszersmind lelkismeretlen szolgára talált benne. Mert ritka lelki tehetségei laz elvekkel és érzéketlen szivvel párosultak. Midőn a tory visszahatás ereje növekedőben volt, sheriffé neveztette ki magát, hogy az udvar boszuját elősegitse. Esküttein soha sem mult, ha »bünös«-t kellett kimondani; s egy birói mészárlás napján, neje nagy elrémülésére, szép háza előtt, a Basinghall utczába jöttek a fölnégyelt whigek karjaival és lábszáraival a szekerek, további intézkedés végett. Lovagi méltósággal, aldermani köpenynyel s vámbiztosi tisztséggel jutalmazták szolgálatait. Banbury részéről a parliamentbe küldék, s uj tag létére, ő volt, a kire a főkincstárnok az alsóházban leginkább számított a pénzügyi dolgok vezetését illetőleg. *)

Bár az alsóház egy értelemben volt azon határozat mellett, hogy a koronának még több segélyt ajánlanak meg, épen nem értettek egyet, hogy mely forrásokból meritsék az ajánlatot. Hamar elhatározták, hogy a szükséges összlet egy részét nyolcz éven át a borra és boreczetre vetett vámadalékból szedjék be: a mi azonban sehogy se volt elég. Több képtelen tervvel álltak elő. Sok vidéki gentleman kész lett volna sulyos adót vetni a fővárosban minden uj

*) Dudley Nord élete Roger North-tól. Mr. Cullochtól a politikai gazdaság irodalma.

épületre. Ily adótól remélték, hogy gátot vet ama város növekedésének, a melyre sok ideig féltékeny ellenszenvvel tekintett a vidéki jobbágiság. Dudley North terve szerint vámadalékot kellett vetni, nyolcz éven át, a czukorra és dohányra. Roppant zaj támadt. Gyarmati kereskedők, kalmárok, czukrászok és dohányárusok folyamodtak a házhoz, s ostromolták a közhivatalokat. Bristol népe, mely a Virginiával és Jamaicával üzött kereskedésben rendkivül volt érdekelve, küldöttséggel járult, a melyet a ház sorompói előtt hallgattak meg. Rochester ingadozott egy perczig; de North gyors értelme s teljes kereskedelmi ismerete erőt vőn minden ellenzésen, mind a kincstárnál, mind a parliamentben. A régi tagok elbámultak e férfiu láttára, a ki noha két hétig sem volt tagja a háznak s élete nagy részét külföldön töltötte, önbizalommal elvállalta és ügyesen kezelte a kincstár korlátnoka minden ügyeit.

Tervét elfogadták; s igy a koronának mintegy tizenkilenczszáz ezer font tiszta jövedelme volt csupán Angliából. Olyan öszlet, a mely bőségesen elegendő volt béke idején a kormányzás költségeire.

A lordok, ez alatt, több fontos kérdésről tanácskoztak. A tory párt mindég erős volt a peerek között. Minden püspöki széket magában foglalt, s az utósó parliamenti föloszlatást követő négy évben, különböző uj kinevezésekkel erősbült. Az uj peerek közt kitünőbbek voltak: a főtárnok Rochester, a főpecsétőr Guildford, Jeffreys, az országbiró, lord Godolphin és lord Churchill, a ki, miután Versaillesból visszajött, angol bárónà lett.

A peerek mindjárt felvették négy tagtársuk ügyét, a kiket az utóbbi uralkodás alatt vád alá vettek, de soha sem

állítottak pörbe, s hoszas fogság után, kezességre bocsátott szabadon a »King's Bench.« E nemes urak közől, a kik fölhivásra kötelesek voltak előállani, három római katholikus. A negyedik nagynevű és befolyásu protestáns, — Danby gróf. Mióta a hatalomtól elesett, s az alsóház honárulással vádolta, négy parliament oszlattatott fel; de őt se föl nem mentették, se el nem itélték. 1679-ben a lordok, helyzetére vonatkozólag, kérdésbe tették, vajon a vádalávétel elenyészik-e vagy sem a föloszlatással. Hoszas vita s az előzmények teljes vizsgálata után, abban állapodtak meg, hogy a kereset függőben marad. E határozattól most elállottak. Nehány whig nemes tiltakozott e lépés ellen, de kevés sikerrel. Az alsóház, hallgatólag, megnyúgodott a lordok végzésében. Danby megint elfoglalta helyét a peerek közt, s a tory párt tevékeny és hatalmas tagja lett.

Az alkotmányos kérdés, mely fölött a lordok, hat évnyi rövid idő alatt, két ilyen homlokegyenest ellenkező végzést hoztak, egy századnál tovább szunnyadt, s a Warren Hastings pöre közben történt föloszlatáskor éledt föl újra. Szükség lőn akkor elhatározni, vajon az 1679. kö vetett szabály, vagy az ellenkező, melyet 1685-ben követtek, tekintendő-e országos törvényűl. Mindkét ház hosszasan vitatta e kérdést; s a legnagyobb törvényes és parliamenti tehetségek vőnek részt e vitában, a melyeket azon, ily tehetségekben különösen termékeny korszak föl tudott mutatni. A törvénytudók meghasonlottak. Thurlow, Kenyon, Scott és Erskine állitották, hogy a föloszlatás véget vet a keresetnek. Mansfield, Camden, Loughborough és Grant az ellenkező tant védték. De azon államférfiak közt, a kik nem előzményekre és tudományos »analogiá«-kra, hanem mélységes és nagy alkotmányos elvekre alapitot

ták okoskodásaikat, nem igen volt véleménykülönbség. Pitt és Grenville, valamint Burke és Fox, azt tartották, hogy a kereset még függőben van. Mindkét ház mellőzte nagy többséggel az 1685-ki határozatot, s kijelentették, hogy az 1679-ki végzemény egyező a parliament törvényeivel.

Azon nemzeti bünök közt, a melyeket az Oates hazugságai által okozott réműlet alatt elkövettek, Strafford birói meggyilkolása volt leginkább feltünő. E szerencsétlen nemes itéletét most minden részrehajlatlan egyén igazságtalannak tekintette. A főtanú immár számos hamis esküvésben volt elmarasztva. Ilyen körülmények közt kötelessége volt a törvényhozásnak, igazságot szolgáltatni az ártatlan szenvedő emlékezetének, s a nem érdemlett mocskot letörölni a névről, mely annyi ideig fénylett évkönyveinkben. A felsőházban átment Strafford itéletének megszüntetése, daczára nehány peer zajongásának, a kik nem akarták megengedni, hogy ártatlan vért ontottak. Az alsóházban kétszer fölolvasták a »bill«-t szavazás nélkül, s bizottságba utasitották. De a bizottságra kitűzött napon hirek jöttek, hogy borzasztó fölkelés tört ki Anglia nyugoti részén. Félre kellett tehát tenni a kevesbbé fontos dolgokat. Az elégtétel, melylyel Strafford emlékezetének tartoztak, a mint hitték, csak rövid időre halasztatott el. Jakab rosz kormányzása azonban, nehány hónap alatt, egészen más irányt adott a közérzelemnek. A római katholikusok több nemzedéken át nem voltak olyan helyzetben, hogy a szenvedett igaztalanságért elégtételt kivánhatának, s szerencséseknek tartották magokat, ha homályban és csöndben háboritlanúl hagyták őket élni. Végre, IV. György uralma alatt, több mint száznegyven év mulva, hogy Straffordnak a »Tower hill«-en vére ontatott, megtörtént a késő kiengesz-

telés. A korona ministerei törvényt terjesztettek a parliament elé, a mely az elitélést megsemmisitvén, visszahelyezte a megbántott családot régi méltóságaiba. Minden párt férfiai örömmel fogadták e törvényt, s átment egyetlen szókülönbség nélkül.

Most a fölkelés származását és fejlődését kell rajzolnom, a mely a házak tanácskozásait rögtön félbeszakasztotta.

V. FEJEZET.

II. Károly uralkodása vége felé, némelyek a whigek közől, a kik mélyen be voltak bonyolodva a pártukra nézve oly gyászos összeesküvésbe, s jól tudták, hogy romlásra vannak kijelölve, Németalföldön kerestek menhelyet.

E menekvők többnyire tüzes véralkatu s gyönge fölfogásu emberek voltak. Egyszersmind azon különös csalódás befolyása alatt állottak, a mely helyzetökből származónak látszik. A politikus, a kit az ellenpárt számüzött, rendesen csalfa szemüvegen át látja a társadalmat, a melyet oda hagyott. Bánata, epedése és boszúja minden tárgyat eltorzitva és hamis szinben tüntet föl. Minden kis elégületlenségben forradalom közeledését látja. Minden zavargás fölkelésnek tetszik előtte. Nem hitetheti el magával, hogy hazája szintúgy nem eped utána, mint ő hazájaért. Azt képzeli, hogy mindazon régi társait, a kik még tűzhelyök mellett élvezik javaikat, ugyanazon érzelmek kinozzák, a melyek neki terhessé teszik az életet. Minél tovább tart e számüzés, annál nagyobbá lesz a csalódás. Az idő mulása, mely hátrahagyott barátai buzgalmát lankasztja, éleszti az övét. Havonként türelmetlenebbül vágyik újra látni szülőlöldét; s hazája havonként inkább feledi és könnyebben nélkülözi őt. E csalódás szinte az őrültségig megy, ha több számüzött van együtt ide-

gen földön, a kik ugyanazon ügyért szenvednek. Fő foglalkozásuk arról beszélni, mik valának egykor s mi lesz belőlök, egymást kölcsönösen tüzelni a közös ellenség ellen, s a győzelem és boszú túlságos reményeivel tölteni el. Igy érnek meg olyan vállalatokra, melyeket mindenki reménytelenek fogna mondani, a kit a szenvedély nem fosztott meg számító tehetségétől.

Ilyen hangulatban voltak többen a menekültek közől, a kik a szárazon gyülekeztek. Az érintkezés, melyet Angliával föntartottak, többnyire olynemű volt, a mely az érzelmeket fölizgatta s az értelmet félrevezette. A közvélemény hangulatáról leginkább a whig párt legroszab tagjaitól nyertek értesülést, a kiknek az összeesküvés és gúnyiratszerzés volt kenyerök, a kiket üldöztek az igazság szolgái, álruhában kellett járniok félreeső utczákban, s gyakran hetekig lappanganiok padlásokon és pinczékben. Államférfiak, a kik a »honfi párt« diszei voltak, s a kik utóbb a »convent« tanácskozásait vezették, másféle értesitéseket adtak volna, mint bizonyos Wildman János- és Danvers Henrikféle emberek.

Wildman negyven év előtt a parliament seregében szolgált, de kitünőbb izgató volt, mint katona, s korán oda hagyta a hadi pályát, hogy jelleméhez illőbb foglalkozást kezdjen. Gyülölség az egyeduralom ellen folytonos összeesküvésekbe sodorta őt, először a protector, majd a Stuártok ellen. De Wildman túlheve mellett gyöngéden ügyelt saját biztosságára. Bámulatos ügyessége volt soha sem lépni át a fölségsértés határát. Senki sem értett jobban kétségbeesett vállalatokra ösztönözni másokat oly szavakkal, a melyek, az esküttszék előtt ismételve, ártatlanoknak vagy legroszabb esetben kéteseknek tetszhettek volna.

Annyira ment ravaszsága, hogy bár ismeretes összeesküvő volt, s a boszús kormány sok ideig tartotta szemügygyel, kikerült minden veszélyt s ágyában halt meg, miután két nemzedék czimboráit látta bitón múlni ki.

Danvers hasonló fajta, tüzes, de bátortalan ember volt, a kit lelkesedése mindég a veszély örvénye felé sodrott, s gyávasága mindég visszatartott. Jókora befolyása volt a baptisták egy részénél, sokat irt különös nézeteik védelmére s a legtisztesb puritánok részéről szigorú birálatot vont magára, hogy megkisértette leplezni Leyden Mátyás és János büneit. Hihető, hogy ha csak kissé több bátorsággal bir, ama nyomorultak nyomdokin jár vala, a kiket védett. Ez idő tájban bujkált az igazság szolgái elől, mert elfogatási rendelet volt ellene ki kiadva, bizonyos rágalmazási irat miatt, a melyről a kormány fölfedezte, hogy tőle származott.

Könnyű elképzelni, minemű értesitést és tanácsokat küldöztek az efféle emberek a németalföldi menekültekhez. Nehány adat elég fogalmát nyujt e menekültek jelleméről általában.

A legelőkelőbbek egyike volt köztök Ayloffe János, e jogtudós, a ki Hydessel, s általa Jakabbal, némi rokonságban volt. Ayloffe csakhamar ismeretessé lett a kormányon ejtett elmés bántalmáról. Midőn a versaillesi udvar fensősége köz elégületlenséget okozott, Ayloffe egy facsizmát, mely az angolok közt a franczia zsarnokság jelképe volt, csempészett az elnöki székbe. Később részt vőn a whig összeesküvésben; de nincs ok hinni, hogy a királyi testvérek meggyilkolása tervébe beegyezett volna. Tehetséges és bátor férfi volt; erkölcsi jelleme azonban nem nagy magasztalásra méltó. A puritán lelkészek azt susogták róla, hogy

könnyelmű »gallio« vagy még roszabb, s hogy bármily buzgónak vallja is magát a polgári szabadság mellett, jól teszik a »szentek«, ha minden összeköttetést kerülnek vele.

Wade Náthán is törvénytudó volt, miként Ayloffe. Soká lakott Bristolban, s dühös köztársárságinak ismerték a környékben. Egykor tervezte, hogy kiköltözik New-Jerseybe, a hol izlésének inkább megfelelő intézményeket hitt találhatni, mint Angliában. Tevékenysége a választások körül hozta őt ismeretségbe nehány whig előkelővel. Azok használták őt e részben, s végre legtitkosabb tanácskozásaikba is bebocsátották. Mélyen be volt avatva a fölkelési tervbe, s magára vállalta, hogy a lázadás élére áll Bristolban. A Károly és Jakab ellen szőtt gyülöletesb összeesküvésbe is be volt avatva. De mindég ugy nyilatkozott, hogy bár tudta azt, irtózott tőle, s megkisérlette társait lebeszélni e terv kiviteléről. Olyan emberhez képest, a ki polgári pályára volt növelve, ugy látszik, nem mindennapi mértékben birt azon tehetségekkel, a melyek a jó katonát teszik. Elvei és bátorsága azonban, szerencsétlenségére, nem mutatkoztak elég erőseknek támogatni őt, midőn a harcz elmult, s a fogságban halál és gyalázat közt kellett választania.

Egy másik szökevény Goodenough Rikhárd azelőtt londoni alsheriff volt. Ezt az embert soká használta a párt aljas nemű szolgálatokra, különösen oly esküttek választásában, a kik nem igen törődtek a lelkismeretességgel politikai ügyek körül. Nagyon be volt avatva a whig összeesküvés azon sötét, ádáz részébe, a melyet a tisztesb whigektől ovatosan eltitkoltak. S nem lehet, mentségéül, arra hivatkozni, hogy féktelen buzgalma a közjó iránt vitte tévutra. Mert látni fogjuk, hogy, miután egy nemes ügyet bü-

nei által megszentségtelenitett, elárulta azt, hogy az érdemlett büntetést kikerülje.

Egészen más jellemű volt Rumbold Rikhárd. Tisztséget viselt Cromwell saját ezredében, a nagy kivégzés napján a vérpadot őrzötte a lakomaterem előtt, részt vőn a dunbari és worcesteri csatában, s mindenkor a legfőbb mértekben tanusitotta azon tulajdonokat, a melyek a győzhetlen sereget jellemezték, a melyben szolgált, minő a legnagyobb bátorság, hő lelkesedés, mind politikai, mind vallásos tekintetben, s e lelkesedéssel mindazon önuralom, mely olyan emberek sajátja, a kik jól fegyelmezett táborban parancsnokolni és engedelmeskedni egyaránt megszoktak. Mikor a köztársasági sereget föloszlatták, Rumbold malátakészitő lett, s Hoddesdon közelében, abban az épületben űzte mesterségét, a melytől a »rozsházi« összeesküvés nevét kapta. A legerőszakosb és lelkismeretlenebb békétlenek tanácskozásaiban javaslatba hozták, bár nem határozták teljesen el, hogy fegyveres embereket kell tartani a rozsházban, a testőrök megtámadása végett, a kik Károlyt és Jakabot Newmerketből Londonba kisérik. Rumbold részt vett a tanácskozásokban, a melyektől iszonynyal kellett elfordulnia, ha tiszta érzelmét el nem ködösitette s férfias szivét nem rontotta volna meg a pártszellem.

Az emlitetteknél sokkal magasabb állású volt Ford Grey, Wark Grey lord. Buzgó »kirekesztő« volt, részt vön a fölkelési tervben, a »tower«-be vitték, de sikerült leitatni őreit s a szárazra menekülnie. Tiszteletre méltó képességei s megnyerő modora volt; de egy nagy családi bűn mocskolta be életét. Neje a Berkeley nemes ház ivadéka volt. Nővérének, Berkeley Henriettának, meg volt engedve,

Greyel mint saját testvérével, társalogni és levelezni. Vészes vonzalom lön eredménye. Lady Henrietta merész szelleme s erős szenvedélyei szétszaggatták az erény és illem minden kötelékeit. A botrányos szökés szégyent hozott egész ország előtt a két fő rangú családra. Greyt és nehány megbizottait, a kiket eszközökül használt szerelmi kalandjában, összeesküvés miatt törvényszék elé állitották. Törvénykezésünk történetében páratlan jelenet adta elé magát a »Kings Bench«- előtt. A csábitó szemtelen arczczal jelent meg szeretője kiséretében. A whig lordok e rosz helyzetben sem hagyták el barátukat. Akiket megbántott, szemközt állottak vele, s dühös kifakadásra indította őket látása. A vén Berkeley gróf szemrehányásokkal s átkokkal tetézte a nyomorult Henriettát. A grófnő zokogás közben tőn tanuságot s végre elájúlt. Az esküttek kimondották a »bünös«-t. Midőn a törvényszék fölállott, lord Berkeley minden barátját fölhivta, hogy segitsenek leányát hatalmába ejteni. Grey párthivei a lány köré sereglettek. Mindkét rész kardot rántott; csata keletkezett a Westminster csarnokában: bajba került a biráknak és törvényszéki szolgáknak elválasztani a küzdőket. Korunkban ilyen pör semmivé tenné a közpálya emberét; de azon időben oly alacsonyan állt az erkölcsiség mérve, s oly indulatos volt a pártszellem, hogy Grey folyvást tetemes befolyással birt, bár a puritánok, a kik a whig párt nem kis osztályát kepezték, némileg elhidegültek iránta.

Grey jelleme, vagy is inkább sorsa némi részben különös emlitést érdemel. El kell ismerni, hogy ő, a harczmezőt kivéve, elég nagy bátorságot tanusitott. Szorongató körülmények közt, midőn élete és szabadsága koczkáztatva volt, méltóságos magaviselete s teljes uralma önmaga fö-

lött azokat is magasztalásra indította, a kik se nem szerették, se nem becsülték őt. De mint katona, talán nem annyira hibája miatt, mint szerencsétlenség következtében a személyes gyávaság lealázó vádja alá jött.

E tekintetben nagyon különbözött barátjától, Monmouth herczegtől. A milyen tüzes és rettenthetlen volt Monmouth a csatatéren, annyira elpuhult és határozatlan minden egyébütt. Születési körülményei, személyes bátorsága s külső szeretetreméltósága olyan állásba helyezték őt, a melynek egyáltalán nem tudott megfelelni. Miután szemtanuja volt a párt romlásának, mely névszerint fejéül ismerte őt, Hollandba vonult. Az Oraniai herczeg és herczegnő nem vetélytársat láttak benne többé. Igen barátságosan fogadták; mert az remélték, ha jól bánnak vele, atyja hálájára érdemesítik magokat. Tudták, hogy az atyai vonzalom még nem merült ki, hogy még mindég levél és pénz érkezett titkon a Whitehallból Monmouthhoz, s hogy Károly boszankodott azokra, a kik azzal hitték kedvét kereshetni, ha száműzött fiáról roszat beszéltek. Reményt nyujtottak a herczegnek, hogy, ha nem adand ujabban okot neheztelésre, visszahivják őt szülőföldére, s viszhelyezik minden méltóságába és tisztségébe. Ily várakozástól éltetve, mondhatni, lelke volt Haagának a közelebbi télen. A legföltünőbb alak volt folytonosan a pompás Orániai-csarnokban (Oranjezaal) adott bálokban. Ő tanitotta meg a hollandi nőket az angol tánczra s viszont tőlök tanulta a korcsolyázást a csatornákon. A herczegnő kisérte őt mulatni a jégre; s a mint ilyenkor kinézett, magát egy lábon hintázva, s rövidebb felöltönyben, mint rendesen ama szigoru erkölcsü nők viseltek, némi csodálatot és mosolyt idézett elő az idegen követek között. A rideg komolyság, mely a helytartó udvarát jel-

lemezte, el látszott enyészni az igéző angol befolyása által. Még a sötét, gondolkodó Vilmos is földerült, ha fényes vendége megjelent.

Monmouth e közben gondosan került mindent, a mi botránkozást okozhatott, a honnan ótalmat várt. Alig látott vagy egy whiget, s egyáltalában senkit azon erőszakos emberek közől, a kik a whig összeesküvés roszabb részébe voltak avatva. Annálfogva hangosan vádolták régi társai, hogy gyönge és hálátlan.

Egy sem emelt a számüzöttek közől hevesebb és keserübb vádat ellene, mint Ferguson Robert, e Judás Dryden nagy gúnyversében. Ferguson születésére skót volt; de soká tartózkodott Angliában. A visszaállitás idején egyházi adományt birt Kentben. Presbyterinek született; de a presbyteriek kirekesztették őt, s independens lett. Előljárója volt egy akadémiának, a melyet a dissenterek Islingtonban a Westminster-iskola és a Charter-ház vetélytársául állitottak; a Morfieldsben számos gyülekezet előtt tartott egyházi beszédet. Egyszersmind némi hittani értekezéseket adott ki, a melyeket talán még most is megtalálhatni némely régi könyvtár poros zugában; de, bár a szentirás igéit hordozta mindég ajkain, a kiknek pénzügyi viszonyuk volt vele, ugy találták, hogy nem egyéb csalónál.

Végre a hittanról egészen a politika legroszabb oldalára forditotta figyelmét. Azok közé tartozott, a kik mozgalmas időkben az elkeseredett pártoknak oly szolgálatokat szoktak tenni, a melyektől tisztes férfiak undorból, előrelátó emberek félelemből tartózkodnak: a rajongó semmirekellők közé. Erőszakos, rosz lelkü, az igazsággal keveset törödő, szégyent nem ismerő, hirszomjas, s a cselben, zavargásban és közszerencsétlenségben, mint ilyenben, élvet találó levén,

sok éven át dolgozott a pártoskodás legsötétebb aknáiban. Gúnyirók és hamis tanúk közt élt. Titkos pénztár volt nála, melyből aljas eszközök kaptak fizetést, a kik nem voltak méltók, hogy ismertessenek; egyszersmind egy titkos sajtóra ügyelt, a melyből naponként névtelen röpiratok kerültek ki. Dicsekedett, hogy a Windsor előcsarnokába is tudott gúnyverseket szórni, sőt a király vánkosa alá is tudott tenni. Ilyen életmód mellett sok változásnak volt kitéve, sok nevet kellett fölvennie, s egyszerre négy különböző szállása volt London különböző zugában. Nagy részt vőn a »rozsházi« összeesküvésben. S valóban okunk van hinni, hogy eredetileg ő volt ama véres tervek szerzője, a melyek annyi bajt hoztak az egész whig pártra. Mikor az összeesküvést fölfedezték, s társai megszorultak, nevetve bucsúzott el tőlök, s mondá, hogy ők még ujonczok, hogy ő már megszokta a szökést, rejtezést és átöltözést, s hogy a mig él, soha sem szünik meg összeeskünni. A szárazra szökött. De úgy tetszett, hogy még ott sem volt biztosságban. A küludvaroknál levő angol követek utasitást kaptak, hogy szemmel tartsák. A franczia kormány ötszáz pistol jutalmat ajánlott mindenkinek, a ki kézrekeríti. S nem könnyű volt kikerülnie, hogy rá ne ismerjenek; mert széles skót kiejtése, magas, száraz termete, beesett képe, átható szemeinek csillámа, melyekre lecsüggött vendéghaja, kiütéstől fölgyuladt arczai, idétlenül nőtt vállai, s másokétól sajátságos biczegés által különböző járása, föltünővé tették őt, akár hol megjelent. De bár különös ellenséges indúlattal látszottak üldözni, azt suttogták, hogy ez ellenszenv költött, s az igazság szolgáinak titkos utasitásuk van, nem venni őt észre. Hogy valóban dühös békétlen volt, alig lehet kétség iránta. De erős okunk van hinni, hogy biztositása végett, kémnek

adta ki magát a Whitehallban a whigek ellen, s a kormányt annyiról értesítette, a mennyi elég volt hitelét megalapitnia. E föltevés egyszerű magyarázatul szolgál arra nézve, a mi rendkivüli könnyelmüségnek és merészségnek tetszett társai előtt. Veszélyen kivül levén maga, mindég a legveszélyesb és erőszakosb merényre adta szavát, s kénye kedve szerint ócsárolhatta azok kislelkűségét, a kik hasonló gyalázatos elővigyázati lépéseket nem tevén, hajlandók voltak kétszer is meggondolni a dolgot, mielőtt életöket, sőt a mi az életnél is kedvesebb előttök, egyetlen koczkára vetnék.

Mihelyt Hollandban volt azonnal uj terveket kezdett koholni az angol kormány ellen, s számüzött társai közt talált, a kik készek voltak hallgatni gonosz tanácsira. Monmouth azonban makacsul távol tartotta magát; s Monmouth roppant népszerűsége segélye nélkül lehetlen volt bármit kivinni. De annyira ment a számüzöttek türelmetlensége és megfontolatlansága, hogy más vezér kereséséhez fogtak. Követséget küldtek a genfi tó partjai mellett azon magános menhelyre, a hova Luvlow Ödön, a parliamenti hadsereg egyik kitünő feje, s egykor a forradalmi főtörvényszék tagja, a visszahelyzett Stuartok boszúja elől rejtezett. A sötét vén királygyilkos azonban nem akarta elhagyni remeteségét. Ő már megtette, ugymond, a magáét. Ha Anglia még megszabaditható, fiatal embereknek kell megszabaditniok.

A véletlen trónváltozás egészen megváltoztatta a dolgok állását. A száműzöttek reményét, hazájukba békes uton visszatérhetni, végkép megsemmisitette a könnyelmű s jó természetű fejedelem halála, s azon király trónralépte, a ki mindenben makacs volt, különösen a boszúban. Ferguson

elemében volt. Irói és államférfiui tehetség egyaránt hiányozván benne, nagy mértékben birt a csábitás nem irigylendő ügyességével; s egy rosz lélek gonosz tevékenységével és készségével futkosott most egyik száműzöttől a másikhoz, mindenikkel sutkolózott, s vad ellenszenveket és szilaj vágyakat ébresztett mindenik keblében.

Nem volt többé kétsége, hogy Monmouthot elcsábithatja. E szerencsétlen ifju állása merőben megváltozott. Mig Hágában tánczolt és korcsolyázott, s naponként várta a visszahivást Londonba, szerencsétlenné tette őt a hir, hogy atyja meghalt, s nagybátyja trónra lépett. E hirek érkezte után éjjel tisztán hallhatták, a kik közelében laktak, zokogását és fájdalma kitöréseit. Másnap elhagyta Hágát, miután mind az orániai herczegnek, mind a herczegnőnek ünnepélyesen szavát adta, hogy semmit sem kezd az angol kormány ellen, s miután közvetlenül szükséges kiadásai fedezésére pénzzel ellátták.

A kilátás, mely Monmouth előtt nyilt, nem a legfényesebb volt. Nem volt valószinű, hogy számüzetéséből visszahivják. A szárazon nem folyhatott többé udvari fény és ünnepély közt élete. Ugy tetszett, hogy rokonai Hágában valódi szivességgel voltak iránta; de nem fogadhatták többé el nyilván, a nélkül, hogy Anglia és Holland közt meghasonlástól nem kellett volna komolyan tartani. Vilmos szives és okos tanácsot adott. A háborút, mely Magyarországon akkor a császár és a törökök közt dühöngött, majd olyan nagy részvéttel kisérte egész Európa, minőt a keresztes hadjáratok ébresztettek ötszázaddal előbb. Sok tisztes lovag, protestáns és katholikus egyaránt, küzdött a keresztyénség közös ügyében. A herczeg tanácsolta Monmouthnak menjen a császári táborba, s biztositotta őt, hogy ha

ezt teszi, módjában lesz egy angol nemeshez illőleg lépni föl. *) Derék tanács volt: de a herczegnek nem fért fejébe. Brüsszelbe vonult, Wentworth Henrietta, Nettlestedei Wentworth bárónő, egy főrangu és nagy vagyonu asszonyság kiséretében, a ki őt szenvedélyesen szerette, a ki őmiatta föláldozta női becsületét, s kilátását fényes házasságra, őt számüzetésébe követte, s a kit ő isten előtt nejének tartott. A női barátság enyhitő befolyása következtében sérült kedélye fölüdült. Ugy tetszett, hogy a homály- és nyugalomban boldogságra talált s feledni látszott, hogy egy fényes udvar disze s egy nagy párt feje volt, hogy sergeket vezérlett és trónra vágyott.

De nem engedtetett, nyugalomban élnie. Ferguson minden csábitó erejét fölhasználta. Grey, a ki nem tudta hova forduljon, egy pistole-t kérni, s a legkétségbeesettebb vállalatra is készen állt, segitségére volt. Minden mesterséget megvetettek, hogy Monmoutht visszavonultságából kivonják. Régi társa első meghivásaira nem kedvező feleletet adott. Előadta Anglia megszállásának leggyőzhetlen akadályait, mondta, hogy beleunt a közéletbe, s kérte, hagyják élveznie ujdonnan föltalált boldogságát. De nem igen volt szokása az ügyes és nem tágitó erőtetésnek ellenállni. Sőt azt is mondták, ugyanazon hatalmas befolyás vette rá, hogy elhagyja visszavonultságát, a mely e visszavonulást élvezetessé tette. Lady Wentworth királynak akarta őt látni. Jövedelmei, drága kövei, hitele mind rendelkezésére állottak. Monmouth bensejében nem volt meggyőződve; de nem birt erővel, ily sürgetéseknek ellenállani.

Az angol számüzöttek örömmel fogadták s egyértel-

*) III. Vilmos király története, II-ik kiadás, 1703.

müleg vezérökké választották őt. De volt egy más osztálya a menekvőknek, a kik nem akarták fensőségét elismerni. A rosz kormányzat, a melyhez fogható soha sem volt hazánk déli részén, Skócziából is sok menekvőt üzött a szárazra, kiknek politikai és vallásos buzgalma szintoly tulságos volt, mint az elnyomás, a mely alatt szenvedtek. Ez embereket nem lehetett rávenni, hogy angol vezér után induljanak. A nyomor és számüzés közepett is szorosan megtartották nemzeti büszkeségöket, s nem akartak beleegyezni, hogy hazájok, az ő személyeikben, tartománynyá aljasitassék. Volt nekik saját vezérök, Arkhibald, kilenczedik Argyle gróf, ki, mint a nagy Campbell nemzetség feje, a felföld lakosi előtt a büszke Mac Callum More néven volt ismeretes. Atyja, Argyle marquis, a skót covenantiak élén állott, és sokat tőn I. Károly megbuktatására, s a királypártiak úgy hitték, e vétkét nem mosta le azzal, hogy II. Károlynak, mint államfogolynak a palotában, az üres királyi czimet megadni nem ellenzette. A királyi ház visszatérte után a marquist kivégezték. Marquisága megszünt; de fiának megengedték a régi grófságot örökölnie, s még mindég Skóczia legfőbb nemesei közt volt. A gróf magaviselete a visszaállitást követő husz év alatt, mint utóbb hitte, bűnösen mérséklett volt. Alkalmilag nehányszor szót emelt a kormányzás ellen, mely hazáját nyomta: de ez ellenzés langyos és ovatos volt. Engedékenysége vallásos ügyekben megbotránkoztatta a szigoru prebyterieket; s oly távol volt tőle csak színe is az ellenállási hajlamnak, hogy, midőn a »covenant« hiveit lázadásra vitte az üldözés, sok hozzátartozóját állitotta sikra, segitni a kormányt.

Ilyen politikai eljárást követett, miglen York herczeg, királyi teljhatalommal Edinburghba nem jött. A zsarnok

alkirály csakhamar ugy találta, hogy nem egészen számithat Argyle támogatására. Minthogy a leghatalmasb főnököt az országban nem lehetett megnyerni, szükségesnek tartották, megsemmisiteni. Oly hitvány okok miatt, a melyeket a kötekedő pártszellem is szégyenlene, fölségsértési pörbe fogták, elmarasztották és halálra itélték. A Stuartok védői később azt állitották, hogy soha sem szándékoztak ez itéletet végrehajtani, s az üldözésnek egyedüli czélja volt, ráijeszteni, hogy terjedt törvényhatóságáról a felföldön lemondjon. Nem hozhatni tisztába, hogy Jakab, mint ellenei gyanitották, gyilkosságot akart-e elkövetni, vagy, miként baráti állitották, kényszeritésül használta a hallál fenyegetést. »Nem tudom a skót törvényt, mondá Halifax Károlynak, de tudom, hogy nálunk egy kutyát sem akasztanának föl azért, a miért mylord Argylet elitélték.«

Argyle, álruhában, Angliába menekült, s onnan Frizföldre ment. E távol tartományban atyja egy kis jószágot vőn, mely polgári zavarok közepett családjának menhelyül szolgáljon. Hire volt a skótok közt, hogy e vételt egy celta látnok jóslata következtében tette, a kinek kijelentette, hogy Mac Callom More egykor kiüzetik nemzetsége ősi székhelyéről. Azonban hihető, hogy az ildomos marquisnak inkább az idő jelei, mint valamely jós látásai szolgáltak intésül. Arkhibáld gróf egyideig oly nyugottan élt a Frizföldön, hogy általában nem is tudták, hová menekült. E magányából levelezésben állt nagybritanniai barátival, részt vett a a whig összeesküvésben, s ez összeesküvés főnökeivel fegyveres beütést tervezett Skóciába. E terv, a »rozsházi« összeesküvés fölfedezése által meghiusult, de a trónváltozás után ismét foglalkodtatta az elméket.

Mialatt a szárazon tartózkodott, sokkal mélyebben

vizsgálgatta a vallásos kérdéseket, mint élete előbbi éveiben. E vizsgálódás egy tekintetben ártalmas befolyással volt lelkére. Elfogultsága a zsinati kormányalak mellett egész a rajongásig ment. Ha eszébe jutott mily hosszas ideig alkalmazta magát az államegyház istentiszteletéhez, a szégyen érzete s lelkismeret mardosása lepte meg, s igen is kimutatta hajlamát türelmetlenségre és erőszakosságra, hogy meghasonlásának eleget tegyen. Azonban sokáig nem volt alkalma, megmutatni, hogy szeretete és félelme egy fensőbb hatalom iránt megedzette őt a legrémitőbb harczokra, a melyek az emberi természetet kisérthetik.

Bajtársaira nézve igen nagy fontosságu volt segélye. Száműzött és menekült létére is még mindég leghatalmasb alattvaló volt, bizonyos értelemben, a brit birodalomban. Gazdagságra nézve ugyan, elitéltetése előtt is, fölülmulta őt nem csak az angol főnemesség, hanem nehány kenti és norfolki vagyonos esquire is. De patriarchai tekintélye, a mit gazdagság nem adhat s itélet el nem vehetett, mint fölkelési vezért, valóban félelmessé tették őt. Egyetlen délszaki úr sem érezhette magát biztosnak, hogy, ha Argyle ellen mer állani a kormánynak, saját vadpásztorai és vadászai is mellette nem lesznek. Egy Bedford és Devonshire gróf sem igérhette, hogy tiz embert állit csatatérre. Mac Callom More, grófságától megfosztva, egy fillér nélkül is rögtön veszélyes polgárháborut támaszthatott. Csak a lorni parton kellett mutatkoznia; s nehány nap alatt egy hadsereg volt gyülendő körüle. Kedvező körülmények közt ötezer harczost állithatott csatába, a kik szolgálatára szentelték magokat, megszokták a paizs- és kardforgatást, szemébe mertek nézni a rendes hadseregnek síkon is, s talán a rendes katonaságot is felülmulták a köd-fedte és záporpatakok által szeldelt

vadon hegyi utak védelmében. Hogy mit tehet, jó vezérlet alatt, ilyen erő, ügyesen vezérlett régi ezredek ellenében is, kitetszett, nehány évvel utóbb, Killiecrankienál.

De bármily nagy igénye volt Argylenak a számüzött skótok bizalmára, volt mindazáltal köztök egy felekezet a mely nem barátságos érzelmet mutatott iránta, s a mely föl akarta használni nevét és befolyását, a nélkül, hogy valódi hatalommal ruháznák őt fel. E pártnak feje bizonyos alföldi gentleman volt, a ki a whig összeesküvésbe volt bonyolodva, s alig menekülhetett az udvar boszuja elől, — sir Patrick Hume, Polwarthból, Berwickshireben. Nagyon gyanusitották becsületességét, de elegendő ok nélkül. Azt mindazáltal meg kell vallani, hogy képtelensége által szintannyit ártott ügyének, mint árulással árthatott volna. Egyaránt nem volt képes vezérelni és engedelmeskedni, önhitt, kötekedő, hóbortos, szüntelen fecsegő, tunya az ellenség irányában, s csupán saját bajtársai ellenében tevékeny. Hume-mal szoros viszonyban állt egy más nagy hirű skót számüzött, a ki sok hibájával birt amannak, bár kisebb mértékben, — sir Cochrane János, gróf Dundonald második fia.

Sokkal magasabb jellemű volt Saltouni Fletcher Endre, egy kitünőleg tudományos és ékesenszóló, bátor, nem önérdekű, közszellemű, de ingerlékeny és összeférhetlen természetű férfiú. Mint több jeles kortársai, például Miltan, Harrington, Marvel és Sidney, nehány egymásra következett fejdelmek rosz igazgatása miatt, rendkivül megutálta az öröködési egyeduralmat. Mindazáltal nem volt népuralmi (democrata). Egy régi norman ház feje volt, és büszke származására. Szépen beszélt és irt, s nagyon is érezte értelmi fensőségét. Mint előkelő úri ember és mint

tudós egyaránt lenézte a köznépet, s oly kevessé volt hajlandó politikai befolyással ruházni azt föl, hogy még a személyes szabadság élvezetére sem tartotta képesnek. Sajátságos körülmény, hogy e férfiú, a legtisztesebb, rendületlenebb és makacsabb köztársasági azon korban, olyan tervet készitett, mely szerint a skót munkás-osztály nagy része rabszolgaságba döntetett volna. Élénk képmása valóban azon római tanácsosoknak, a kik, midőn a király nevet gyölölték, hajthatlan büszkeséggel védték rendök kiváltságait a sokaság igényei ellen, s kalodával és korbáccsal kormányozták rabszolgáikat és rabnőiket.

Amsterdam volt a hely, a hová a skót és angol menekültek fejei egybegyűltek. Ide jött Argyle Frizföldről és Monmouth Brabantból. Csakhamar föltünt, hogy a menekültek semmiben sem találkoznak, Jakab gyülöletén, s azon tűrelmetlenségen kivül, a melylyel számüzetésökből visszatérni vágytak. A skótok féltékenyek voltak az angolokra, az angolok a skótokra. Monmouth nagy követelései sértették Argylet, ki régi nemességére és törvényes királyi származására büszke levén, sehogy sem érzett hajlamot hódolni annak, a ki törvénytelen és alacsony viszonyból származott. De minden viszály közt, melyek a kis számüzött csapatot megoszlatták, legkomolyabb volt, a mely Argyle és földiei közt keletkezett. Nehány skót számüzött kedélyét és értelmét a hoszas ellenzés a zsarnokság ellen olyan beteges állapotba juttatta, melyben a legillőbb és hasznosabb féket is elviselhetlennek találták. Tudták, hogy Argyle nélkül semmit sem tehetnek. Tudniok kellett, hogy ha hanyatthomlok vészbe nem akarnak rohanni, vagy teljes bizalmat kell helyezni vezérökben, vagy a hadi vállalatnak még gondolatával is föl kell hagyniok. Eléggé bizonyította a ta-

pasztalás, hogy a háboruban minden működésnek, a legnagyobbszerűtől a legkisebbig, egy fő korlátlan vezetése alatt kell történnie, s hogy minden alárendelt tényezőnek, a maga helyén, föltétlenül, készen és szinlett örömmel kell engedelmeskednie oly parancsoknak is, a melyeket nem helyesel, vagy a melyeknek okát eltitkolták előtte. Képviselő testületeknek, nyilvános tárgyalásoknak s egyéb oly eszköznek, mely által lehetlenné teszik az uralkodóknak, hogy polgári ügyekben hatalmukkal visszaéljenek, mind nincsen helyök a táborban. Machiavelli Velencze és Florencz sok szerencsétlenségét méltán tulajdonitja azon féltékenységnek, a mely miatt e köztársaságok tábornokaik eljárásaiba mindég beavatkoztak. *) Szintoly ártalmas volt a hollandi szokás, hogy követeket küldtek a sereghez, a kiknek egyezése nélkül egy nagy csatát sem lehetett vívni. Kétségtelenül épen nem bizonyos, hogy a hadvezér, a kit a veszély órájában dictatori hatalommal ruháztak föl, a diadal óráján nyugton leteszi azt; s ez is egy tekintet többek közt, a mely miatt jól meg kell fontolni, mielőtt az emberek elhatározzák, karddal védeni a közszabadságot. De ha elszánvák megkisérleni a had szerencséjét, ha eszök van, azzal a teljhatalommal ruházzák föl vezéröket, a mely nélkül nem lehet háborut jól folytatni. Nem lehetetlen, hogy ha megadják azt a hatalmat, egy Cromwell vagy Napoleon válhatik belőle. De szintén bizonyos, hogy ha elvonják tőle e hatalmat, olyformán végződik vállalatuk, mint az Argyleé.

Több skót menekült, köztársasági érzelmektől hevülve, s merőben hiával minden képességnek, mely nagy dolgok vitelére szükséges, egész lelkitehetségét és szorgalmát

*) Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio, lib. II. cap. 33.

megvetette, nem a támadás eszközeinek egybeszedésére, oly félelmes ellenséggel szemközt, hanem hogy miként korlátozhatják vezérök hatalmát, mint biztosithatják magokat nagyravágyása ellen. Ez öntetsző ostobaságot, a hogy a hadsereget rendezték, mintha köztársaságot rendeztek volna, alig lehetne hinni, ha egy közölök őszintén sőt kérkedőleg elő nem adta volna. *)

Végre minden eltérést kiegyenlitettek. Elhatározták, azonnal beütési kisérletet tenni Skóczia nyugoti partján, s hogy azt gyorsan Anglia megszállása kövesse.

Argylenál volt névszerint a skócziai fővezérség: de egy bizottság ellenőrsége alatt állott, mely a katonai kormány fontosabb részeit magának tartotta föl. E bizottságnak volt hatalmában meghatározni hol szálljanak ki, kinevezni a tiszteket, felügyelni a katonaszedésre, s az élelmi és hadi szereket kiosztani. A tábornoknak csupán a hadsereg mozgalmainak vezetése maradt fen a csatatéren; sőt szavát kellett adnia, hogy, meglepetés esetén kivül, a harczmezőn sem teszen semmit a hadi tanács egyezése nélkül.

Monmouthnak Angliában kellett vezérkednie. Ellágyult kedélye, szokás szerint, az őt környező társaság benyomásainak volt kitéve. Merész reményei, a melyek kialudni látszottak, újra föléledtek keblében. Eszébe jutott, mily vonzalommal üdvözölte őt a köznép mindenkor a városban és falukon, s azt várta, hogy most százanként, ezrenként kelnek föl elfogadására. Eszébe jutott, mily rokonszenvvel volt mindég iránta a katonaság, s hizelgett magának, hogy ezredenként fognak átjönni hozzá. Egymást érte a biztató tudositás Londonból. Bizonyossá tették őt,

*) Sir Patrick Hume's Narrative.

hogy az erőszakosság és igaztalanság, a melylyel a választásokban eljártak, dühödésig vitték a nemzetet, hogy a whig vezérek eszélyessége csak bajjal tudta megakadályozni koronázáskor a véres lázadás kitörését, s mindazon főurak, a kik a kirekesztési billt pártolták, alig várják, hogy körűle gyülekezhessenek. Wildman, a ki szeretett ily dologban példálózni, azt izente neki, hogy épen kétszáz éve, midőn Richmond gróf, maroknyi haddal Angliába jött, s nehány nap mulva, megkoronáztatott a bosworthi mezőn a Rikhárd fejéről elvett koronával. Danvers a city föllázitását vállalta magára. Elhitették a herczeggel, hogy mihelyt kitűzi lobogóját, azonnal fegyvert fog egész Bedfordshire, Buckinghamshire, Hampshire és Cheshire. E szerint kedvet kapott a vállalathoz, a melytől egy pár hét előtt visszaijedt. Földiei nem kötötték meg kezeit oly képtelen megszoritásokkal, a minőket a skót menekültek mesterségesen kiokoskodtak. Csupán azon igéretet kivánták tőle, hogy a király czimet nem veszi föl, mig egy szabad parliament nem itél igényei fölött.

Azt határozták, hogy két angol, Ayloffe és Bumbold, kisérje Argylet Skócziába, s hogy Fletcher Angliába menjen Monmouthtal, Fletcher, eleitől fogva, rosz végét jósolta a vállalatnak: de lovagias szelleme nem engedte, hogy viszavonuljon a veszély elől, a melynek barátai, mint látszott, oly repesve mentek elébe. Ha Grey helyeselve ismételte, a mit Wildman mondott Rikhárd felől, méltán jegyezte meg a sokat olvasott és gondolkodó skót, hogy nagy a különbség a XV. és XVII. század között. Richmond a bárók segélyére támaszkodhatott, a kik közől mindenik egy egy zsellér hadat vihetett csatába; s Richmondnak egy ezred rendes katonája sem volt.

A száműzöttek, részint saját forrásaikból, részint hollandi jó akaróik adakozásaiból össze tudtak annyi pénzt csinálni, a mennyi mindkét hadjáratra elég volt. Londonból igen keveset kaptak. Hat ezer fontot vártak onnan. Pénz helyett azonban mentegetőzések jöttek Wildmantól, a melyek mindenki szemeit fölnyithatták, a ki nem volt szándékosan vak. A herczeg saját és lady Wenthworth drága köveinek elzálogositásával fedezte a hiányt. Fegyvert, hadi és élelmi szereket vettek, s több, Amsterdam előtt horgonyozott hajót raktak meg.

Nevezetes, hogy a legjelesebb és legotrombábban megsértett férfiu a brit száműzöttek közt távol tartotta magát ez elhamarkodott tervektől. Locke János, mint bölcselkedő, gyűlölte a zsarnokságot és üldözést; értelme azonban és véralkata megőrizte őt a pártember szenvedélyeitől. Bizalmas lábon állt Shaftesburyvel s igy vonta magára az udvar ellenszenvét. Locke azonban oly okosan viselte magát, hogy még azon kor megvesztegetett s részrehajló törvényszékei elé is hiában állitották volna. Egy oldalról, mindazáltal, hozzá lehetett férni. Az oxfordi egyetem »keresztyén egyházá«-hoz tartozott. Elhatározták, elűzni onnan a legnagyobb férfiut, a kivel ama hires főiskola valaha büszkélkedhetett. Azonban nem volt könnyű. Locke, Oxfordban egyáltalában nem nyilatkozott a napi politikáról. Kémekkel vették körül. Hittanárok, szép mesterségek tudorai nem pirúltak teljesiteni a legaljabb szolgálatot, hogy tisztitársuk ajkaira ügyeltek, szavait megrontására följelentendők. Szándékosan ingerlő tárgyakra vezették a csarnokban a beszédet, a kirekesztési billre, gróf Shaftesbury jellemére, de mind hiába. Locke se nem nyilvánitotta, se nem titkolta el véleményét, hanem oly állhatatosan megőrizte

hallgatagságát és egykedvűségét, hogy a hatalom szolgái is kénytelenek voltak, boszúságukra, megvallani, hogy soha senki sem volt annyira ura nyelvének és szenvedélyeinek. Ugy találván, hogy árulással semmit sem tehetni ellene, kényhatalomhoz nyultak. Miután hasztalan kisértgették vétségbe ejteni Locket, a kormány elhatározta a nélkül büntetni. Rendeletek jöttek a Whitehallból, hogy ki kell őt vetni; s a dékán és kanonokok siettek azoknak engedelmeskedni. Locke egészségi tekintetben, a szárazon útazott, midőn megtudta, hogy minden pör sőt legkisebb értesités nélkül meg van fosztva hazájától és kenyerétől. Az igaztalanság, a mint vele bántak, mentségéül fogott szolgálni, ha erőszakos viszszatorlási eszközökhez folyamodott volna. De a személyes boszú által nem volt elvakitható: nem várt jót azok tervétől, a kik Amsterdamban gyülekeztek; s Utrechtbe vonult, hol, mig bajtársai saját romlásukon dolgoztak, ő híres levelei irásával foglalkozott a türelemről. *)

Az angol kormány korán megtudta, hogy a számüzöttek valamit forralnak. Ugy látszik kezdetben nem vártak beütést Angliába; de tartottak tőle, hogy Argyle rövid időn fegyverben megjelenik clanjai között. Minélfogva kiáltványt adtak ki, hogy Skóczia védelmi állapotba tétetik. Rendelték, hogy a militia készen álljon. Mozgásba hoztak minden clant, mely a Campbell név iránt ellenséges volt. Murray Jánost, Athol marquist, tették argyleshirei főispánná, s számos embere élén megszállta az Inverary erősséget. Nehány gyanus egyént befogtak. Másokkal kezeseket állittattak. Hadi hajókat küldtek, Bute sziget körül ke-

*) Le Clerctől Locke élete; lord Kingtől Locke élete; Grenville-től Oxford és Locke.

ringeni; s az irföldi hadsereg egy részét Ulster partjaira szállitották.

Mig ez előkészületeket tették Skócziában, Jakab titkos tanácsába hivatta van Citters Arnoldot, a ki soká volt Angliában, mint az Egyesültállamok követe, és Van Dykvelt Everardot, a ki Károly halála után különös küldetéssel volt megbizva az Egyesültállamok részéről tolmácsolni a fájdalmat s egyszersmind szerencsekivánatot. A király előadá, hogy kétségtelen forrásokból értesült azon tervekről, a melyeket számüzött alattvalói trónja ellen Hollandban koholnak. Sokan e számüzöttek közől nyakmetszők, a kiket csak az isten különös gondviselése akadályozott meg, hogy gyalázatos gyilkosságot nem követtek el; s köztök van a hely tulajdonosa, melyet a mészárlásra kinéztek. »Minden élő lény közt, mondá a király, Argylenek van leginkább módjában nekem ártani; s Holland alkalmas mindenek fölött támadást intézni ellenem.« Citters és Dykvelt biztositották ő fölségét, hogy azonnal közlik kormányukkal, a mit előadott, s teljes bizalmukat fejezték ki, hogy mindent elkövetnek kielégitésére.

A követek jogositva voltak e bizalom kifejezésére. Mind az Orániai herczeg, mind az Egyesültállamok rendei nagyon ohajtották ez időben, hogy hazájuk vendégszeretetével ne éljenek vissza oly tervekre, a melyek miatt az angol kormány méltán panaszkodhatnék. Jakab utóbb oly hangon beszélt, mely azon reményre jogositott, hogy nem fogja magát Francziaország fensőségének szenvedőleg alájavetni. Valószinűnek látszott, hogy beleegyezik az Egyesült államokkal és az Osztrákházzal kötendő szövetségbe. Hágában tehát lelkismeretesen igyekeztek mindent eltávoztatni, a mi bántalmára lehetne. Vilmos szemé-

lyes érdeke tehát ezen alkalommal azonos volt ipja érdekeivel.

De a fenforgó eset gyors és erélyes eljárást igényelt; s a batáv intézmények természete azt szinte lehetlenné tette. Az utrechti »unio«, melyet a forradalom szorongató körülményei közt, a legközvetlenebbb szükség kielégitése végett kötöttek, csöndes időben még nem volt gondosan átnézve és kijavitva. A hét köztársaság közől, a melyeket azon egyezmény egybefüzött, mindenik fentartotta magának a legtöbb fölségi jogot, s e jogoknak minden bötüjéhez ragaszkodott a központi kormány ellenében. Miként a szövetségi hatalomnak nem volt módjában gyors engedelmességre szorítani a tartományi hatóságokat, ugy ezek sem szorithatták gyors engedelmességre a községi hatóságokat. Hollandban magában tizennyolcz város volt, a melyek közől, sok tekintetben mindenik független állam volt, féltékeny minden kül beavatkozásra. Ha egy ilyen város igazgatói oly rendelményt kaptak Hágából, mely nem volt inyökre, vagy egészen mellőzték azt, vagy csak hanyagúl és késedelmesen hajtották végre. Némely városi tanácsban ugyan mindent tehetett az Oraniai herczeg befolyása. De szerencsétlenségre a brit száműzöttek a gazdag és népes Amsterdamban gyülekeztek, ott szerelték föl hajóikat; s Amsterdam tisztviselői állottak élén a szövetségi kormány és a Nassauház iránt ellenséges pártnak. Az Egyesültállamok tengerészetét öt különböző tengernagyi hivatal intézte. Egyik hivatal Amsterdamban székelt, részben e város hatósága által neveztetett ki, s egészen annak szelleme látszott lelkesítni.

A szövetségi kormány minden kisérlete, Jakab kivánatainak eleget tenni, meghiúsult Amsterdam előljáróinak

túlterjeszkedése s Devil Skelton ezredes ostobasága miatt, a ki épen Hágába érkezett, mint angol követ. Skelton az angol zavarok alatt Hollandban született, s azért különösen alkalmasnak hitték őt e helyre; de valóban ezen és minden egyéb diplomatai állásra képtelen volt. Nagy emberismerőka legüresebb, állhatatlanabb, szenvedélyes, önhitt és fecsegő embernek mondták őt. *) A menekültek lépéseire nem fordított komoly figyelmet, miglen a skót vállalatra fölszerelt három hajó a Zuyder-öblön kivül a tengeren volt, s a fegyver, hadikészlet és élelmi szerek a parton, s az utazók a hajón voltak. Ekkor, a helyett, hogy a mint tennie kellett, az egyesült rendekhez fordúlt volna, a kik épen lakása mellett üléseztek, az amsterdami tisztviselőkhez küldött, hogy a gyanus hajókat tartóztassák le. Az amsterdami előljárók azt felelték, hogy a Zuyder-öböl bejárása hatóságuk körén kivül van, s a szövetséges kormányhoz útasitották. Világos, hogy ez puszta mentség volt, s hogy ha az amsterdami városháznál valóban ohajtották volna megakadályozni Argyle elindulását, könnyen tehették volna azt. Skelton most az Egyesültállamokhoz folyamodott. Ezek nagy készséget mutattak kérelmét teljesiteni, s, a dolog sürgös voltához képest, eltértek rendes ügykezelési eljárásuktól. A mely nap hozzájok folyamodott, a mint kérelme hozta magával, tüstént rendelet ment az amsterdami tengernagysághoz. De e rendelet, a hibás értesités következtében, nem irta le pontosan a hajók állomását. A szerint Texelnél feküdtek. Pedig Vlienél voltak. Az amsterdami tengerészi hivatal e tévedéssel mentette, hogy semmit sem tőn; s, mielőtt a hibát kiigazithatták, a három hajó elvitorlázott.

*) Bonrepaux Seiglenayhez $^4/_{14}$ febr. 1686.

Nagy aggodalom közt teltek Argyle végső órái a hollandi partokon. Közelében volt egy holland hadihajó, mely vállalatának egy pillanatban véget vethetett. Hajói körül egy csónak keringett, a melyben több ember volt szemcsővel, a kikről gyanitotta, hogy őt kémlelik. De valóban mit sem tőnek visszatartására, s május másodikán délután kedvező szél mellett tengerre szállott.

Az út szerencsés volt. Hatodikán megpillantották az Orkadokat (Orkneys). Argyle vigyázatlanúl Kirkwallnál vetett horgonyt s megengedte, hogy emberei közől kettő partra szálljon. A püspök elfogatta őket. A menekültek hoszas és élénk vitába bocsátkoztak balsorsuk fölött, mert kezdettől fogva végiglen, bármily lankadozók és határozatlanok voltak eljárásukban, soha sem hiányzott vitában élénkségök és kitartásuk. Nehányan a mellett voltak, hogy Kirkwallra üssenek. Mások, hogy haladéktalanul Argyleshirebe menjenek. Végre hatalmába ejtett a gróf nehány gentlemant, a kik a sziget partjai közelében laktak, s ajánlotta a püspöknek a foglyok kicsérélését. A püspök nem felelt; s a hajóhad, három napi veszteglés után, ismét elvitorlázott.

Ez időzés szerfölött ártalmas volt. Edinburghba gyorsan hire ment, hogy a fölkelők hada az Orkadokhoz ért. Azonnal megindították a seregeket. S mire a gróf megyéjéhez közelgett, ugy találta, hogy intézkedéseket tőnek visszaverésére. Dunstaffnagenál a partra küldte második fiát, Károlyt, hogy szólitsa fegyverre a campbellieket. Károly azonban szomoru hírrel tért vissza. A pásztorok és halászok ugyan készek voltak Mac Callum More körül seregelni, de a clan fejei közől nehányan fogságban voltak, mások menekültek. A gentlemanek, a kik honn maradtak,

a kormány hivei voltak vagy féltek mozogni, sőt főnökük fiát sem akarták látni. Dunstaffnagetől a kis had Campbell-tawnhoz ment, Kintyre félsziget déli fokához. A gróf itt nyilatkozmányt bocsátott közre, melyet Hollandban, a bizottság rendeletéből, Stewart Jakab készitett bizonyos skót ügyész, a kinek tollát nehány hónappal utóbb egészen másként használták. Ez iratban erőteljes, gyakran nevetségig fölcsigázott nyelven sok valódi és képzelt sérelem volt fölhordva. Czélzás volt benne, hogy az utóbbi király méreg által mult ki. A vállalat egyik fő czéljául nem csak a pápistaság gyökeres kiirtása volt kijelölve, hanem a főpapi rendszeré is, a melyet a pápistaság legkeserűbb gyökerének és kinövésének mondottak, s minden igaz skótot buzditottak, hogy hősileg harczoljanak hazájokért és istenökért.

Bármily buzgó hive volt Argyle annak, a mit ő tiszta vallásnak tartott, minden aggodalom nélkül gyakorlott bizonyos félig pápista, félig pogány szokást. A rejtelmes tiszafa-keresztet, először tűzre téve, majd kecske-vérbe mártva, meghordozták, hogy minden campbellieket fölkeltsenek tizenhattól hatvan évesig. A tarbeti földszoros volt gyülhelyül kitűzve. A tömeg, bár igen kevés ahhoz képest, a mennyi fogott lenni, ha a clan ereje és szelleme nem tört volna meg, még mindég tekintélyes volt. Az összes erő mintegy ezernyolczszáz emberre ment. Argyle három csapatra osztá felföldieit, s aztán a tisztek kinevezéséhez fogott.

A Hollandban kezdett czivódások soha sem szüntek az egész hadjárat alatt: de Tarbetnél hevesebbek lőnek, mint bármikor. A bizottság még a gróf atyaurságí hatóságába is beavatkozott, s nem akarta megengedni, hogy önhatalmilag katonai rangot oszthasson rokoninak. Mig e mindenbe avatkozó czivakodók el akarták venni tőle hatalmát

a felföldiek fölött, magok bocsátkoztak levelezésbe az alföldiekkel, s leveleket küldtek és kaptak, a melyeket soha sem közöltek a névleges vezérrel. Hume és társai kikötötték magoknak a felügyelést a készlet fölött, s a hadfolytatás ez annyira fontos ágát oly hanyagsággal vitték, a mit alig lehetett a becstelenségtől megkülönböztetni, raboltatni hagyták a fegyvereket, pazarolták az élelmi szereket, s tobzódva éltek oly időben, a midőn, kötelességök volt volna a mértékletességben példát adni mindazoknak, a kik alattok álltak.

Nagy kérdés volt, hogy a fel- vagy az alföld legyen-e a háboru szinhelye. A grófnak először terve volt saját birtokaiban szilárdítani meg hatalmát, kiűzni a Perthshireből Argyleshirebe nyomult clanokat, s családja régi székhelyét Inveraryban elfoglalni. Akkor remélhette, hogy négy-öt ezer skót harczos áll rendelkezésére. Ilyen erővel képes leendett azon vadon vidéket Skóczia összes hatalma ellen védeni, s pompás tért fogott nyerni támadó föllépésekre. Ugy látszik ez volt a legokosabb útmód előtte. Rumbold, a ki derék katonai iskolában képződött, s mint angol, részrehajlatlan biró lehetett a skót felekezetek közt, mindent elkövetett a gróf támogatására. De Humemal és Cochranenel egyáltalán nem lehetetett boldogulni. Valóban féltékenyebbek voltak Argyle ellenében, mint a hogy ohajtották a vállalat sikerét. Látták, hogy saját hegyei és tavai közepett, olyan sereg élén, a mely nagy részint saját törzséből alakult, képes lehet mellőzni ellenzésöket s teljes vezéri hatalmat gyakorolni. Morogtak, hogy csupán az alföldiek viselik szivökön a jó ügyet, s a Campbellek nem a szabadságért, se isten egyházáért, hanem csupán Mac Callum More-ért fogtak fegyvert. Cochrane nyilvánitotta, hogy

Ayrshireba egyedül is elmenne, csupán egy szénagyüjtő villával. Argyle, hosszas ellenzés után, meggyőződése ellenére beleegyezett, hogy megoszszák kis seregét. Ő Rumbolddal a felföldön maradt. Cochrane és Hume állt élén azon hadnak, a mely elevezett az alföldön tenni beütést.

Ayrshiret tűzte ki Cochrane: de Ayrshire partjain angol hadihajók őrködtek; s a kalandorok kénytelenek voltak Clyde torkolatánál Greenockhoz menni, mely akkor egy sor szalmakunyhóból álló kis halász falu volt, most azonban virágzó, nagy kikötőhely, hol ötszörténél több vámjövedelmet szednek, mint a mennyit a Stuartok Skóciából összesen bevettek. A »militia« egy része Ireenockban feküdt: Cochrane mindazáltal, élelem szükében levén, el volt határozva partra szállani. Hume ellenezte, Cochrane annál maradt, s egy Elphinstone nevű tisztnek parancsolta, hogy húsz emberrel egy csolnakon szálljon ki. Azonban a vezérek czivakodó szelleme minden réteget áthatott. Elphinstone felelé, hogy csak okos parancsnoknak köteles engedelmeskedni, hogy e parancsot oktalannak tekinti, s, egy szóval, hogy nem megyen. Fullarton őrnagy, egy mindenik párt által tisztelt, de különösen Argylehez ragaszkodó, hős férfiu vállalkozott, csak huszad magával, partra szállani, s végre is hajtotta azt, bár a partról tüzeltek. Kissé összeütköztek. A »militia« visszavonult. Cochrane bement Greenockba. Ellátta magát hússal, de nem talált hajlamot a nép közt fölkelésre.

Valóban a nép hangulata Skócziában nem olyan vala, mint a számüzöttek gondolták, a kik szintazon áltatás befolyása alatt voltak, a mely a számüzötteknek mindég sajátja. A kormány ugyan gyülöletre méltó és gyülölt volt. De a békétlenek pártokra voltak szakadva, melyek szintoly

ellenségesek voltak egymás iránt, mint azok irányában, a kik fölöttök uralkodtak; s egyik párt sem kivánt a berohanókhoz csatlakozni. Sokan nem hitték, hogy a fölkelésnek sikere lesz. Sokaknak szellemét valóban megtörte a hosszas és kegyetlen elnyomás. Volt ugyan a rajongóknak bizonyos faja, a kik nem igen szokták a sikert számitgatni, s a kiket az elnyomás nem megszeliditett, de őrültségbe döntött. E férfiak azonban csak csekély különbséget láttak Jakab közt és Argyle közt. Dühök oly fokra hágott, hogy a mit bárki más forró hévnek mondott volna, előttök laodicaeai langyosságnak tetszett. A gróf előbbi életét olyasmi bélyegezte, a mit ők a legaljasb hitehagyásnak tekintettek. Ugyanazon felföldieket, a kiket most a főpapság kiirtására szólitott föl, néhány év előtt ótalmára hivta föl. S rabszolgák, a kik mit sem tudnának a vallásról, mit sem gondolnának azzal, s mindég készek volnának a zsinati kormányalak, a püspöki rendszer, a pápistaság mellett harczolni, a mint épen Mac-Callum Morenak parancsolni tetszik, — az ilyen rabszolgák méltó szövetségesei volnának-e isten népének? A nyilatkozmány, bármily illetlen és türelmetlen hangon szólt, e rajongók szemében csak hitvány, világi mű volt. A dolgok azon rende, melyet Argyle volt alapitandó, s a minőt később egy hatalmasb és szerencsésb szabaditó bevitt, nem látszott előttök küzdésre méltónak. Nem csupán lelkismereti szabadságot kivántak ők a magok számára, hanem föltétlen uralmat mások lelkismerete fölött, nem csak presbyteri tant, szerkezetet és istentiszteletet, hanem a »covenant«-ot a legszigorúbb értelemben. Semmi sem elégithette ki őket, hacsak a polgári társaság minden czélját föl nem áldozták volna egy hittani rendszer fensőségének. A ki azt hitte, hogy egy kormányalak sem érdemes, hogy miatta a

keresztyéni szeretetet megszegjék, s a ki méltányt és türelmet javaslott, szójárásuk szerint, Jehova és Baál közt ingadozott. A ki kárhoztatta az olyas tetteket, mint Beaton bibornok és Sharpe érsek meggyilkolása, ugyanazon bünbe esett, a mely miatt Saul, Izrael királya, elvettetett. Utálatosak voltak ez urak szemeiben mindazon elvek, a melyek polgárisult, keresztyén emberek közt enyhítették a háború iszonyait. Szállást se adni, se venni nem kellene A futó őrült malay, a veszett kutya, melyet a tömeg kerget: ime a követendő példányok az önvédelem harczában. Olyas okok, a minők az államférfiak és tábornokok eljárását vezérlik, egyáltalában nem fértek e rajongók fejébe. Ha valaki ilyes okokat sürgetni mert, eléggé kimutatta, hogy nem tartozik a hivők közé. Ha isten elvonja áldását, keveset vihetni ki ravasz államférfiak, tapasztalt hadvezérek, hollandi fegyverek s nem ujdonszületett celták által a lorni hegyek közől. Ha ellenben valóban eljött az úrnak napja, még mindég megsemmisitheti a világi dolgok bölcseségét bolondságok által, s kevesek által szintúgy eszközölhet szabadulást, mint sokak által. Athol kardja és Claverhouse szuronyai szintoly jelentéktelen fegyverek által legyőzethetnek, mint Dávid parittyája és Gideon korsója volt *).

Cochrane, lehetlennek találván a Clyde délszaki népességét föllázitani, ismét Argylehoz csatlakozott, a ki Bute szigeten volt. A gróf ismét javasolta, Inverary ellen tenni kisérletet. Megint makacs ellenzésre talált. A tengerészek Hume és Cochrane mellett voltak. A felföldiek föl-

*) Hogy e sorokban szerző épen nem tulságosan irta le az érin tett rajongókat, a következő két munka olvasására útasitja az olvasót: »Hind let loose«, és Faithful Contendings displayed.«

tétlenül alávetették magokat vezérök parancsának. Attól lehetett tartani, hogy a két párt közt fegyverre kerül a dolog; s e szerencsétlenség félelme némi engedményre birta a bizottságot. Ealan Ghiering várát, mely a Loch Riddan torkolatánál feküdt, nézték ki fő fegyverrakhelynek. Oda szállitották a hadi készletet. A hajók a falak közelében vetettek horgonyt, oly helyen, a mely sziklák és zátony által védve, nagyobb hadi hajóknak hozzáférhetlennek látszott. Sánczokat hánytak. Egy üteget szereltek föl a hajókról vett nehány kisebb ágyuból. Az erősség parancsnokságát esztelenül Elphinstenora bizták, a ki már több készséget mutatott vezéreire támadni, mint az ellenség ellen küzdeni.

S most, nehány óráig, ugy tetszett, komolyan megy a dolog. Rumbold elfoglalta Ardkinglass várát. A gróf szerencsésen verekedett Athol serge ellen, s épen előnyomulóban volt Inverary felé, midőn a hajókról és a bizottsági partokról érkezett nyugtalanitó hirek visszavonúlni kényszerítették. A királyi hadi hajók közelebb jöttek Ealan Ghieringhez, mint lehetségesnek gondolták. Az alföldi gentlemanek határozottan vonakodtak a felföldön tovább előnyomúlni. Argyle visszasietett Ealan Ghieringbe. Itt támadást javaslott a hadi hajókra. Hajói ugyan nem igen voltak alkalmasok ilyes támadásra. De harmincz nagyobb halászhajó fogta volna támogatni, a melyek közől mindenik jól volt ellátva fegyveres felföldiekkel. A bizottság mindazáltal hallani sem akart e tervről, s valóban meg is akadályozta azt, vérengzést támasztván a tengerészek közt.

Most általános lett a zavar és csüggedés. Az élelmi szereket oly roszúl kezelte a bizottság, hogy többé nem lehetett élelmezni a seregeket. A felföldiek tehát százanként szökdöstek; s a gróf, lehangolva e szerencsétlenség miatt,

engedett azok unszolásának, a kik makacsul sürgették, hogy az alföldre menjen.

Sietve vonult a kis had a Loch Long partjára, e tengeröblön éjjel csónakokon kelt át, s Dumbartonshireben szállt ki. Itt vették, másnap reggel, a hireket, hogy a király hadi hajói az átmenetelt kivívták, a gróf minden hajóit elfoglalták, s hogy Elphinstone, egy lövés nélkül, elfutott, az ellenségnek hagyva a várat a készletekkel.

Most nem maradt egyéb hátra, mint mindent koczkáztatva, az alföldre nyomúlni. Argyle elhatározta merész támadást tenni Glasgow ellen. De, mihelyt szándokát tudatta, ugyanazok, a kik mindaddig az alföldre siettették, elrémültek, megtámadták őt, ellenvetéseket tőnek, s midőn hiában volt minden okoskodás, minden ellenvetés, azt a tervet koholták, hogy a csónakokat hatalmukba kerítik, elillannak s tábornokukat és clanembereit magokra hagyják győzni vagy meghalni segélytelenül. A terv meghiúsult; s a gyávák, a kik azt csinálták, kénytelenek voltak derekabb emberekkel osztozni az utósó kisérlet veszélyében.

Mig a Loch Long és Loch Lomond közötti tartományon átvonultak, szüntelen háborgatták a fölkelőket a »militia« egyes hadosztályai. Volt nehány összeütközés, a melyben a gróf győzött; de a hadak, melyeket visszavert, előtte hátráltak vissza, elterjesztették a hirt jöveteléről, s midőn a Leven folyamon átkelt, már erős hadseregre talált, rendes és nem rendes katonaságból.

Meg akart ütközni. Ayloffe szintazon véleményben volt. Hume ellenben állitotta, hogy őrültség volna az ellenséggel csatát kezdeni. Egy vörös ezredet látott. Több lehet mögöttök. Ilyen erőt megtámadni, annyi, mint bizonyos ha-

lálba rohanni. Legjobb éjjelig nyugton maradni, s aztán elillanni az ellenség elől.

Erős szóváltás lett belőle, a mit csak nehezen tudott Rumbold közbenjárása lecsillapitani. Már este volt. Az ellenséges hadak egymástól nem igen messze táboroztak. A gróf megint éjjeli támadást merészelt ajánlani, és megint leszavazták.

Miután elhatározták, hogy nem ütköznek meg, nem volt egyéb hátra, mint azon lépés, a melyet Hume ajánlott. Lehetséges volt, hogy ha titkon fölszedik a sátorfát, s egész éjszaka sietnek berken eren által, nehány mértföldet nyer a gróf az ellenség fölött, s minden további fenakadás nélkül Glasgowba érend. Az őrtüzeket égni hagyták; s megindultak. S most egy szerencsétlenség a másikat érte. A kalauzok nyomot tévesztettek az ingoványon által és süppedékbe vezették a sereget. A fegyelmezetlen s lehangolt katonák közt nem lehetett hadi rendet tartani a sötét éjben s az egyenetlen, ellenséges földön. Egyik páni félelem a másik után lepte meg a szakadozott sorokat. Minden jelben, neszben az üldözők közelgését vélték. Nehány tiszt még növelte a rémülést, a mit csillapitniok kellett vala. Rendetlen tömeggé lőn a sereg; s e tömeg hamar leolvadt. Sokan elszöktek az éj védelme alatt. Rumbold és több más derék férfiu, a kiket semmiféle veszély nem választhatott el a seregtől, utat vesztettek, s nem voltak képesek a főhadtesttel megint egyesülni. Viradatkor csak ötszáz menekült vergődött össze Kilpatrickba, fáradtan és leverten.

Nem lehetett többé a hadfolytatásra gondolni; s világos volt, hogy a vállalat főnökeinek életök megmentése is elég bajba kerül. Futott, ki merre tudott. Hume bizton a szárazra ért. Cochranet elfogták és Londonba küldték.

Argyle biztos menhelyet vélt találhatni egyik vén szolgájának fedele alatt, a ki Kilpatrick közelében élt. Csalatkozott; s át kellett kelnie a Clyden. Pór ruhába öltözött s Fullarton őrnagy kalauzául adta ki magát, a kinek föláldozó hűségére minden veszélyben számithatott. A két barát együtt utazott Renfrewshiren által Inchinnanig. Itt szakad egymásba, mielőtt az Elydebe ömlenének, a fekete Cart és fehér Cart, a mely folyamok most virágzó városokat öntöznek és sok gyárt hajtanak, akkor azonban ingoványokon és juhlegelőkön folytak lassu folyással. A gázlónál, hol egyedül mehetének át a folyamon vándoraink, egy osztály »militia«őrködött. Nehány kérdést intéztek hozzájok. Fullarton minden gyanut magára igyekvék vonni, hogy bajtársa észrevétlen átcsuszhasson. De a kérdezők gyanakodtak, hogy a kalauz nem afféle nyers paraszt legény, a minek mutatja magát. Kezet tőnek rá. Kiragadta magát s a vizbe ugrott, azonban tüstént üldözőbe vették. Egy ideig védte magát öt megtámadó ellen. De nem volt egyéb fegyvere zsebpisztolyainál, s azok, miután vizbe ugrott, oly nedvesek lettek, hogy nem sültek el. Egy skót kardja földre terítette őt, s erőt vőnek rajta.

Megvallotta, hogy ő Argyle gróf, hihetőleg azon reményben, hogy neve tiszteletet és szánalmat ébreszt azokban, a kiknek kezére került. S valóban nagyon is meg voltak illetődve. Mert alacsony származásu becsületes skót emberek voltak, s bár fegyvert fogtak a korona mellett, alkalmasint a kálvinista egyházkormánynak és istentiszteletnek adtak elsőséget, s meg szokták tisztelni foglyukat, mint egy főuri ház fejét s a protestáns vallás bajnokát. De bár láthatólag meg voltak indulva, sőt nehányan közölök könyeztek is, nem igen éreztek hajlamot, lemondani a nagy juta-

lomról, s magokat az engesztelhetlen kormány boszújának kitenni. Foglyukat tehát Renfrewbe vitték. Azt az embert, a kinek főrésze volt az elfogásban Riddellnek hivták. E miatt Riddell egész nemzetségét, tovább egy századnál, gyűlölte a nagy Campbell-törzs. Élő emberek emlékezetére is ha egy Riddell az argyleshirei vásárt meglátogatta, kénytelen volt álnevet venni föl.

S most kezdődött Argyle pályája fényesebb része. Vállalata eddig csak gúnyt és gyalázatot hozott fejére. Nagy hiba volt tőle, hogy határozottan nem vonakodott a tábornoki nevet elfogadni, annak valódi hatalma nélkül. Ha nyugton visszavonulva marad Frizföldön, nehány év mulva tisztességgel hivatott volna vissza hazájába, s kitünő helyet foglalt volna el az alkotmányos egyeduralom diszei és támaszai közt. Ha vállalatát saját nézetei szerint vezérli, s kiséretébe csak olyanokat vesz vala föl, a kik föltétlenül engedelmeskedének minden parancsának, hihetőleg valami nagyot tett volna. Mert, mint vezér, nem a bátorságnak, vagy tevékenységnek, se az ügyességnek, hanem csupán a hatalomnak volt hiával. Tudnia kellett, hogy minden hiányok közt ez a leggyászosabb. Hadseregek diadalmaskodtak vezérek alatt, a kikben épen nem voltak kitünő tehetségek. De vitázó kör vezérlete alatt mely hadsereg kerülte ki valaha a vereséget és gyalázatot?

A nagy szerencsétlenségnek, mely Argylet elérte, az a jó oldala volt, hogy czáfolhatlan adatokkal föltünteth ette, minő ember volt ő. Az naptól fogva, melyen Frizföldet elhagyta, mindaddig, mig kisérői Kilpatricknál el nem váltak tőle, soha sem volt ura önmagának. Ő hordozta a felelősséget számos intézkedésért, a melyet józan itélete folyvást kárhoztatott. Most végre egyedül állott. A fogság

adta vissza a szabadság legdicsőbb nemét, mely szerint az ember, tetteiben és cselekményeiben, maga kormányozza önmagát, a hogy valamit jónak és illőnek itélt. E pillanattól fogva mintha uj bölcseség és erény szállotta volna meg. Ugy tetszett, hogy értelme erősbült és központosult, s erkölcsi jelleme emelkedett és szelidült egyszersmind. A győztes dölyfe mit sem kimélt, a mi e régi nemességére s patriarchai hatalmára büszke férfiu jellemét megkisérthette. A foglyot diadalmenetben hurczolták Edinburghon által. A fogoly gyalog, hajdon fővel ment végig ama pompás utczán, mely sötét, óriási kőtömeg árnyában, a Holyrood-háztól a várba vezet. Előtte ment a hóhér, a borzasztó eszközzel, melyet a négyelő tőkén használtak. A győzelmes fél nem feledte, hogy huszonöt év előtt Argyle atyja azon felekezet élén állt, mely Montroset kivégeztette. Ez esemény előtt a Graham és Campbell házak nem szerették egymást; azóta halálos ellenek lettek. Gondjuk volt rá, hogy a fogoly ugyanazon kapun s ugyanazon utczákon menjen át, a melyeken Montrose hasonló sorsnak vitetett elébe. A menetet kisérő katonaságot Claverhouse vezénylette, a legvadabb és sötétebb fajzat a Grahamek közől. Mikor a gróf a várhoz ért, lábait vasra verték, s tudtára adták, hogy csak kevés napja van hátra az életből. Azt határozták, hogy uj büne miatt nem állitják törvényszék elé, hanem azon itélet folytán viszik halálra, melyet nehány év előtt hoztak ellene, a mely itélet oly irtózatosan igaztalan volt, hogy ama romlott kor legszolgaibb és elfajultabb törvénytudósa sem védhette pirulás nélkül.

De se a gyalázatos menet a főutczán (High-street) keresztül, se a közel kilátás a halálra nem birta megzavarni nemes és magasztos nyugalmát. Hős lelkét még szi-

gorubb kisérlet alá vették. A titkos tanács rendeletéből kérdőpontokat tettek eléje. Ő felelt azon kérdésekre, melyekre barátai veszélyezése nélkül felelhetett, s nem akart többet mondani. Mondták neki, hogy ha kielégitőbb feleleteket nem ad, kinpadra vonják. Jakab, a ki kétségkivül sajnálta, hogy a kinpadra vont Argyle látásán nem legeltetheti szemeit, határozott rendeleteket küldött Edinburghba, hogy semmit sem kell elmulasztani, a mivel vallomást lehet kicsikarni az árulótól az árulás minden részese ellen. De a fenyegetéseknek nem volt sikere. A kinpad- és halállal szemközt, Mac Callum More kevesbbé gondolt magára, mint szegény clanembereire. »Ma azzal foglalkoztam, irta szobájából, hogy kérek mellettök, s némi reményben. De ez este rendelet jött, hogy holnap kinpadra vonjanak, ha eskü mellett minden kérdésre nem felelek. De bizom istenben, hogy nem hagy el.«

A kinzást nem alkalmazták. Talán az áldozat nagylelkűsége inditotta a győzőket szokatlan szánakozásra. Maga mondta, hogy eleinte igen durvák voltak iránta, később azonban tisztelettel és gyöngédséggel kezdtek vele bánni. »Isten, ugymonda, meglágyitotta szivöket.« Annyi bizonyos, hogy egy barátját sem árulta el, hogy ellenségei legnagyobb kegyetlenségétől magát megmentse. Élete utósó reggelén irta a következő szavakat: »Senkit sem neveztem meg romlására. Hála istennek, csodásan megsegitett.«

Maga irta meg siriratát, egy rövid eszme- és szellemdús költeményt, egyszerű és erőteljes nyelven, s meglehetős versalkotással. E kis müvében panaszkodik, hogy, bár ellenei ismételve halálra itélték, barátai még kegyetlenebbek voltak. E kifejezésekhez magyarázatot nyújt az a levél, a melyet bizonyos, Hollandban lakó nőhez intézett. E nő

nagy öszlettel látta őt el vállalatára, s ugy hitte jogositva van teljes fölvilágositást kivánni bukása okairól. Bajtársait feloldozta az árulás alól, de oly kifejezésekkel irta le ostobaságukat, járatlanságukat elveteműlt pártoskodásukat, a melyeket, hogy busásan megérdemelték, utóbb saját tanuságtételök is igazolta. Majd kétkedett, vajon nem szólt-e igen szigoru hangon, mely egy haldokló keresztyénhez illetlen, s külön papiron, kérte barátnőjét, semmisitse meg, a mit ez emberekről irt. »Csak annál kell maradnom, tevé hozzá szeliditve, hogy kormányozhatlanok voltak.«

A mi kevés ideje még hátra volt, többnyire ájtatosságban s családja több tagjával folytatott szives értekezéssel töltè. Nem mondta, hogy bánná utóbbi vállalatát, de nagy megindulással panaszolta, hogy régebben annyit engedett egyházi dolgokban a kormány kényének. Méltó büntetés érte, ugymond. A ki oly sokáig gyáva és képmutató volt, nem érdemli, hogy az állam és egyház megmentésében eszköz legyen. De az ügy, ismételte gyakorta, isten ügye, s bizonyára diadalmaskodik. »Nem igénylem, monda, hogy jós volnék. De lelkemben erősen érzem, hogy mihamar eljő a szabadulás.« Nem valami különös dolog, hogy a presbyterség némely buzgó hivei szivökben megőrizték szavait, s utóbb isteni ihletésnek tulajdonitották azokat.

A vallásos hit és remény, hozzájárulván természetes bátorsága és szendesége, oly hatással volt lelkére, hogy ugyanaz nap, midőn meg kellett halnia, étvágygyal ebédelt, derűlten társalgott az asztalnál, s utósó ebéde után szokása szerint ledőlt egy kissé szunnyadni, hogy lelke és teste teljes erőben legyen, ha vérpadra lép. Épen ekkor érkezett a várba, társaitól izenetet hozva egy titkos tanácsos, a ki alkalmasint presbyterinek született, s a haszonlesés vitte

rá, hogy az egyház elnyomására, melynek maga is tagja volt egykor, segédkezet nyujtson. Bebocsátást kért a grófhoz. Azt felelték, hogy alszik. A titkos tanácsos ezt csak kifogásnak gondolván, azon volt, hogy bocsássák be. A szoba ajtaját lassan felnyitották; s ott feküdt Argyle az ágyon, oly csöndesen aluván, a vasban, mint a gyermek. A hitehagyottban fölébredt a lelkismeret. Sebzett szivvel elfordult, sietett ki a várból s egy családjabeli nő közel lakában keresett menhelyet. Ott egy székbe vetette magát, s a lelkismeret mardosása és a szégyenérzet egészen erőt vőn rajta. Nőrokona, elrémülve tekintete és zokogása miatt, azt hitte, hogy hirtelen valamely betegség rohanta meg, s kérte, igyék egy csésze asszúbort. »Nem, nem, mondá amaz; az nem segit rajtam! «A nő esdekelve kérte, mondja meg, mi baja. »Argyle börtönében valék, mondá amaz. Egy órával az örökkévalóság előtt oly édesden láttam aludni, a mint csak valaki alhatik. De én. . .«

S most fölkelt a gróf ágyából, és elkészült arra, a mit még ki kelle állania. Először is a főutczán levitték a »tanácsház«hoz, hol a végrehajtás előtt rövid ideig még várnia kellett. Ez idő közben tollat és tentátkért, s nejének irt. »Kedves lelkem, az isten változhatatlan. Irántam mindég jó- és kegyelmes volt; és semmiféle hely nem tesz e részben változást. Bocsásd meg minden bünömet; s annál keress vigasztalást, a kinél egyedül találhatni azt. Az úr legyen veled, áldjon meg és vigasztaljon téged, édeskedvesem. Isten veled.«

Ideje volt a »tanácsházat« elhagyni. A papok, kik a fogoly körül voltak, nem az ő vallásabeliek voltak; de ő nyájasan kihallgatta azokat, s intette őket, óvnák hiveiket azon tanoktól, a melyeket minden protestáns egyház egyaránt kárhoztat. Vérpadra lépett, hol Skóczia durva, vén

nyaktilója, mint elnevezték: a leányzó (Maiden), várt rá; s a néphez beszédet tartott, mely felekezete sajátságos szójárásának szinét viselte, de a melyen tiszta kegyesség szelleme lengett. Megbocsát, ugymonda, elleneinek, miként reméli, hogy neki megbocsátnak. Egyetlen keserű kifejezést szalasztott ki száján. A püspöki egyház papjai közől, a kik körüle voltak, egyik a vérpad párkányára lépvén, hangosan kiálta: »My lord mint protestáns hal meg.« »Igen, monda ő előrelépve, s nem csak mint protestáns, hanem olyan, a ki teljes szivéből gyülöli a pápistaságot, a főpapi rendszert, és minden babonaságot.« Aztán megölelte barátait, némi emlékeket adott kezeikbe neje és gyermekei számára, letérdelt, a tőkére hajtotta fejét, kis ideig imádkozott s aztán jelt adott a hóhérnak. Fejét a Tolbooth tetejére szúrták, hol előbb Montrose feje volt kitéve az enyészetnek.

A derék, őszinte, bár nem feddhetlen Rumbold feje már Edinburgh nyugoti kapuján volt kitüzve. Pártoskodó, kislelkű társak közepett, az egész táborozás alatt ugy viselte magát, mint olyan katona, ki a nagy protector iskolájában növekedett, a tanácsban erélyesen védte Argyle tekintélyét s a harczmezőn rettenthetlen nyugalmáról tüntette ki magát. A hadsereg elszéledése után egy osztály militia ráütött. Kétségbeesetten védte magát, s hihetőleg keresztül vágta volna magát, ha lova czombján meg nem sérül. Halálosan megsebesitve vitték őt Edinburghba. A kormány ohajtotta, hogy Angliában végezzék ki. De oly közel volt a halálhoz, hogy ha Skóczíában föl nem akasztják vala, egyáltalában nem lehetett őt fölakasztani: s a győzőknek annyira kedvök telt fölakasztásában, hogy nem tagadhatták azt meg magoktól. Valóban nem is lehetett várni,

hogy különös kegyességet mutassanak az iránt, a kit a »rozsházi« összeesküvés fejének tekintettek, s a ki tulajdonosa volt az épületnek, a melytől az összeesküvés nevét vette: de az a botrány, a mint a haldoklóval bántak, emberségesebb korunkban szinte hihetetlen. A skót titkos tanácsosok egyike elkárhozott gazembernek mondta őt. »Én békében vagyok istennemmel, felelé Rumbold nyugottan; hogy lennék elkárhozva?«

Sietve pörbe fogták, elmarasztalták és arra ítélték, hogy a főutczán, a »City Cross« közelében, akasztassék és négyeltessék föl. Noha két ember segélye nélkül föl sem állhatott, mind végig megtartotta lelki erejét, s az akasztófa alatt oly hévvel emelte föl gyönge szavát a pápistaság és zsarnokság ellen, hogy a tisztek doboltattak, hogy a nép ne hallja őt. Ő, ugymonda, barátja volt a mérsékelt egyeduralomnak. De soha sem hitte volna, hogy a gondviselés nehány embert sarkantyúsan, lovagcsizmában küld a világra, hogy lovagoljon, s milliókat fölkantározva és nyergelve, hogy rajtok lovagoljanak. »Szivemből áldom és magasztalom isten szent nevét; mert nem azért állok itt, mivel roszat tettem, hanem mivel hű maradtam ügyéhez ilyen gonosz időben. Ha minden szál haj fejemen egy ember volna, mindnyájának kellene küzdeni e tusában.«

Mind pöre közben, mind a végrehajtáskor egy jó keresztyénhez s derék katonához illő undorral szólt a gyilkolás ellen. Soha sem rejtegetett, mondá egy haldokló őszinteségével, olyas gondolatot, hogy ilyen alávalóságot kövessen el. De nyiltan megvallotta, hogy beszéd közben összeesküdt társaival, említette saját lakát, mint oly helyet, a honnan Károlyt és Jakabot sikerrel meg lehet támadni, s hogy sokat beszéltek e tárgyról, de nem határoztak semmit. Első tekintetre ugy látszik, nem fér össze e vallomás

azon nyilatkozatával, hogy mindég irtózattal fordult el a gyilkolástól. De valószinűleg ugyanazon megkülönböztetés vezette őt is félre, mely annyi kortársait. Semmi sem vihette őt arra, hogy a két fejedelmi egyénnek mérget keverjen ételébe vagy álmukban meggyilkolja őket. De a királyi hintót környező testőröket véletlenül megtámadni, velök kardcsapásokat és pisztolylövéseket váltani, s oly helyzetbe jőni, a melyben az ember öl vagy őt ölik meg, — becsületes katonai eljárásnak tetszett előtte. A les és megrohanás a háboru rendes jelenségei közé tartozik. Minden vén katona »cavalier« és »kerekfejű« egyaránt vőn részt ily vállalatokban. Ha verekedés közben a király el fogott esni, becsületes harczban és nem gyilkos kéz által esett volna el. Ugyane nézetre hivatkoztak, a forradalom után, maga Jakab s leglovagiasb és hűbb követői a III. Vilmos élete elleni gonosz merény igazolása végett. Egy csapat Jakabpártit biztak meg, hogy az Oraniai herczeget téli szállásán megtámadja. Mely különös kifejezésnek az volt titkos értelme, hogy a herczegnek vágják le fejét, midőn Richmondból Kensingtonba megy kocsiján. Feltünő, hogy ily álokoskodások képesek voltak hős lelkü férfiakat, whigeket és torykat egyaránt, oly bűnre csábitani, a melyre isteni és emberi törvények egyaránt gyalázat bélyegét ütötték. De nincs olyan otromba álokoskodás, a mely a pártszellem által megzavart kedélyhez útat ne találna.

Argyle, a ki Rumboldot tulélte egy pár órával, bizonyságot tőn, vég perczeiben, a vitéz angol erényeiről. »Szegény Rumbold nagy támaszom volt, és derék ember, keresztyénileg halt meg.«

Ayloffe szintúgy megvetést mutatott a halál iránt mint Argyle és Rumbold: kimulása azonban, miként ama-

zoké, nem volt épületes kegyes lelkekre nézve. Bár a politikai rokonszenv a puritánokhoz kapcsolta, nem nagy vallásos rokonszenvvel volt iránt ok, s nem igen tartották őt jobbnak az istentagadónál. A whigek azon osztályához tartozott ő, a mely inkább Görögország és Róma honfiai, mint Izrael látnokai és birái közt kereste példányképeit. Fogságba ejtették s Glasgowba vitték. Itt egy kis tollkéssel kisérletet tőn magát megölni: de bár több sebet ejtett magán, egy sem látszott halálosnak, s elég erő volt benne a Londonba utazást kibírni. A titkos tanács elé állitották, s a király kérdezte ki, de több lelki nagyság volt benne, hogysem mások ellen tett vallomással akart volna megszabadulni. Beszéd tárgya volt a whigek közt, hogy a király mondá: »Jobb lesz önnek őszintének lenni irányomban, Mr. Ayloffe. Tudja ön, hogy hatalmamban van önnek megkegyelmezni.« Ekkor, a hir szerint, a fogoly félbeszakasztotta mély hallgatagságát, s válaszolá: »Hatalmában van önnek, de nincs természetében.« A régibb itélet értelmében végezték ki a »Temple« kapuja előtt s stoicus nyugalommal halt meg.

E közben irgalmatlanúl dühöngött a győzők boszúja Argyleshire népe fölött. Athol a Campbelltörzsből sokakat fölakasztatott itélet nélkül; s csak nehezen tudta őt a titkos tanács visszatartani, hogy több életet ne vegyen el. Inverary körül harmincz (angol) mértföldnyire pusztává tették a vidéket. A házakat fölégették, a malomköveket darabokra törték, a gyümölcsfákat kivágták, s még gyökereiket is kiégették. A halászok hálóit és bárkáit a partlakók egyetlen élelemkereső eszközeit, elpusztitották. Több mint háromszáz pártütőt és békétlent szállitottak gyarmatokba. Nehányat tagcsonkitásra is ítéltek. Az edinburghi

hóhér egyetlen napon harminczöt fogolynak vágta le füleit. Több nőszemélyt az Atlanti tengeren át küldöttek, miután arczukat tüzes vassal megbélyegezték. Sőt szándok volt törvényt hozatni a parliamenttel, mely a Campbell nevet törvényen kivül helyezze, mint a Mac Gregor névvel tőnek nyolczvan év előtt.

Ugy látszik, a sziget déli részében kevés hatást idézett elő Argyle hadjárata. Épen az angol parliament egybeülése előtt érkezett Londonba a hir partra szállása felől. A király megemlítette a trónbeszédben; s a házak biztosították, hogy bármely ellenség ellen segitik őt. Többet nem kértek tőlök. Skóczia fölött nem volt hatalmuk; s a háború, a melynek szinhelye oly távol volt, s melynek kimenetelét első tekintetre könnyen be lehetett látni, csak igen csekély érdeket ébresztett Londonban.

De, egy héttel azelőtt, hogy Argyle hadserege végkép feloszlott, az a hir hozta izgalomba Angliát, hogy sokkal félelmesb beütés történt saját partjainkon. A menekültek abban állapodtak meg egymás közt, hogy Monmouth, a skótok elindulása után, hatod napra bocsássa szélnek vitorláit. Rövid ideig azonban halasztotta vállatát, hihetőleg azon reményben, hogy a seregek nagy részét délről északra indítják, mihelyt a felföldön kitör a háború, s hogy majd nem lesz erő, mely utját állja. Midőn végre indulni akart, erős és ellenkező szél fútt.

Mig a kis hajóhad Texelnél horgonyozott, a közben folyt a czivódás a hollandi hatóságok közt. A szövetséges rendek és Oraniai herczeg voltak egyfelől, Amsterdam tisztviselői és tengernagysága másik oldalon.

Skelton a szövetséges rendek elé terjesztette a menekültek névsorát, a kiknek az Egyesült-államokban tartóz-

kodása, urát nyugtalanitja. Azok, Jakab minden méltányos megkeresésének sürgősen eleget akarván tenni, a névsort másolatban megküldték a tartományi hatóságokhoz. A tartományi kormányok közölték a helyhatóságokkal. Minden város tisztsége utasíttatott, oly intézkedéseket tenni, a melyek a menekvőket megakadályozzák az angol kormány háborgatásától. E rendeleteknek általában engedelmeskedtek. Rotterdam különösen, hol Vilmos befolyása mindenható volt, olyan tevékenységet fejtett ki, mely Jakab részéről forró elismerést vont maga után. De Amsterdam volt a menekültek főhelye; s Amsterdam kormányzó testülete semmit sem akart látni, hallani és tudni. A város fő polgárnagya, ki naponként érintkezésben volt Fergusonnal, azt jelentette Hágába, hogy nem tudja, hol van csak egy menekült: s a szövetséges kormány kénytelen volt beérni e mentséggel. Pedig az angol számüzötteket igen jól ismerték Amsterdamban, s ugy megbámulták az utczákon mintha chinaiak voltak volna. *)

Nehány nappal utóbb rendeletet vőn Skelton udvarától, hogy azon veszélyek következtében, melyek királya trónját fenyegetik, eszközölje ki, hogy az Egyesült-államok szolgálatában levő három skót ezredet haladéktalanúl küldjék vissza Nagybritanniába. Skelton az Oraniai herczeghez fordult; s a herczeg magára vállalta ez ügy elintézését, de előre megmondta, hogy Amsterdam részéről némi nehézségek fognak keletkezni. Ez aggodalom alaposnak mutatkozott. Amsterdam követei megtagadták beegyezésöket, és sikerült némi húzásthalasztást eszközölniök. E kérdés azonban nem olynemű volt, a mire nézve, a köztár-

*) Lásd: »A tragikai események története Angliában. 1687. stb.

saság alkotmánya szerint, egyetlen város megakadályozhatta a többség akaratának végrehajtását. Vilmos befolyása tulnyomó volt; s a seregeket nagy gyorsasággal hajókra szállitották.

Skelton egyszersmind, bár nem nagy okossággal és mérséklettel, mindent elkövetett, hogy az angol menekültek által fölszerelt hajókat feltartóztassa. Hevesen kikelt az amsterdami tengerész hivatal ellen. E hivatal hanyagsága, ugymonda, már képessé tőn egy pártütő hadat Angliába beütni. Ujabb hasonló nemű vétség menthetlen fogna lenni. Nyakrafőre kivánta, hogy a »Helderenbergh« nevű nagy hajót tartóztassák le. Állitották, hogy e hajó a Kanáriai szigetekre szándékozik. De valóban Monmouth szerelte föl, huszonhat ágyus volt, fegyverekkel és hadi szerekkel ellátva. Az amsterdámi tengerészhivatal viszonozta, hogy a kereskedelmi és hajózási szabadságot nem lehet csekély okokból korlátolni, s hogy a »Helderenbergh«-et az Egyesült-államok parancsa nélkül nem tartóztathatni le. Skelton, kinek, mint látszik, rendes szokása volt, mindent visszáson kezdeni, most a központi kormányhoz folyamodott. Az Egyesült-államok kiadták a szükséges rendeleteket. Most azonban azt állitotta az amsterdami tengernagyság, hogy Texelnél nincs elég hajóhadi erő, a »Helderenbergh-«hez hasonló nagy hajót lefoglalni, s Monmoutht háboritlanul el engedte menni.

Az idő rosz volt: az út hoszadalmas; s nehány angol hadihajó a csatornán keringett. De Monmouth mind a tengertől, mind az ellentől megmenekült. Mihelyt elhaladt a dorsetshirei szirteknél, jónak találták, sajkán partra tenni egyet a menekvők közől, Dare Tamást. Ez ember, bár nem nagy tehetségű s közönséges külseű volt, nagy befo-

lyással birt Tauntonban. Utasitása volt oda menni sietve, s értesiteni barátait, hogy Monmouth mielőbb angol földön lesz.

Junius tizenegyedike reggelén érkezett a »Helderenbergh«, két kiseb hajó kiséretében, Lyme kikötőjébe. E város egy kis tömkeleg, meredek, szűk utczákkal, vad, sziklás parton, melyet zivataros tenger csapkod. E hely az időben különösen nevezetes volt azon töltésről, mely a Plantagenetek korában készült darabos és vakolatlan kövekből. E régi mű, mely »Cob« név alatt volt ismeretes, képezte csupán több mértföldnyi hoszúságban, a kikötőt, a hol a halászok a »csatorna« zivatarai elől menedéket találtak.

A három, különös készületű és lobogó nélkűli hajó megjelenése zavarba hozta Lyme lakosait; s a nyugtalanság növekedett, midőn ugy találták, hogy a vámhivatalnokok, a kik szokás szerint a partra mentek, nem tértek viszsza. A város népe a sziklákra sietett, soká bámult nagy szorongatás közt, de nem tudta megfejteni a rejtélyt. Végre hét csónak elvált a különös hajóktól, s a parthoz evezett. E csónakokból mintegy nyolczvan jól fegyverzett és fölkészült ember szállott ki. Azok közt volt Monmouth, Grey, Fletcher, Ferguson, Wade és Buyse Antal, egy tiszt a Brandenburgi választó fejedelem szolgálatából.

Monmouth csöndet parancsolt, letérdelt a parton, hálát adott istennek, hogy megőrizte a szabadság és tiszta vallás barátait a tenger veszélyei ellen, s isten áldását kérte arra, a mit most a földön lesznek teendők. Aztán kivonta kardját s embereit a sziklákon a városba vezette.

Mihelyt megtudták, mely főnök alatt és milyen czélból jöttek, a népség lelkesedése határt nem ismert. Forrongásba jött a kis város; föl s alá futkostak az emberek,

kiabálva: »Monmouth! Monmouth! a protestáns vallás!« E közben a kalandorok zászlóját, egy kék hajólobogót, kitűzték a piaczon. A hadi készleteket a városháznál tették le; s a vállalat czéljait illetőleg egy nyilatkozatot olvastak föl.

E nyilatkozat, Ferguson szellemének remeke, nem olyas komoly nyilatkozmány volt, a milyet egy vezérnek kellett kibocsátnia, a ki nagy közügyért von kardot, hanem tartalom és nyelv tekintetében egyaránt a legaljasb nemű gúnyirat. Kétségkivül sok igaz sérelem volt benne a kormány ellen. De e sérelmek egy rosz röpirat terjedelmes és dagályos nyelvén voltak taglalva; s az iratban más részről panaszok is voltak, a melyeknek gyalázata merőben a panaszlókra hárult vissza. Határozottan állitották, hogy York herczeg égette föl Londont, fojtotta meg Godfreyt, vágta el Essex nyakát s mérgezte meg az utóbbi királyt. Ez alávaló és természet elleni bünök, de főleg azon istentelenség, az utóbbi borzasztó és barbár testvérgyilkolás következtében, — ily szógazdag és szerencsés volt Ferguson kifejezéseiben — Jakab halálos és vérengező ellenségnek, zsarnoknak, gyilkosnak és bitornak nyilvánittatott. Egyezségnek nincs helye véle. A kardot nem kell előbb visszadugni hüvelyébe, mig méltó büntetését nem veszi, mint áruló. A kormányt a szabadságra nézve kedvező elvek szerint kell rendezni. Türelem minden protestáns felekezetnek. A föl-függesztett szabadságlevelek megújitandók. Parliamenteket évenként kell tartani s ne halaszthassa és oszlathassa többé el királyi szeszély. A »militia« legyen az egyedüli állandó katonaság. A militiát a sheriffek vezényeljék; s a sheriffeket a szabadosok válaszszák. Végre nyilvánitotta Monmouth, hogy megmutatja, hogy törvényes házasságból

született, s hogy vérszerinti jognál fogva királya Angliának, de most még függőben hagyja igényeit, s egy szabad parliament itélete alá terjeszti, és hogy addig csupán az angol protestánsok fővezéréül kiván tekintetni, a ki fegyverben áll a zsarnokság és pápistaság ellen.

Bármily meggyalázó kibocsátóira e nyilatkozat, nem ügyetlenül volt szerkesztve a végett, hogy a közнép szenvedélyeit fölizgassa. Nyugoton nagy hatása volt. A »gentry« és papság ugyan, kevés kivétellel, tory volt Anglia azon részében. De a szabadosokat (yeomen), a városi kereskedőket, parasztokat, s a munkás osztályt általában régi »kerekfejű« szellem lelkesité. Sokan közölök disenterek voltak s az üldözés mesterségesen oly kedélyállapotba helyezte őket, mely igen alkalmas kétségbeesett vállalatra. A népség nagy tömege irtózott a pápistaságtól s imádta Monmoutht. Nem volt előttök idegen. Sommersetshirei és devonshirei utja, 1680. nyarán még mindenkinek elevenen élt emlékezetében. Longleat-hallban, Angliának akkor s talán még most is legpompásabb mezei lakhelyén, fényesen megvendégelte az alkalommal Tynne Tamás. Longleattól Exeterig mindenütt ujjongó nézőkkel volt tele a keritès. Lombokkal és virágokkal hintették útait. A sokaság, hogy láthassa és érinthesse kedvenczét, letördelte a parkok keritéseit s ostrom alá vette a kastélyokat, a hol megvendégelték. Mire Chardot elérte, ötezer lovasból állt kisérete. Exeternél egész Devonshire egybegyült üdvözletére. Megható látmány volt egy kilenczszáz ifjuból álló sereg, a mely fehér egyenruhában vonult előtte a városba *). A szerencse vál-

*) Historical account of the Life and magnanimous Actions of the most illustrious Prince James, Duke of Monmouth, 1683.

tozása, mely elidegenítette ügyétől a gentryt, nem volt hatással a köznépre. Ez előtt még mindég a jó herczeg, a protestáns herczeg, a törvényes örökös volt, a kit aljas összeesküvés megfosztott tulajdonától. Csoportonként gyültek zászlója alá. Nem volt elég irnoka az ujonczok névsorát összeirni. Még huszonnégy óráig sem volt angol földön, s már ezerötszáz ember élén állt. Dare negyven, nem igen harczias külseü lovassal érkezett meg Tauntonból s Sommersetshire közhangulata felől biztató tudósitást hozott. Eddig mindenütt jó kilátás mutatkozott.

Azonban Bridportnál haderő gyült a fölkeltek ellen. Junius 13-kán vonult be azon városba a dorsetshirei militia vörös ezrede. A sommersetshirei, vagy sárga ezredet, melynek sir Portman Vilmos, egy nagy tekintetü tory gentleman volt ezredese, másnapra várták. A herczeg elhatározta, azonnal közbeütni. Egy hadosztálya készülőben volt Bridportba indulni, midőn egy szerencsétlen esemény az egész tábort zavarba hozta.

Saltouni Fletcher volt kinézve a lovasságot, Grey alatt, vezényleni. Fletcher ló dolgában roszul volt ellátva; s valóban kevés katonaló volt a táborban, a melyet nem az eke elől hoztak el. Midőn Bridportba rendelték, ugy hitte, hogy a körülmény kényszerüsége kimenti őt, ha egy szép lovat, mely Dareé volt, engedelemkérés nélkül, használatba vesz. Dare megneheztelt e szabadságért, s durván megtámadta Fletchert. Ez nyugodtabban maradt, mint várható volt. Végre Dare félreértvén azon önmérsékletet, melylyel gorombaságát Fletcher türte, fenyegetni vakmerősködött lovag ostorával a magas születésü s hős lelkü skótot. Fletcherben fölforrt a vér. Kivonta pisztolyát s agyon lőtte Daret. E hirtelen, erőszakos boszú Skóciában nem

fogott föltünni, a hol a törvény mindég erőtlen volt, a hol az embernek soha sem lehetett elégtételre kilátása, hacsak ököljogilag maga nem vett magának, s a hol ennélfogva az emberi életet olyan olcsónak tartották, mint Olaszország legroszabbul kormányzott tartományában. De a sziget déli részének népe nem szokta meg, hogy egy durva szó vagy taglejtés miatt öldöklő fegyvert használjanak és vért ontsanak, kivevén a párbajt gentlemanek közt egyenlő fegyverekkel. Mindenki boszút kiáltott az idegenre, a ki egy angolt megölt. Monmouth nem tudott a zajnak ellenállani. Fletcheren, midőn a boszú első kitörése csillapult, erőt vőn a lelkismeret és bánat. Helderenbergh partján keresett menhelyet, a szárazra szökött, s Magyarországba ment, a hol hősileg harczolt a keresztyénség közös ellensége ellen.

A fölkelők helyzetében egy tehetséges és erélyes férfiu elvesztése nem volt könnyen pótolható. Másnap, junius tizennegyedikén korán reggel indult Grey, Wade kiséretében, mintegy ötszáz emberrel, Bridportot megtámadni. Zavart és eldöntetlen ütközet történt, a milyen várható volt, midőn két szántóvető csapat állt szemben, vidéki földesurak és ügyvédek vezérlete alatt. Egy ideig Monmouth emberei visszanyomták a »militiát.« Aztán megállott a »militia,« s Monmouth emberei hátráltak némi rendetlenségben. Grey és lovassága meg sem állott, mig biztosságban ismét Lymeben nem voltak: de Wade összeszedte gyalogságát, s jó rendben visszavitte.

Erősen lármáztak Grey ellen; s a kalandorok közől nehányan ráestek Monmouthra, hogy komolyan fogja a dolgot. De Monmouth nem akart tanácsukra hallgatni. Lágyságát több iró természetes jóságának tulajdonitotta, mi két-

ségtelenül gyakran a gyöngeségig ment. Mások azt vélték, hogy nem akart szigoruan bánni az egyetlen peerrel, a ki seregében szolgált. Azonban hihető, hogy a herczeg, ki bár nem első rendü tábornok volt, mindenesetre jobban értette a hadfolytatást, mint azok a papok és ügyészek, a kik mindég föltolták rá tanácsukat, — olyan elnézéssel volt, melyet katonai dolgokban járatlan emberek nem értenek. Ha igazságosak akarunk lenni azon férfiu iránt, a ki oly kevés védőre talált, meg kell jegyezni, hogy e hadjárat alatt olyan föladat jutott Greynek, a melyet ha a legbátrabb és ügyesebb katona volt volna, sem oldhatott meg ugy, hogy magának tekintélyt szerezzen. A lovasság vezére volt. Tudva van, hogy a lovas katonának hoszasabb fegyelmezés kell, mint a gyalognak, s hogy a harczi lónak hosszasabb begyakorlás kell, mint lovasának. Tanulatlan gyalogsággal, lelkesülés és testi bátorság mellett, lehet valamit kivinni, de semmi sincs tehetetlenebb olyan gyakorlatlan lovasságnál, a mely földmivesekből és iparosokból áll, kik kocsi- és postalovakon ülnek; s ilyen volt a Grey által vezénylett lovasság. Nem az a csoda, hogy ez emberek elszántan nem állották a tüzet, s erélyesen nem forgatták fegyvereiket, hanem hogy fentarthatták magokat a nyeregben.

Még mindég százanként jöttek az újonczok. Egész nap folyt a fölfegyverzés és begyakorlás. E közben gyorsan és messze elterjedt a fölkelés hire. Az nap este, hogy a herczeg partra szállt, küldötte ki embereit Lymeből Alford Gergely, buzgó tory s a nem-conformisták legdühösebb üldözője, hogy fölriaszszák a somersetshirei és dorsetshirei nemességet, s ő maga nyugot felé lovagolt. Késő éjjel ért Honitonba, s onnan küldött nehány futtában irt sorban tudósitást Londonba a rosz hirek felől. Aztán Exeterbe sie-

tett, hol Monk Kristóffal, Albemarle herczeggel találkozott. E nemes férfiu, Monk Györgynek, a Stuartok visszahelyezőjének fia és örököse, devonshirei főispán volt s épen szemlét tartott a »militia» fölött. Négy ezer ember volt egybegyűlve vezérlete alatt. Hinni látszott, hogy ez erővel képes lesz egy csapásra elfojtani a lázadást. Annálfogva Lyme felé indult.

De midőn, hétfőn délután, junius 15-kén Axminsterbe ért, fölállitva találta a felkelőket elfogadására. Harczias tekintetet mutattak. Négy ágyu volt a királyi sergek ellen szögezve. A széles gyöpüket, a melyek minden felől kinyultak a keskeny utczákra, lőfegyveresekkel rakták meg. Albemarlet mindazáltal nem annyira az ellenség előkészületei nyugtalanitották, mint azon szellem, mely saját soraiban mutatkozott. Olyan nagy volt Monmouth népszerűsége a devonshirei köznép között, hogy ha általok jól ismert képét és termetét megpillantják vala, hihetőleg tömegestől át fogtak menni hozzá.

Albemarle tehát, bár tulnyomó hadereje volt, tanácsosnak tartotta visszavonulni. A visszavonulás hamar futásba ment át. A vidéket mindenütt fegyver és egyenruha fedte, a miket a szaladók hánytak el; s ha Monmouth erélyesen hozzá lát az üldözéshez, hihetőleg, egy lövés nélkül, beveszi vala Exetert. De ő megelégült a nyert előnynyel s kivánatosnak tartotta, hogy ujonczai jobban begyakoroltassanak, mielőtt valamely koczkáztató vállalatra használná őket. Taunton felé indult tehát, hova junius 18-kán érkezett meg, épen egy héttel azután, hogy partra szállt.

Az udvart és parliamentet nagyon fölindították a nyugotról jött hirek. Junius tizenharmadikán, szombaton reggel öt órakor vette a király a Honitonból küldött leve-

let. A titkos tanácsot azonnal egybehivták. Rendelést adtak, hogy minden század gyalogság és minden osztály lovasság haderejének száma szaporittassék. Biztosokat küldtek ki, uj ezredeket szedni. Alford közlését a lordok elé terjesztették s lényegét izenetképen közölték az alsóházzal. Az alsóház kikérdezte a nyugotról érkezett futárokat, s rögtön egy billt hozni határoztak, mely Monmoutht fölségsértésben marasztotta el. Föliratot intéztek a királyhoz, hogy mind peersége, mind népe el van szánva, életével és vagyonával ótalmazni őt minden ellenség ellen. A házak közelebbi ülésében elhatározták, hogy a pártütők nyilatkozatát hóhér keze által égessék meg, s az »elmarasztó billt« a tárgyalás minden szakán átvitték. A billre még az nap jött a királyi szentesités; s öt ezer font jutalmat tettek Monmouth fejére.

Oly közönségesen tudott tény volt, hogy Monmouth a kormány ellen fegyverbe szállt, hogy az »elmarasztó bill,« alig egykét peer gyönge ellenzése mellett, lőn törvénynyé; s még a whig történetirók sem itélték meg azt szigoruan. Mindazáltal ha megfontoljuk, mily fontos dolog, hogy a törvényhozó és birói tiszt el legyen különözve, mily fontos dolog, hogy bármely nagy és általános közhirt ne lehessen a bünösség törvényes bizonyságául venni, mily fontos dolog azon szabály föntartása, hogy senkit sem kell halálra itélni, mielőtt alkalmat nem adtak magát mentenie, s hogy a nagy elveken egyszer ütött rés mihamar és könnyen megy tul minden határon: alkalmasint azon nézetre kell hajlanunk, hogy a parliament által követett eljárás érdemelt volna némi ellenvetést. Egyik ház előtt sem volt semmi, a mit még oly romlott biró, mint Jeffreys is bizonyságul fogadtathatott el Monmouth ellen valamely esküttszékkel.

Az alsóház által kihallgatott futárok nem tőnek esküt, s merő költeményeket mondhattak el, a nélkül hogy hamiseskü miatt büntetés alá eshettek volna. A lordok, kik (itélőszéket képezvén) esküt kivánhattak volna, egy tanut sem hallgattak ki s nem is volt előttök oly bizonyiték a lymei »mayor« levelén kivül, a mely törvényes szempontból sem volt az. Rendkivüli veszély ugyan igazolja a rendkivüli eszközöket. De az »elmarasztó törvény« olyan eszköz vala, a melyet nem alkalmazhattak, mig minden veszély el nem mult, s mely fölöslegessé leendett, mihelyt megszünt semmis lenni. Mig fegyverben volt Monmouth, lehetlen volt kivégezni őt. Ha legyőzték és fogságba ejtették, semmi veszélylyel és bajjal nem jár vala bepörlése. Nevezetes körülményképen emlitették utóbb, hogy azon buzgó toryk közt, a kik e billt az alsó ház elől a lordok háza elé vitték, volt Fenwick János, northumberlandi követ. E tisztes férfiúnak, nehány év mulva, alkalma volt jobban megfontolni az egész tárgyat, s azon eredményre jött, hogy az »elmarasztaló törvények« soha sem igazolhatók.

A parliament még más jeleit is adta hűségének a veszély pillanatában. Az alsóház fölhatalmazta a királyt jelen szükségeire négyszáz-ezernyi öszletet szedni be rendkivülileg, s hogy minden nehézség nélkül pénzhez jusson, uj adónemekről gondolkodtak. A vidéki képviselők megint föleleventették s erélyesen védték a fővárosban közelebb épitett házak megadóztatási tervét. Nem csak azt határozták el, hogy az ilyen házakat megadóztassák, hanem egyszersmind, hogy billt hozzanak be, az uj épitkezések megtiltására. A végzés azonban nem ment teljesedésbe. Nagy befolyásu egyének, a kiknek telkeik voltak a külvárosokban s remélték, hogy új utczák és »square«-k ke-

letkeznek birtokaikon, minden befolyásukat megvetették e terv ellen. Ugy találták. hogy a részletek kidolgozása sok időbe kerülne; s a király oly szorongató szükségben volt, hogy jónak látta az alsóházi tárgyalásokat udvarias figyelmeztetéssel siettetni. A házadó tervével tehát fölhagytak; s öt évre uj adóval terhelték a külföldi selymet, lent és égett bort.

Az alsóházi toryk továbbá billt hoztak be, mint nevezték, a »király személye és kormánya föntartását« illetőleg. Inditványozták, hogy fölségsértés legyen Monmoutht »törvényes«-nek mondani, olyas szót ejteni, a melynek czélja, a fölség személyét és kormányát gyülölség és megvetés tárgyává tenni, vagy a parliamentben az öröködési rend megváltozását inditványozni. Ez intézkedések közől nehány köz izetlenséget és nyugtalanságot idézett elő. A whigek, bármily kevesen valának, megkisérlették összeszedni magokat, s ugy találták, hogy a mérsékelt és belátó »cavalier«-ek tekintélyes számmal csatlakoztak hozzájok. A szavakat, mondának, könnyen félreérti a becsületes ember. Könnyen elcsavarja a gazember. A mi képletesen volt mondva, könnyen betű szerint vehetik. A mit tréfásan mondtak, komolyan vehetik. Egy szócska, idő, mód, hangnyomat képezheti az összes különbséget a bünösség és ártatlanság közt. Az emberi nem megváltóját is szavai miatt vonták kérdőre, miután szeplőtlen életében maga a gonoszság sem talált vádra anyagot. A hamis tanúk elhallgattak egy szótagot, mely tisztába hozta volna, hogy azon szavak képletesen voltak mondva, s igy nyujtottak ürügyet a sanhedrinnek, a legundokabb birói gyilkosság elkövetésére. Ily példával szemei előtt, ki állithatná, hogy a leghűbb alattvaló is biztos, ha a puszta beszéd elég a fölségsértésre. Ez okoknak oly nagy volt ha-

tása, hogy a bizottságban módositásokat tőnek, a melyek lényegesen szeliditenék a bill szigorát. De, mint látszik, azon záradék, hogy főbenjáró bün legyen valamely parliamenti tagnak a vérszerinti herczeg kirekesztését a trónból inditványozni, — nem idézett elő vitát s megmaradt. Igaz ugyan, hogy csak annyiban volt jelentősége, a mennyiben azon hővérü királypártiak tudatlansága és tapasztalatlansága felől tön bizonyságot, a kikkel tele volt az alsóház. Ha a törvényhozás első elemeit ismerik vala, be kellett volna látniok, hogy a határozat, melyhez oly nagy súlyt kötöttek, fölösleges valameddig a parliament hajlandó az öröködési rendet fentartani, s fölfüggesztetnék, mihelyt oly parliament lenne, a mely a részben változtatást ohajt.*)

Az ekkép módositott bill átment, a lordok elé került, de nem vált törvénynyé. A király mindazon pénzsegélyt megnyerte a parliamenttől, a mit csak várhatott; s úgy hitte, hogy a mig a pártütés tart, a hű nemesség és »gentry« sokkal több hasznot tehet a megyékben, mint a Westminsterben. Siettette tehát, hogy végezzék tanácskozásaikat, s julius másodikán szétbocsátotta őket. Ugyanaz napon nyert királyi szentesitést egy törvény, mely az 1679-ben letelt könyvvizsgálatot megint behozta. E tárgy kevés szóval volt érintve bizonyos vegyes tartalmú »statutum« végén, mely nehány elenyészett törvényt megújitott. Az udvarpártiak nem gondoltak rá, hogy diadalt nyertek. A whigek meg sem pisszentek. Se a lordoknál, se az alsóházban nem szavaztak, sőt, a mennyire most tudni lehet, még vita sem volt

*) A billt Lásd Fox történeti müvében. III. Függelék. Ha Burnetnek hinni lehet, az eredeti billben mindazon vétkek főbenjárók voltak, a melyek a módositottban polgári vétségek.

valamely kérdés fölött, a mely korunkban, az egész polgári társaságot megrázkódtatná. Valóban csekély s alig észrevehető volt a változás; mert, a rozsházi összeesküvés fölfedezése óta, az engedély nélkül nyomtatás szabadsága csak névben létezett. Nehány hónap óta alig nyomtak valamely udvarellenes röpiratot, hacsak titkon nem, s titkon továbbá is nyomhattak ilyen röpiratokat.

Aztán szétmentek a házak. Nem halasztattak el, csupán elnapoltattak, hogy ha megint egybegyültek, épen ott foghassák föl foglalkozásaikat, a hol elhagyták.

Mig a parliament kemény törvényeket adott ki Monmouth és párthivei ellen, Tauntonban olyan fogadtatásra talált ez, a mely szerencsés kimenetel reményével biztathatta őt vállalatában. Taunton, mint a legtöbb város Anglia déli részén, sokkal jelentékenyebb volt akkor, mint jelenleg. Nem hanyatlottak ugyan e városok. Sőt, kevés kivétellel, nagyobbakká és gazdagabbakká lettek, jobban kiépitve és népesedve, mint a XVII. században. De, bár valóban előrementek, aránylag sülyedtek. Vagyonosság és népesség tekintetében messze elmaradtak azon nagy északi gyár- és kereskedő városoktól, a melyeket, a Stuartok idejében, csak alig kezdettek ismerni, mint a műipar székhelyeit. Mikor Monmouth bevonult Tauntonba, igen virágzó helység volt az. Vásárai mindent bőségben nyujtottak. Hires székhelye volt a gyapjúiparnak. Népe kérkedve mondta, hogy tejjel mézzel folyó földön lakik. S nem csak az ott lakók szóltak ekképen; ha sz. Mária Magdolna szép tornyába fölment, minden idegennek meg kellett vallania, hogy Anglia legtermékenyebb völgyei terültek el szemei előtt. Gyümölcskertekben és zöld legelőkben dús vidék volt, a hol, kellemes bőségben, egymást érték az úri lakok, kunyhók és falusi tor-

nyok. A városiak régóta a presbyteri istentisztelet és whig politika hivei voltak. A nagy polgári háboruban, Taunton, minden viszontagságon át,hű maradt a parliamenthez, kétszer tartotta Goring ostromzár alatt, s kétszer ótalmazta hősi erélylyel Blake Róbert, a köztársaságnak utóbb nagy hirű tengernagya. Egész utczákat égettek le a cavalierek bombái és gránátai. Annyira megfogyott az élelmiszer, hogy az elszánt parancsnok szándokát nyilvánította, lóhúsra fogni az őrséget. De se tűz, se éhség nem törte meg a város szellemét.*)

A visszaállitás semmi hatással nem volt a tauntoniak hangúlatára. Még mindég megtartották ama boldog nap évfordulatát, midőn a királyi hadsereg ostroma alól fölmentettek; s makacs ragaszkodásuk a régi ügyhez olyan nagy félelmet és kedvetlenséget okozott a Whitehallban, hogy királyi parancsra, sánczait betöltötték, s falait földig lerombolták. A puritán szellem a legfőbb fokra hágott közöttök; a dissenter papság egyik legünnepeltebb férfia, Alleine József intései és példája által. Alleine egy értekezést irt ilyen czim alatt: »An alarm to the unconverted«, mely maig is népszerű mind Angliában, mind Amerikában. A börtönből, a hová a győztes cavalierek vetették őt, sok levelet intézett tauntoni szeretett barátaihoz, a melyek valóban hőslelkű kegyesség szellemétől áthatvák. Testén erőt vőn a tanulás, gond és üldözés: emlékét azonban rendkivüli szeretettel és tisztelettel magasztalták, a kiket ő intett és tanitott.**)

Azon férfiak gyermekei, a kik negyven év előtt Taun-

*) Toulmintól Taunton története. Savage kiadása.

**) Alleine József élete és halála, 1672.

ton falait megvédték a királypártiak ellen, kitörő örömmel és rokonszenvvel üdvözölték most Monmoutht. Minden ajtó és ablak virágkoszorúkkal volt diszítve. Senkit sem lehetett látni az utczán zöld ág nélkül kalapja mellett, a mely a népügy ismertető jegye volt. Leányok a város legjobb családjaiból zászlókat varrtak a fölkelőknek. Egy zászlót különösen fényesen kivarrtak a királyi méltóság jelképeivel s fiatal lányok diszmenete adta át Monmouthnak. Ő azzal a megnyerő nyájassággal fogadta el az adományt, a mely kitünőleg jellemzette. A hölgy, a ki a menetnek élén állt, egy nagy becsű bibliát is nyujtott át. Monmouth tisztelet jelével fogadta el. »Azon igazságok védelmére jöttem, ugymonda, melyek e könyvben foglaltatnak, és hogy ha kell, véremmel pecsételjem azokat.«

De, mig Monmouth a sokaság tapsát élvezte, aggodalommal és fájdalommal kellett megvallania, hogy a főbb rendűek, alig egy kivétellel, ellenségei vállalatának, s hogy csak azon megyékben kelnek föl, a hol maga megjelent. Ügynökök, a kik forrásúl Wildmanre hivatkoztak, állitották előtte, hogy az egész whig előkelőség kész fegyverre kelni. Mindazáltal egy hétnél több idő telt el, mióta a kék zászlót Lymeben kitűzték. Napszámosok, kis bérlők, kocsmárosok, inasok, dissenter papok sereglettek a fölkelő táborba: de egy peer, baronet, lovag, egyetlen alsóházi tag sem csatlakozott a támadókhoz, s alig egy tekintélyesebb »esquire«, a kinek békebiróságra lehetett kilátása. Ferguson, a ki, Károly halála óta, rosz szelleme volt Monmouthnak kész volt a magyarázattal. A herczeg rosz helyzetbe hozta magát a királyi czim mellőzése által. Ha Anglia fejedelmének nyilatkoztatta volna magát, törvényszerűség színében tünnék föl ügye. Most nem lehet nyilatkozatát az

alkotmány elveivel megegyeztetni. Világos, hogy vagy Monmouth, vagy nagybátyja törvényes király. Monmouth nem merte magát törvényes királynak kiáltani ki, s még is tagadta, hogy nagybátyja az volna. A kik Jakabért harczolnak, a mellett harczolnak, a ki egyedül meri igénybe venni a trónt, s annálfogva tisztán kötelességöket teljesítik, az ország törvényei szerint. A kik Monmouth mellett küzdenek, valamely ismeretlen alkotmány mellett küzdenek, a melyet egy, még nem létező »convent« állapitana meg. Senki sem csodálkozhatik, ha főrangu és nagy vagyonu emberek távol tarták magokat oly vállalattól, a mely felforgatással fenyegeti a rendszert„ a melynek fenmaradása nagyon érdekökben fekszik. Ha a herczeg fölállitja törvényszerüségét és fölteszi a koronát, azonnal el fogja háritni ez ellenvetést. Nem ó és uj alkotmány közt lesz többé a kérdés. Csupán az öröködési jog kérdése két fejdelem közt.

Ez okoknál fogva, mihelyt partra szállott, komolyan sürgette Ferguson a herczeget, hogy kiáltsa ki magát királynak; s Grey szint' e nézetben volt. Monmouth nagyon örömest követte volna tanácsukat; de Wade és más köztársaságiak ellenszegültek; s fejök, szokott hajlékonysága szerint, engedett okaiknak. Toutonban ujra fölmerült a tárgy. Monmouth titkon szolt az ellenkezőkkel, biztositótta őket, hogy nem lát más útat megnyerni a jobbágiak egy része támogatását, és sikerült kisajtolni beegyezésöket. Junius 12-kén, reggel, a tauntoni piaczon, kikiáltották. Hivei benső örömmel ismételték uj czimét. De, minthogy némi zavarra adhatott alkalmat, ha II. Jakabnak hivják, rendesen a különös »Monmouth király« nevezettel éltek; s szerencsétlen kedvenczöket e néven

emlitették gyakorta a nyugoti megyékben, még élő emberek emlékezetére is.

A királyi czim fölvétele után huszonnégy óra alatt több kiáltványt adott ki saját aláirásával. Egyikben jutalmat tőn vetélytársa fejére. Másikban az akkor Westminsterben ülésező parliamentet törvénytelen gyülekezetnek nyilvánitotta, s parancsolta, hogy a tagok oszoljanak szét. A harmadikban megtiltotta a népnek, hogy a bitornak adót fizessen. A negyedikben Albemarle fölségsértőnek nyilvánittatott.

Albemarle Londonba küldte e kiáltványokat, csupán mint az őrültség és szemtelenség adatait. Csodálkozáson és megvetésen kivül nem volt egyéb hatása; nem is volt oka Monmouthnak hinnie, hogy a királyság fölvétele helyzetét jobbá tette volna. Csak egy hete mult, hogy ünnepélyesen nyilvánitotta, hogy a koronát nem fogadja el, mig jogait egy szabad parliament el nem ismeri. E fogadása megszegése által könnyelműség, ha nem hűtlenség vádja alá jött. Az az osztály, a melyet megnyerni remélett, még mindég távol tartotta magát. Szintolyan erős okai voltak a főbb whig lordoknak és gentlemaneknek, őt királyokul el nem ismerni, mint a melyeknél fogva nem gyülekeztek körüle, mint fővezérök körül. Nem szerették ugyan Jakab személyét, vallását, se politikáját. De Jakab már nem volt fiatal. Idősb leánya méltán népszerű volt. A tisztitott valláshoz tartozott e lány. Olyan fejedelmi férfiúhoz ment férjhez, a ki a szárazföldi protestánsok örökség szerinti feje volt, a ki köztársaságban született s a kinek érzelmei, hihetőleg, alkotmányos királyhoz illők voltak. Eszélyes volt-e a polgári háboru iszonyait idézni elő, csupán hogy közvetlenül azt lehessen tenni, a mit a természet, vérontás

és bármely törvény sértése nélkül, valószinűleg, rövid időn fogott eszközölni? Meglehet, volt ok, Jakabot megbuktatni. De mi okot lehet adni, hogy Monmoutht ültessék helyébe? A whigeknek nem volt ellenére valamely fejedelmet képességhiány miatt kizárni a trónból. Egy elv szerint sem lehetett kizárni a törvényes örököst, a kiről meg kellett engedni, hogy nem csak feddhetetlen, hanem egyszersmind kitünőleg méltó a legnagyobb közbizalomra. Értelmes emberek nem hihették, hogy Monmouth törvényes, sőt, hogy csak annak tartja is magát. Ennélfogva nem csupán bitor volt, hanem a legroszabb faju bitor, — csaló. Ha némi külszint adott a dolognak, csak csalás és hamis eskü által tehette azt. Egy tisztes és értelmes ember sem örömest látta volna, az angol koronával jutalmaztatni oly csalást, a mely ha magán birtokra vetné ki hálóját, korbácscsal és bitóval büntettetnék. Az ország régi nemessége előtt tűrhetlennek látszott, hogy Walter Lucia fattyját a Fitzalanok és De Veres-ek törvényes utódai fölé emeljék. A kik képesek voltak a jövőbe pillantani, be kellett látniok, hogy, ha Monmouthnak sikerülendett is a létező kormányt megdönteni, még hátra fogott lenni a háboru közte és az Orániai ház között, oly háboru, a mely tovább tart és több nyomort szül vala a rózsák harczánál, s a mely háború alkalmasint két ellenséges pártra szakasztotta volna az európai protestánsokat, Angliát és Hollandot egymás ellen fegyverezte volna, s mindkét országot könnyű zsákmányúl adta volna Francziaországnak. Ugy látszik ennélfogva, majd minden whig főnöknek az volt véleménye, hogy a mihez fogott, nem végződhetik nagy szerencsétlenség nélkül a nemzetre nézve, egészben véve mindazáltal bukása kisebb szerencsétlenség, mint győzelme lenne.

Nem csupán a whig jobbágiság tétlenségében csalatkoztak a fölkelők. London gazdagság és hatalma, az utóbbi nemzedék idejében elég volt, s talán még most is elég fogna lenni, eldöntő súlyt vetni a mérlegbe. A londoniak sok jelét adták a pápistaság ellen gyülöletöknek, s rokonszenvöknek a protestáns herczeg iránt. Monmouth örömest elhitte, hogy mihelyt kiszáll, föltámad a főváros. De bár hirek érkeztek hozzá, hogy sok ezer polgár soroztatta be magát önkéntesnek a jó ügyért, semmi sem történt. Egyszerűen abban állt az igazság, hogy az izgatók, a kik sürgették őt, hogy üssön be Angliába, a kik megigérték, hogy fölkelnek az első jelre, s a kik talán, mig a veszély távol volt, azt képzelték, hogy lesz bátorságuk, teljesíteni igéretöket, minden merészségöket elveszték, midőn a döntő percz elérkezett. Wildman annyira megijedt, hogy majd eszét vesztette. A hitvány Danvers eleinte azzal mentette tétlenségét, hogy nem fog fegyvert, mig Monmoutht királynak nem kiáltják ki, s miután Monmoutht kikiáltották, egyet fordult s azt mondta, hogy az igazi köztársáságiak föl vannak oldozva minden kötelezettség alól olyan főnök irányában, a ki oly gyalázatosan megszegte hitét. Az emberi természet legaljasabb példányait mindenkor a póruralmiak (demagog) közt találhatni.

Miután Monmouth a király czímet fölvette, másnap Tauntonból Bridgewaterbe indult. Föltünt, hogy nem nagy volt önbizalma. Ezer meg ezer hivének kiáltozása, a kik körüle seregeltek, a merre fordúlt, nem volt képes homlokáról a borút elűzni. A kik öt év előtt látták, sommersetshirei átvonulása közben, szánakozva szemlélték a balsors és aggály nyomait szelid, tetszetős arczán, mely annyi szivet megnyert.

Ferguson egészen más hangulatban volt. Ez ember gazsága sajátságosan párosult óriási hiúsággal, mely szinte örültségig ment. Elbódította fejét a gondolat, hogy lázadást támasztott és koronát adott. Hetvenkedve járt körül, kivont kardjával hadarászva, s a tömeghez, a mely a Tauntonból induló sereget nézni egybegyűlt, kiáltozta: »Ide nézzetek! Hallottátok hiremet. Én vagyok Ferguson, az a hires Ferguson, a kinek fejére oly sok száz fontot tettek!« S ez elvtelen és egyszersmind hóbortos ember uralkodott a boldogtalan Monmouth értelme és lelkismerete fölött.

Bridgewater egy volt azon kevés város közől, a melynek még nehány whig tisztviselője volt. A polgárnagy és aldermanek diszköntösben jöttek a herczeg üdvözlésére, ünnepélyes menetben vonult előtte a »fő keresztig«, s ott királynak kiáltották. Katonáinak pompás szállása volt, s a városi és környekbeli népség minden szükségesekkel ellátta őket. Maga a várban szállásolt, a mely épületet azelőtt királyok tisztelték meg látogatásaikkal. Hadserege a vár körül a mezőn ütött tábor. Most mintegy hatezer emberből állt az, s ha fegyver lett volna, könnyen föl ment volna kétannyi számra. A herczeg a szárazról csak kevés láncsát és lőfegyverert hozott. Emberei közől tehát soknak nem volt más fegyvere, mint a mit földmivelői és bányászati eszközökből csináltak. E durva hadi műszerek közől a legborzasztóbbat erős rúdra szögezett kaszák képezték *). Az alconstableek Taunton és Bridgewater környékén rendelést kaptak összekeresni s minden található kaszát a táborba hordani a vidékről. De ily intézkedések által sem lehetett

*) Egy ily fegyvert most is láthatni a towerben.

fedezni, a mi kellett; és sokat elküldtek, a kik be akarták magokat soroztatni.

A gyalogság hat ezredre volt felosztva. Sokan a militiában szolgáltak, s még viselték a vörös és sárga egyenruhát. A lovasság száma ezer körül volt: többnyire tanúlatlan csikó volt alattok, a mint a somersetshirei menet közben nagy számmal összeszedve találták, hogy Londont kocsi- és igás lovakkal ellássák. Annyira nem voltak ez állatok alkalmasok katonai célokra, hogy még a féket sem szokták meg, s nem lehetett velök bánni, mihelyt puskalövést vagy dobszót hallottak. Egy kis testőrhad, negyven fiatal emberből, a kik önköltségökön fegyverezték és szerelték föl magokat, volt Monmouth kiséretében. A bridgewateri nép, mely a virágzó parti kereskedésből meggazdagodott, ellátta őt némi pénzzel.

E közben a kormány haderejét gyorsan egybevonták. A fölkelőhadtól nyugotra állt még Albemarle a devonshirei honvédség nagy hadával. Keleten a wiltshirei mozgó csapatok gyülekeztek Herbert Tamás, Pembroke gróf vezérlete alá. Északnyugoton Somerset Henrik, Beaufort herczeg állott fegyverben. Beaufort hatalma némileg hasonlitott a XV. század nagy báróiéhoz. Wales elnöke volt s négy angol megye főispánja. Hivatalos utazásai ama terjedelmes vidéken, a hol a trón fölségét képviselte, alig volt kevesbbé pompás a királyok körutánál. Udvartartása Badmintonban régibb nemzedék szokása szerint volt rendezve. Parkja körül roppant terjedelmű föld volt sajátja; s a munkások, a kik azt mivelték, cselédségéhez tartoztak. Naponként kilencz asztalt teritettek udvarában kétszáz személyre. Tömérdek gentleman és apród függött udvarnokától. Egész sereg lovasság állott lovászmestere rendelkezésére. Kony-

hájának, pinczéjének, eb- és lótartásának nagy hire volt egész Angliában. A gentry sok mértföldnyire a környékben, büszke volt nagy szomszédja dicsőségére, s egészen el volt ragadtatva leereszkedése és szivjósága által. Buzgó »cavalier« volt ő a régi iskolából. Most tehát fölhasználta egész befolyását és hatalmát a korona támogatására, s megszállta Bristolt a gloucestershirei mozgócsapatokkal, a melyek, mint látszik, jobban voltak fegyelmezve, mint más e fajta seregek.

A Somersetshiretől távol eső megyékben szintén tevékenységben voltak a trón védői. A sussexi militia nyugot felé kezdett vonúlni Lumley Rikhárd lord vezérlete alatt, a ki, bár csak imént tért el a katholika egyháztól, mindég szilárdúl ragaszkodott a kath. királyhoz. Bertie Jakab, Abingdon gróf, az oxfordshirei haderőt szólitotta fegyverbe. Fell János, oxfordi püspök, egyszersmind egyetemi dékán, az egyetemi tanulókat hivta föl, hogy fogjanak fegyvert a korona védelmére. Azok tömegestől jelentkeztek. Az egyetem maga közel száz láncsást és puskást állitott ki. Nemes ifjak és gentlemanek vállaltak tisztséget; s a fő ispán idősb fia ezredes volt.

A király azonban főleg a rendes hadseregekre támaszkodott. Churchillt nyugot felé küldték a »kékek«-kel; s Feversham mindazon erővel követte őt, a mely London közelében nélkülözhető volt. Futár ment sietve Hollandba, utasitással Skeltonhoz, eszközlje ki, hogy a hollandi szolgálatban volt három angol ezredet azonnal küldjék a Temzére. Midőn eziránt megkeresés történt, az Orániai ház ellenében álló párt, Amsterdam követeivel élén, megkisérlette az ügyet húzni halasztani. De Vilmos erélye, a kinek részéről szintannyi forgott koczkán, mint Jakabéról, s a ki ko-

moly aggodalommal szemlélte Monmouth előhaladását, minden ellenzést legyőzött; s néhány nap mulva a hadak már tengeren voltak. A három skót ezred már Angliában volt. Igen jó állapotban érkeztek meg Gravesendbe, s Jakab Blackheathben tartott szemlét fölöttök. Ismételve mondta a hollandi követnek, hogy életében soha sem látott szebb és jobban fegyelmezett katonaságot, s a nagy becsű és kora segélyért a legforróbb hálaját fejezte ki az Orániai herczeg és az Egyesült-államok iránt. Ez elégültség azonban nem lehetett zavartalan. Bármily derekasan ki volt képezve a legénység, a hollandi politika és vallás némi szinezetétől nem maradt ment. Egyet közölök főbelőttek, egy-másikat megvesszőztek, mert Monmouth herczegért ivott. S azért nem tartották tanácsosnak, az ellenség elé vinni őket. London körül tartották a hadjárat végeig. Megérkezésök azonban lehetővé tette a királynak, némi gyalogságot küldeni nyugotra, melyet különben a fővárosban nem nélkülözhetett.

Mig a kormány ilyen hadi készületeket tőn a pártütők ellen, másnemű előintézkedéseket sem hanyagoltak el. Csupán Londonban kétszáz egyént fogtak el, a kikről gondolták, hogy whig mozgalom élére állhatnak. A foglyok közt több előkelő kereskedő volt. Veszélyben forgott a ki csak az udvar előtt rosz hirben állott. Általános levertség uralkodott a fővárosban. A börzén csökkent az üzlet; s a szinházakat rendesen oly gyéren látogatták, hogy Drydennek egy új operáját, mely példátlan fényű diszítményekkel hozatott színre, vissza kellett vonni, mert a bevétel nem fedezte volna az előadási költségeket *) A tisztviselők és pa-

*) Scott előszava »Albion és Albanius«-hoz.

pok mindenütt el voltak foglalva. A dissentereket mindenütt szorosan szemmeltartották. Cheshire és Stropshireben heves üldözés dühöngött: Northamptonshireben sokakat elfogtak; s az oxfordi fogház tömve volt foglyokkal. Bármily mérsékelt nézetű volt, s bármint ügyelt legyen is magára, egy puritán lelkész sem érezhette magát némileg biztosnak, hogy családja köréből ki nem szakasztják s börtönbe nem vetik.

Azalatt Monmouth Bridgewater ellen ment, egész utjában háborgattatva Churchill által, a ki, mint látszik, mindent elkövetett, maroknyi népével, a mit egy derék és ügyes tisztnek tenni lehet. A pártütő had, kifárasztva az ellenség és a szakadó esőzés által, jun. 22-én este megállott Glastonburyban. A kis város házai oly nagy haderőnek nem nyujthattak hajlékot. Sokakat tehát az egyházakba szállásoltak, s mások azon apátság tisztes romjai közt gyujtottak tüzet, a mely egykor leggazdagabb zárda volt szigetünkön. Glastonburyból Wellsnek, s innen Shepton-Mallet felé vonult.

Eddig, mint látszik, csak azért járt egy helyről más helyre, hogy hadat gyüjtsön. Most szükségessé lőn valamely hadi tervet csinálni. Először Bristolt akarta elfoglalni. E jelentékeny hely előkelő lakosai közől sok whig volt. A whig összeesküvés ide is elágazott. Az őrsereg csupán a gloucestershirei mozgó csapatokból állott. Ha Beaufortot és pór-hadát leggyőzheték, mielőtt a rendes hadsereg megérkezett, a fölkelőknek egyszerre nagy pénzforrás fogott kezökben lenni: Monmouth fegyverei iránt nagyobb leendett a bizalom; s barátai országszerte neki bátorodnak, magukat bevallani. Bristolnak voltak némi erősségei, a melyek az Avontól északra, Gloucestershire felől, gyöngék,

délnek azonban, Somersetshire felől, sokkal erősebbek voltak. Elhatározták tehát, hogy a gloucestershirei oldalról teszik a támadást. E czélból azonban egy kerülést kellett tenni s Keynshamnál átkelni az Avonon. A keynshami hid egy részét elrontotta a militia s most járhatlan volt. Egy csapatot tehát előreküldtek, megtenni a szükséges igazításokat. A többi hadsereg gyorsan követte, s junius 24-én Pensfordban tartott pihenőt. Pensfordon csak öt (angol) mértföldnyire volt Bristolhoz, Somersetshire felől; de a gloucestershirei oldal, a melyhez csak Keynsham megkerülése után lehetett jutni, egy jó napi járás volt még.

Azon éjjel nagy volt Bristolban a zavar és várakozás. Monmouth párthivei tudták, hogy szinte városuk előtt állt, s azt képzelték, hogy már hajnal hasadtára köztök lesz. Nap lemente után egy órával meggyúlt a parton egy kalmárhajó. Ily eseménynek, hajókkal tele parton, szükségkép nagy riadást kellett okoznia. Az egész folyam mozgásba jött. Ellepték az utczákat. S a sötét és zavar közben pártütő kiáltások hallatszottak. Utóbb toryk és whigek egyaránt állitották, hogy a tüzet Monmouth barátai gerjesztek, abban a reményben, hogy a mozgócsapatokat a tűzoltásra használják, s hogy az alatt a pártütő had merész támadást tesz és Sommersetshire felől a városba megy. Ha ez volt a gyujtók czélja, merőben roszúl számitottak. Beaufort, a helyett, hogy a partra küldte volna embereit, egész éjjel fegyverben tartotta a szép »St. Mary Redcliff«-egyház körül, az Avon déli részén. Nyugton nézte volna Bristol égését, ugymonda, sőt maga gyujtja vala inkább föl, hogysem az árulók kezére engedte volna jutni. Azon rendes lovassággal, mely nehány órával az előtt Chippenhampból hozzácsatkozott, képes fogott lenni, megakadályozni a fölkelést.

Alkalmasint nem győzte volna a falakon belül fékezni a béketleneket s egyszersmind visszaverni a külső támadást: de nem történt ilyes támadás. A tüzet, mely annyi zavart okozott Bristolban, jól látták Pensfordból. De Monmouth nem találta helyesnek, tervét megváltoztatni. Napkeltéig nyugton maradt s akkor Keynshambe indult. Ott helyreállitva találta a hidat. Elhatározta délután pihentetni seregét, s, az éj jöttével, Bristolba menni.

Azonban igen késő volt. A király hadereje már közelben volt. Oglethorpe ezredes, mintegy száz testőr-legénység élén Keynshamra ütött, szétverte a fölkeltek két lovas csapatát, a melyek megkisérlették az ellenszegülést, s miután sok kárt okozott és maga keveset szenvedett, visszavonult. Ily körülmények közt, szükségesnek hitték fölhagyni a tervvel Bristol ellen.

De mit volt mit tenni? Mindenféle terveket hoztak szóba és vitattak meg. Javasolták, hogy Monmouth siessen Gloucesterbe, keljen át a Severnen, vágja el a hidat maga után, s mig jobb szárnyát a folyam védi, menjen Worchestershiren át Strophshirebe és Cheshirebe. Azelőtt járt e megyékben, s szintoly lelkesedéssel fogadták, mint Somersetshireben és Devonshireben. Megjelenése ujra föléleszthetti régi barátai buzgalmát; s meglehet, hogy serege, néhány nap mulva, kétszer annyira szaporodik.

Bővebb megfontolás után azonban e terv, bár sokat igért, kivihetlennek mutatkozott. A fölkelők igen roszul voltak lábbelivel ellátva az utóbbihoz hasonló vállalatra, s miután napokig mentek szakadatlan esőben, nagy mocsárokon által, ki voltak merülve a fáradság miatt. Az ellenség lovassága által nyomról nyomra háborgatva, föltartóztatva, nem lehetett reményök Gloucesterbe érhetni, a nélkül, hogy

a királyi seregek fő hadteste utól ne érje s eldöntő ütközetre ne kényszeritse őket a legroszabb körülmények közt.

Majd azt javasolták, hogy Wiltshirebe menjenek. Egyének, a kik e megyét ismerték, biztosították a herczeget, hogy oly jelentékeny erők csatlakoznak ott hozzá, hogy biztos megütközketik.

E tervet fogadta el, s Wiltshire felé fordult. Először Bath-t szólitotta föladásra. De Bathban erős királyi őrhad állott; s Feversham útban volt ide. A fölkelők tehát nem kisérlettek támadást, hanem Philip's Nortonba siettek, ott állomásoztak jun. 26-án este.

Feversham ide ment utánok. 27-én korán reggel azon hirre riadtak föl, hogy már előttök áll. Csatarendbe álltak, és sort képeztek a városba vezető gyepűknél.

A királyi hadsereg előőrségét csakhamar megpillantották. Mintegy ötszáz emberből állott, Grafton herczeg, egy merész jellemü és szilaj erkölcsü ifju vezénylete alatt, a ki alkalmasint meg akarta mutatni, hogy nincs része testvére hűtlen terveiben. Grafton csakhamar egy mély uton találta magát, a melynek két oldaláról erősen tüzeltek. Mindazáltal bátran előnyomult, mig Philip's Norton alá ért. Itt torlasz zárta el az útat, a melyről szemközt érte őt a tüzelés. Emberei most elvesztették bátorságukat, s a mint csak tudtak, visszafutottak. Mire a mély uton átvergődtek, száznál több hullott el és sebesült meg közölök. Graftonnak, visszavonulásában, útját állta a pártütők némi lovassága; de hősileg átvágta magát és megszabadult.

A visszavert előőrség a királyi sereg főhadtestéhez hátrált. Most szemközt volt a két hadsereg; s nehány lövést váltottak, a mi azonban kevés vagy épen semmi kárt nem tőn. Egyik sem igen akarta, hogy ütközetre menjen a

dolog. Feversham nem ohajtotta a harczot, mig tüzérsége meg nem érkezik, s Bradford felé vonult. Monmouth, mihelyt az éj bekövetkezett, elhagyván állomását, délnek indult s viradatra Fromeba érkezett, a hol új erőket vélt találni.

Frome szintúgy buzgolkodott mellette, mint Taunton vagy Bridgewater, de semmit sem tőn szolgálatára. Nehány nappal azelőtt fölkelt a város; s Monmouth nyilatkozatát a köztéren kifüggesztették. De e mozgalomnak hire ment Pembroke grófhoz, a ki nem igen messze feküdt a wiltshirei militiával. Pembroke azonnal Tromeba indult, szétverte a pór csapatot, mely kaszákkal, vasvillákkal kisérlette meg utját állani, a városba nyomult s lefegyverezte a lakosokat. Tehát nem maradt ott fegyver; s Monmouth sem tudott magának szerezni.

Rosz helyzetben volt a fölkelt had. A mult éjjeli út igen súlyos volt. Patakokban ömlött az eső; s az utak merő pocsolyákká lettek. Mit sem lehetett hallani az igért waltshirei segélyekről. Egy futár hirül hozta, hogy Argyle serege Skócziában szét van szórva. Egy másik jelentette, hogy Feversham, miután tüzérségét magához vette, érkezőben van. Monmouth jobban értett a hadfolytatáshoz, hogysem be ne lássa, hogy emberei, minden bátorságuk és tüzök mellett sem mérközhetnek a rendes katonasággal. Előbb azon reménynyel hizelgett magának, hogy nehány ezred, a melyeket régebben vezénylett, zászlóihoz pártol; de most e reménynyel végkép föl kellett hagyni. Egészen elhagyta bátorsága. Alig volt elég ereje parancsokat osztani. Nyomorában keserűen panaszkodott a rosz tanácsadókra, a kik rávették, hogy brabanti boldog menhelyét oda hagyja. Wildman ellen különösen kemény szitkokra fakadt. S

gyönge, izgatott elméjében egy gyalázatos gondolat ébredt. A kormány kegyelmére akarta hagyni azon ezer meg ezer embert, a kik, fölhivására, az ő ügyéért hagyták oda nyugalmas lakaikat és földeiket. Maga, fő tiszteivel, el akart lopózkodni, valamely kikötőbe jutni, mielőtt szökését gyanithaták, a szárazra illanni, s nagyravágyását és gyalázatát lady Wentworth karjaiban elfeledni. Komolyan vitatta e tervet főbb tanácsadóival. Sokan, nyakukat féltvén, tetszéssel hajlottak szavára: de Grey, a ki, mint ócsárlóinak el kell ismerni, mindég rendületlen volt, hacsak kard nem csörgött és ágyú nem dörgött körűle, — nagy hévvel ellenezte a gyáva szándokot, s kérvekérte a herczeget, hogy inkább daczoljon minden veszélylyel, mint hálátlansággal és hűtlenséggel fizessen a nyugoti földnépe hű ragaszkodásáért.

Lemondtak a szökés tervéről: de bezzeg nem volt könnyű most hadi tervet készitени. London felé vonulni, őrültség fogott lenni; mert az út a nagy salisburgi sikon vitt keresztül; s e nagy nyilt téren a rendes katonaság s főleg rendes lovasság minden előnynyel birt volna fegyelmezetlen had ellenében. Ily körülmények közt érkezett a hir a táborba, hogy Axbridge közelében az érmenti parasztok a protestáns vallás védelmére fölkeltek, cséplőkkel, botokkal, villákkal fegyverkezve, s ezrenként gyűlnek Bridgewaterbe. Monmouth elhatározta ide vonulni s ez új szövetségesekkel növelni erejét.

A pártütők ennélfogva Wellsbe indultak s nem igen kedvező hangulatban érkeztek ide. Kevés kivétellel ellenei voltak a főpapi rendszernek; s idegenségöket oly módon tanusitották, a mely nem igen vált becsületökre. Nem csak a tetőt szaggatták le a pompás székesegyházról, golyót ön-

teni, a mit kétségtelenül menthettek a háború szükségeivel, hanem készakarva összerombolták ez épület ékítményeit is. Grey nehezen mentette meg az oltárt néhány semmirekellő bántalmaitól, a kik a körül akartak tivornyázni. Kivont karddal állott elejök.

Csütörtökön, jul. 2-án vonúlt be Monmouth ismét Bridgewaterbe, sokkal kevesebbé kedvező körümények közt, mint tiz nappal azelőtt onnan kivonult. Az új erő, melyet ott talált, igen csekély volt. A királyi hadsereg épen mögötte állott. Egy pillanatra a város erődítéséről gondolkodott; s száz meg száz munkást hivtak föl árkot ásni és sánczokat hányni. Majd azon terv ötlött eszébe, hogy Cheshirebe menjen, mely tervet, mint kivihetetlent, elvetett, midőn Keynshamben volt, s a mely bizonyára most Bridgewaterből nem igen volt kivihetőbb.

Mig ekkép ingadozott egyaránt reménytelen tervek között, megpillantották a király haderejét. Mintegy kétezer ötszáz főnyi rendes katonaságból s ezerötszáz wiltshirei honőrségből állott az. Vasárnap, jul. 5-én, korán reggel hagyták el Somertont s az nap mintegy három mértföldnyire Bridgewatertől ütöttek sátort, a sedgemoori sikon.

Mew Péter tudor, winchesteri püspök kisérte őket. Ez egyháznagy, ifju korában, I. Károly mellett fogott fegyvert a parliament ellen. Se évei, se pályája következtében nem aludt ki egészen harczias tűze; s hihetőleg azt vélte, hogy egy protestáns egyházi atyának megjelenése a király táborában egynémely tisztes férfiút megszilárdit hűségében, a kik a pápistaság és pártütés iránti irtózás közt nem találtak megnyugvó pontot.

A bridgewateri egyház tornyát mondották legmagasabbnak Somersetshireben, a mely széles kilátást nyit a

MAGYAR TUDOMÁNYOS

körülfekvő vidékre. Monmouth, nehány tiszt kiséretében, a négyszögletű torony tetejére ment, a honnan kúpja emelkedik, s messzelátó csöven vizsgálta az ellenség állását. Sik tér terült el alatta, hol most gazdag szántóföldek és almafák vannak, akkor azonban, mint neve mutatja, kietlen mocsárok voltak. Nagy esőzés idején s ha a Parret és a bele szolgáló folyók kiöntöttek, gyakran árvíz lepte e vidéket. Hajdanta ugyanis azon nagy mocsárhoz tartozott ez, a mely régi krónikáinkban arról nevezetes, hogy egymás után két berohanó faj előnyomulását tartóztatta föl. Sokáig védte a celtákat, a wessexi királyok támadásai ellen; s ótalmul szolgált Alfrédnek a dánok üldözései ellen. Azon régi időkben csak csolnakokon volt járható e vidék. Roppant ingovány, sok apró szigettel és lappal, buja zölddel, hol nyüzsgött a rőtvad és vad disznó. Még a Tudorok idejében is kénytelen volt az utas, ha Ilchesterből Bridgewaterbe igyekezett, több mértföldnyi kerülést tenni, hogy a vizeket kikerülje. Midőn Monmouth a Sedgemoorra tekintett, a mesterség részben már hóditást tőn rajta s mély és széles árkok metszették, a melyeket »rhines« név alatt ismert a vidék. A mocsár közepén, szerte, az egyházak tornyai körül, csoportosult nehány falu, a melyeknek nevei is mutatni látszottak, hogy egykor ár környezte. E falvak közől egyikben, Weston Zoylandban, feküdt a királyi lovasság; s Feversham itt ütötte föl főhadi szállását. Sok élő ember ismerte még azon szolgáló leányát, a ki az napon asztalánál szolgált, s a környékben maig is gondosan őrzik ama persa porczellán tálat, a melyben eléje tálaltak. Megjegyzendő, hogy Somersetshire népe nem különböző helyekről ide vándoroltakból áll, mint a gyárkerületek. Gyakran találhatni ott földmivesre, a ki ugyanazon földet míveli, melyet elődei

míveltek, mikor a Plantagenetek uralkodtak Angliában. A somersetshirei hagyományok tehát nem kis becsűek a történetiró előtt.

Bridgewatertől jókora távolságra van Middlezoy falva. E faluban s környékén a wiltshirei »militia« volt beszállásolva, Penbroke vezérlete alatt.

A nyilt lápon, Chedzoytól nem messze, nehány zászlóalj rendes gyalogság ütött tábort. Elkomorulva nézett Monmouth. Ezekre eszébe kellett jutnia, hogy nehány év előtt ugyanazon emberekből alakult hadosztály élén rendetlenségben űzte maga előtt azon heves rajongókat, a kik a bothwelli hidat átalmazták. Az ellenség soraiban ki tudta venni azon hős csapatot, a melyet akkor, ezredese nevéről Dumbarton ezredének neveztek, de a melyet soká ugy ismertek, mint első sorezredet, mely régi hirnevét a világ mind négy részében dicsően fentartotta. »Ismerem ez embereket, monda Monmouth; harczolni fognak. Ha csak ezek volnának az enyéim, minden jól menne!«

De az ellenség látása nem volt merőben lehangoló. A királyi sereg három hadosztálya távol feküdt egymástól. Minden mozdulataikban hanyagság és laz fegyelem látszott. Jelentették, hogy a legénység zoylandi almaborral leitta magát. Feversham, a fővezér, képtelensége köztudomásra volt. E fontos pillanatban is csak evésre és alvásra gondolt. Churchill ugyan nagyobb feladatokra képes hadvezér volt, mint egy roszúl fegyverzett, gyakorlatlan pórhad szétverése. De azon tehetség, mely később, Francziaország hat tábornagyát megalázta, még nem volt illő helyén. Feversham keveset beszélt Churchillal, s nem adott kezére, hogy valami iránt véleményt mondjon. Churchill bár magasb képességének és tudományának önérzetével birt, bár ne-

hezen türte a vezér fensőségét, a kit megvetett, s reszketett a hadsereg sorsa miatt, mindazáltal megtartotta önuralmát s oly jól eltitkolta érzelmeit, hogy Feversham magasztalta kész engedelmességét s igérte, hogy jelentést tesz arról a királynak.

Monmouth, miután a királyi haderők elhelyezését megvizsgálta s értesült azok állapotáról, úgy hitte, hogy egy éji támadás nem lesz eredménytelen. Elhatározta, azt megkisérleni, s azonnal előkészületeket tőn.

Vasárnap volt; s kisérete, nagy részint puritán erkölcsökben növekedvén, a nap nagy részét vallásos gyakorlatokban töltötte. A várhoz tartozó rét, a hol a sereg tanyázott, oly látmányt mutatott, minőt Anglia, Cromwell katonái föloszlatása óta, soha sem látott. A dissenter papok, a kik fegyverre keltek a pápistaság ellen, s a kik közől nehány alkalmasint a nagy polgárháborúban harczolt, vörös kabátban és nagy lovagcsizmákban imádkoztak és papoltak, karddal oldalukon. Ferguson egy volt azok közől, a kik szónokoltak. A borzasztó átkozódást vette föl igéül, a melylyel az izraeliták, kik a Jordánon tulnan laktak, a folyam másik oldalán lakó testvéreik hibásan emelt vádja alól megtisztitották magokat. »Az úr isten tudja; s tudja meg Izrael. Ha ez pártütés, avagy föltámadás az úr ellen, ne engedje túlélnünk e napot.«

Hogy az éj leple alatt támadás történik, nem volt titok Bridgewaterben. A város tele volt nőkkel, a kik százanként tódultak oda a vidékről, látni még egyszer férjeiket, fiaikat, szeretőiket és testvéreiket. Sokaknak nehéz volt az nap az elválás; és sokan elváltak, hogy soha se találkozzanak többé. A támadási szándok hire fülébe ment egy fiatal lánynak, a ki a királynak buzgó hive volt. Tartóz-

kodó jelleme daczára azon merész határozatra jutott, hogy maga fogja hirül vinni Fevershamnak. Kilopózkodott Bridgewaterből s a királyi táborba ment. A női ártatlanság azonban nem volt biztos e helyen. Magok a tisztek is, egyaránt lenézvén a rendetlen haderőt, mely ellenökben állott, s hanyag vezéröket, nagyon a boritalnak adták magukat s minden kicsapongásra és kegyetlenségre készek valának. Egyikök hatalmába kerítette a szerencsétlen leányt, nem akarta meghallgatni, a miért jött, s erőszakot tőn rajta. A lány, dühében és szégyenében magán kivül futott el, sorsára hagyván az istentelen sereget.

S most elközelgett a nagy koczkavetés ideje. Az éj alkalmas volt ily vállalatra. Hold telte volt ugyan, s az északi fény pompásan ragyogott. De a mocsár gőzköde oly sűrű vala Sedgemoor fölött, hogy ötven lépésnyire semmi tárgyat sem lehetett kivenni.

Az óra tizenegyet ütött; s a herczeg testőrhadával kilovagolt a várból. Nem oly lélekállapotban volt, mely ahhoz illet, ki elhatározó csata előtt áll. Még a gyermekek is észrevették, a kik nézésére összesereglettek, s hosszas ideig emlegették, hogy kinézése komor és baljóslatu volt. Hada közel hat (angol) mértföldnyi kerülőt tett, mig a királyi táborhoz ért. Az út egy részét maig is hadi ösvénynek hivják. A gyalogságot maga Monmouth vezérlette. A lovasság Greyre volt bizva, némelyek ellenzése daczára, a kik nem feledhették a bridporti balesetet. Mély hallgatást parancsoltak, s hogy ne doboljanak, se tüzet ne adjanak. »Soho«. volt a hadijel, a melyről egymást a fölkelők megismerhessék a sötétben. Kétségkivül a »Sohofields«-re, Londonban, volt czélzat, a hol vezérök palotája állott.

Hétfőn, jul. 6-án, reggeli egy óra körül érkeztek a pártütők a mocsáros sikra. Köztök azonban és az ellenség közt három széles árok feküdt, vizzel és pocsolyával tele. Kettőről, az ugynevezett »Black Ditch« és »Langmoor Rhine«-ről, tudta Monmouth, hogy át kell rajtok mennie De, a mi különös, egy harmadik ároknak, az ugynevezett »Bussex Rhine«-nak létezéséről, mely közvetlenül a királyi tábort fedezte, senki sem tudósitotta.

A hadi társzekerek a mocsárban mindjárt fenakadtak. A lovasság és gyalogság, hoszú, keskeny vonalban, egy töltésen, átkelt a »Black Ditch«-en. Hasonló töltés volt hányva a »Langmoor Rhine«-on: de a kalauz, a ködben, utat vesztett. Idő telt bele, s némi zaj keletkezett, mig eligazodhattak. Végre megtörtént az átkelés: de, a zavarban, egy pisztoly elsült. Nehány lovas testőr, az előőrsen, meghallotta a hiradást, s észrevette, hogy nagy sokaság közelg a ködben. Elsütötték karabélyaikat, s különböző irányban elnyargaltak, zajt ütni. Némelyek Weston-Zoylandba siettek, hol a lovasság feküdt. Egy lovas a gyalogság táborhelyére sarkantyúzta lovát, s torokszakadtából kiáltozá, hogy itt az ellenség. A Dumbarton-ezred dobjai riadót vertek; s a legénység gyorsan sorba állt. Ideje volt; mert Monmouth már ütközetre rendezé hadát. Parancsolá Greynek, hogy a lovassággal menjen előre, s maga a gyalogság élén ment utána. Grey előnyomult, mig váratlanul föltartóztatá a »Bussex Rhine.« Az ellenkező oldalon a király gyalogsága gyorsan hadi rendbe állott.

»Ki mellett vagytok?« kiáltá egy tiszt a gyalogőrhadból. »A király mellett,« felelé egy szózat a pártütő lovasság soraiból. »Melyik király mellett?« kerdezék ismét. Egy hangos »Monmouth király« volt a válasz, azon hadi

kiáltással vegyűlve, a mely negyven évvel azelőtt a parliament ezredeinek zászlóin állott: »isten velünk.« A királyi sergek azonnal oly lövést tőnek, hogy a fölkelők lovai minden irányban szétfutottak. A világ általában Grey kislelküségének tulajdonitotta e gyalázatos futást. Pedig épen nem bizonyos, hogy Churchill jobban boldogult volna-e oly emberek élén, a kik soha sem bántak azelőtt lóhátról fegyverrel, s a kiknek gyakorlatlan lovai nemhogy a tüzet állották volna, de fékezhetlenek voltak.

Nehány pillanat mulva, hogy a herczeg lovassága szétszóratott, gyalogsága gyorsan előjött, a Dumbarton-ezred égő kanóczai szolgálván kalauzul a sötétben.

Monmouth elhűlt, midőn látta hogy széles, mély árok van közötte és a tábor közt, a melyet meglephetni remélt. A fölkelők megálltak az árok szélén és tüzeltek. A királyi gyalogság egy része viszonozta a lövést a másik oldalról. Három óranegyedig folyvást ropogott a lőfegyver. A somersetshirei parasztok úgy viselték magukat, mint régi katonák, csakhogy igen magasra tartották fegyvereiket.

Azonban a királyi hadsereg többi osztályai megindultak. A testőrök és kékek előugrattak Wester-Zoylandból s egy pillanatban szétverték Grey lovasait, a kik összevergődni törekedtek. A futók páni félelmet terjesztettek bajtársaik közt az utócsapatban, a kiknek a hadi szereket kellett fedezniök. A szekerészek hajtottak a hogy tudtak, s csak a harcztértől több mértföldnyire állottak meg. Monmouth eddiglen megtette, a mit egy ügyes és merész tábornoknak kellett. Gyalog, láncsával kezében látták őt tüzelni szóval és tettel gyalogságát. De sokkal jobban értett a hadi ügyekhez, semmint ne tudta volna, hogy minden oda. Emberei elveszték a meglepés- és sötétség-nyujtotta előnyt.

Cserben hagyák őket a lovasság és hadszeres szekerek. A király ereje együtt és jó rendben vala már. Feversham a tüzelésre ébredt föl, kikelt az ágyból, inggallérát rendbe hozta, jól megnézte magát a tükörben, s ment megnézni, mit csinálnak emberei. A közben Churchill, a mi sokkal nagyobb fontosságu dolog, egészen ujonan állitá föl a királyi gyalogságot. Viradni kezdett. A nyilt sikon, fényes nappal ütközni meg, nem lehete kétséges kimenetelü. De Monmouthnak éreznie kellett, hogy neki nem lehet elfutni, mig ezerek harczolnak ügyéért, a kiket az iránt ai rokonszenv vitt romlásra. A hiu remények s önfentartás ösztöne tulnyomóak voltak előtte. Látta, hogy ha késik, a királyi lovasság elvágja előtte a visszavonulást. Lóra ült és elnyargalt a csatatérről.

Gyalogsága mindazáltal, elhagyatva is, hősileg megállott. A testőrhadak jobb, a kékek bal felől támadák meg: de a somersetshirei parasztok, kaszáikkal és puska-agyukkal, ugy szembeszálltak a királyi lovassággal, mint régi katonák. Oglethorpe erélyesen megkisérlé keresztül vágni rajtok magát, s emberül visszaverték. Sarsfield, egy derék ir tiszt, a kinek neve utóbb gyászos nevezetességre jutott, a másik szárnyon támadá meg őket. Visszanyomták embereit. Őt magát leverték s egy ideig félholtan feküvék. De a bátor parasztok harcza nem tarthatott soká. Poruk és golyójuk elfogyott. »Lőszereket! az istenért lőszereket!« kiáltás hallatszott. De nem volt lőszer. S most jött elő a királyi tüzérség. A Weston-Zoylandból Bridgewaterbe vezető töltésen, fél mértföldnyire, állott az. Oly hiányos volt az angol hadsereg fölszerelése akkor, hogy nagy bajba került volna a nagy ágyukat a csatatérre vinni, ha a wincesteri püspök saját kocsilovait és szerszámát e czélra föl nem

ajánlja vala. A keresztyén főpap ezen részvétét a véröntásban, különös következetlenséggel, kárhoztatta nehány whig iró, a kik semmi vétséget nem láttak sok puritán pap magaviseletében, a kik a kormány ellen állottak fegyverben. S midőn az ágyuk megérkeztek is, oly nagy volt a hiány tüzérekben, hogy egy altiszt a Dumbarton ezredéből volt kénytelen elvállalni nehány ágyú kezelését. *) Az ágyuk mindazáltal, roszul kezelve is, hamar véget vetettek az ütközetnek. A pártütő zászlóaljak láncsái tünedezni kezdének; a sorok bomladozának; a királyi gyalogság nagy csapatokban átjöve az árkon. Még e szorultságban is hősileg védék magukat a mendipi aknászok, s drágán adták oda életöket. Nehány percz alatt azonban teljes volt a megveretés. Háromszáz katona vesztette életét és sebesült meg. A pártütők közől ezernél több feküdt halva az ingoványon. **)

Igy végződött az utósó, ugy nevezhető csata, melyet angol földön vívtak. Mély és tartós hatással volt az a környék egyszerű lakosaira. E benyomás ugyan gyakran föltújúl. Mert korunkban sem ritkán történik, hogy az eke és kapa a mészárlás szomorú emlékeit veti föl, koponyákat,

---

*) Weems altisztnek negyven fontot rendelt Jakab fizettetni e szolgálatáért. »Historical Record of the First or Royal Regiment of Foot.«

**) Mily nehéz valamely csatát leirni: bizonyságul szerző Wellington tekintélyét idézi jegyzetében. »Lehetetlen, — mondá többek közt a nagy tábornok, — lehetetlen megmondani, mikor történt valamely fontos körülmény, és mely rendben.« Mit mondjunk oly csatáról, mely száz hatvan év előtt történt, oly sötétben, hogy a küzdők alig láttak ötven lépésnyire, s a melyről tizenkét, tizenhárom különböző elbeszélés maradt fen.

lábszárakat s gazdasági eszközökből készült különös fegyvereket. Agg parasztok nem rég is beszélték, hogy, gyermekkorukban, a lápon Jakab király és Monmouth király embereinek ütközetét játszották, s hogy Monmouth király emberei »Soho« harczi kiáltással éltek.

A mi a sedgemoori ütközetben legkülönösebb, az, hogy az eredmény egyetlen perczig is kétes lehetett, s hogy a fölkelők oly soká ellenállhattak. Ma csodának tartanák, hogy öt vagy hat ezer kőszénbányász és paraszt egy óráig küzd felényi számu rendes lovassággal és gyalogsággal. Talán kevésbbé fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy II. Jakab korában a rendes hadsereg fegyelme rendkivül laz volt, s más részről, hogy a parasztság megszokta a »militiá«-ban a szolgálatot. Bárha tehát kétségtelenül nagy volt is a különbség egy gyalog testőrezred s egy most besorozott paraszt-ezred között, korántsem akkora, mint most. Monmouth nem csupa csőcseléket vezetett jó katonák ellen. Hadi népe nem minden katonai szinezet nélkül volt; s Feversham sergeit, a mostani angol sergekhez képest, gyülevésznek mondhatni.

Négy óra volt: a nap épen fölkelt; s a vert had a bridgewateri útra özönlött. A zaj, a vér, a sebek, a halálsápadt alakok, kik aláhullottak s többé nem keltek föl, félelmet és irtózást terjesztettek a városban. Az üldözők is sarkukban voltak. Azon lakosok, kik a fölkeléshez szitottak, kirablást és mészárlást várhatának, s római katholikus hitű szomszédaik ótalmáért esengtek, vagy toryknak tünteték föl magokat; s a legnevesebb whig történetirók is elismerték, hogy a védelem szivesen és nemeslelkűleg megadatott.

A győztesek az nap folyvást üldözték a szaladókat. A

szomszéd faluk lakosai soká emlékeztek, minő lódobogás és káromlás közt vágtatott el a lovasság, mint a forgó szél. Mielőtt esteledett, ötszáz foglyot rekesztettek be a westonzoylandi egyházba. Nyolczvan közölök meg volt sebesitve; s öt a szentelt falak közt mult ki. Nagy számu napszámost rendeltek ki az elesetteket eltemetni. Nehányat, a kikről tudva volt, hogy a leggyőzöttekhez szitottak, azon gyalázatos dologra fogták, hogy a foglyokat négyeljék föl. A szomszéd egyházkerületek alconstablei akasztófa-állitással, s lánczkeritéssel voltak elfoglalva. E közben szünetlen zúgtak Weston Zoyland és Cledzoy harangjai, s a katonák, szerte a hullák közt, danoltak és zajongtak a mocsáros vidéken. Mert a környékbeli földmivelők, mihelyt a csata kimenetele tudva volt, siettek a legjobb almaborból nagy hordókkal küldeni a győzőknek, béke fejében.

Fevershamet rendesen jó szivü embernek tartották: de idegen levén, nem ismerte az angolok törvényeit, s nem gondolt érzelmeikkel. A franczia katonai féktelenséghez volt szokva, s valóban nagy rokonától, a palatinatusi (pfálzi) hóditótól, nem azt tanulta, mint kell győzni, hanem hogy miként kell pusztitani. Tetemes számu foglyot válogattak ki azonnal kivégezésre. Azok közt volt egy hires jó futó ifjú. Reményt nyujtottak életéhez, ha egy poroszka lóval a versenyt kiállja. Maig is jól ismerik a kitüzött pályatér határát, mely mintegy három negyed (angol) mértföld volt. Feversham nem szégyenlette, miután a látmánynak szemtanuja volt, akasztófára vitetni a nyomorultat. Más nap a Bridgewaterből Weston Zoylandba vezető úton hosszú vonalban látszottak az akasztófák. Mindeniken egy fogoly függött. Négyen a vasat is rajta hagyák, hogy abban enyészszenek el.

E közben Monmouth, Grey, Buyse és még nehány barátja kiséretében, elfutott a harczmezőről. Chedzoyban állt meg egy pillanatra, lovat váltani, s elrejteni kék szalagját és »sz. György«-ét. Aztán a bristoli csatorna felé sietett. A csatatértől északra emelkedő tetőről látta elhagyott emberei utósó lövésének tüzét és füstjét. Hat óra előtt már húsz mértföldnyire volt Sedgemoortól. Kiséröi közöl nehányan tanácsolták neki, keljen át a vizen, s keressen Walesben menhelyet; s ez kétség kivül a legokosabb dolog lett volna. Rég' Walesben volt volna, mire vereségéről a hir oda fogott érkezni; s e vadon és a kormány székhelyétől távol tartományban soká fölfedezetlen maradhatott. Elhatározta tehát, hogy Hampshirebe megy, azon reményben, hogy a vadtolvajok kunyhóiban lappanghat az »Ujerdőség« tölgyesei közt, mig alkalma lesz a szárazra hajózni. Grey és a német kiséretében tehát délkeletre fordult. De az út veszélyes volt. A három menekvőnek oly tartományon kellett átkelnie, a hol már mindenki tudta a harcz kimenetelét, s egy gyanús külseü utazó sem kerülhette el a szoros vizsgálatot. Egész nap lovagoltak, kerülve a városokat és falvakat. Nem oly nehéz dolog volt ez, mint ma látszhatik. Mert az akkor élő emberek emlékezhettek még olyan időre, midőn a vad, szakadatlan erdőségen keresztül, szabadon mehetett az Avon partjaitól Wiltshireben Hampshire déli partjaiig. Végre Granbourne Chaseben csökkent lovaikban az erő. Szabadon eresztették tehát azokat. Elrejtették a nyerget és féket. Monmouth és barátai pór ruhát szereztek, átöltöztek s gyalog mentek »New Forest« felé. Az éjet szabad ég alatt töltötték: de még reggel sem volt s már mindenfelől veszélyek környezték. Lord Lumley, ki a sussexi militia erős hadosztályával Ringwoodban feküdt, őrcsapatokat küldött min-

denfelé. Sir Portsman Vilmos, a somersetshirei militiával csatárlánczot képezett a tengertől Dorset északi határiig. Julius 7-kén reggeli 5 órakor fogta el Greyt, a ki elvált barátaitól, két sussexi honvéd az előörsön. Alávetette magát sorsának, mint oly ember, ki előtt a bizonytalanság elviselhetlenebb volt, a kétségbeesésnél. »Mióta partra léptem, ugymonda, nem volt jó ebédem, nem egy nyugalmas éjem.« Nem lehetett kétség benne, hogy a fő pártütő közelben van. Az üldözők kétszerte nagyobb éberséget és tevékenységet fejtettek ki. A kunyhókat, a melyek a mezőségen szerte voltak Dorsetshire és Hampshire határszélén, szorosan kikutatta Lumley; s fölfedezték a parasztot, a kivel Monmouth ruhát cserélt. Portman nagy lovas és gyalog csapattal jött segitni a keresésben. Csakhamar bizonyos helyre fordították a figyelmet, a mely igen alkalmas volt, szökevényeket elrejteni. Nagy terjedelmü föld volt az, mely a sik mezőtől el volt keritve, számos gyepü által keskeny földdarabokra osztva. E földek közől némelyiken a rozs, borsó és zab elég magas volt, egy ember elrejtésére. A többit haraszt és csalit nőtte be. Egy szegény asszony jelenté, hogy két idegent látott e rejtekben lappangani. A közel kilátás a jutalomra növelte a katonák buzgalmát. Mindenkinek rész volt igérve, az ötezer font jutalomból, a ki a kutatásban kötelességét teljesíti. A külső sövényt szorosan őrizték: benn lankadatlan szorgalommal vizsgáltak meg minden helyet; s nehány jó szaglásu vizslát küldöttek a bokrokba. A nap lehanyatlott, mielőtt a munka be lett volna végezve: de egész éjjel gondosan vigyáztak. Harminczszor vőnek bátorságot a külső keritésen kinézni a menekvők: de mindég őrt találtak ott: egyszer meglátták őket s tüzeltek rájok; most különváltak s mindenik külön rejtekhelyre bútt.

Következő reggel, napkeltekor, ujra kezdték a keresést s Buyset megtalálták. Megvallotta, hogy csak pár órával előbb vált el a herczegtől. Most még nagyobb gonddal fölverték a vetést és bokrokat. Végre egy árokban egy sovány alakra akadtak. Az üldözők rárohantak zsákmányukra. Nehányan lőni akartak: de Portman megtiltott minden erőszakot. A fogoly pásztor öltözetben volt; idő előtt megőszült szakála már több napos volt. Nagyon reszketett és nem tudott beszélni. Még azok is kétkedtek eleinte, a kik gyakran látták őt, vajon valóban a fényes és deli Monmouth-e. Zsebeit Portman kikutatta, s nyers borsón kivül, a mit kinzó éhségében szedett, egy órát, egy pénzerszényt, egy kis értekezést az erőditésről, s egy albumot találtak azokban, tele dalokkal, vényekkel (receipts), imákkal és varázsigékkel, s a sz. György rendjelét, a melylyel több év előtt II. Károly király diszitette föl kedvencz fiát. Azonnal futárokat küldtek a Whitehallba a jó hirekkel, s azok bizonyságául a sz. György rendjellel. A foglyot, erős őrizet mellett, Ringwoodra kisérték.

S mindennek vége volt; s csak az maradt hátra, hogy készüljön a halállal akkép nézni szembe, mint olyan emberhez illett, a ki méltónak tartotta magát, hogy hóditó Vilmos és oroszlány szivü Rikhárd s a cressyi és agincourti hős koronáját viselje. A fogoly könnyen lelke elé idézhetett más hazai példákat, a melyek sorsának inkább megfelelők voltak. Egy század folytán két oly fejedelem, a kiknek vére folyt ereiben, s köztök egy gyöngéd nő volt az övéhez hasonló helyzetben. A börtönben és vérpadon olyan erőt tanúsitottak azok, minőre a boldog napokban nem látszottak képeseknek, s nagy hibáikat és büneiket némileg azzal hozták helyre, hogy keresztyéni szelidséggel és fejedelmi mél-

tósággal viselték, a mit a diadalmas ellenség rájokmér hetett. Monmoutht soha sem vádolták gyávasággal; s ha hiányzott is természeti bátorsága, várható volt, hogy az önérzet és reménytelenség pótolandja azt. Egész világ szemei rajta függöttek. A késő nemzedékek is tudni fogják, mint viselte magát e végszükségben. A nyugoti hős parasztoknak meg kellett mutatnia, hogy nem olyan vezérért ontották véröket, a ki méltatlan vonzalmukra. Azok irányában, a kik mindent föláldoztak ügyéért, tartozása volt, magát ugy viselni, hogy ha megsiratták is, ne kellett volna miatta pirulniok. Nem való volt hozzá, panaszkodni és esengeni. Eszével is be kellett látnia, hogy a sopánkodás és esengés hasztalan. Olyasmit cselekvék, a mit soha sem bocsáthattak meg. Olyan ember hatalmában volt, a ki soha sem bocsátott meg.

Monmouth hősisége azonban nem ama magasztos hőslelkűség volt, a mely megfontolásból és önérzetből ered; s a természet nem áldotta meg őt olyan szilárd szivvel, a melyből se balsors se veszély nem csikarhat ki olyasmit, a mi gyöngeségre mutatna. Életerejével nőtt és hanyatlott bátorsága. A harczmezőn a csata heve, a győzelem reménye, a közszellem különös hatása tartotta föl azt. Most mindezen támaszok oda voltak. Az udvar és nép szerencsétlen kegyenczét, a ki megszokta, hogy szeressék és tiszteljék a hol megjelent, most sötét börtönőrök környezték, a kiknek szemében sorsát olvasta. Még néhány órai rideg magány, s erőszakos és gyalázatos halált kellett halnia. Szive elfogódott. Ugy látszott az élet érdemes némi önalázásra; s mindég gyönge, s most a félelem által is megzavart elméje nem láthatta be, hogy a megalázás szükségkép lealáz, a nélkül, hogy megmentene.

Mihelyt Ringwoodba ért, irt a királynak. Oly ember

levele, a kit a pulya félelem megfosztott a szégyenérzettől. Bevallá, a lelkiismeretmardosás erős kifejezéseivel, fölségsértését. Állitá, hogy midőn rokonainak Hágában megigérte, hogy nem csinál zavart Angliában, teljesen hitte, megtarthatni szavát. Szerencsétlenségére aztán nehány borzasztó ember csábitotta el alattvalói hüségétől, a kik rágalmakkal ingerelték föl kedélyét s álokoskodásokkal vezették őt félre: de most irtózik tőlök: irtózik önmagától. Esdeklő szavakban könyörgött, hogy bocsássák a király szine elé. Olyan titka van, a mit nem bizhat papirra, mely mindössze is csak egy szóból áll, s melyet ha megmond, biztositja a trónt minden veszély ellen. Másnap megint leveleket küldött, melyekben az özvegy királynét s a kincstárnokot kérte közbenjárásra.

Midőn Londonban megtudták, mint lealjasitotta magát, mindenki nagyon meg volt lepetve; főleg Barillon, a ki két véres üldözést ért már Angliában, és sok áldozatot látott, mind az ellenzék, mind az udvarpárt részéről, a kik aszszonyias siránkozás és esengés nélkül hordozták sorsukat.

Monmouth és Grey két napig maradtak Ringwoodban. Aztán Londonba vitték őket, erős katonai őrizet alatt. A herczeggel egy kocsiban ült egy tiszt, a kinek rendelete volt, leszúrni a foglyot, ha szökni akar. Az egész útban minden városban ki volt állitva a környékbeli militia, valamely előkelő gentleman vezénylete alatt. A menet három napig tartott Vauxhallig, a hova Legge György, Dartmouth lord vezénylete alatt, egy ezred volt rendelve, a foglyok átvételére. Egy államhajón átszállitották őket partra s vitték le a folyamon a Whithehall lépcsőiig. Lumley és Portman fölváltva őrizte a herczeget éjjel, nappal, mig a palota falai közé nem vitték őket.

Monmouth és Grey magaviselete, az útban, minden szemtanút bámulattal töltött el. Monmouth egészen levert volt. Grey nem csak nyugott, de jó kedvű, s önelégülten beszélgetett a lovakról, kutyákról, mezei mulatságokról, sőt tréfás czélzásokat tőn a veszélyes helyzetre, a melyben volt.

Nem kárhoztathatni a királyt, hogy Monmoutht halálra szánta, ki a fenálló kormány ellen lázadást vezérel, mindég koczkára veti életét: s a fölkelés még a legkisebb vétke volt Monmouthnak. Háborút indított nagybátyja ellen életrehalálra. Lymeben kiadott nyilatkozatában Jakabot gyujtogatónak, gyilkosnak szidalmazta, ki egy ártatlan embert megfojtott s egy másiknak nyakát szegte, s mi több megmérgezte saját testvérét. Oly ellent kimélni, a ki nem tartózkodik hasonló végletekre veteműlni, ritka, talán kárhozatos nagy lelkűség lett volna. De látni őt és nem kegyelmezni neki, illetlen és embertelenség volt. *) A király elhatározta ezt elkövetni. A fogoly karjai hátra voltak kötve selyem kötéllel; s ekkép ártalmatlanná téve, engesztelhetlen rokona elé állitották, a kit megsértett.

Monmouth a földre vetette magát, s a király lábaihoz csuszott. Sirt. Igyekvék nagybátyja térdeit átkarolni megkötött kezeivel. Éltéért könyörgött, csupán életeért minden áron. Elismeré, hogy nagy bünt követett el, de másokra igyekvék háritni annak súlyát, főleg Argylera, ki inkább spanyol csizmába engedte volna tétetni lábait, hogysem ily aljasság által mentse meg életét. A vérkötelékre, az elhunyt király emlékezetére, ki a legjobb és leghűbb testvér volt,

---

*) Barillon láthatólag megütközött. »Il se vient, ugymond, de passer icy une chose bien extraordinaire et fort opposé a l'usage ordinaire des autres nations.«

kéré, kényszerité Jakabot a boldogtalan, hogy némi irgalmat mutasson. Jakab szigorúan válaszolá, hogy igen késő megbánása, hogy sajnálja a nyomort, melyet a fogoly magára vont, de az eset nem olyas, hogy kegyelemről lehetne szó. Nyilatkozatot adott ki tele a legszenvedélyesb rágalmakkal. A királyi czimet fölvette. Oly súlyos fölségsértésekért nem lehet kegyelem a síron innen. A szegény, megrémült herczeg erősité, hogy soha sem ohajtotta a koronát viselni, hanem mások vették rá e gyászos tévedésre. Mi a nyilatkozmányt illeti, ő nem irta azt: ő nem olvasta azt: aláirta a nélkül, hogy beletekintett volna: mindaz Ferguson, a vérszomjas, gaz Ferguson müve volt. »Azt várja ön, hogy elhigyjem, mondá Jakab, igen is méltó megvetéssel, — hogy ön kézvonását tette ily nagy fontosságu papirra, a nélkül hogy tudná, mi van benne?« Még egy lépcsője volt hátra a gyalázatnak; s oda is lesülyedt a fogoly. A protestáns vallás fejéül állitotta magát elő. Azon vallás érdekére hivatkozott, hogy összeesküdött atyja kormánya ellen, s hogy polgárháboru nyomoraiba döntötte hazáját: s nem szégyenlett arra czélzani, hogy hajlandó kibékülni a római egyházzal. A király készséggel ajánlá neki az egyházi segélyt, de semmit sem szóla a kegyelemről és idő-engedésről. »Tehát nincs remény?« kérdezé Monmouth. Jakab hallgatva elfordula. Monmouth erre igyekvék összeszedni bátorságát, fölálla térdeiről, s olyan erélylyel távozott, a minőnek nem adta jelét utósó balesete óta.

Aztán Greyt hozák be. Oly illően és szilárdsággal viselé magát, a mely a sötét és boszúszomjas királyra is hatással volt, tartózkodás nélkül bevallá bünét, nem mentegetőzék, s egy lépést sem tőn életéért. Mindkét foglyot a towerbe küldötték hajón. Semmi zavargás nem volt; de sok

ezernyi nép, félelem és aggodalom kifejezésével arczán, igyekvék egy pillanatot vetni a foglyokra. A herczeget elhagyta szilárdsága, mihelyt távozott a király szine elől. Míg börtönébe ment, vádolta önmagát, vádolta társait, s annyira sülyedt, hogy Dartmouth pártfogásáért esdekelt. »Tudom, uram, hogy ön szerette atyámat. Érette, az istenért, kisértse meg ön, ha valamikép kegyelmet eszközölhetne.« Dartmouth viszonzá, hogy a király igazat mondott, s hogy az alattvaló, a ki király czímet vesz föl, minden reménytől megfosztja magát a kegyelemre.

Miután Monmouth a towerbe ért, csakhamar tudtára adták, hogy nejét, királyi rendelet folytán, oda küldték, látni őt. Clarendon gróf, titkos főpecsétőr kisérte a nőt. Férje igen hidegen fogadta, s majd mindég Clarendonnal beszélt, a kinek kérve kérte közbenjárását. Clarendon nem nyujtott reményt; ugyanaz nap este két főpap, Turner, elyi püspök, és Ken, bathi és wellsi püspök jött a towerbe ünnepélyes izenettel a királytól. Hétfőn éjszaka volt. Szerdán reggel kellett Monmouthnak meghalnia.

Nagyon meg volt indulva. Elsápadt; s némi időbe került, mig szóhoz jött. A rövid időt, a mi még hátra volt, többnyire hasztalan kisérletekben töltötte, hogy ha kegyelmet nem, legalább haladékot nyerjen. Siralmas leveleket irt a királyhoz, s némely udvaronczokhoz, de hiában. Nehány kath. papot küldtek hozzá az udvarból. De azok csakhamar fölfedezték, hogy bár örömest megvásárolja életét a vallás elhagyásával, a melynek védőjéül vallotta magát; de ha meg kell halnia, szintugy meghalhat »absolutio«-juk nélkül, mint azzal.

Ken és Turner sem volt kedélyhangulatával inkább megelégedve. Az ellennemállási tan előttök, mint többnyire

hitrokonaik nézete szerint, megkülönböztető jelleme volt az angol egyháznak. A két püspök ráesett Monmouthra, hogy ismerje el, miként, fegyvert fogván a kormány ellen, nagy bünt követett el; s e pontra nézve makacs hitetlennek találták. S nem csupán ebben állott eretneksége. Vitatta, hogy viszonya lady Wenthworthszal nem vétkes dolog isten előtt. Még gyermek volt, ugymond, mikor megházasodott. Soha sem gondolt a herczegnével. S a boldogságot, melyet otthon nem talált föl, oly szerelmi viszonyokban kereste, a melyeket a vallás és erkölcsiség kárhoztatott. Henrietta mentette meg a bünös élettől. Hozzá mindég hű maradt. Együtt buzgó imákat intéztek az isteni gondviseléshez. Ez imák után úgy találták, hogy szerelmök egymás iránt erősbült; s nem lehetett többé kétségök, hogy isten előtt egybekelésök érvényes. A püspökök annyira megbotránkoztak a házassági viszony ez értelmezésén, hogy nem akarták a szentséget kiszolgáltatni a fogolynak. Mindössze is csak azt az igéretet tudták tőle kinyerni, hogy azon egy éjszaka, mely még hátra van neki, imádkozni fog, hogy világositassék föl, ha tévedésben van.

Szerdán reggel, különös kérelmére, Tenison Tamás tudor jött a towerbe, a ki akkor st. martini »vicarius« volt, s e fontos állomásban nagy mértékben megnyerte a közönség becsülését. Tenisontól, a kit mérsékelt nézetűnek ismertek, a herczeg több elnézést várt, mint a minőre Ken és Turner hajlandónak mutatkozott. Tenison azonban, bármi lett legyen általában nézete az ellennemállási tanról, megfontolatlannak és bünösnek tartotta az utóbbi lázadást s Monmouth házassági fogalmát veszélyes csalódásnak tekintette. Monmouth átalkodott maradt. Könyörgött, ugymond istenhez, hogy igazitsa el. Érzelmei változatlanok

maradtak; s nem lehet kétsége azok helyessége felől. Tenison intései szelidebben hangzottak, mint a püspökökéi. De ő is ugy hitte, mint amazok, hogy nem szabad az urvacsorát kiszolgáltatnia olyan egyénnek, a kinek bűnbánata oly kevessé kielégitő.

Az óra közelgett: veszve volt minden remény; s Monmouth a kislelkű félelemből a kétségbeesés fásultságába esett. Gyermekeit szobájába hozták, hogy tőle bucsút vegyenek, s aztán neje jött. Gyöngéden szólt vele, de megindulás nélkül. Bár erős jellemű nő volt, s kevés oka volt őt szeretni, annyira szenvedni látszott, hogy a kik körüle álltak, nem tartóztathatták magokat a sirástól. Csak Monmouth maradt érzéketlen.

Tiz óra lőn. A toweri parancsnok kocsija készen állott. Monmouth ohajtá, hogy a mellé adott egyháziak őt a vesztőhelyre kisérjék; s azok beleegyeztek: de azt mondák neki, hogy, nézetök szerint, veszélyes lelki állapotban van a halálra s hogy, ha kisérendik őt, kötelességök lesz őt mind végig inteni. Midőn az őrhad sorain átment, mosolylyal üdvezlé őket s szilárd léptekkel mene a vérpadra. A Towerhillt, föl a kémények tetejéig, tömérdek sokaságu néző lepte el, kik gyászos csendben, a melyet csak a sohajtozás és zokogó sirás szakasztott félbe, kivánták hallani a nép kegyenczének utószavait. »Keveset fogok mondani, szóla. Nem beszélni, hanem halni jöttem ide. Ugy halok meg, mint protestáns az angol egyházból.« A püspökök félbeszakiták őt, mondván, hogy ha az ellenállást kárhozatosnak nem vallja, nem volt tagja egyházuknak. Aztán Henriettáról kezdett beszélni. Tisztes és erényes hölgy vala ő, ugymond. Utósó pillanatáig szerette őt, s nem halhat meg, a nélkül, hogy ki ne öntse érzelmeit. A püspökök megint közbeszóltak, s kérték

őt, ne beszéljen igy. Némi szóváltás keletkezett. Vádolták a papokat, hogy egy halálra szánt egyénnel szigorúan bántak. De előttök ugy tetszett, hogy csupán szent kötelességöket teljesitették. Monmouth ismerte elveiket, s ha azt akará vala, hogy terhére ne legyenek, elutasithatta volna szolgálatukat. Az ellenállást illető okoskodásaik nem voltak hatással rá. De midőn a romlásra, melybe döntötte derék és hű követőit, a kiontott vérre, s arra emlékeztették, hányan kénytelenek készületlenül menni a nagy itéletre. meg volt illetődve, s ellágyult hangon mondá: »Elismerem. Sajnálom, hogy történt.« Hoszan és buzgóan imádkoztak vele; s résztvőn könyörgéseikben, mig áldást nem kértek a királyra. Ekkor elhallgatott. »Sir, mondá az egyháziak közől egyik, nem imádkozik ön velünk a királyért?« Monmouth, némi szünet s benső küzdés után, fölkiálta: »Amen« De mind hiában kérték a főpapok, hogy a katonákhoz s a néphez intézzen nehány szót a kormány iránti engedelmességről. »Nem akarok beszédeket tartani, monda fölkiáltva. »Csak tiz szót, my lord?« Elfordult, egy szolgáját hivta, s egy fogvájó-szekrénykét adott kezébe, boldogtalan szerelme utósó jeléül. »Add át, monda, azon nőnek.« Aztán Ketch János hóhérhoz fordúlt, e nyomorulthoz, a ki annyi derék és nemes áldozatot végzett ki, s a kinek nevét adta a nép másfél századig rendesen mindazoknak, a kik gyülöletes tisztében utána következtek *). »Itt önnek, monda a herczeg, hat guinee. Ne vagdalj engem, mint mylord Russel-

*) Ketch neve gyakran együtt fordul elő azon kor gúnyirataiban Jeffreysével. A Monmouth kivégeztetése utáni évben Ketch kiesett szolgálatából, mivel bizonyos sheriffet megsértett. Utóda azonban, Rose, négy hónap mulva Tyburnban fölakasztotta magát s Ketchet visszahelyezték.

lel tettél. Ugy hallám, hogy háromszorra, négyszerre találtad el. Inasomtól még több pénzt fog kapni, ha jól végzesz.« Aztán levetkezék, megtapintá a bárd élét, némi aggodalmat fejeze ki, hogy nem eléggé éles, s a tőkére tevé fejét. A papok e közben erősen kiáltozák: »isten fogadja el ön bünbánatát, ön teljes bünbánatát, ön teljes bünbánatát.«

A hóhér neki készült tisztéhez. De zavarba hozta, a mit a herczeg mondott. Az első csapás csak könnyű sebet ejtett. A herczeg megmozdúlt, fölemelkedék a tőkéről, s szemrehányólag tekinte a hóhérra. Megint lehajtá fejét. Ujra meg ujra ismételteték a csapás; de a nyak még nem vált el, s a test még mozgott. Düh és irtózat kiáltásai hallatszottak a tömegben. Ketch káromkodva ellökte a bárdot. »Nem vagyok képes, mondá; elhagyott erőm.« »Ember, kiálta rá a sheriff, vedd föl bárdodat.« »Ki vele a rácson«, orditá a a tömeg. Végre megint fölvétetett a bárd. Két csapás kioltá a még fönmaradt életet; de késsel vágták el a főt vállai közől. Oly dühbe jött a tömeg, hogy a hóhérnak tartania kellett, darabokra tépik, s erős fedezet alatt vitték el.

E közben sok zsebkendőt mártottak a herczeg vérébe; mert a sokaság nagy része vértanút látott benne, a ki a protestáns vallásért halt meg. A főt és testet koporsóba tették, mely fekete selyemmel volt bevonva, s egész csöndben a toweri szent Péter kápolna urvacsoraosztó kőtáblája alá vitték. Négy év mulva megint fölbontották a padozatot, s közvetlen a Monmouth tetemei mellé helyezték Jeffreys holttetemeit. Valóban nincs a földön gyászosabb hely, mint e kis temető. A halál itt nem a lángész és erény, a köztisztelet és örök hirnév társaságában jelenik meg, mint a Westminster apátságban és szent Pál egyházában; nem is kiséretében mindannak, a mi a baráti és családi szeretet

előtt legbecsesebb, mint igénytelenebb sircsarnokainkban és kerteinkben, hanem kézen fogva mindazzal, a mi az emberi természetben és sorsban leggyászosabb, az engesztelhetlen ellenek vad diadalzajával, a barátok állhatlan gyáva és hálátlan voltával, a bukott nagyság s a halvány dicsőség minden nyomorával. Ide hordották hoszú időkön át a börtönőrök durva kezei, gyász kiséret nélkül, oly férfiak véres maradványait, a kik hadseregeket és pártokat vezéreltek, a tanács »oraculum«-ai, s az udvar díszei voltak. Ide hozták, azon rostélyzat elé, a mely mögött Grey Johanna imádkozott, Guildford Dudley csonkitott testét. Seymour Edvard, Somerset herczeg, s az ország protectora, itt nyugszik testvére mellett, a kit meggyilkolt. Itt oszlott föl Fischer János, rochesteri püspök és st. vitalisi bibornok fejetlen torzója, ki méltó vala, hogy jobb korban éljen, és jobb ügyért haljon. Ide tették le Dudley Jánost Northumberland herczeget, a főtengernagyot, s Cromwell Tamást, Essex grófot, a ki főkincstárnok volt. Itt nyugszik még egy Essex, a kire a természet és szerencse hasztalan pazarolta minden adományát s a kinek hősisége, szépsége, láng lelke, a királyi kegy és néptaps oly kora és gyalázatos sirt ásott. Nem messze tőle nyugszik a nagy Howardház két főnöke, Tamás, negyedik Norfolk herczeg, és Fülöp, tizenegyedik Arundel gróf. Itt amott, nyugtalan és nagyravágyó államférfiak sirjai között, nyugszanak gyöngédebb szenvedők; Salesbury Margit, az utósó, a ki a Plantagenet büszke nevet viselte, és ama két szép királyné, a kik Henrik féltékeny boszújának estek áldozatul. Ilyen porok közé vegyültek Monmouth hamvai.

Nehány hónap mulva azonban egy csöndes falu Bedfordshireben, Toddington, gyászosabb temetésnek lőn ta-

nuja. E falu közelében állott egy régi, pompás csarnok, hol a Wentworthok székeltek. A helybeli egyház középhajója volt régi idők óta sirhelyök. Ide hozták a Monmouth halálára következett tavaszon az ifju Kettlestedei Wentworth bárónő koporsóját. Családja költséges »mausoleum«-ot emelt hamvai fölött: egy sokkal egyszerűbb emléket azonban mélyebb részvéttel szemléltek jó ideig. Neve egy fába vésve az által, a kit oly igen szeretett, nehány évvel utóbb még látható volt az ide nyult parkban.

Nem lady Wentworth volt egyedül, a ki imádott bálványként őrizte Monmouth emlékezetét. Alakja élt a nép szivében, mig el nem enyészett a nemzedék, a mely őt látta. A szalagot, gombokat és más csekélységeket, a miket öltözetén viselt, becses ereklyék gyanánt őrizték, a kik alatta harczoltak Sedgemoornál. Öregek, a kik őt soká tulélték, ohajtották, hogy ha meghalnak, velök temessék el ez apróságokat. Egy gombot, a mely alig kerülte ki azt a sorsot, maig is láthatni egy házban, a honnan a csatatérre nyilik kilátás. Sőt annyira ment a nép vonzalma boldogtalan kegyenczéhez, hogy a legerősb bizonyság daczára, melylyel valamely halálesetet igazolhatni, nem hagytak föl sokan a reménynyel, hogy ő még él, s hogy ismét megjelenik fegyveresen. Mondták, hogy bizonyos egyén, a ki rendkivül hasonlitott Monmouthhoz, áldozta föl magát, hogy a protestántismus hősét megmentse. A nagy tömeg, minden fontosabb fordulati időszakban folyvást susogta, hogy közel az idő, s hogy Monmouth nem sokára meg fog jelenni. 1686-ban egy gazembert fogtak el és korbácsoltak meg a Newgatétől a Tyburnig, a ki a herczegnek adta ki magát s adót szedett Wiltshire némely községeiben. 1698-ban, mikor Anglia már rég alkotmányos szabadságot élvezett uj

uralkodóház alatt, egy vendéglős fia adta ki magát a sussexi szabadosok előtt kedvelt Monmouthuknak, és sokakat rászedett, a kik nem épen a nép legaljasb osztályából valók voltak. Ötszáz fontot gyüjtöttek számára. A földmivelők lóval látták el. Nejeik kaskákkal küldtek neki csirkét, ruczát s, mint mondák, sokkal gyöngédebb nemű kedvezéseket is pazaroltak rá; mert, legalább az udvarlásban, nem méltatlan képviselője volt az eredetinek. Midőn ez ámító börtönbe jutott csalása miatt, kéjelemben tartották barátai. Sokan közölök megjelentek a sorompóknál, midőn pörbe állitották a horthami törvényszék elé. Oly soká tartott e csalódás, hogy midőn III. György már több évig ült angol trónon, Voltaire szükségesnek tartotta komolyan megczáfolni, mintha a vasálarczos ember Monmouth herczeg volt volna.*)

Nem kevesbbé érdekes tény talán, hogy nyugoti Anglia némely részeinek lakói, valahányszor érdekeikre vonatkozó bill kerül a lordok háza elé, még napjainkban is jogositva vélik magokat, igénybe venni Buccleuch herczeg segélyét, ama szerencsétlen vezér ivadékáét, a ki alatt elődeik vérzettek.

Monmouth példája magában is eléggé megczáfolja az állhatlansági vádat, a melylyel oly gyakran illetik a köznépet. A köznép olykor ingatag; mert emberekből áll. De hogy a mivelt osztályokhoz, a jobbágiakhoz, vagy fejedelmekhez képest volna állhatatlan, bizton tagadhatni. Könnyű lenne népigazgatókat nevezni, a kiknek népszerűsége

*) A Pepysféle gyüjteményben van nehány ballada, melyet Monmouth halála után irtak, a melyben mindazáltal élőnek ábrázoltatik s jósolják, hogy mi hamar visszatér.

változatlan maradt, mig a fejedelmek és parlamentek egymásután számos államférfiútól elvonták bizalmukat. Midőn Swiftet több év óta elhagyták már tehetségei, az irföldi nép folyvást örömtüzet gyujtott születésnapján, azon szolgálatok emlékezetére, a melyeket képzeletök szerint, hazájának tőn, midőn lelke még teljes erőben volt. Két kormány jutott hatalomra és bukott meg udvari cselszövények s a társadalom magasabb osztályainak érzelem-változása folytán, mig az elvetemült Wilkes fentartotta magát a nép kegyében, a melyet megrabolt és kinevetett. Ugyanazon államférfiak, a kik 1807-ben Braunschweigi Katalin védelmezése által véltek III. György kegyébe juthatni, nem pirultak 1820-ban az által vadászni IV. György kegyét, hogy üldözték ama nőt. De 1820-ban, mint 1807-ben, az egész munkás osztály vak hévvel ragaszkodott ügyéhez. Igy Monmouthszal. 1680-ban egyaránt bálványa volt a »gentry«-nek és parasztságnak. 1685-ben megint eljött. A gentry idegenséggel fordúlt el tőle: a parasztok azonban még mindég szerették a halálnál is erősebb szenvedélylyel, a melyet se balsors, se hibái, se a sedgemoori szökés, s a ringwoodi levél, se a whitehalli könyek és esdeklések nem olthattak ki. Nem az állhatatlanság, a mit a köznépnek méltán szemére vethetni, hanem hogy majd mindég oly roszul választja meg kegyenczét, hogy állhatatossága bün és nem erény.

Mig a londoniak egészen Monmouth kivégeztetésével voltak elfoglalva: a kormány ellen fölkelt megyéknek szenvedniök kellett mindazt, a mivel egy szilaj bérhad sújtani képes volt. Fevershamet az udvarba hivták, a hol megtisztelések és jutalmazások vártak rá, a miket nem igen érdemlett meg. A térdszalag lovagjává s a testőrhad első

és legjobban fizetett osztálya kapitányává tették: azonban az udvar és »city« nevették harczi tetteit; s Buckingham élcze még egyszer fölvillant a vezér ellenében, a ki az ágyban nyerte meg az ütközetet. Feversham Bridgewaterben Percy Kirke ezredesnek adta át a fővezérségét, e katonai kalandornak, a kinek vétkes tulajdonai a legroszabb iskolában, Tangierben, fejlettek ki. Kirke több évig parancsnoka volt azon városnak, s mindég harczban állt a barbar törzsekkel, a kik nem ismerték a törvényeket, melyek polgárisult és keresztyén népek között a hadfolytatást szabályozzák. A vár falain belül kényúr volt. Zsarnokságának egyedüli féke azon félelem volt, hogy egy távol és könnyelmű kormány feleletre vonhatja. Bizton veteműlhetett azért a legvakmerőbb kihágásokra, ragadozásra, féktelenségre, kegyetlenségre. Határtalan kicsapongásban élt, zsarolással szerezvén meg rá az eszközöket. Semmi árút nem adhattak el, a nélkül, hogy Kirke fön nem tartotta volna rá az előleges megszerzés jogát. Egy jogkérdést sem dönthettek el, mielőtt Kirket meg nem vesztegették. Egyszer, csupán roszlelkűségből, mind kibocsátotta a bort egy borkereskedő pinczéjében. Más alkalommal mind kiűzte a zsidókat Tangierből. Kettőt a spanyol hitnyomozó székhez küldött, mely tüstént megégette azokat. E vas uralom alatt alig volt panasz hallható; a gyülölséget hatályosan elnyomta a félelem. Két embert, a kik ellenkezni látszottak, megölve találtak; s közönségesen ugy hitték, hogy Kirke parancsára ütötték le őket. Ha katonáit nem szerette, irgalmatlanul verette: de azzal kármentesitette őket, hogy megengedte, hogy az őrhelyen aludjanak, részegen tántorogjanak az utczákon, s a kereskedőket és munkásokat megrabolják, megverjék s bármi bántalmakkal illessék.

Midőn Tangierrel fölhagytak, Kirke visszatért Angliába. Folyvást vezénylete alatt maradtak régi katonái, mely néha »első tangieri ezred«, olykor »Katalin királyné ezrede« név alatt fordúl elő. Midőn e legénységet szedték, hogy hitlenek ellen harczoljanak, zászlójukon keresztyén jelkép volt, a husvéti bárány. Erre czélozva, s keserű gúnyos értelemben ez embereket, a kik a legdurvábbak és vadabbak voltak az angol hadseregben, Kirke bárányainak nevezték. E had, a mely most második sorezred, maiglan megtartotta régi jelképét, a mi ugyan most már árnyékba van helyezve a diszjelek által, a melyeket Egyiptomban, Spanyolországban s Ázsia bensejében aratott.

Ilyen volt a vezér, ilyenek a katonák, a kiket Somersetshire népére bocsátottak. Bridgewarterből Tauntonba ment Kirke. Két szekér sebesült fölkelők kisérték őt, a kiknek sebei még nem voltak bekötözve, s számos fogoly gyalog, párosával összelánczolva. Ezek közől sokat fölakasztatott, mihelyt Tauntonba ért, minden törvényes eljárás nélkül. Még azt sem hagyták, hogy legközelebbi rokonaiktól bucsút vegyenek. A »Fejér szarvas« vendéglő czimertartója szolgált akasztófául. Mondák, hogy azon ablakok előtt volt aratása a halálnak, a melyek mögött a tangieri ezred tisztei dőzsöltek, s hogy minden áldomásra egy nyomorúltat húztak föl. Ha a haldoklók lábszárai rángatóztak a halálos küzdelemben, az ezredes parancsolta, hogy doboljanak. A pártütöknek, ugymonda, zenét csinál a tánczhoz. Beszélték, hogy egyik fogolynak még annyit sem engedtek, hogy gyorsan haljon meg. Kétszer kötötték föl s kétszer vágtak le megint. Kétszer kérdezték meg, bánja-e fölségsértését; s kétszer válaszolta, hogy ha kellene, ismét ugyanazt tenné. Akkor aztán végkép fölkötötték. Annyi

testet négyeltek föl, hogy a hóhér bokáig gázolt a vérben. Egy szegény ember volt mellé adva, a kinek gyanús volt hűsége, s ki kénytelen volt az által menteni meg életét, hogy barátai hullái szurokban főzte. A pór, ki ez undok műtétbe beleegyezett, utóbb visszatért az ekéhez. De kaini bélyeg volt rajta. Tom Boilman borzasztó név alatt ismerték a faluban. Soká beszélték a parasztok, hogy, ha bünös és gyalázatos tette által megmenekült is a »bárány«-ok boszújától, nem menekült meg egy fensőbb hatalom boszúja elől. Egy nagy zivatar alkalmával egy tölgyfa alatt keresett menedéket, s a menykő agyonütötte.

Az ekkép fölmészároltak számát nem mondhatni meg határozottan. Kilenczet igtattak be a tauntoni egyházkönyvbe: de e jegyzékek csak azok neveit foglalják magokban, a kiket keresztyénileg temettek el. Nagy számmal kellett lenni azoknak, a kiket vasban akasztottak föl, s a kiknek fejét és tagjait a szomszéd falvakra küldözték. A londoniak akkor azt hitték, hogy Kirke száz foglyot öletett meg a csata utáni hétben.

Azonban nem egyedül a kegyetlenség volt ez ember szenvedélye. Szerette a pénzt; s nem volt újoncz a zsarolás mesterségében. Harmincz, negyven fonton biztos menlevelet lehetett tőle vásárolni; s e menlevél, ha nem is volt érvényes törvény előtt, képessé tette a vevőt, akadály nélkül átmenni a »bárányok« őrhelyein, kikötőbe jutni s onnan külföldre menekülni. Az Ujangliába induló hajók, ilyen körülmények közt, ugy tömve voltak sedgemoori szökevényekkel, hogy nagyon lehetett tartani, hogy vizben és élelmi szerekben fogyatkozás lesz.

Kirke, saját durva és vad módja szerint, a kéjüzést is szerette; igen hihetőleg visszaélt hatalmával, hogy ki-

csapongó vágyait kielégitse. Mondák, hogy egy szép nő erényén azon igérettel diadalmaskodott, miszerint kimélni igérte bizonyos ember életét, a kin az egész lélekkel csüggött s hogy, miután a nő megadta magát, Kirke megmutatta neki az akasztófán annak hullaját, a kiért becsületét föláldozta. E mese, részrehajlatlan itélő előtt, nem találhat hitelre. Semmi sem bizonyitja. A legrégibb tekintély mellette Pomfretnek egy költeménye. Azon kor legtekintélyesb történetirói, midőn Kirke büneire kiterjeszkednek, vagy egészen mellőzik ez ocsmány bűnt, vagy csak hiresztelt de nem bizonyos dolog gyanánt említik. A kik elbeszélik az esetet, annyi változtatással adják elő, hogy azáltal minden hihetőségét elveszti. Némelyek Tauntonba, mások Exeterbe teszik a szinhelyet. Némelyek egy leányt, mások egy nőt vesznek a mese hősnéjének. A férfit, a kiért e gyalázatos váltságdij fizettetett, némelyek atyának, mások testvérnek, mások meg férjnek irják le. Végre a történet olyas, a melyet, midőn Kirke a világon sem volt még, már rég beszéltek sok más elnyomóról, s a mely kedvencz tárgya lőn a beszély- és drámairóknak. A XV. század két államférfiát, Rhynsaultot, burgundi merész Károly kegyenczét, és le Dain Olivért XI. Lajos kegyenczét, ugyanezen bünnel vádolták. Cintio regényt csinált belőle: Whetstone Cintio beszélye után dolgozta »Promos és Cassandra« czimű durva szinmüvét; és Shakespeare Whestonetől kölcsönözte szép tragicomoediája »Measure for measure« szövegét. Valamint nem Kirke volt első, úgy nem is ő volt az utósó, a kit a nép ily elvetemült kicsapongással vádolt. A visszahatás idején, mely Francziaországban a jacobinusok zsarnokságára következett, hasonló vádat emeltek Lebon József ellen, a ki a közjóléti bizottság egyik legyűlöletesb

eszköze volt; nyomozás után azonban üldözői is alaptalannak nyilvánitották azt.

A kormány elégületlen volt Kirkevel, nem azon vad kegyetlenség miatt, a mint vagyontalan foglyaival bánt, hanem azon haszonleső lágyság miatt, a melyet a gazdag bünösök iránt tanusitott. *) Csakhamar visszahivták nyugotról. S most kevesbbé szabálytalan, de annál borzasztóbb mészárlás vette kezdetét. A boszút elhalasztották nehány hétig. Jónak látták, hogy a törvényszéki üléseket nyugoton ne kezdjék meg, mielőtt másutt nem végződtek. Ez alatt Somersetshire és Dorsetshire börtöneit ezer meg ezer fogolylyal töltötték meg. E szerencsétleneknek, végszükségökben, olyan ember volt legfőbb barátuk és pártfogójuk, a ki irtózott vallásos és politikai nézeteiktől, a kinek rendét azok gyölölték s a kivel, ok nélkül, igaztalanúl bántak, — Ken püspök. E jó egyháznagy minden befolyását fölhasználta, hogy a börtönőrök szigorát enyhitse, s püspöki kiadásaiból vont el, hogy azoknak szük és rosz tartását javithassa, a kik annyira megrombolták kedves székesegyházát. A mint ekkor magát viselte, ugy élt egész életében. Értelmét ugyan vakhit és előitéletek homályositották: erkölcsi jelleme azonban, ha részrehajlatlanul vizsgáljuk, az egyházi történetben bárkiével kiállja a versenyt s a mennyire az emberi gyöngeség engedi, megközelitni látszik a keresztyéni erény eszményi tökélyét. **)

---

*) Sunderland Kirkehez jul $^{14}/_{28}$ 1685. Az igazság tekintetéből azonban meg kell jegyezni, hogy ugyanezen levélben Kirket megróják, hogy katonáinak megengedte, ingyen szállást venni.

**) Igen örvendenék: ha hitelt lehetne adni a népszerű előadásnak, hogy Ken, közvetlen a sedgemoori csata után, előadta a királyi

A szeretet munkája nem tarthatott soká. A börtön gyors kiüritése közelgett. September elején indult meg Jeffreys, négy más biró kiséretében, birói körutjára, a melynek emlékezete mindaddig fenmarad, valameddig az angol faj és nyelv. A tiszteknek, a kik az utjában fekvő kerületekben hadparancsnokok voltak, rendeletök volt, minden katonai segélyt megadniok neki, a mi iránt megkeresi őket. Vad véralkatának nem volt sarkantyúra szüksége; még is használták azt. A főpecsétőr egészsége és lelkiereje hanyatlásnak indult. Halálra boszantotta őt a király hidegsége és a főbiró szemtelensége s kevés vigaszt találhatott, ha életére visszatekintett, a melyet nem bélyegez ugyan undok bün, de gyávaság, haszonlesés és szolgaiság szenyfoltja terhel. Annyira meg volt alázva a boldogtalan ember, hogy ha az utóbbi időkben megjelent a Westminsterben, virágcsomóval jött, hogy arczát elrejtse, mert az ügyészek és hallgatóság tekintetét nem állhatta ki. Ugy látszik, kilátása közelgő végére szokatlan bátorságot öntött belé. Föltette magában, hogy megkönnyíti lelkismeretét, kihallgatást kért a királytól, komolyan szólott a veszélyről, mely az erőszakot és önkényt javasló tanácsokkal együt jár, s kárhoztatta a törvénytelen kegyetlenségeket, a melyeket a katonák Somersetshireben elkövettek. Ezután csakhamar visszavonultLondonból, meghalni. Nehány nappal azután, hogy a birák nyugotra indultak, adta ki lelkét. Azonnal tudtára adták Jeffreysnek,

---

hadsereg főnökeinek a katonai kivégzések törvénytelenségét. Semmi kétség, hogy minden befolyását fölhasználta volna a törvény és kegyelem mellett, ha jelen volt volna. De a lordok háza naplója szerint bizonyos, hogy a csata előtti csötörtökön még a Westminsterben volt.

hogy a nagy pecsétre tarthat számot, ha hű erélyes szolgálata után visszatér.

A főbiró Winchesterben kezdte eljárását. Hampshire ugyan nem volt a háboru szinhelye; de a legyőzött pártütők közől, vezérök után, sokan futottak ide. Ketten közölök, Kickes János, nemconformista lelkész, és Nelthorpe Rikhárd, egy jogtudós, a ki a rozsházi összeesküvésben részvéte miatt száműzetett, Lisle János özvegye, Alice házában kerestek menhelyet. Lisle János a hoszú parliamentben és forradalmi törvényszékben ült, a köztársaság idején a nagy pecsét biztosa volt, s Cromwell lorddá tette. A protector által adott czimeket egy kormány sem ismerte el, mely ama ház bukása után uralkodott Anglián; de ugy látszik, magok a királypártiak is használták azokat társalgás közben. Lisle János özvegyét tehát közönségesen lady Alice néven ismerték. Sok tisztes és nehány nemes családdal volt rokonságban; s általában a tory gentlemanek, is becsülték őt megyéjében. Mert jól tudták, hogy némely erőszakos tetteket, a melyekben férje részt vőn, nagyon fájlal, hogy forró könyeket hullatott I. Károlyért; s számos »cavalier«-nek nyujtott ótalmat és segélyt balsorsukban. Ugyanazon női szivjóság, mely arra inditotta, hogy a királypártiakkal bukásuk idején jót tegyen, nem tagadhatta meg az élelmet és hajlékot azon nyomorultaktól, a kik most pártfogásához folyamodtak. Házába fogadta őket, ételt és italt nyujtott nekik, és helyet adott, a hol kipihenhessék magokat. Másnap reggel katonák fogták körül lakását. Erős kutatást kezdettek. Hickest a malátaházban, s Nelthorpeot a kéményben találták meg. Ha lady Alice tudta, hogy vendégei a fölkelésben részt vettek, kétségkivül főbenjáró bünt követett el. Mert a fölségsértés főtette-

seit és bünrészeseit illetőleg akkor, mint most is oly állapotban volt az angol törvény, mely nem válik a brit jogtudománynak dicsőségére. »Felonia« eseteiben, az igazság és okosság kivánata szerint, különbség van téve, a főtettes és bűnsegéd között. Ki a törvény elől elrejt valakit, a kiről tudja, hogy gyilkos, büntetés alá esik ugyan, de nem ugy, mint gyilkos; de a ki oly embert rejt el, a kiről tudja, hogy fölségsértő, jogtudósaink közös nézete szerint, fölségsértésbe esett. Szükségtelen egy oly törvény képtelenségét és kegyetlenségét mutogatni, mely ugyanazon büntetéssel sujtja a bünösségi fokozat ellenkező szélsőségein álló büntetteket. Meglehet, gyöngeség azon érzelem, mely a leghűbb alattvalót visszaijeszti a gondolattól, hogy a pártütőt, a ki legyőzetve, s vad állatként üldöztetve, halálos kétségbeesés közt, egy falat kenyérért s egy ital vizért esd, gyalázatos halálra kiadja; de bizonyára olyan gyöngeség, a mely igen közel rokonságban áll az erénynyel, oly gyöngeség, a melyet, a mint az ember alkotva van, bajosan irthatni ki, a nélkül, hogy vele sok jótékony és nemes érzelmeket ki ne irtsanak. A bölcs és jó uralkodó nem fogja helyesnek tartani szentesítni e gyöngeséget; de általában elnézéssel lesz iránta, vagy igen enyhén fogja büntetni. Semmi esetre sem bánik ugy vele, mint a legsötétebb nemű büntettel. Vajon menthető volt-e Macdonald Flora, hogy a Stuartok fölségsértésre itélt örökösét elrejtette, s menthető volt-e korunkban az a derék katona, a ki Lavalette-t a szökésben elősegité, — olyan kérdések, a melyekre nézve a szőrszálhasgató jogászok különböző nézetben lehetnek: de e tetteket egy sorba állitani Guy Faux és Fieschi büntetteivel, sérelem az emberiség és józan ész ellen. S még is ez osztályozás van törvényeinkben. Világos, hogy csupán szelid kor-

mány teheti e részben a törvényt türhetővé. S az igazság kivánja, elmondanunk, hogy több nemzedéken át, az angol kormányok, egyetlent kivéve, soha sem bántak szigorúan azokkal, a kiknek minden vétkök a legyőzött és menekült fölkelők elrejtésében állott. A nőknek különösen, hallgatag elnézéssel, elismerték jogát, hogy a pusztitás és boszú közepett, gyakorolhassák azt a gyöngéd részvétet, mely minden kecseik közt a legbájosabb. A nagy polgárháboru kezdete óta számos pártütőt, s köztök nagyobb fontosságuakat, mint Hickes vagy Nelthorpe, ótalmazott a női ügyesség és nemeslelkűség a diadalmas kormányok szigora ellen. De, az engesztelhetlen Jakab egyedűli kivételével, egy ekkép kijátszott angol uralkodónak sem jutott csak eszébe is a vadság, hogy valamely nőt, ily megbocsátható és szeretetre méltó vétség miatt, kegyetlen és gyalázatos halállal büntessen.

Bármily gyülöletes volt a törvény, még azt is áthágták, hogy Lisle Alicet megrontsák. A legfensőbb tekintély által elismert elv szerint nem lehetett őt elitélni, mig az általa elrejtett pártütőket el nem marasztalták. Még is törvény elé állitották, mielőtt Hickest és Nelthorpet pörbe fogták volna. Nem könnyű volt ily ügyben a korona részére »verdict«-et *) nyerni. A tanúk érvénytelenek voltak. Az esküttek, a kik Hampshire legtekintélyesb gentlemaneiből állottak, visszaijedtek a gondolattól, embertársukat oly tettért elitélni, a mely inkább dicséretet, mint kárhoztatást érdemelt. Jeffreys magán kivül volt dühében. Ez volt az első felségsértési eset birói körútjában; s nagyon valószinűnek látszott, hogy zsákmányát elszalasztja. Dühöngött,

*) Esküttszéki itéletet.

káromkodott, és átkozódott, a hogy csak egy növeletlen ember szokott lófuttatáson és kakasviadalon. Egy Dunne nevü tanu, részint lady Alice iránti szánalomból, részint a főbiró fenyegetései és szidalmai miatt, végre fejét vesztette és némán állott. »Oh mi nehezen talál utat az igazság, monda Jeffreys, egy hazug presbyteri gazember szájából.« A tanú, nehány parcznyi szünet mulva, némi érthetlen szavakat hebegett. »Volt-e valaha, kiálta a biró egy esküt mondva, — volt-e valaha ilyen semmirekellő a föld szinén? Hiszed-e, hogy van isten? Hiszesz-e a tisztitó tüzben? Sok tanút láttam életemben, de nem hozzád hasonlót.« Még mindég némán maradt a szegény fiatal ember, megfosztva eszméletétől; s Jeffreys megint kitört. »Reménylem, esküttt urak, megjegyzik magoknak e ficzkó gyalázatos magaviseletét. Ki tehet aztán róla, ha ez embereket és vallásukat megútálja? Egy török valódi szent az ilyes ficzkókhoz képest. A pogány is szégyenlené az ilyen alávalóságot. Oh áldott Jézus! Minő vipera-nemzedék közt élünk mi!« »Én nem tudom elmondani, a mit kellene, mylord« dünnyögé Dunne. A biró megint szitkokban tört ki. »Volt-e valaha, kiálta föl, ily szemtelen gaz kölyök!? Tartsátok oda a gyertyát, hadd lássuk vastag pofáját. Önök, uraim, a kik itt a koronát képviselik, el ne mulaszszák e ficzkó ellen hamis esküvés miatt pört inditani.« Miután a tanúkkal ekkép bántak, lady Alicet szólitották föl, hogy mentse magát. El kezdé mondani, a mi igaz lehetett, hogy bár tudta, Hickes zavarban létét, mikor őt házához fogadta, nem tudta, sőt nem is gyanithatta, hogy a fölkelésben részt vőn. Pap vala ő, a béke embere. S azért soha sem jutott eszébe, hogy fegyvert foghatott a kormány ellen; azt vélte, azért akarja magát elrejteni, mivel egyházi szónoklatai miatt

vették üldözőbe. A főbiró dühbe kezdett jőni. »Majd megmagyarázom én önnek. Egy sincs e hazug, szuszka, éneklő presbyteriánok közt, a kinek, egy vagy másképen, része nem volna a pártütésben. A presbyterség a gazság minden nemét magában foglalja. Csupán a presbyterség tehette Dunnet ilyen semmirekellővé. Mutass nekem egy presbyterit; s én egy hazug gazembert fogok mutatni.« Ilyen modorban fogta egybe a tényeket, egy egész óráig szónokolt a whigek és dissenterek ellen, emlékeztette az esküttszéket, hogy a fogoly férjének része van I. Károly kivégezésében, a mit semmivel sem bizonyítottak, de, ha bebizonyitottak volna is, semmi hatásának sem kell vala lennie a pör kimenetelére. Az esküttszék visszavonult és hoszas ideig tanácskozott. A biró türelmét vesztette. Nem foghatja meg, ugymonda, mért kellett ily világos ügyben csak visszavonulniok is. Rájok izent, hogy ha rögtön vissza nem térnek, elnapolja a törvényszéket, s őket egész éjszakára be fogja zárni. Ekkép faggatva, előjöttek, de csak megmondani, hogy kételkednek, vajon a bün bizonyitva van-e. Jeffreys dühösen összeczivódott velök, s ujabb tanácskozás után, kénytelen kelletlen, kimondották a »bünöst.«

Másnap reggel hirdették ki az itéletet. Jeffreys rendeléseket tőn, hogy Lisle Alicet még az nap délután elevenen megégessék. E rendkivüli vadság még azt az osztályt is szánalomra és boszankodásra inditotta, mely hű volt a koronához. A winchesteri székesegyház papsága előterjesztést tőn a főbirónak, a ki, bármily szörnyeteg vala, nem volt bolond, hogy ily dologban kikössön azzal a testülettel, a mely a tory párt előtt oly nagy tiszteletben áll. Beleegyezett, hogy öt napig halaszszák a kivégzést. Ez idő

alatt a fogolynő barátai kegyelemért ostromolták Jakabot. Magas állásu nők közbejártak érette. Feversham, a kinek ujdon győzelme növelte az udvarnál befolyását, s a kit mint mondák, a vesztegetés vonzott a szenvedő részére, szólott mellette. Clarendon, a király sógora, védelmére kelt. De mindhiában. Mindössze is csak annyit nyerhettek ki, hogy az égetést itéletében fővételre változtatták. Vérpadon mult ki a winchesteri piaczon, s derült bátorsággal ment sorsa elé.

Hampshireben Lisle Alice volt az egyedüli áldozat: de, a végrehajtás utáni nap, Jeffreys Dorchesterbe érkezett, fővárosába a megyének, a melyben Monmouth partra szállt, s megkezdték a birói mészárlást.

A törvényszék a főbiró rendeletére vörössel volt bevonva; s ez újitásban véres szándok előjelét látta a tömeg. Az is elterjedt, hogy midőn az egyházférfiú, a ki az ülés előtt szent beszédet mondott, a kegyelem kötelességét kiemelte, vészjósló vigyorgás vonúlt el a biró vad száján. Ezekből rosz dolgok közelgését jósolták az emberek.

Több mint háromszáz foglyot kellett bepörölni. Nem kis föladatnak látszott; Jeffreys azonban könnyűvé tudta azt tenni. Értésül adatta, hogy csak annak lehet kilátása kegyelemre vagy halasztásra, a ki magát bünösnek vallja. Huszonkilencz egyént, a kik hazájuk itéletére hivatkoztak s elmarasztattak, rendeletére azonnal fölakasztottak. A többi fogoly seregestől bünösnek vallotta magát. Kétszázkilenczvenkettőt halálra itéltek. Dorseshireben hetvennégyet akasztottak föl mindössze.

Dorchesterből Exeterbe ment Jeffreys. A polgárháboru alig érintette Devonshire szélét. Itt tehát aránylag kevés egyént büntettek halálra. Somersetshire, a fölkelés főhelye,

utójára maradt a legborzasztóbb boszúra. E megyében kétszáz harmincz három foglyot akasztottak és négyeltek föl egy két nap alatt. Minden keresztútban, minden piaczon, minden nagy falu gyöpén, a mely Monmouthot katonákkal ellátta, hullák csörögtek lánczaikban a szélben, vagy karóba szúrt fejek és fölnégyelt testdarabok mérgezték a légkört s töltötték el borzalommal az útast. Sok egyházkerületben a föld népe nem gyülekezhetett az isten házába, a nélkül, hogy az előcsarnokból egy szomszéduk kisérteties arczát ne látták volna rájok vigyorgani. A főbiró egészen elemében volt. Egészen új meg új életerőt nyert a mint a dolog folyt. Úgy kaczagott, ujongatott, tréfálkodott és káromkodott, hogy sokan azt hitték, reggeltől késő estig részeg. De nem is könnyű volt nála a rosz szenvedélyek által okozott őrültséget megkülönböztetni attól, a melyet a szeszes italok okoznak. Egy fogoly állitása szerint a tanúk, a kik ellene fölléptek, nem várhatták, hogy hitelre találjanak. Az egyik pápista volt neki, a másik becstelen. »Te szemtelen pártütő,« kiálta föl a biró, te mersz kifogást tenni a király tanúi ellen! Már látlak gazember, már látlak kötéllel nyakadon.« Egy másik bizonyitványnyal lépett föl, hogy jó protestáns volt. »Protestáns! monda Jeffreys; ön presbyterit gondol. Fogadni merek rá. Negyven mértföldre megérezni a presbyterit.« Egy nyomorú ember a torykat is szánalomra inditotta. »My lord, mondának, e szegény teremtést az egyházközség tartja. »Ne törődjenek önök,« mondá a biró, megmentem e tehertől az egyházkerületet.« Nem csak a foglyok ellen dühöngött. Nagy tekintetű és szilárd hüségű gentlemanek és nemesek is, ha valamely könnyitő körülményt hoztak elő, biztosak lehettek, hogy olyasmi éri őket, a mit ő, a whitechapeli korcs-

mában tanult aljas beszédmód szerint, a nyelv durva részével érintésnek mondott. Lord Stawell, egy tory peer, a ki nem tudta eltitkolni irtózását azon istentelen eljárás irányában, a mint szomszédait mészárolták, azzal lakolt, hogy egy embert vasban párkja ajtajánál akasztottak föl. Az ilyes látványok sok borzasztó mesére szolgáltak forrásúl, a melyeket a somersetshirei bérlők karácsoni ünnepeken almabor mellett szoktak elbeszélni. Még az utóbbi negyven év alatt is jól ismerték a parasztok, némely kerületben, azon átkos helyeket, s nem örömest mentek el azok mellett, ha a nap lement.

Jeffreys dicsekedett, hogy több fölségsértőt akasztatott föl, mint minden elődе a hóditás óta. Annyi bizonyos, hogy azon egyének száma, a kiket egy hónap alatt és egy megyében kivégeztetett, jóval fölülmulja mindazon politikai vétkeseknek számát, a kiket a forradalom óta szigetünkön kivégeztek. Az 1715. és 1745-ki lázadások jóval tovább tartottak s nagyobb kiterjedésűek voltak és sokkal félelmesb alakot vőnek, mint a melyet Sedgemoornál levertek. S nem kell gondolni általában, hogy az 1715. vagy 1745-ki lázadások után, a Hannover-ház igen messze ment a kegyelmezésben. Mindazáltal az 1715. és 1745-ki kivégzések száma mindössze is csekélynek fog tetszeni ahhoz képest, a mennyire a vértörvényszék idejében ment. Jeffreys háromszáz húsz pártütőt akasztatott föl e körutjában *).

*) Lord Lonsgale szerint hét százat. Burnet szerint hat százat. Én azon névsorhoz tartám magam, melyet a birák a kincstárhivatalhoz küldtek, s melyet még most is láthatni ott az 1685-ki levelezési könyvben.

Ez öldöklésnek szükségkép rosz hangulatot kellett ébresztenie, ha a szenvedők általában gyülölt egyének voltak volna is. Többnyire azonban feddhetlen életü és igen vallásos emberek voltak. Önmagokat s szomszédaik is nagy részint őket nem gonosztevőknek, hanem vértanúknak tekintették, a kik vérökkel pecsételték a protestáns vallás igazságát. Az elitéltek közől igen kevesen mutattak némi megbánást azért, a mit tettek. Sokan, a régi puritán szellemtől lelkesülve, nem csak szilárdan, de diadalérzettel mentek halálra. Hasztalan tartottak nekik az államegyház papjai fölolvasásokat a párbütés bünös voltáról s a papi föloldozás fontosságáról. A király igénye korlátlan hatalomra világi ügyekben, s a papság igénye a kötés és föloldozás lelki hatalmára keserü gunyra ingerelte a rendületlen felekezetet. Némelyek énekeket csináltak a börtönben, s hangosan énekelték, midőn a vérpadra vitettek. Krisztus, — éneklék midőn a mészárláshoz levetkeztették őket, — Krisztus mihamar eljő Sionnak segitségére, háborut visel Babylon ellen, foltüzi zászlóját, hadi kürtjébe fú, s tizszeresen viszszatorlandja, a mit szolgáival tőnek. Följegyezték ez emberek utósó szavait; bucsú leveleiket, kincs gyanánt, tartogatták: s ily módon, némi képzelődés és nagyitás járulván hozzá, jókora adalékkal bővitették a vértanúk történetét.

Nehány eset különös említést érdemel. Holmes Ábrahám, egykor tiszt a parliament hadseregében, s egy azon rajongók közől, a kik csak Jézust ismerték királynak, Sedgemoornál esett fogságba. Karja a csatában veszélyesen megcsonkúlt és összezúzatott; s mivel sebész nem volt közel, maga vágta el az erős lelkü agg vitéz. Londonba szállitották s a király kérdezte őt ki a titkos tanácsban, de nem akarta magát megalázni. »Vén legény vagyok, ugymonda;

s a mi még életemből hátra van, nem érdemes, hogy miatta hazudjak, vagy aljasságot tegyek. Mindég köztársasági voltam; most is az vagyok.« Visszaküldték nyugotra és fölakasztották. Csodás borzalommal jegyezte meg a nép, hogy az állatok, a melyek őt az akasztófához szállították, elrőkönyödtek és visszafordultak. Holmes maga sem kételkedett benne, hogy mint régente, az urnak angyala állt utjába, karddal kezében, a ki emberi szemeknek nem volt látható, de igen a sokkal alábbvaló állatnak. »Álljunk meg uraim, kiálta Holmes, hadd menjek gyalog. Több van e dologban mint gondolnátok. Jusson eszetekbe, hogy a szamár látta, a kit a próféta nem láthatott.« Férfias léptekkel ment a bitó felé, mosolygva szólt a néphez, buzgón imádkozott, hogy siettesse az Antikrisztus bukását és Anglia megszabaditását, s a létrán fölmenvén, engedelmet kért, hogy oly ügyetlenül teszi azt. »Látjátok, ugymond, csak egy karom van.«

Hasonló bátorsággal halt meg Battiscombe Kristóf, egy jó születésü és vagyonos fiatal joggyakornok, a kit Dorchesterben, e kellemes tartományi városban, mely büszke volt izlésére s finom miveltségére, a valódi gentleman példányának tartottak. Nagy érdekeltség mutatkozott mellette, hogy megmenthessék. Azt hitték egész nyugoti Angliában, hogy bizonyos nemes származású fiatal nő, a sheriff húgának jegyese volt, hogy e nő Jeffreys lábához vetette magát, kegyelmét kérvén, és hogy Jeffreys oly ocsmány tréfával üzte el őt, a melyet nem ismételhetni az illem és emberiség sértése nélkül. Kedvese Lymeben vallásos bátorsággal fogadta a halált.

Még nagyobb érdeket költött két derék testvér, Hewling Vilmos és Benjamin sorsa. Szép, ügyes, növelt és jó

házból való ifjak valának. Anyai nagyatyjukat Kiffinnek hivták. Egyike volt London első kereskedőinek, s rendesen a pápisták fejének tekintették. A főbiró szokott otrombasággal bánt a per alatt Hewlig Vilmossal. »Önnek, monda, egy nagyatyja van, a ki szintoly busásan megérdemlené, hogy fölakaszszák, mint ön.« A szegény ifju, a ki csak tizenkilencz éves volt, oly jámbor hőslelküséggel szenvedte a halált, hogy egy durvaságáról és kegyetlenségéről különben ismeretes katonatiszt, ki a kivégzésnél jelen vala, bámulatosan megindult, s azt mondá: nem hiszem, hogy maga a lordfőbiró is kemény tudott volna ez iránt lenni.« Reménylették, hogy Benjáminnak megkegyelmeznek. Egy házból csak elég volt egy áldozat és oly fiatal. Maga Jeffreys is, legalább állitólag, hajlott szelidségre. A dolog ugy volt, hogy egy rokona, a kitől sokat várt s kivel azért nem bánhatott ugy mint rendesen szokott a közbenjárókkal, erélyes szót emelt a szerencsétlen család mellett. Időt engedtek, mig Londont meg lehetett járni. A fogoly nővére folyamodással járult a Whitehallba. Sok udvari ember jó sikert ohajtott; és Churchill, a ki számtalan egyéb hibája mellett, nem volt kegyetlen, kihallgatást nyert számára. »Teljes szivemből ohajtom, hogy sikerrel járjon« mondá, midőn az előteremben állottak; de ne kecsegtesse magát reményekkel. E márvány — s a kandalló párkányára tevé kezét, — nem keményebb, mint a király.« A jóslat igaznak mutatkozott. Jakab kérlelhetlen volt. Hewling Benjámin törhetlen bátorsággal halt meg, panaszos jajok közt, melyektől a bitó körül őrt álló katonák sem tartóztathatták magokat.

De azon pártütők, a kiket halálra szántak, kevesbbé szánandók voltak, mint sokan, a kik életben maradtak. Szá-

mos foglyot, a kiket Jeffreys nem volt képes fölségsértési bünbe keverni, kisebb vétségek miatt marasztatott el, s oly iszonyu vesszőzésre itéltetett, mint a minőt Oates szenvedett. Egy nőt nehány jelentéktelen szóért, a minőt legalább fele a nőknek ejtett ki száján azon vidékeken, hol a háboru döhöngött, arra itéltek, hogy Dorset megye minden piaczain megkorbácsolják. E büntetés egy részét kiszenvedte, mielőtt Jeffreys Londonba visszatért: de midőn nem volt többé nyugoton, a börtönőrök, a tisztviselők emberséges beegyezése mellett, magokra vették a felelősséget, hogy minden további kinzástól megmentsék a nőt. Még borzasztóbb ítéletet hoztak bizonyos Tutchin nevű nevű fiatal emberre, a kit lázasztó szavakért fogtak pörbe. Szokás szerint, aljas élczekkel és trágár szavakkal szakasztották félbe védelmét a birói padról. »Ön lázadó; s ön egész családja lázadókból állott Ádámtól kezdve. Azt mondják, költő ön. Mindjárt együtt verselek önnel.« Hét évi börtönre itélték a fiút, és, hogy, ez idő alatt, évenként Dorsetshire minden piaczterén vesszőztessék meg. A nők könyekre fakadtak a karzaton. A törvényszéki jegyző nagy megindulással fölkelt. »My lord, ugymonda, a fogoly igen ifjú. Sok vásártér van a mi megyénkben. Az itélet azt tartja, hogy minden tizennégy napban vesszőzzék hét évig.« »Ha ifju is, mondá Jeffreys, vén a gazságban. Asszonyaim, önök nem ismerik e semmirekellőt, a mint én ismerem. A büntetésnek még egyszer oly keménynek kell vala lennie. Egész Anglia részvéte sem változtathat azon.« Tutchin kétségbeesésében kérte, és hihetőleg egész őszintességgel, hogy akaszszák föl. Szerencsére, a dolgok ezen állapotában, meghimlőzött s elveszettnek tartották. Mivel igen valószinűtlennek látszott, hogy a büntetést valaha végrehajthatják, a főbiró beegyezett, hogy

azt elengedjék, de, oly vesztegetés következtében, mely a foglyot szegénységbe döntötte. Tutchin kedélyét, a mely eredetileg sem igen szelid volt, egész az őrültségig elkeseritette a mit szenvedett. A Stuartház és tory párt legmakacsabb és lengesztelhetlenebb ellenének ismerték egész életében.

A Jeffreys által elszállított foglyok száma nyolczszáz negyvenre ment. Ez embereket, szánandóbb állapotban, mint a kik halált szenvedtek, falkánként elajándékozták oly egyéneknek, a kik az udvar kegyében állottak. Az adományozás föltételei voltak, hogy az elitéltek a tengeren túlra küldessenek, mint rabszolgák, hogy tiz év előtt ne szabaditsák föl őket, s hogy a számüzés helye Nyugotindia valamelyik szigete legyen. Ez utósó kikötést szándékosan azért tették, hogy súlyosbitsák a számüzöttek nyomorát Ujangliában és Uj-Jerseyben oly népre találtak volna, mely iránt ok részvétet érezhete, s olyan éghajlatra, mely egészségökre és erejökre kedvező leendett. Elhatározták tehát, hogy oly gyarmatokba küldjék őket, a hol a puritánnak rokonszenvre, s a munkásnak, a ki mérsékelt égalj alatt született, jó egészségre kevés kilátása lehetett. A rabszolgavásár oly állapotban volt akkor, hogy a rabszolgáknak, a hosszú út és betegség lehetősége daczára is, jó értéke volt. Jeffreys kiszámitotta, hogy, minden költséget levonva is, tiz tizenöt fontot érnek egyremásra. Ezért ugyancsak kapósak voltak e rabszolgák. Némely nyugoti toryk ugy hitték, hogy a fölkelés alatti erőfeszitésökért és szenvedéseikért csak jogot tarthatnak a nyeremény egy részéhez, a mit a whitehalli tányérnyalók nagy kapzsisággal magokhoz ragadoztak volna. Azonban az udvaronczok győztek.

A számüzöttek nyomora mindenben olyan volt, mint

a négereké, a kiket most Congoból Brasiliába szállitanak. A legjobb adatokból a melyekhez ma juthatni, fölvehető, hogy azok közől, a kiket hajóra raktak, egy ötödrészt tengerbe hánytak az út vége előtt. Kis hajókra sűrűn összezsúfolták az emberi árukat. Oly kis helyet adtak nekik, hogy a nyomorúltak, a kik közől sok nyilt sebben szenvedett, nem fekhettek mindnyájan le, a nélkül, hogy egymásra ne feküdtek volna. Soha sem engedték, hogy a fedezetre menjenek. Az ablaklyuknál mindég őr állott lőfegyverrel és oldalán karddal. Alul az üregben merő sötétség, bűz, jajgatás, betegség és halál. Kilenczvenkilencz elitéltből, a kiket egy hajón vittek, huszonkettő halt meg, mielőtt Jamaicaba értek, bár hihetetlen gyors volt az utazás. A kik életben maradtak, merő csontvázak voltak, mire a rabszolgaházakhoz értek. Nehány hétig durva kétszer sültet s büzhödt vizet osztottak ki közöttök, oly kis adagokban, hogy mindenik könnyen megette volna, a mennyit ötnek adtak. Azért oly állapotban voltak, hogy a kereskedő, a kihez küldettek, szükségesnek tartotta előbb hizlalni őket, mielőtt vásárra viszi.

E közben a kapzsi vádoskodók tömege czivódott a halálra itéltek s azon még boldogtalanabb emberek vagyona darabjain, a kik a forró öv napja alatt sorvadtak. Törvény szerint a fölségsértésre itélt alattvaló mindenétől elesik; s e törvényt a vérbiróság után kegyetlen és egyszersmind nevetséges szigorral hajtották végre. A megtört szivű özvegyeket és elhagyatott árvákat, azon munkások özvegyeit és árváit, a kiknek hullái a keresztútakon függöttek, fölhivták a kincstár hivatalnokai, mondják meg, mi lett a kosárból, a ludból, szalonnadarabból, a korsócska almaborból,

zsák babból és köteg szénából.*) Mig a kormány alsó rendű szolgái a lemészárolt parasztok családait fosztották ki, a főbiró csakhamar nagy vagyont gyüjtött a főbb rangu whigek kirablásából. Nagy kereskedést üzött a kegyelmezéssel. Legjövedelmezőbb alkuja volt e részben bizonyos Prideaux Ödön nevü gentlemannel. Annyi bizonyos, hogy Prideaux nem fogott fegyvert a kormány ellen: s hihető, hogy egyedüli büne a gazdagságban állott, melyet atyjáról, egy kitünő jogtudósról öröklött, a ki a protector alatt fő hivatalt viselt. Mindent elkövettek, hogy a korona részéről pörbe foghassák. A foglyoknak kegyelmet igértek, ha Prideaux ellen vallanak. A boldogtalan ember soká ült börtönben s végre, az akasztófától félelmében, késznek nyilatkozott ezer fontot fizetni, ha szabadon bocsátják. E nagy öszletet elfogadta Jeffreys. Jószágot vett rajta, melynek a nép, azon elátkozott földről, a mely ártatlan véren szereztetett, Akeldama nevet adott.

Jó segédei voltak a zsarolásban azok a tányérnyalók, a kik vele szoktak tobzódni és nevetgélni. Ezen emberek föladata volt, a halálos félelem szorongatása közben, az elitéltektől, s a gyermekeik élteért reszkető szülektől súlyos föltételeket csikarni ki. A zsákmány egy részét Jeffreys e czimboráinak engedte. Egy jó pajtásának, mint mondták, egy tivornya alkalmával dobta oda az asztalon által bizonyos gazdag fölségsértő kegyelmezését. Senkihez sem volt biztos közbenjárásért folyamodni, az ő teremtményein kivül; mert féltékeny gonddal őrizte kegyelmezési egyedáruságát, mely annyi jövedelmet hajtott. Sőt gyanitották, hogy

*) A kicstári iratok közt, az időből, több levél van, mely illyes kicsinységek körül kutatást rendel.

némely egyéneket csupán azért vitetett akasztófára, mert tőle függő utakon folyamodott királyi kegyelemért. *)

Némely udvaronczok mindazáltal tudtak némi hasznot vonni ez üzletből. Különösen az udvari hölgyek tüntek ki mindenek fölött ragadozásukról és kőszivüségökről. A gyalázat egy része, mely őket sujtja, úrnéjokra esik vissza: mert csupán a viszony, a melyben hozzá állottak, tette őket képesekké, hogy ily gyülőletes üzérkedéssel gazdagitsák magokat; s kérdésen kivűli dolog, hogy egy szóval vagy tekintettel visszatarthatta őket. De valóban rosz példája által, ha nem is határozott jóváhagyása által, még bátoritotta őket. Ugy látszik, az emberek azon osztályából való volt e nő, a kik könnyebben hordozzák a szerencsétlenséget, mint a szerencsét. Mikor férje még alattvaló és számüzött volt, kizárva a közhivatalokból s tartania kellett, hogy születési jogától is megfosztják: kellemes és igénytelen módjával azok szeretetét is meg tudta nyerni, a kik leginkább irtóztak vallásától. De midőn sorsa jobbra fordult, oda lett jó természete. A szelid, szeretetre méltó herczegnő szivtelen és nagyravágyó királynévá lőn. A balsors, mely utóbb érte, némi részvét tárgyává tette őt; de e részvét nem kissé fogott emelkedni, ha megmutathatja vala, hogy, jobb sorsában, egyetlen áldozatot megmentett avagy csak kisérlett volna is megszabaditani a legborzasztóbb számüzéstől, a melyet Anglia valaha látott. Fájdalom, a pártütőket illetőleg, a mennyire tudva van, minden kérelme csak abban állott, hogy azon elitéltek közől neki adjanak vagy százat. Mind a mellett hogy az út-

*) Life and Death of lord Jeffreys stb.

ban sokan meghaltak éhen és lázban, legalább ezer guineere tehetni nyereményét a szállításból. Nem csodálhatjuk, ha környezői utánozták sorsához nem illő kapzsiságát s nőitlen kegyetlenségét. Ezer fontot zsaroltak Hoare Rogeren, egy bridgewateri kereskedőn, a ki a pártütő hadat pénzzel segitette. De a zsákmány, melyen annyira mohón kaptak, olyas volt, hogy a legnemtelenebb természetűeknek is meg kellett vetni. A leányok közől, a kik Tauntonban a zászlót adták Monmouthnak, már sokan kegyetlenül lakoltak. Egyet közölök börtönbe vetettek, a hol ragály dühöngött. Beteg lőn és meghalt. Egy másik a törvényszék sorompói előtt kért irgalmat Jeffreystől. »Fogjátok meg őt« orditá a biró olyan dühvel, a mely erősebb szivet is gyakran elrémitett. A lány könyekre fakadt, arczára vonta fejkötőjét, s távozott a börtönőr után, roszul lett a réműlet miatt s nehány óra mulva már nem élt. A fiatal lányok azonban, a kik a diszmenetben részt vőnek, még életben voltak. Sokan tiz évesek sem voltak. Mindnyájan azt tették a mit tanitónéjok rendelt, a nélkül, hogy tudták volna, mit követnek el. A királyné udvari hölgyei engedelmet kértek a királytól, hogy a szegény gyermekek szüleitől pénzt csikarhassanak ki; s ez engedményt megadták. Rendelet ment Tauntonba, hogy e kis lányokat mind be kell fogni és zárni. Hestercombei sir Warre Ferencz, bridgewateri tory képviselőt bizták meg, a váltságot beszedni. Kötelességéül tették határozottan nyilvánitani, hogy az udvari hölgyek nem engednek semmi halasztást s hogy készek számüzésig vinni a dolgot, ha illő öszlet nem gyül össze, s hogy illő öszlet alatt hét ezer fontot értenek. Warre nem akar részt venni semmikép e botrányos alkudozásban. Az udvari hölgyek aztán Penn Vilmoshoz for-

dultak; s Penn elfogadta a megbizást. Ugy látszik, hogy azon makacs lelkismeretességből, a minek gyakran adta jelét, midőn arról volt szó, hogy levegye-e kalapját, nagyon is helyén lett volna egy kevés ez alkalommal. Hihetőleg azzal hallgattatta el lelkismerete ellenvetéseit, hogy a pénzből, a melyet kicsikart, semmi sem folyt saját zsebébe; hogy ha megtagadja a hölgyektől a segélyt, embertelenebb ügyvivőkre fognak találni; hogy ha enged, az udvarnál növeli befolyását, s e befolyás már is képessé tette s ezentúl még inkább képessé teendi őt, nagy szolgálatokat tenni elnyomott hitsorsosinak. Az udvari hölgyek végre kénytelenek voltak harmadánál kevesebbel megelégedni, mint a mit kivántak.

Egy angol fejedelem sem adta soha kiáltóbb bizonyságát kegyetlen természetének, mint II. Jakab. Kegyetlen sége azonban nem kevesebbé gyülöletes volt, mint kegyelme. Vagy talán, szabatosban mondva, irgalma és kegyetlensége egyaránt olyan volt, hogy egyik még inkább föltüntette a másik becstelenségét. Az iszony, a melyet az egyszerű föld népe, a fiatal lányok, a gyöngéd nők sorsán érezünk, a kik iránt kérlelhetlen volt, még nagyobb lesz, ha látjuk, kik iránt és micsoda tekinteteknél fogva gyakorolt kegyelmet.

Igen világos, minő szabályt kell követnie valamely fejedelemnek, lázadás után, a pártütők büntetés végett kiszemelésében. A vezetők, az előkelő, vagyonos és miveltebb osztályok emberei, a kik erővel és mesterségesen félrevezették a tömeget, lehetnek tulajdonképen szigor tárgyai. Az ámitott tömeggel, ha egyszer a csatatéren elmúlt az öldöklés, nem lehet eléggé szeliden bánni. Ezt az elvet, a mely annyira összhangzásban van az igazsággal és emberi-

séggel, nem csak nem tartották szem előtt, sőt épen ellenkezőleg cselekedtek. Mig százanként mészárolták, a kiket kimélni kellett, azokat kimélték, a kik a törvény legnagyobb szigorának tárgyai lehettek volna. Ez ostoba szelidség zavarba hozott nehány irót, s nevetséges magasztalásokra ragadott másokat. Pedig egyáltalában nem volt benne sem valami rejtélyes, se magasztalni való. Minden egyes esetben vagy piszkos vagy gonosz indokra vihetni azt vissza, pénz- avagy vérszomjra.

Grey esetében semmi enyhitő körülmény nem forgott fön. Tehetségei és miveltsége, öröklött magas állása az államban s a fővezénylet, melyet a pártütő seregben vitt, sokkal alkalmasb tárgygyá tették őt büntetésre, mint Lisle Alicet, Hewling Vilmost, mint mindazon száz meg száz tudatlan földmivelőt, a kiknek koponyáit és fölnégyelt részeit Somersetshirében kitették. De Greynek nagy vagyona volt és pedig elidegeníthetlen hitbizomány. Ő csak haszonvevője volt jószágának, mig élt; egyebet nem tehetett azzal. Halála után a legközelebbi örökösre szállandottak földbirtokai. Ha megkegyelmeztek neki, nagy összletet volt képes fizetni. Megengedték tehát, hogy magát megváltsa, negyven ezer fontot adván a főkincstárnoknak, kevesebbet a többi udvaronczoknak.

Sir Cochrane Jánosnak ugyanazon rangja volt a skót pártütők közt, a mi Greynek nyugoti Angliában. Hihetetlennek látszott, hogy egy rendkivül boszúszomjas fejedelem Cochranenak megbocsáthat. De Cochrane egy gazdag család ifjabb fia volt; s csak ugy vehettek rajta pénzt, ha őt megkimélték. Atyja, lord Dundonald, öt ezer fontot ajánlott az udvari papoknak; s kegyelmet adtak.

Storey Sámuel, ismert lázasztó, a ki a pártütő sereg hadibiztosa volt, s a somersetshirei tudatlan népet dühös beszédekkel bujtogatta, a melyekben Jakabot gyujtogatónak, méregkeverőnek rajzolta, — kegyelmet nyert. Mert Storey lényeges szolgálatára volt Jeffreysnek, midőn tizenöt ezer fontot csikart Prideauxtól.

Egy fölségsértőnek sem volt soha kevesbbé joga kedvezést várni, mint Wadenek, Goodenoughnak és Fergusonnak. E három főfő pártütő együtt futott el a sedgemoori csatatérről, s bizton a partra értek. De ugy találták, hogy azon helyhez közel, a hol hajóra akartak szállani, egy fregát keringett. Ekkor elváltak egymástól. Wadet és Goodenoughot csakhamar fölfedezték és Londonba vitték. Bármi mélyen voltak a »rozsházi összeesküvés«-be bonyolodva, s bármint kitüntették magokat a nyugoti fölkelés főnökei közt, életben hagyták őket, mert fölvilágositást voltak képesek adni, oly dolgokról, a melyeknél fogva a király lemészárolhatott és kifoszthatott némely egyéneket, a kiket gyülőlt, de a kik ellen addig nem tudott volna vádat emelni.

Hogy menekült meg Ferguson, titok volt, s az maiglan. A kormány összes ellenei közt, kétségkivül, ő volt a legbűnösebb. Eredetileg ő volt tervezője a királyi testvérek meggyilkolására szőtt összeesküvésnek. Ő irta azt a nyilatkozatot, a mely szemtelenség, roszlelkűség és hazugság szempontjából páratlanúl áll azon zivataros idők gúnyiratai közt. Ő ösztönözte Monmoutht, hogy üssön be az országba, s aztán, hogy bitorolja a koronát. Okszerüleg várni lehetett, hogy szigoru kutatást tesznek e főfő felségsértőre, mint gyakran nevezték; s ily keresés elől oly különös kinézésü és kiejtésü ember aligha menekülhetett volna. Bizalmasan beszélték egymás közt London kávéházaiban hogy

Fergusont elfogták; s e hir hitelre talált olyan emberek közt is, a kiknek igen jó alkalmuk volt, az igazat megtudni. E hirre mindjárt azt beszélték, hogy a szárazföldön él biztosságban. Erős gyanú volt, hogy folytonos összeköttetésben állott a kormánynyal, a mely ellen folyvás összeesküdött, hogy mig társait a legnagyobb elsietésre sürgette, annyi értesitést küldött lépéseik felől a Whitehallba, a mennyi elég volt nyakát megmenteni, s ennélfogva ugy intézkedtek, hogy szabadon mehessen.

S Jeffreys most végezvén munkáját, visszatért elvenni jutalmát. Nyugotról a Windsorba érkezett tömérdek hullát, gyászt és réműlést hagyván maga után. A gyülölségnek, a melylyel iránta a somersetshirei nép viseltetett, nincs párja történetünkben. Idő vagy politikai változások nem enyésztették azt el, sokáig szállott nemzedékről nemzedékre, s heves kitörésekben mutatkozott ártatlan utódai ellen. Midőn már rég sirban feküdt, midőn neve és czime már elenyészett, kisunokáját, Pomfret grófnét, nyugoton utaztában, tettleges bántalmakkal illette a nép, s úgy találta, hogy nem érezheti magát biztosságban azoknak utódai közt, a kik tanúi voltak a vértörvényszéknek.

Az udvarnál azonban szivesen üdvözölték Jeffreyst. Szive szerinti birája volt ő urának. Jakab részvéttel és örömélvezettel kisérte körutjában. Elfogadási teremében és asztalánál gyakran olyan kedvvel beszélt azon mészárlásról, melyet elégületlen alattvalói közt tőnek, hogy elsápadtak rá a külföldi követek. Sajátkezüleg irt tudósitásokat, a mint tréfásan nevezte, főbirája nyugoti táborozásáról. Nehány száz pártütőt elitéltek: irta ő fölsége Hágába. Sokat fölakasztottak: még többet fognak: s a többit gyarmatokra küldik. Mit sem használt, hogy Ken kegyelmet

kért a félrevezetett népnek, s megható szavakkal irta le egyházmegyéje borzasztó állapotát. Panaszolta, hogy lehetlen az országutakon utazni, ily iszonyu látmányok látása nélkül, s hogy Somersetshire merőben dögleletes. A király elolvasta, s Churchill szerint, oly érzéketlen maradt, mint a whitehalli kandalló márvány-darabja. Windsorban Anglia nagy pecsétjét Jeffreys kezeire bizták, s a »London Gazette« közelebbi számában ünnepélyesen jelentették, hogy e megtisztelés annyi kitünő és hű szolgálatainak jutalma, a melyeket a koronának tőn.

Később, midőn minden párt emberei irtózással szóltak a vértörvényszékről, a nyomorult biró s a nyomorult király azzal akarták magokat igazolni, hogy egymás nyakába hárították a gyalázatot. Jeffreys állitotta a towerben, hogy mikor legkegyetlenebb volt, sem ment ura határozott parancsain tul, sőt annyira sem ment. Jakab, St. Germainban, örömest elhitette volna a világgal, hogy neki szelidségre volt hajlama, s hogy szolgájának erőszakossága hozta rá a nem érdemelt gyalázatot. De e kőszivü emberek közől egyiket sem lehet fömenteni a másik rovására. Jakabnak saját kézirata mutatja, hogy mentsége merő hazugság. S Jeffreys mentsége érütlen lenne, ha tényleg igaza volna is.

A mészárlás nyugoton véget ért. Londonban most vette kezdetét. A kormány különösen a »city« nagy whig kereskedői közt ohajtott találni áldozatokat. Az utóbbi kormány alatt ezek tették az ellenzék ereje nagy részét. Gazdagok voltak; s vagyonukat nem védte elkobzás ellen hitbizomány, mint a nemesekét és vidéki gentlemanekét többnyire. Grey s a hasonló helyzetü emberek ügyében nem lehetett a kegyetlenségnek s egyszérsmind a ragadozási vágynak eleget tenni; de a gazdag kereskedőt föl is lehe-

tett akasztani, ki is fosztani. A nagy kereskedők azonban, bár általában ellenségei voltak a pápistaságnak és kényuralomnak, sokkal lelkismeretesbek és félénkebbek voltak, hogysem fölségsértésbe ártsák magokat. Egyik legtekintélyesb volt köztök Cornish Henrik. A »city« régi kiváltságlevele idején »alderman« volt, s mint sheriff járt el, mikor a kirekesztési bill foglalta el a közvéleményt. A politikában whig volt: vallásos nézetei a presbyterség felé hajlottak: de jellemében volt az ovatosság és mérséklet. Hitelesen nem volt bizonyitva, hogy valaha a fölségsértés körvonalához közelitett volna. Sheriff korában ugyan, akarata ellen kénytelen volt oly erőszakos és elvtelen embert használni biztosának, mint Goodenough. Midőn a rozsházi összeesküvést fölfedezték, nagy reményeket tápláltak a Whitehallban, hogy Cornisht bele keverhetik; de e remények meghiusultak. Az összeesküvők közől ugyan egy, Rumsey János, mindenre kész volt eskünni: de egy tanu magában nem volt elegendő; s másodikat nem találhattak. Két évnél több folyt el azóta. Cornish biztosnak tartotta magát: de a zsarnok szemei rajta függöttek. Goodenough, a halál közelléte által elrémitve, s még mindég mérgelődvén azon nem kedvező vélemény miatt, a melylyel iránta régi ura folyvást viseltetett, beleegyezett, kipótolni, a mi még a bizonyitáshoz kellett. Cornisht a börzén, üzérkedés közben, elfogták, néhány napig magánfogságban tartották s egészen váratlanul az Old Bailey sorompói elé állitották. A pör ellene egészen a Rumsey és Goodenough tanuskodására volt alapitva. Mindkettő, saját vallomásuk szerint büntárs volt az összeesküvésben, a melylyel a foglyot terhelték. Mindkettőt a remény és félelem leghatályosabban ösztönözte vádolására. Bizonyitották, hogy Goodenough

személyes gyűlölség befolyása alatt is állott. Rumsey előadása nem fért össze azon előadással, melyet lord Russel ellen vallomásában mondott. Ezeket azonban hiában emelték ki. Olyan három biró ült a törvényszéken, a kik Jeffreyssel nyugoton voltak; s azt jegyezték meg, a kik magukviseletökre ügyeltek, hogy a tauntoni vérfördőről izgatott és elvadult kedélyállapotban tértek vissza. Valóban nagyon is igaz, hogy a vérszomjat természetileg nem kegyetlen emberek is hamar megszokják, ha megizelitették. Az ügyészek és birák egyesültek, a szerencsétlen whiget ledörögni. Az esküttszék, melyet egy udvaroncz sheriff alakitott, könnyen kimondotta a »bünös«-t; s a köz neheztelés daczára, Cornisht, elfogatása után tiz napra, halálra vitték. Hogy teljes legyen a lealázás, ott állitották föl az akasztófát, a hol a King-utcza és Cheapside összeérnek, szemközt azon házzal, a hol soká köztiszteletben állott, a börzével, a hol mindég legnagyobb hitele volt, s a Guildhall előtt, a hol mint népvezető tüntette föl magát. Bátran halt meg s kegyes szavak közt, de tekintetén és viseletén oly nagy elkeseredés tünt föl a barbar igaztalanság miatt, a mint vele bántak, hogy ellenei rágalmakat terjesztettek róla. Ittas volt, mondák, vagy eszén kivül, midőn fölhuzták. Penn Vilmos azonban, a ki közel állott a bitóhoz s elfogult volt a kormány mellett, mondotta utóbb, hogy Cornish magaviseletében csak egy ártatlan ember természetes fölindulását látta, a kit törvényes formák mellett gyilkolnak meg. A meggyilkolt hivatalnok fejét a Guildhall tetejére szurták.

Bármilyen gyászos volt ez eset, nem a legfeketébb szenyfolt az az Old Baily jelen őszi ülésein. A rozsházi összeesküvésben volt többi közt bizonyos Burton Jakab.

Saját vallomása szerint jelen volt, midőn társai a gyilkolási tervről értekeztek. Midőn az összeesküvést fölfedezték, jutalmat tettek fejére. Egy Gaunt Erzsébet nevű, babtista felekezetű öreg asszony mentette meg őt a haláltól. E nőben, felekezete sajátságos modorán és beszédmódján kivül, sok keresztyéni szeretet volt. Egészen a szerencsétlenek sorsa javitásának élt, bármely vallásuak voltak legyen, s ismeretes volt mint a ki folyvást látogatta a börtönöket. Közügyi és hittani nézetei, s részvevő természete egyaránt arra indították őt, hogy a mit tehet, mindent megtegyen Burtonért. Csolnakot keritett, mely őt Gravesendbe vitte, a hol egy Amsterdamba induló hajóra szállott. Az elválás perczében, pénzt adott kezébe, a mi, módjához képest, nem kis öszlet volt. Burton, egy ideig számüzetésben élvén, Monmouthszal visszatért Angliába, harczolt Sedgemoornál, Londonba futott, s Fernley János, whichapeli borbély, házában talált menhelyet. Fernley szegény volt. Ostromolták a hitelezők. Tudta, hogy száz font jutalmat ajánlott a kormány annak, a ki Burtont elfogja. De a becsületes ember nem volt képes rá, elárulni azt, a ki, a legnagyobb veszélyben, hajlékába menekült. Szerencsétlenségre hire ment, hogy Jakab sokkal indulatosabb azok ellen, a kik pártütőket rejtegetnek, mint magok a pártütők ellen. Nyilván kijelentette, hogy nincs megbocsáthatlanabb fölségsértési eset, mint a pártütők rejtegetése boszúja elől. Burton tudta ezt. Kiadta magát a kormánynak; s vádat emelt Fernley és Gaunt Erzsébet ellen. Pörbe fogták őket. Az alávalónak, a kinek életét megmentették, volt szive és arcza főtanuként lépni föl ellenök. Elmarasztották őket. Fernleyt bitóra, Gaunt Erzsébetet máglyára itélték. Azon év minden borzalmi mellett is sokan lehetlennek tartották

ez ítéletek végrehajtását. De a király irgalmat nem ismert. Fernleyt fölakasztották. Gaunt Erzsébetet elevenen megégették Tyburnban ugyan az nap, midőn Cornisht kivégezték. Egy irat maradt tőle, nem legszebb nyelven, de a melyet mindazáltal sok ezeren részvéttel és borzalommal olvastak. »Bűnöm, ugymonda, olyas volt, a mit egy fejedelem megbocsáthatott volna. Csak szegény családot tápláltam. Azért kell meghalnom.« Panaszkodott a birák botrányos bánásmódja, a börtönőr vadsága s annak, ki mindnyájok közt fő, a kinek tetszése őt annyi másokkal föláldozta, — zsarnoksága ellen. A mennyiben vele igy bántak, megbocsát nekik: de a mennyiben a jó ügy kérlelhetlen ellenei, mely még is föl fog virúlni, büntesse meg őket a királyok királya. Mind végig oly bátor nyugalomban maradt, mely a leghősibb halálesetekre emlékeztette a nézőket, a melyekről Foxban olvastak. Penn Vilmos, a kire olyas látmányok, a melyeket az emberi érzés rendesen kerül, nagy vonzerővel lehettek, Cheapsideből, a hol Cornish akasztását látta, Tyburnba sietett, hogy Gaunt Erzsébet megégetését láthassa. Ő beszélte utóbb, hogy midőn egész nyugalommal rendezte maga körül a szalmát, hogy szenvedéseit röviditse, a körülállók mind könyekre fakadtak. Gyakran megjegyezték, hogy midőn a legundokabb birói gyilkosság, mely még azon időknek is gyalázatára vált, véghez ment, oly zivatar támadt, a melyhez hasonlóra nem emlékszenek azon nagy szélvész óta, mely Oliver halotti ágya körül dühöngött. Az elnyomott puritánok, az elégtétel némi sötét érzelmével, számitgatták a házakat, a melyeket ledöntött, s a hajókat, melyek elvesztek, s némi vigasztalást találtak a gondolatban, hogy maga az ég borzasztó bizonyságot tőn az igaztalanság

ellen, mely a földet érte. Azon borzasztó nap óta egy nő sem szenvedett Angliában halált politikai büntett miatt.

Nem hitték, hogy Goodenough már kiérdemelte a kegyelmet. A kormány egy nem igen nagy rangú áldozatot akart megsemisiteni, bizonyos Bateman nevű sebészt a cityben. Segitségére volt Shaftesburynek mint buzgó »kirekesztő«. Nem lehetetlen, hogy a whig összeesküvés tudtára volt; de annyi bizonyos, hogy nem tartozott az összeesküvés fejei közé; mert a kormány által közrebocsátott iratok nagy tömegében csak egyszer fordul neve elő, s akkor sem oly büntettel kapcsolatban, a mely fölségsértés volt volna. Az ellene inditott keresetből s azon gyér adatokból, a melyek pörét illetőleg fenmaradtak, világosan kitetszik, hogy nem is vádolták őt részvéttel a királyi testvérek meggyilkolási tervében. Azon gonoszság, mely szerint oly jelentéktelen, oly csekély bünösnek tartott embert halálra üldöztek, mig sokkal bünösebb és kitünőbb állásu fölségsértőknek megengedték, hogy ellene tett tanuskodással magokat megváltsák, — e roszlelkűség magyarázatot igényel; s föltalálhatni gyalázatos indokát. Midőn Oatest, a vesszőzés után, eszméletlenül s mint mindenki gondolta, utósó kinszenvedései közt, a Newgatebe vitték, Bateman vágott rajta eret, s ő kötözte be sebeit. Oly büntett volt ez, a melyet nem bocsáthattak meg. Batemant elfogták és törvényszék elé állitották. Gaz jellemű emberek tőnek ellene bizonyságot, olyan emberek a kik mindenre megesküdtek, hogy a magok életét megmentsék. Még egynek sem adtak közlök kegyelmet; s mint a nép mondani szerette, kormoránok gyanánt kötéllel nyakukon halásztak zsákmány után. A fogoly betegségében magán kivül levén nem volt képes tisztán beszélni

avagy csak föl is fogni a történteket. Fia és leánya léptek föl mellette a sorompók előtt. Előadtak, a hogy tudtak, némi megjegyzéseket, a miket papirra tőnek, s kikérdezték a tanúkat. Mindhiába. Elmarasztották, fölakasztották és négyelték öt.

Soha, Laud zsarnoksága alatt sem volt oly siralmas a puritánok állapota, mint ekkor. Soha sem fejtettek ki a kémek annyi tevékenységet, a vallásos gyülekezések fölfedezésében. A tiszviselők, a nagy esküttszék tagjai, papok és egyházi előjárók soha sem voltak oly serények. Sok dissentert egyházi törvényszékek elé idéztek. Mások szükségesnek találták a kormány ügynökei hajlamát ajándokokkal vásárolni meg, hordó borokkal és guineekkel. A separatistáknak lehetlen volt együtt imádkozniok oly elővigyázati intézkedések nélkül, a milyenekhez a hamis pénzcsinálók és orgazdák folyamodnak. Gyakran változtatták az összejöveteli helyet. Az istentiszteletet gyakran épen napkelte előtt s gyakran éjfélben tartották. Az épület körül, a hol a kis nyáj egybegyűlt, őröket állitottak föl, jelt adni, ha valamely idegen közeledett. A lelkészt álruhában s a kerten át hátulsó ajtókon vezették be. Némely házakban rejtekajtók valának, a melyeken veszély esetében, elillanhasson. Hol nem-conformisták szomszéd házakban laktak, gyakran áttörték a falakat s titkos folyosókat vezettek egy házból a másikba. Az éneket elhagyták; és sokképen igyekeztek megakadályozni, hogy az egyházi szónok beszéde, a hevesebb pillanatokban, a falakon át ne hallassék. De minden ovatosság mellett is gyakran lehetlen volt a nyomozók figyelmét kikerülniök. Különösen London külvárosaiban alkalmazták a törvényt a legnagyobb szigorral. Sok gazdag urat bevádoltak, hogy titkos össze-

jöveteleket tartottak. Házaikat szorosan kikutatták és sok ezer fontnyi öszlet birságot vőnek rajtok. A merészebb és nyugtalan hivek, a házfedél alól ekkép kiüzetvén, szabad ég alatt jöttek össze, s elhatározták erőt erővel verni vissza. Egy middlesexi biró, értesülvén, hogy Londontól két mértföldnyire egy homok üregben éji istentiszteletet tartanak, erős fedezetet vőn maga mellé constableekből, rátört a gyülekezetre, s elfogta a papot. De a gyülekezet, mely mintegy két száz emberből állott, megszabaditotta lelkészét, s megkergette a tisztviselőt és szolgáit. S nem rendkivüli eset volt ez. Általában a puritán szellem sokkal inkább le volt verve ez időben, mint az előtt vagy azután bármikor. A tory röpiratkészitők dicsekedtek, hogy egy rajongó sem mert szót emelni vagy tollat fogni vallásos nézetei védelmére. A dissenter papok, bármilyen feddhetlen életűek, bármennyire tanúlt és ügyes férfiak voltak legyen, nem mertek az utczákon járni, félvén a bántalmaktól, a melyeket nem csak el nem nyomtak, de a melyekre bátoritották az embereket, a kiknek kötelességök volt volna a béke föntartása. Nehány nagy hirnevű pap börtönben ült. Ezek közt volt Baxter Rikhárd. Mások, a kik egy századnegyedig föntartották magokat az elnyomás ellen, most megfélemlettek, s elhagyták az országot. Ezek közt volt Howe János. Számos egyén, a kik megszoktak titkos összejövetelekre járni, a helybeli egyházakba ment. Megjegyezték, hogy a »schismatikus«-okat, a kik félelemből vették föl az államegyházi tag álarczát, könnyen meg lehetett különböztetni azon nehézségről, a melylyel »collectá«-ikat kikeresték, s az ügyetlenségről, a mint Jézus nevére meghajlottak.*)

*) Nealtól a puritánok története. stb.

A nemconformisták sokáig ugy emlékeztek 1685 őszére, mint nyomor és irtózat korára. De már ez őszön észre lehetett venni a szerencse nagy fordulatának némi jeleit; s tizennyolcz hónap sem múlt el, midőn a türelmetlen király és türelmetben egyház harczban állván egymással, vetekedve keresték a felekezet támaszát, a melyet mind-ketten oly mélyen megbántottak.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 49.691/18 51 H. SZ.